UDK 81+82 ISSN 1512-9357

PISMO

Journal for Linguistics and Literary Studies
Zeitschrift für Sprach- und Literaturwissenschaft

VIII/1

Published by
Herausgegeben von:

BOSNIAN PHILOLOGICAL SOCIETY
BOSNISCHE PHILOLOGISCHE GESELLSCHAFT

SARAJEVO, 2010

UDK 81+82 ISSN 1512-9357

PISMO

Časopis za jezik i književnost

GODIŠTE 8, BROJ 1

SARAJEVO, 2010.

Izdavač:
Bosansko filološko društvo,
F. Račkog 1, Sarajevo
www.bfd.ba

Savjet:
Esad Duraković (Sarajevo), Dževad Karahasan (Graz – Sarajevo),
Svein Mønnesland (Oslo), Angela Richter (Halle),
Norbert Richard Wolf (Würzburg)

Redakcija:
Adnan Kadrić, Sanjin Kodrić, Munir Mujić, Merima Osmankadić,
Ismail Palić, Vahidin Preljević, Vedad Smailagić i Amela Šehović

Glavni urednik:
Ismail Palić

Sekretar Redakcije:
Senka Ahmetović-Palić

UDK
Senada Dizdar

Časopis izlazi jedanput godišnje.

Sadržaj

I. RASPRAVE I ČLANCI

JEZIK

Refik Bulić
Zamjena dugog jata u ekavsko-jekavskim govorima tešanjsko-maglajskoga kraja 11

Mustafa Jahić
Klasifikacija riječi u arapskome jeziku 32

Melisa Okičić
Endocentrične sintetičke složene imenice u engleskom jeziku: Struktura, klasifikacija i prijevodni ekvivalenti 51

Jasmin Džindo
Upotreba prefiksoida i sufiksoida u italijanskom novinarskom registru 62

Esmat Khoeini
Odstupanja od književnog uzusa perzijskog jezika u djelu Bulbulistan Fevzije Mostarca 82

Amela Šehović
Govorni činovi kao parametri moći (na primjeru ekspresiva u bosanskohercegovačkim dramama) 101

Munir Drkić
Glagolski oblici za iskazivanje učtivosti u perzijskom jeziku 119

KNJIŽEVNOST

Sead Šemsović
Glas pjesnika u epici Avda Međedovića 139

Adnan Kadrić
Tragom poezije Derviš-Paše Bajezidagića (Ko je pjesnik Derviš Džami Mostarac?) 170

Alena Ćatović
Antikasida u osmanskoj književnoj tradiciji: „Kasida razrušenoj kući“ Hasana Zijaije Mostarca 186

Dženita Karić
Sukob i susret različitosti u romanu Ana Zolotti *Abdurezaka Hifzije Bjelevca* 201

Amela Vranac
Mala izba Muse Ćazima Ćatića – njegov veliki svijet: Analiza drame „Kako Musa dere jarca“ Zlatka Topčića 215

Ksenija Kondali
Formalističko čitanje Portreta umjetnika u mladosti Jamesa Joycea 229

Nina Osmanović
Die Blechtrommel – Verfremdete Historie 246

Edin Pobrić
U labirintu između teorije i fikcije 260

II. PRILOZI

Nejla Kalajdžisalihović
Značaj kompjuterski potpomognutog i mašinskog prevođenja 283

Amina Hadžibegić-Bicciato
Postmetodsko doba ili eklekticizam u nastavi stranog jezika 291

Hurija Imamović
Bosanska leksikografija kroz historiju: Kratak pregled 301

III. OSVRTI I PRIKAZI

Adnan Kadrić
Trojezički rječnik 315

Lejla Nakaš
Matej Šekli: Geografski nazivi i vlastita imena u kraju Livek i okolici 319

Amela Šehović
Rod i jezik 324

Enisa Ivojević
Jezična politika i jezična stvarnost. 327

Lejla Nakaš
Міхась Тарэлка – Ірына Сынкова: Адкуль пайшлі ідалы. 336

Ismail Palić
Jezična skladanja: Zbornik o šezdesetogodišnjici prof. dr. Ive Pranjkovića. 341

Adnan Kadrić
Hasan Zijaija Mostarac: Divan 343

Vedad Smailagić
Uršula Krevs Birk: Argumentenellipse (Gunter Narr) 346

Nirha Efendić
Novi prilog proučavanju teme Morića 348

Sanjin Kodrić
O stanju bosanskohercegovačke postmoderne metaproze 352

Irma Duraković
Nuevo Cine Mexicano 354

Nihada Lubovac
Međunarodna naučna konferencija „Sarajevski filološki susreti I“ 359

Podaci o autorima 361

Upute za autore 363

I. RASPRAVE I ČLANCI

JEZIK

UDK: 811.163.4*3'282

Refik BULIĆ

ZAMJENA DUGOG JATA U EKAVSKO-JEKAVSKIM GOVORIMA TEŠANJSKO-MAGLAJSKOGA KRAJA

KLJUČNE RIJEČI: *dugi jat, ekavsko-jekavski govori, ekavska zamjena dugog jata, ijekavska zamjena dugog jata, ekavizam, ijekavizam, tešanjsko-maglajski kraj*

Govori tešanjsko-maglajskoga kraja su ili ekavsko-jekavski ili ijekavski. Ekavsko-jekavski govori tešanjsko-maglajskoga kraja odlikuju se dominantnom ekavskom zamjenom jata u dugim slogovima, ali u njima ima i leksema u kojima se umjesto jata u dugim slogovima javljaju i refleksi ije, je, i. U ovome radu zabilježeni su primjeri zamjene dugog jata u ekavsko-jekavskim mjesnim govorima tešanjsko-maglajskoga kraja. Na osnovu njih bit će jasnija slika zastupljenosti i rasprostranjenosti ekavizama u tešanjsko-maglajskome kraju.

1. Refleksi nekadašnjeg vokala *jat* predstavljaju osnovnu diferencijalnu značajku ekavsko-jekavskih govora tešanjsko-maglajskoga kraja prema govorima njihova susjedstva i drugim ijekavskošćakavskima bosanskim govorima.

1.1. Na užim područjima oko Tešnja i Maglaja te u Novom Šeheru zamjena dugog *jata* dominantno je ekavska.[1] Dominantno ekavska zamjena *jata* u dugim slogovima potvrđena je u tešanjskom kraju u mjestima: Bukva (Buk)[2], Cerovac (Cer), Čifluk (Čif), Dobropolje (Dob), Hrvatinovići (Hrv), Jevadžije

1 Zabilježeni oblici leksema s ekavskom zamjenom *jata* pokazuju da to nisu samo tzv. stalni ekavizmi koji se susreću u drugim ijekavskim govorima, već da je, uz neka uočljiva odstupanja, u pitanju gotovo dosljedna zamjena dugog *jata* sa e, slična zamjeni u drugim ekavskim govorima. Ovdje ne vrijedi Dešićevo zapažanje iz zapadnobosanskih govora o tome kako mu se događalo da čist ijekavac započne razgovor s njim potpuno ekavski, zato što „smatra da je ekavski izgovor reprezentativniji“ (Dešić 1976:120). U tešanjsko-maglajskom kraju ekavizam se smatra srpskom osobinom, i u vremenu moga istraživanja (2001–2002), poslije stradanja u ratu, prije bi se očekivalo suprotno od onoga što Dešić kazuje o zapadnoj Bosni.

2 Iza naziva mjestâ napisane su skraćenice kojima će se u radu zamjenjivati puni nazivi.

(Jev), Krndija (Krn), Logobare (Log), Marin Han (MH), Mekiš (Mek), Osoje (Os), Raduša (Ra), Tešanj-Čaršija (TČ), Tugavići (Tug) i Vukovo (Vuk).[3]

Predstavnici ekavsko-jekavskoga govora žive i u Jelahu, Mračaju i Rosuljama, te su bilježeni i primjeri iz tih mjesnih govora, ali sam za njih utvrdio da su doseljenici iz bliže tešanjske okolice.[4] Neznatan broj doseljenika s

3 U vezi s rasprostranjenosti ekavsko-jekavskih govora Brozović piše: „(...) ekavsko-jekavskom govoru pripadaju po mojim podacima sela Jělāh i Karadàglije, a čini se da i u Doboju ima ostataka tog govora. (...) Područje na kojemu su rasuta ekavsko-jekavska naselja omeđeno je dakle linijom Doboj – Tešanj – Novi Šeher – Maglaj – Doboj“ (1966:190, nap. 254). Brozovićeve podatke za Doboj nisam mogao potvrditi; primjeri s ekavskom zamjenom *jata* u dugim slogovima nisu potvrđeni u odgovoru na prvo pitanje u *Pitanjima o govoru prostoga naroda* za Doboj. Zamjena dugog jata u Karadaglijama danas nije dominantno ekavska. Broj ekavizama koji se mogu čuti u tome govoru danas nije znatan. Možda je ekavizam u tome mjestu prije četrdesetak godina, u vremenu iz kojega potječu Brozovićevi podaci, bio znatniji, ali sva moja zapažanja u vezi s ranijim stanjem u pogledu ekavizma u drugim tešanjsko-maglajskim mjestima ne ukazuju da bi u tome vremenu mogao iščeznuti u toj mjeri. Ako pogledamo podatke iz *MisU*, vidjet ćemo da su prije dvadeset pet godina Misurići bili više ijekavski nego danas. V. : Vujičić 1985:95.
Treba spomenuti da su ekavski refleksi dugog jata potvrđeni i u Žepču (Vujičić 1985:94), ali da je procenat ekavizama zabilježenih u njima ispod 20% (moj podatak). Podatke o ekavizmu dao je i Rešetar (1907:72), navodeći da ih je slušao od jednog starog muslimana. Ekavizam, međutim, nije potvrđen u *Pitanjima o govoru prostoga naroda* – Žepče. Upitnik je 24. maja 1897. godine popunio učitelj Ante Jukić, koji je uz prvo pitanje dopisao komentar: „Po selima kotara žepačkog čuje se ikavski izgovor, dočim po varoši jekavski. (...) Pravoslavni elem. miješa oba izgovora, dočim katolici su potpuni ikavci, osim u Bistrici.“ On na kraju popunjenog upitnika daje i „općenite primjedbe“ u kojima navodi da u tome kraju ima po selima ikavaca, a da su po varošima jekavci, te da je „pravoslavni elemenat“ čisto jekavski, da su katolici po selima ikavci, a muhamedanci su miješani, tj. ikavci i jekavci. Ovi podaci potječu iz vremena Rešetareva istraživanja. Na osnovu svih iznesenih podataka o govoru Žepča ne može se, ipak, isključiti postojanje ekavskih likova u njemu, ali ne u tolikoj mjeri da bi se danas mogao smatrati ekavsko-jekavskim govorom. Vjerovatno je da takvim govorom nije govorilo mnogo ljudi. I Rešetar spominje „jednog starog muslimana“. Može se pretpostaviti da je pod utjecajima okolnih govora i standardnog jezika, egzistirajući oazno, žepački ekavsko-jekasvski govor izgubio u velikoj mjeri ekavizme u dugim slogovima.

4 Jelah se spominje u *Sidžilu tešanjskog kadiluka* (1740–1746), ali se znatnije počeo naseljavati tek u austrougarskom periodu. Nalazi se na razmeđu ekavsko-jekavskih i ijekavskih govora. Njegovi su stanovnici doseljeni i iz jednoga i iz drugoga govornog područja, što se uočava i u leksemima sa zamijenjenim *jatom*. Mračaj je također novije naselje jer, prema podacima od informatora Smaila Merdića, koji je rođen 1920. godine, to je mjesto kad je on bio dijete i kad je njegov otac tu doselio s područja Jevadžija, imalo svega tri kuće. Iz okolice Tešnja su, prema podacima koje sam tu dobio i Bašići, ali su oni doseljeni prije Merdića. U mjestu se smatra da su Kujundžići najstariji stanovnici, ali je i u njihovu govoru danas prisutan ekavizam u dugim slogovima. To je mjesto ranije vjerovatno bilo ijekavsko. To potvrđuju Okukini primjeri s miješanim ekavskim i ijekavskim refleksima u dugim slogovima i njegova konstatacija da u Mračaju (i Jelahu) žive samo poneki predstavnici ekavskoga govora (1973:42–43). Okuka tu nema primjera s ekavizmima iz Rosulja. Ja sam ih kao dosljedne bilježio od mještana čiji su roditelji ili djedovi davno doselili iz Tešnja ili sporadične

ekavskog područja živi u Tešanjci, koja je također novije naselje a naseljena je ijekavcima iz okolice, no to su uglavnom mlađi ljudi koji su svoje idiolekatske osobenosti ponesene iz zavičaja prilagodili okruženju u koje su doselili.[5]

1.2. Ekavsku zamjenu *jata* u dugim slogovima u maglajskom kraju imaju mjesta: Bijela Ploča (BP), Donji Ulišnjak (DU), Gornji Ulišnjak (GU), Jablanica (Maglajska) (JM), Liješnica (Li), Maglaj-Čaršija (MČ), Misurići (Mis), Novi Šeher (NŠ) i Straišće (Stra).[6]

Sporadični primjeri ekavske zamjene dugog *jata* susreću se i u drugim mjesnim govorima, kao što se i u govorima s dominantno ekavskom zamjenom *jata* u dugim slogovima mogu od nekih govornih predstavnika čuti i leksemi s ijekavskim refleksom *jata*.

Ekavsko-jekavski govori tešanjsko-maglajskoga kraja odlikuju se i znatnim brojem leksema koje u dugim slogovima umjesto nekadašnjeg vokala *jat* imaju ijekavsku i ikavsku zamjenu. Takvo je stanje potvrđeno u svim mjesnim govorima s dominantnom ekavskom zamjenom *jata* u dugim slogovima, ali je ta osobina u nekim mjestima izraženija.

2. Iako ekavsko-jekavski govori tešanjsko-maglajskoga kraja imaju dominantno ekavsku zamjenu dugog *jata*, u ovim se govorima mogu čuti i druge fonetske vrijednosti zamjene dugog *jata*, koje su karakteristične i za ijekavske bosanskohercegovačke govore: ě > ije, ě > je, ě > i.

Da bi današnja slika zamjene *jata* u istraživanim govorima bila jasnija, zabilježeni primjeri s refleksima *jata* bit će razvrstani po korijenskim

kod ostalih stanovnika. Inače se Rosulje nalaze uz Vukovo, u kojemu je zastupljen ekavsko-jekavski govor, pa je ekavizam prisutniji u dijelovima bližim Vukovu. Doseljenika iz Tešnja i okolice ima u Čifluku i Logobarama i možda je njihov utjecaj doprinio većem prisustvu ekavizama u tim mjestima. U Čifluku nije zanemarljiv ni broj potvrđenih ijekavskih likova.

5 Zanimljivo je da sam čuo da se u Medakovu, koje je samo nekoliko kilometara udaljeno od Tešnja, izruguju ekavskom govoru nekih doseljenika iz Raduše, a to je samo još jedan od uzroka prilagođavanja maternjeg idioma novoj sredini.

6 U Gornjem Ulišnjaku i Jablanici (maglajskoj) u značajnoj je mjeri prisutan ijekavizam, ali, prema mojim podacima, ekavizam i u ovim mjestima malo preteže. Gornji Ulišnjak je u neposrednoj blizini Maglaja; oni čak i nemaju posebno groblje, već se „ukopavaju“ u maglajsko groblje. Prema informacijama koje sam tu dobio, bilo je doseljavanja i iz Maglaja, a ima doseljenika iz Novog Šehera. Jablanica je nešto malo udaljenija od Maglaja nego Gornji Ulišnjak i blizu je ozrenskim ijekavskim selima, ali se i područje Jablanice graniči s maglajskim. I stanovnici Jablanice i Gornjeg Ulišnjaka u toku su rata uglavnom bili u Maglaju pa je taj boravak, vjerovatno, uvjetovao značajnije utjecaje na govor stanovnika ovih mjesta. Zbog toga je teško steći pravu sliku o predratnom stanju u govorima ta dva mjesta. Možda je u vremenu prije rata u njima bilo više ijekavskih likova.

morfemima u kojima su zabilježeni,[7] a potom i prema zamjeni – prvo će biti ekavski, potom ijekavski i ikavski likovi.[8]

Skraćenice za punktove s maglajskog područja u dijelu rada koji se odnosi na zamjene dugog *jata* napisane su masnim slovima kako bi se lakše mogao pratiti odnos zastupljenosti ekavizama na tešanjskom i maglajskom području.

2.1. Dugi ě > e, ije, je, i:

{běd}

- e-: *obezbédilo* Ra, Ro;
- ije: *bijéda* **BP**, *bijédno* Čif, *pòbijēdē* **JM**, *ubijédio* Mrač;

{běl}

- e: *béla* Jev, **NŠ**, *bélē* brádē Ra, *bélo* Hrv, TČ, *obélio* Mek, *pobélilo* Ra; *bêlā* Cer, Hrv, MČ, *bêlā* vŕba Buk, Ra, *bêlī* bôr Cer, *bêlī brêst* Buk, Tug, *bêlī* Cer, *bêlili* Jev;
- ije: *bijéla* **BP**, *bijéla* dâna (u pjesmi) Čif, *bijélo* **DU**; *bȉjelā* ašlàma **Mis**, *bȉjelā* bòja **Li**, *bȉjelā* **JM**, *Bȉjelā* Plȍća **DU**, *bȉjelā* rèpa **MČ**, *bȉjelē* gȁće **DU**, *bȉjele* **Stra**, *bȉjelī* hrúšćevi Hrv, Jev, Mek, *bȉjelī* **JM**, Mek, *bȉjelō* **Li**, *bȉjelōg* kȍńa **DU**, *bȉjelū* tèhniku **Stra**, òd *bijelōg* kȁmena Dob;
- je: *bjêl* **Mis**, *bjêlā* **Mis**, *bjêlā* rèpa **Mis**, *bjêlī* lùk **MČ**, **Mis**;

{brěg}

- e: *brége* Cer, *brégu* Cer; na *brégu* Krn, MČ, Mek; *brêg* **BP**, Cer, **DU**, **MČ**, **Mis**, Gráćīn *Brêg* **DU**, **GU**;

{brěst}

- e: *bréstovi* **BP**; *brêst* Buk, Cer, **Mis**, **MČ**, *bêlī brêst* Buk, Tug, cȑnī *brêst* Tug;

{cěd}

- e: *iscédit* **NŠ**; *cêdī* **Mis**, Ro, Tug; *òcēdī* **Li**, *pròcēdī* Tug;
- ije: *iscijédila* **Mis**;
- je: *procjédit* Dob;

7 Tako i Ružičić 1936.

8 Ekavski primjeri za svaki korijenski morfem razvrstani su i prema akcentima s kojima se realiziraju – prvo se daju prozodijski likovi s dugouzlaznim akcentom, potom dugosilaznim, onda likovi s nenaglašenom dužinom.

{cěl}

- e: *célo* Ĺèto Ra, *célōm svêtu* **Li**, *célu* ńìvu Jel; *cêlā* Dob, Hrv, Jel, *cêlē* **DU**, *cêlī* MH, Hrv, Ra, *cêlō* Mrač, *cêlō* jùtro Jev, *cêlō vréme* Hrv, *cêlū* pòsijēm Jel, *célu* ńìvu Jel;

{cěn}

- e: smèšna *céna* TČ, *procénit* Dob;
- je: *cjénio* **DU**;

{cěp}

- e: *cépajū* Buk, *iscépat* **NŠ;**

{cěv}

- e: *cévima* Mek; *cêv* Ra, *cêvi* Ro;

{crěp}

- e: *crépovi* **Stra**, *crêp* Jev, TČ;

{cvět}

- e: *cvêća* Cer, *cvêće* **BP**, Buk, **MČ**, **Mis**, **Stra**, *cvêt* Buk;
- je: *cvjêće* **BP**;

{děl}

- e: *délēńa* Ra, *délili* Hrv, TČ, *délio* Mek, *odélimo* Ra, *odélio* **NŠ**, *odélio* se Hrv, *podélili* Hrv, *podélili* se TČ, *pòdēlīmo* TČ, *podélio* **NŠ**, *podélit* TČ; *dêlē* džäba Ra, *podêlimo* TČ; *òdēĺen* **Li**; *pòdēĺeno* **Stra**, *pòdēlīmo* TČ;
- ije: *dijélit* Mrač, *izdijélili* **Stra**, *razdijélili* Cer, *dȉjelīmo* Mek, *pȍdijēli* MH, *pòdijelimo* Mek;

{dět}

- e: *déte* Buk, Cer, Dob, Hrv, Jev, Krn, **MČ**, Mrač, **NŠ**, Ra, TČ, Tug; *dêta* Dob, Krn, **MČ**, *dête* (vok.) **NŠ**, Ra; kō ù *dēta lépi* Ra;
- ije: *dijéte* (u priči) Ra, *dijéte* **BP**, Čif, Dob, **DU**, **GU**, Hrv, **JM**, *dȉjeta* Čif, **Mis**, *dȉjete* (vok.) Čif, *dȉjetu* **Mis**, izà *dijeta* Čif;
- je: *djéte* Dob, Ro;

{drěn}

- e: *drên* Buk, Hrv, **JM**;

{drěš}

- e: *odréšit* Log;

{dvě}

- e: prê *dvê* gȍdine Log, MH;
- ije: *dvȉje* Hrv;
- i: *dvî* **BP**, Cer, Čif, Dob, **DU**, Hrv, **GU**, Jev, Ra, **Li**, **MČ**, Mek, **Mis**, Mrač, **NŠ**, Os, Ro, **Stra**, TČ, Tug;

{gnězd}

- e: *gnézdo* **NŠ**, Ro;
- ije: *gnijezdèta* Ro;
- je: *gńézdo* **BP**, **JM**, **Mis**, Ro, Tug

{grěh}

- e: *gréšio* **Stra**, *ogréšio* **Stra**, *pogréši* Log, *pogréšio* **GU**, **JM**, *pogréšit* **JM**; *grêh* **NŠ**;

{klěn}

- e: *kléna* Buk; *klên* Buk;

{klěšć}

- e: *kléšća* Cer, **JM**, Ro, **NŠ**;

{klěšt}

- e: *kléšta* **BP**, **DU**, **GU**, **Mis**, **Stra**, Tug, Jev, **JM**, **NŠ**;
- ije: *klijéšta* **GU**;

{korěn}

- e: *kȍrēn* Buk, **MČ**, **Mis**, *kòrēńe* Cer, Tug;
- ije: *kȍrijēn* **BP**;

{lěg}

- e: *lêžū* TČ;

{lěh}

- e: *léha* Buk, Cer; *Lêšnica* **MČ**;
- ije: *Lȉješnica* **Li**;

{lěk}

- e: *izléčio* Čif, TČ, *izléčili* Čif, *léčēńe* Čif, *léčio* Hrv, Ra, *léka* **Mis**, Mrač, TČ, *lékōvā* Čif, Krn, Log, MČ, Mrač, *lékove* **BP**, Cer, Čif, Hrv, Log, TČ, *lékovi* Krn, Mrač, **Stra**, *lékōvā* Čif, Krn, Log, MČ, Mrač, *lékovima* Krn; *lêčī* Čif, *lêčīm* Hrv, *lêćē* **Mis**, *lêćī* **BP**, *lêćnīk* **BP**, *lêk* **BP**, Dob, TČ; *ìzlēčen* **NŠ**, *ìzlēčen* **NŠ**;
- ije: *lijékovi* **JM**;
- je: *ljékovi* (l+j) **MČ**, *ljêk* (l+j) **MČ**, **JM**;

{lěn}

- e: *lénćina* **BP**; *lên* **BP**;

{lěp}

- e: *lépa* Dob, Log, Mek, **NŠ**, *lépa* tèleta Ra, *lépa* žèna Ra, *lépe* **JM**, Ra, kȍcke *lépe* Hrv, *lépīh* stvárī **NŠ**, *lépīm* Hrv, *lépio* kȕće Ra, *lépo déte* Krn, **Mis**, *lépo* Dob, **DU**, **NŠ**, **JM**, TČ, *lépo* nàpravio Ra, *lépo* se živjelo Hrv, *lépo vréme* **BP**, Ra, TČ, *lépōg* **NŠ**, *lépōm* Dob, *lépu* Dob, **NŠ**; *lêp* Čif, Dob, Hrv, Log, **MČ**, Mrač, **NŠ**, Ra, TČ, *lêpo* Dob, Hrv, Jev, **JM**, Krn, Log, Mek, **Mis**, Mrač, Ra, **Stra**, Tug, *lêpo* bȕdē Ro, *lêpo* bílo Jev, *lêpo* e Hrv, TČ, *lêpo* je Ra, TČ, *lêpo* râdī Krn, *lêpo* ti Ra;
- ije: *lijépa* ȉzreka Ra, *lijépīm* (< lijep) **MČ**; *lȉjepo* **JM**, **MČ**;

{lěp}

- e: *zalépili* **DU**, **JM**; *lêpĺeno* **BP**; *nàlēpĺeno* Jev, *nàlēpīš* Jev, *pòlēpīm* Mrač, *ùlēpĺeno* **BP**;

{lěsk}

- je: *ĺéska* Hrv;

{lět}

- ije: *lijéto* (:dlijeto) Dob;

{lět}

- e: *zalétō* se Mek;

{lěv}

- je: *ĺêvak* **BP**, **NŠ**, **Mis**, **JM**, *ùljēvā* (l+j) **Li**;

{lěv}

- e: *lêvē* **MČ**, Mrač, *lêvī* **DU**, *lêvo* Čif, **GU**, Mrač, Ro, **Stra**, TČ; nà *lēvōj* Tug, nà *lēvū* strânu Čif;
- ije: nà *lijēvū* strânu Čif, nà *lijevū* strânu **Li**;

{měh}

- e: *mêh* Dob, **NŠ**, Ra;
- je: *mjêh* Cer;

{měn}

- e: *méńajū* se MH, *méńajū* Mrač, *méńali* **GU**, Jev, *méńali* se Mrač, **NŠ**, *méńalo* **MČ**, *méńāńa* **MČ**, *méńat* **Stra**, *méńō* Ra, *proménilo* se **NŠ**, *proménio* MH, TČ, *proménit* Hrv, Log, *proménō* **JM**, *zaménio* **DU**, *zaménit* Ra, *sménili* TČ; *mêńā* **BP**, Hrv, Hrv, Log, *mêńā* se tô Jel, *mêńāj* MH, *mêńām* MH, *zamênīm* ga Dob; *ìzmēńena* **Mis**, *pròmēnī* **GU**, *zàmēnī* Log, Ra, *zàmēnīš* Log;
- ije: *mijéna* **BP**, *zamijénit* **DU**;

{měr}

- e: *pomérat* Cer;

{měs}

- e: *mésio* **Mis**, *méšat* Dob, *poméšala* Buk; *mêšā* se Log, **NŠ**, *mêšāno* Tug; *pòmēšāno* **NŠ**, *ìzmēšāno* Os;

{mět}

- e: *primétila* Mrač, *primétili* MH, *primétio* Jev, **Stra;** *prìmēćen* Mrač, *prìmētīm* Mrač;

{mlěk}

- e: *mléka* Buk, Dob, **DU**, **MČ**, MH, **NŠ**, Ra, Ro, **Stra**, TČ, *mléko* **BP**, Buk, Dob, **DU**, **GU**, **Li**, **MČ**, MH, **Mis**, **NŠ**, Mrač, Os, Ra, Ro, **Stra**, Vuk, kȉselōg *mléka* Ra, *mlékom* MH; *mlêčno* **MČ**, *mlêčnīcā* gÍîvā **Mis**, *mlêčnice* Buk;
- ije: *mlijèka* Mek;

{mrě}

- e: *mrêt* **JM**; *ùmrēću* Jev, *ùmrēt* Hrv, **MČ**, **Mis**, TČ, *izùmrēt* Ro;

{nět}

- e: *ponêt* Ra; *ȍdnēla* **JM**, *ȍdnēli* **DU**, **Stra**, *ȍdnēlo* **BP**, **Stra**, *ȍdnēt* **NŠ**, TČ, *ȍdnēti* TČ, *pȍdnēli* **NŠ**, *pȍdnēt* Log, *pȍnēti* Dob, *dȍnēla* Mrač, **NŠ, Stra**, *dȍnēli* NŠ, *dȍnēt* **DU**, Krn, Jev, **MČ**, Mek, **NŠ**, *ȉznēli* **Stra**, *ȕnēt* **Mis**;
- ije: *dȍnijēli* Ro, *dȍnijēt* **Mis**, *rȁznijeli* Mek;

{něs}

- e: *nésam* **Stra**, *nésu* **DU**, *nésu* mȍgli plátit **DU**;
- i: *nísam* **BP**, Buk, Cer, Dob, **DU**, **GU**, Hrv, Jel, **Li**, Log, **MČ**, Mek, **Mis**, Mrač, **JM**, **NŠ**, Ra, Ro, **Stra**, TČ, Tug, Vuk, *nísi* Jev, Mek, Tug, *nísmo* Dob, Jev, **JM**, **NŠ**, *nísu* Cer, Čif, Dob, **DU**, Jev, **JM**, Mek, **Mis**, Mrač, Ra, TČ, Tug;

{oděl}

- e: *odéla* Ra, *odélo* Cer, Dob, Hrv, **Mis**, **NŠ**, Ra, Tug, *odélu* Mek;
- je: *odjélo* Jev, *odijéla* **JM**, *odijélima* **JM**;

{pěsk}

- e: *pésak* Buk, Cer, Čif, Ra, Tug, *péska* Ra, TČ, *péskom* TČ, *pésku* TČ, prěko *péska* TČ;
- ije: *pijésak* **MČ**, **Mis**;

{pětl}

- e: *pétao* **Mis**,

{porěkl}

- e: *porékla* Čif, Os, *poréklo* Čif, Jev, **Li**, Os, Vuk, *poréklom* Cer, **DU**;
- ije: *por*^{j}*jékla* Čif, *porijéklo* Čif;

{prě}

- e: *prégled* Čif, Mek, *prémińak* **Mis**, *prévod* TČ, *prévoz* Mrač; *prê* Cer, Dob, Hrv, Log, MH, Mek, NŠ, Ra, *prê dvê* gȍdine Log, MH;
- ije: *prȉje* **BP**, Cer, Čif, Dob, **DU**, **GU**, Jel, **JM**, **Li**, **MČ**, **Mis**, Mrač, **NŠ**, Ra, **Stra**, TČ, Tug, *prȉje* räta **MČ**, Mek;[9]
- i: *prî* **MČ**, TČ;

9 U NŠ: *pršja*.

{prěd}

- ije: *prijésednīk* **Li**;
- i: *Prídel* **Li**;

{prějt}

- e: *préjdi* Mrač; *prêć* **MČ**, MH;
- i: *prîć* célu ńïvu Jel;

{prěk}

- e: *prèko* péska TČ; ïs *prēka* NŠ;

{rěč}

- e: *réčī* (gen. pl.) **NŠ**, *réčī* **BP**, *réčima* Hrv, *rêč* Cer, Hrv, Jev, **NŠ**, Ra, *rêči* (nom. pl.) Cer, Jev, **JM**, **NŠ**, *rêči* (gen. sg.) Ra, *rêć* (riječ) **BP**, **DU**, MČ, NŠ, *rêći* (nom. pl.) **MČ**, *rêći* (gen. sg.) **MČ**;

{rěd}

- e: *rédak* slȕčāj Ra; bíla *rêtko* **JM**, bílo e *rêtko* TČ, *rêtko* kȁd Ro, *rêtko* **JM**, Krn, **MČ**, **Mis**, Mrač, **NŠ**, Ro, TČ, *rêtko* ùzimali **NŠ**;

{rěk}

- e: *réka* **BP**, Buk, Cer, Čif, **DU**, Hrv, **JM**, **MČ**, **Mis**, Mrač, **NŠ**, Tug, *réke* Ro, *rékē* MH, **NŠ**, Ra, **Stra**, Tug, *réki* **Li**, *réku* **Li**; *rêka* Dob, Li, TČ, Tug, *rêkē* Čif, MH, Mrač, *rêki* Tug, po *rêkama* Cer; nà *rēci* Tug, *ù rēku* Dob;
- ije: *rijéci* **Li**, *rijéka* **MČ**, **Li**, *rijèka* **MČ**;

{rěš}

- e: *réšili* Mek, *réšio* Ro;

{rětk}

- e: *rétka* **Stra**; *rétko* Mrač, TČ, *rétkost* Buk;

{rěv}

- e: *zarévali* **MČ**; *zàrēvā* ù mene MČ, Tug;

{sěk}

- e: *isprèsēcāno* TČ;
- je: *presjékū* MH;

{sěl}

- ije: *sijélima* **DU**;
- je: *sjéla* (sijela) **JM**;

{sěn}

- e: *séna* Hrv, **NŠ**, Tug, stârā *séna* Log; *sêna* Hrv, **NŠ**, Ra, *sêno* Buk, Cer, Jev, **MČ**, **Mis**, Mrač, **NŠ**, Os, Ra, Ro, Tug, *sênu* Krn;
- ije: *sijéna* Dob, *s*[i]*jéno* dȉjē Dob, *sȉjeno* Dob, **GU**, **JM**, **Li**, **MČ**, **Stra**, dëset *sijēnâ* Dob;
- je: *sjéno* **GU**, *sjêno* **BP**, Čif, Dob, **DU**, **MČ**;

{slě}

- e: *pȍsle* Dob, **GU**, **MČ**, Mek, MH, Mrač, Ra, Ro, Vuk;

{slěd}

- e: *naslédili* **BP**, Jev, *naslédio* **BP**, **Li**, *slédī* **JM**; *náslēđe* **Mis**;

{slěg}

- e: *slégalo* Mek;

{slěp}

- e: *slêp* Mrač, *slêpē* ȍči MH, *slêpē* ȍći **NŠ**, *slêpī* mȉš **BP**, Buk, Mis;
- je: *sljêpī* mȉš (l+j) **JM**, **MČ**;

{směh}

- e: *smêšna* céna TČ;
- ije: *smijéšno* Ra, *smíje* se Tug;

{smět}

- e: *smête* (:smíjete) Jel; nè *smē* Ra, nè *smēm* Čif, Ra, TČ, *nè smēš* Čif;
- ije: *smȉješ* Čif;

{sně}

- e: *snêli* me **MČ**, *snêt* Dob, Cer, **GU**, TČ;

{sněg}

- e: *snégu* **Mis**; *snêg* **BP**, Buk, Cer, Hrv, Jel, **JM**, **MČ**, Mek, **Mis**, Ra, Ro, Tug, *snêga* Mek, Mrač, *snêžnī* **GU**;

{srěd}

- e: *sréda* **BP**, Cer, Dob, **MČ**, **Mis**, Tug, *srédōm* **BP**, **MČ**; ù *srēdu* Stra, TČ;

{stěn}

- ije: *stjéna* **MČ,** *stijénē* Čif;

{strěl}

- e: *strélat* MH, *strélāńe* Hrv;

{svěst}

- e: *osvéstit* Ra; *onesvêstī* ga Mek, *svêst* Ra, nêmām *svêsti* Ra; *nèsvēst* Mrač;

{svět'}

- e: *svéća* Ra, *svéću* **DU;**

{svět}

- e: *svêt* Buk, Čif, **DU**, Jev, **JM**, **MČ**, Mek, Ro, TČ, *svêta* Čif, **JM**, **MČ**, Mek, Mrač, **NŠ**, Ro, TČ; ù *svēt* **MČ**;
- ije: *svijétu* **JM**; *svȉjet* Dob;

{světl}

- e: *ràsvētlena* Ra;

{těl}

- e: *têlo* **MČ**, MH, Jev, **NŠ,** *têlu* Krn;
- ije-: *tȉjelo* **JM**;
- je: *tjêlo* **MČ**;

{těs}

- e: *têsno* Hrv;
- ije: *tȉjesno* **GU**;

{trěb}

- e: *trébilo* Jev;

{trěsk}

- e: *tréske* Cer; *trêhće* Cer;

{umě}

- e: *ùmēm* **NŠ**;
- *razùmīš* **Stra**;

{uspě}

- e: *uspévajū* Tug;
- ije: *uspijévala* je Ra, *uspȉjevā* Ra;

{věd}

- e: *pripovédō* **Li**;

{věk}

- e: *véku* Ra; *vêk* Ra; *ȍduvēk* Buk, *odùvēk* Log, *ȍduvēka* NŠ, od *pàmtivēka* Ra;
- ije: *ȕvijēk* **DU**;

{věn}

- e: *vénac* Buk, Tug, **MČ**, **Mis**;
- ije: *vijénac* **BP**;

{věst}

- e: *Blȁgovēsti* Ra;
- ije: *vȉjesti* **DU**, *ȍbavijest* **MČ;**

{vrěd}

- e: *vrédan* Cer, Ra, TČ, *vrédni* Hrv, **JM**, Ra, *vrédno* **DU**, Jev, *vrédnost* Jev, *vrédnosti* Jev;

{vrěm}

- e: *vréme* Buk, Cer, Čif, Dob, **DU**, Hrv, Jel, **JM**, Krn, **Li**, Log, **MČ**, Mek, **Mis**, Mrač, **NŠ**, Ra, Ro, **Stra**, TČ, Vuk, *vréme* se *mêńā* **NŠ**;
- ije: *vrijéme* Tug;

{vrět}

- e: *vrêć* Cer, Ro, Tug;

{zěv}

- ije: *zijévnu* MH; *zȉjevāš* Mrač;

{zlěd}

- e: *ozlédila* Čif;

{obazrět}

- e: *obàzrēt* Čif;

{zvězd}

- e: *zvézda* Ra, Tug, *zvézde* Cer, **MČ**;

{ždrěb}

- e: *ždrébe* **Mis**; *ždrêbe* Cer, Dob, Mis, NŠ, Ro, Tug.

2.2. Zabilježeni primjeri pokazuju da su u leksemima u kojima je u naglašenim slogovima dugi vokal *jat* zamijenjen sa *e* zastupljene sve tri različite prozodijske mogućnosti realizacije toga refleksa: é, ê, ē.

Najveći broj primjera s ekavskom zamjenom dugog *jata* s dugouzlaznim je akcentom, ali nije mali broj ni leksema koji u svojim oblicima imaju dugosilazni akcent. Najmanji je broj primjera s nenaglašenom dužinom.

2.3. Brojni korijenski morfemi u kojima se javlja ekavska zamjena dugog *jata* pokazuju da u ovim govorima ekavski likovi nisu samo oni koji se susreću i u drugim bosanskohercegovačkim govorima, već da je u pitanju sistemska osobina zamjene dugog *jata*.

Primjere ekavske zamjene dugog *jata* u šezdesetak istih ili sličnih korijenskih morfema zabilježio je i Ružičić 1935. godine u Maglaju i Tešnju,[10] a ekavska zamjena dugog *jata* potvrđena je i u upitnicima za ispitivanje bosansko-hercegovačkih govora popunjenim u Dobropolju kod Tešnja i Misurićima kod Maglaja.[11] Ekavska je zamjena *jata* u dugim slogovima potvrđena i u po-

10 V.: Ružičić 1936:239–241.

11 V. u popisu literature. *Upitnik za ispitivanje bosansko-hercegovačkih govora*, prema popisu punktova u *Bosanskohercegovačkom dijalektološkom zborniku* II, str. 369, popunjen je i u Novom Šeheru (općina Maglaj, punkt broj 174), a obrađeni podaci iz toga mjesta daju se u sklopu obrade govora sjeverne i sjeveroistočne Bosne (v.: Vujičić 1985). Provjerom sam ustanovio da toga upitnika nema u Institutu za jezik u Sarajevu. Spisak leksema zabilježenih u Novom Šeheru s likovima u kojima je supstituiran dugi vokal *jat* objavljen je u *Bosanskohercegovačkom dijalektološkom zborniku* (knjiga V, str. 94–95). U tome popisu, od šezdesetak zabilježenih leksema sa supstituiranim dugim jatom, ekavski je refleks

punjenim kvestionarima *Pitanja o govoru prostoga naroda* za Maglaj i Tešanj s bližom okolicom.

Samo ekavski refleksi dugog *jata* potvrđeni su u građi u korijenskim sekvencama:

> brěg-, brěst-, cěl-, cěp-, cěv-, crěp-, drěn-, drěš-, grěh-, klěn-, klěšć-, lěg-, lěn-, lěp- (< lěpiti), lěsk-, lět-, měr- (poměrat), měs-, mět-, mrě-, pětl-, rěč-, rěd-, rěk-, rěš-, rětk-, rěv-, rězg-, slě-, slěd-, slěg-, sně-, sněg-, srěd-, strěl-, svěst-, svět'-, světl-, trěb-, trěsk-, umě-, věd-, vrěd-, vrět-, zlěd-, obazrět-, zvězd-, ždrěb-.

Od navedenih korijena s ekavskom zamjenom *jata* u Ružičićevu radu (1936:239–241) navedeni su sljedeći: brěg-, brěst-, cěl-, cěp-, cěv-, grěh-, lěn-, lěp- (< lěpiti), lět-, mět-, rěč-, rěd-, rěk-, rěš-, slě-, sněg-, srěd-, strěl-, svět'-, trěb-, trěsk-, věd-, vrěd-. Svi su samo s ekavskim primjerima.

2.4. Samo ijekavski refleksi potvrđeni su u sekvencama: *lěsk-* (u leksemi *ĺéska*, u kojoj je zamjena *jata* sa *-jé* dovela do jekavskog jotovanja), *lět-* (u leksemu *lijéto* < dlijeto), *lěv-* (*ĺêvak* i *ùljēvā* – zabilježeni samo u maglajskim punktovima), *stěn-* (*stjéna*, *stijéne*), *uspě-* (u oblicima glagola *uspijevati*), *zěv-* (u oblicima glagola *zijevati*).

> Ružičić u svome radu navodi i ijekavske oblike imenica: *bijeda*, *pripovijetka*, *vijek*, *grijeh*, *dijete*, *mijeh*, *srijeda*, *svijet*, *svijeća*, *tijelo*; pridjeva: *bijel*, *cijel*, *tijesno*, *vrijedan*; glagola: *bijeljeti* se, *podijeliti*, *odsjedati*, *uspijevati*, *odnijeti* i prilog *uvijek*. On smatra da je jedan dio ijekavskih primjera „imitacija kulturnog i književnog jezika, pa onda, možda, i uticaja okolnih jekavskih govora“ (Ružičić 1936:242).

Prema *Upitniku* za Dobropolje naveden je samo jedan primjer s ijekavskom zamjenom dugog *jata*: *ùmrije*, ali je uz ekavski lik imenice *gnijezdo* zabilježeno i: *gńézdo*.[12]

---

zabilježen samo u jednom primjeru: *kléšća*, ali je i iza toga primjera ispitivač stavio uskličnik, što znači da je to neočekivan oblik. Prema mome istraživanju, govor Bošnjaka Novog Šehera odlikuje se ekavskom zamjenom *jata* u dugim slogovima. Podaci dati u *Zborniku* na osnovu popunjenog *Upitnika za ispitivanje bosansko-hercegovačkih govora* nisu tačni. V. Bulić 2004:60–63.

Ovi podaci su važni za bosanskohercegovačku dijalektologiju, jer mijenjaju dosadašnju sliku toga govornog prostora, nastalu na pogrešnoj prezentaciji građe iz *Upitnika*.

12 V.: Vujičić 1985:95. U posavskom je govoru zabilježeno gńízdo (Ivšić 1913:19).

U *Upitniku* za Misuriće naveden je veći broj ijekavskih zamjena dugog *jata*: *ùmijēm*, *ùmijēmo*, *tjêlo*, *tjêla*, *rjêć*, *rjêćī*, *djéte*, *djête*, *mjêh*, *sjéćemo*, *sjéćū*, *djêlimo*, *djélla*, *djêlita*, *cjêdī*, *iscijédit*, *sjêno*, *cvjêt*, *pjésak*, *zvjézda*, *djélovi*, *djélōvā*^{o}, *zȁpovjēd*, *zapovjédī*, *bjêl*, *bjéla*, *bjélo*, *ȕvjēk*, potom nekoliko primjera s refleksom *-je* u kojima je izvršeno jekavsko jotovanje: *dȍńēt*, *dȍńēla*, *dȍńēvši*, *žĺêb*, *kĺéšća*, *mĺéko*, *sńêg*, *gńézdo*, *pĺévit*, *pĺéio*, *ĺéha*, *sńêg*, *pȍsĺe*.[13]

U sekvencama u kojima je bilježena ekavska i ijekavska zamjena dugog *jata* mnogo su češći ekavski likovi. Ijekavski su likovi zastupljeni približno ijekavskim samo u nekim leksemima: oblicima pridjeva *bijel*, imenica *dijete* i *sijeno*, u korijenskim sekvencama *prě, směh*, *smět* i *věst*.[14]

Ijekavski oblici pridjeva *bělь* najčešće su bilježeni u maglajskim punktovima. Od dvadeset i jednog zabilježenog ijekavskog oblika toga pridjeva samo su dva primjera zabilježena u tešanjskim punktovima: *bijéla* dâna (u pjesmi) Čif i *bȉjelī* hrúšćevi Jev. Bilježenje ijekavskog lika pridjeva *bijel* u pjesmi nije neočekivano, pogotovo u Čifluku, u kojemu se češće nego u drugim tešanjskim selima susreću i drugi ijekavizmi. Bilježenje ijekavskog lika pridjeva *bijel* u Jevadžijama manje je očekivano, jer su Jevadžije dosljednije ekavske od Čifluka i u tome sam mjestu zabilježio i ekavski lik izveden od pridjeva *bijel*. Ijekavski je primjer u sintagmi *bijeli hrušćevi* (vrsta trešanja), a takvi su primjeri vrlo pogodni za preuzimanje fonetskog lika iz drugih, ovdje susjednih ijekavskih govora.[15] Ekavski lik u korijenskoj sekvenci *bêl* zabilježen je samo dvaput u maglajskim punktovima – Novom Šeheru i Maglaju: *béla* NŠ i *bêlā* MČ.[16]

Oblici leksema *dijete* bilježeni su i s ekavskim i ijekavskim likovima. Ekavski su likovi zastupljeniji u tešanjskim punktovima, ali se i u njima mogu

13 Prema: Vujičić 1985:95. Neki od navedenih primjera imaju i naporedne ekavske likove, ali je značajka ovoga mjesnoga govora da često ima *je* umjesto dugoga *jata*. I sâm sam bilježio takve primjere, ali moja građa ima više ekavizama i više ijekavizama sa *ije* umjesto *jata*. Prije početka terenskog istraživanja imao sam namjeru pronaći istog informatora na osnovu čijeg je govora Snežana Ćerić popunjavala upitnik u Misurićima 1978. godine, kako bih mogao pratiti eventualnu divergenciju govornih osobina u periodu od dvadesetak godina, ali on, nažalost, u vrijeme moga istraživanja na terenu, više nije bio živ. Nije bio živ ni informator na osnovu čijih je govornih osobina Miloš Okuka 1978. godine popunio *Upitnik* u Dobropolju.

14 To su, uglavnom, frekventni leksemi i njihovo je često javljanje, vjerovatno, uvjetovalo više ijekavskih likova, što je, svakako, rezultat međudijalekatskih utjecaja.

15 Već je pokazano da su oblici ijekavskog lika pridjeva *bijel* zabilježeni u *MisU*.

16 Ekavski likovi *bêl*, *béla*, *bélo* zabilježeni su u *DobU*, 162, *RajU*, 162 i *BjelU*, 162. U MisU, 162 zabilježeno je: *bjêl, bjéla, bjélo*.

čuti ijekavski likovi tog leksema. U maglajskim su punktovima ekavski likovi leksema *dijete* zabilježeni samo u Novom Šeheru i Maglaju.[17]

Umjesto dugog *jata* u prefiksu *prě*- zabilježeni su ekavski likovi: *prégled* Čif, Mek, *prémińak* **Mis**, *prévod* TČ, *prévoz* Mrač i nema zabilježenih primjera ijekavskih likova.

Ijekavski lik prijedloga-priloga *prije* češći je od ekavskog lika *pre*, a potvrđen je i u tešanjskim i u maglajskim punktovima:

- *prȉje* **BP**, Cer, Čif, Dob, **DU**, **GU**, Jel, **JM**, **Li**, **MČ**, **Mis**, Mrač, **NŠ**, Ra, **Stra**, TČ, Tug, *prȉje* rȁta **MČ**, Mek;
- *prê* Cer, Dob, Hrv, Log, MH, Mek, **NŠ**, Ra, *prê* dvê gȍdine Log, MH;

Ekavski lik *pre* češći je u tešanjskim punktovima. Od maglajskih punktova samo je u Novom Šeheru zabilježen oblik *prê*.

U pogledu ekavske ili ijekavske zamjene *jata* u leksemu *sijeno* stanje je slično kao za leksem *dijete*. I u tešanjskim i u maglajskim punktovima susreću se i ekavski i ijekavski likovi. Od svih maglajskih punktova s ekavsko-jekavskim govorom ekavski su likovi potvrđeni samo u Novom Šeheru, Misurićima i Maglaju, ali sam u Maglaju bilježio i ijekavske likove *sȉjeno* i *sjêno*.[18]

Ijekavski oblici u sekvencama *směh*, *smět* i *věst* nisu bilježeni često, ali je više potvrda u maglajskim punktovima. Ijekavizmi u ovim sekvencama nisu neočekivani u ekavsko-jekavskim govorima; s obzirom na to da su navedene sekvence vrlo česte u upotrebi, mogle su biti prihvaćene iz susjednih ijekavskih govora i pod utjecajem standardnog jezika.[19]

2.5. Nema sekvenci s dugim *jatom* u kojima je zabilježen samo ikavski refleks *jata*. Ikavski refleksi koji se u pojedinim sekvencama javljaju naporedo s ekavskim ili ijekavskim vrlo su rijetki. Svode se samo na broj *dva* u ženskom

17 Vujičić je prema *Upitniku* za Misuriće zabilježio: *djéte*, *djête,* a prema *Upitniku* za Dobropolje dva puta je zabilježio: *dête* – s napomenom: „*ovdje nismo sigurni o kojim se padežima radi*“ (Vujičić 1985:95). U *Upitniku* je ekavski oblik imenice *dijete* naveden tri puta: Gsg *dêta*, Vsg *dête* i Nsg *dête* (*DobU*, str. 38). Akcent u nominativu svakako je slučajna omaška ispitivača.

18 U *Upitniku* za Misuriće naveden je ijekavski lik *sjêno*, ali se daje i naporedni ekavski lik *sêno* (MisU, str. 80). U *Upitniku* za Dobropolje samo je *sêno* (*DobU*, 80). U *BjelU*, 80: *sjêno*; *RajU*, 80: *sêno* / *sȉjeno.*

19 Statistički podaci pokazuju da su u maglajskim punktovima zabilježena 93 ijekavska oblika, a u tešanjskim 53. Podaci, ipak, ne mogu poslužiti za zaključivanja o frekventnosti ijekavizama na istraživanom području, jer se obim korpusa iz pojedinih mjesta razlikuje, kao i lekseme zabilježene u njima. Ipak, podaci pokazuju sliku kakvu sam i sam stekao na terenu prije obrade građe – da su ijekavizmi češći u maglajskom kraju.

rodu, oblik *nisam*, jedan primjer priloga *pri* (< prě), oblik infinitiva *prić* (< prějt) i ojkonim *Pridel*, koji je izvan tešanjsko-maglajskoga kraja.

Odrični oblik glagola *jesam* na cijelom je tešanjsko-maglajskom području samo u liku *nisam*: *nísam* **BP**, Buk, Cer, Dob, **DU**, **GU**, Hrv, Jel, **Li**, Log, **MČ**, Mek, **Mis**, Mrač, **JM**, **NŠ**, Ra, Ro, **Stra**, TČ, Tug, Vuk, *nísi* Jev, Mek, Tug, *nísmo* Dob, Jev, **JM**, **NŠ**, *nísu* Cer, Čif, Dob, **DU**, Jev, **JM**, Mek, **Mis**, Mrač, Ra, TČ, Tug. Nemam ni jednu potvrdu za ijekavski lik,[20] ali sam u maglajskim mjestima Donjem Ulišnjaku i Straišću osim oblika *nisam* čuo i ekavske likove: *nésam* **Stra**, *nésu* **DU**, *nésu* mògli plátit **DU**.[21]

Ekavski refleks *jata* u korijenu *gnězd-* ovdje je zabilježen samo u dva punkta: *gnézdo* **NŠ**, Ro, ali se javlja i lik *gńézdo* **BP**, **JM**, **Mis**, Ro, Tug i neobičan pluralski oblik: *gnijezdèta* Ro.[22]

3. Primjeri ekavske zamjene dugog *jata* bilježeni su i u tešanjskim i u maglajskim punktovima i njihova usporedba pokazuje da je u pitanju isti govorni tip, uz neznatna odstupanja koja se nekad javljaju i u susjednim mjesnim govorima, pa čak i u istom mjestu kod različitih govornih predstavnika.

Na osnovu raspoređenih primjera sa zamjenom dugog *jata* može se vidjeti da je nešto zastupljeniji broj ijekavizama na maglajskom području, a da su ekavizmi na tome području najizrazitije zastupljeni u Maglaju i Novom Šeheru.

Izvjesna manja odstupanja u bilježenju nekih ekavskih i ijekavskih likova u mome istraživanju u govorima Misurića i Dobropolja u odnosu prema zabilježenim primjerima u *Upitnicima za ispitivanje bosansko-hercegovačkih govora* popunjenim u ovim mjestima sasvim su očekivana, s obzirom na vremenski period dulji od dvadeset godina i različite generacije informatora.

U vezi sa zamjenom dugog *jata* na maglajskom području i ocjenom o većoj ili manjoj zastupljenosti ekavizama ili ijekavizama u govorima maglajskoga kraja treba imati u vidu i činjenicu koja je mogla dovesti do stvaranja

20 Vujičić za Novi Šeher navodi samo *nijèsam* (1985:95), što je, zapravo, podatak za selo Ravna (v. u prethodnom dijelu mišljenje o tome). Ijekavski je lik iznenađujući podatak; ja iz toga mjesta imam samo potvrde za *nísam*. Zanimljivo je da je u *Pitanjima o govoru prostoga* naroda i za Tešanj i za Maglaj u pitanju br. 141 zabilježeno *nijesam*: „*ja ti nijesam rekao da dogješ?, oni nijesu kazali istinu*“.

21 U upitnicima za Dobropolje i Misuriće samo je *nísam* (*DobU*, 188; *MisU*, 188). Oblici *nésam*, *nési* potvrđeni su i u ekavsko-jekavskom govoru Plahovića kod Kladnja (Remetić 1981:183). Na Bjelavama i u Rajševi zabilježen je lik *nísam* (*BjelU*, 188; *RajU*, 188).

22 Sva tri lika se javljaju u Rosuljama, za koje je karakteristična ijekavska zamjena *jata* za starosjedioce u tome mjestu. Lik *gńézdo*, osim u Rosuljama, zabilježen je samo u maglajskim punktovima. U prethodnom je dijelu rada već navedeno da je u *Upitniku* za Misuriće zabilježeno *gńézdo* (*MisU*, str. 102), a u *Upitniku* za Dobropolje imaju dva lika: *gnézdo* i *gńézdo* (*DobU*, str. 1o2). I u *RajU* i *BjelU* je *gńézdo* (str. 102).

današnje slike manje ili veće rasprostranjenosti ekavskih ili ijekavskih likova na maglajskom području. Od pripadnika ekavsko-jekavskih govora s maglajskog područja za vrijeme nedavnog rata od 1992. do 1995. godine samo su stanovnici Maglaja, Misurića i jednog dijela Liješnice ostali u svojim mjestima. Stanovnici ostalih ekavsko-jekavskih punktova živjeli su u tome periodu i nekoliko godina poslije rata izvan svojih mjesta, a to je moglo dovesti do izvjesnih jezičkih utjecaja sredina u kojima su boravili. Stanovnici Bijele Ploče, Donjeg Ulišnjaka, Gornjeg Ulišnjaka, Rječice, Jablanice, Straišća i Liješnice uglavnom su u spomenutom periodu živjeli u Maglaju. Njihov je govor u tom periodu bio pod utjecajem govora stanovništva Maglaja, koje je svakako tu bilo najbrojnije, ali i pod međusobnim utjecajima izbjegličkih idioma u tome mjestu. Bošnjaci koji su izvorni govornici maglajskoga govora i izvan utjecaja standardnog jezika ekavci su, ali na izbjegličke govore njihov utjecaj nije morao biti veći od utjecaja onih koji su bliži standardnojezičkom izgovoru. Ipak, ne može se sa sigurnošću govoriti koliko je odstupanje u govornim osobinama u govorima izbjegličkih maglajskih naselja u vrijeme ovoga istraživanja u odnosu na te osobine u predratnom vremenu.

Podatak koji se odnosi na maglajsko mjesto Novi Šeher, koje je također ekavsko i izbjegličko, pokazuje da ti utjecaji ne moraju biti veliki, tako da i slika koju sam dobio istraživanjem poslije rata ne mora biti daleko od prave predratne slike, kakva je bila poželjna za ovakvo istraživanje. Na ovakav zaključak upućuje podatak da su stanovnici Novog Šehera vrijeme od 1993. do 1998. ili 1999. godine proveli izvan ekavsko-jekavskog područja, a najveći broj onih s kojima sam razgovarao bio je na ikavskom području u okolici Zenice ili u Željeznom Polju. Oni nisu promijenili svoj ekavsko-jekavski govor, a ikavizmi u kratkim i dugim slogovima koji se susreću u njihovu govoru nisu samo njihova odlika, već se susreću i u drugim mjesnim govorima i na tešanjskom i na maglajskom području.

NEOBJAVLJENI IZVORI GRAĐE

BjelU – Upitnik za ispitivanje bosansko-hercegovačkih govora, *punkt br. 53 – Bjelave (Sarajevo)*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, Sarajevo, 1976, 215, popunila Naila Valjevac, 1983–1984. godine.

DobU – *Upitnik za ispitivanje bosansko-hercegovačkih govora*, punkt br. 176 – Dobropolje (Tešanj), Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, Sarajevo, 1976, 215, popunio dr. Miloš Okuka, 1978. godine.

Pitanja o govoru prostoga naroda (za Doboj), Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo, 1897, FAZM, Inventar folk. zapisa III, 14546/1973.

PitanjaM – Pitanja o govoru prostoga naroda, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo, 1897, FAZM, Inventar folk. zapisa III, № 14497/1973, popunio za grad Maglaj učitelj Derviš Čolaković 30. aprila 1897. godine.

PitanjaT – Pitanja o govoru prostoga naroda, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo, 1897, FAZM, Inventar folk. zapisa III, № 14543/1973, popunio za Tešanj i najbližu okolicu učitelj Ilija Terzić.

Pitanja o govoru prostoga naroda (za Žepče), Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo, 1897, FAZM, Inventar folk. zapisa III, № 14595/1973, popunio u Žepču narodni učitelj Ante Jukić 24. maja 1897. godine.

MisU – Upitnik za ispitivanje bosansko-hercegovačkih govora, *punkt br. 175 – Misurići (Maglaj)*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, Sarajevo, 1976, 215, popunila Snježana Ćerić, 1978. godine.

RajU – Upitnik za ispitivanje bosansko-hercegovačkih govora, *punkt br. 184 – Rajševa (Teslić)*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, Sarajevo, 1976, 215, popunio Slavko Vukomanović, 1978. godine.

LITERATURA

Brozović, Dalibor (1966), „O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta“, *Hrvatski dijalektološki zbornik* II, Zagreb, 119–208

Bulić, Refik (2004), „Zamjena dugog jata u govoru Bošnjaka Novog Šehera kod Maglaja“, *Književni jezik* 22/1, Institut za jezik, Sarajevo, 60–63

Dešić, Milorad (1976), „Zapadnobosanski ijekavski govori“, *Srpski dijalektološki zbornik* XXI, Beograd, 1–317

Ivšić, Stjepan (1913), *Današnji posavski govor*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 196, Zagreb, 124–254; knj. 197, Zagreb, 261 + karta

Okuka, Miloš (1973), *O fonetskim osobenostima današnjeg govora donjeg toka Usore*, magistarski rad, rukopis, Filozofski fakultet u Sarajevu, 118

Remetić, Slobodan (1981), „O još jednom nezapaženom ekavsko-jekavskom bosanskom govoru“, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* 11, Beograd, 181–186

Rešetar, Milan (1907), *Der štokavische Dialekt*, Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung I, Sūdslavische Dialektstudien, Heft IV, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Wien, 320

Ružičić, Gojko (1936), „Jedan nezapažen bosanski govor“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 16, Beograd, 236–254

Sidžil Tešanjskog kadiluka od 1153. do 1159. g. H. (1740-1746), prevela Hatidža Čar Drnda – upoređenje prevedenog teksta s originalom, dopuna prevoda i rječnik ermina: Salih Trako i dr. Lamija Hadžiosmanović, (rukopis u Centru za kulturu i informisanje u Tešnju), 259 + XIII

Vujičić, Dragomir (1985), „Govori sjeverne i sjeveroistočne Bosne: Fonetske osobine“, *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. V, Sarajevo, 13–170

The Substitution of the Long Yat in Ekavian-Jekavian Speeches of the Tešanj-Maglaj Area

Summary

The speeches of Tešanj-Maglaj area are either Ekavian-Jekavian or Ijekavian. The Ekavian-Jekavian speeches of Tešanj-Maglaj area have dominant Ekavian yat substitution in long syllables, but in these speeches there are some lexemes in which instead of the yat in long syllables occur reflexes ije, je, i. This paper presents examples of the long yat substitution in Ekavian-Jekavian local speeches of Tešanj-Maglaj area. On this basis the picture of the presence and frequency of ekavisms in Tešanj-Maglaj area will be clearer.

UDK: 811.411.21'36:

Mustafa JAHIĆ

KLASIFIKACIJA RIJEČI U ARAPSKOME JEZIKU

KLJUČNE RIJEČI: *klasifikacija riječi, tripartitna klasifikacija riječi, osnovne vrste riječi, arapski jezik, gramatika*

Utvrđivanje i definiranje osnovnih vrsta riječi smatra se prvim korakom u savladavanju arapske gramatike i posebno važnom etapom u sintaksičkim analizama rečenice zato što se definiranjem vrsta riječi objašnjavaju gramatički odnosi među rečeničnim elementima i međusobni uticaj riječi u rečeničnoj strukturi. Na važnost utvrđivanja vrsta riječi upućuje i to što su, prema nekim predajama, i počeci bavljenja arapskom gramatikom vezani za klasifikaciju riječi.

Arapski su gramatičari još u početnoj fazi istraživanja arapskog jezika utvrdili da postoje tri osnovne vrste riječi u arapskom jeziku: imenice (*asmā'*), glagoli (*af'āl*) i partikule (*ḥurūf*). Ovakva klasifikacija riječi temelji se na njihovim semantičkim, sintaksičkim i morfološkim karakteristikama. U interpretacijama ovakve podjele riječi gramatičari su najčešće insistirali na jednoj od navedenih karakteristika i nikada, osim u nekoliko slučajeva, nisu dovodili u pitanje ovakvu klasifikaciju riječi.

Međutim, neki savremeni arapski lingvisti i neki evropski arabisti dovode u pitanje tripartitnu podjelu riječi, sumnjajući, čak, i u njenu orginalnost i tvrdeći da je nastala pod uticajem grčke nauke, odnosno Platonove filozofije i Aristotelove logike. Ovi gramatičari odbacuju sva tri argumenta kojima se pristalice tripartitne klasifikacije riječi služe u dokazivanju ispravnosti ovakve podjele riječi. U kritikama tripartitne klasifikacije riječi posebno se ističu savremeni egipatski lingvisti Ibrāhīm Anīs i Tammām Ḥassān, nudeći istovremeno vlastite klasifikacije koje, prema njima, uvažavaju sva tri osnovna principa klasifikacije: značenje, oblik i funkciju riječi u rečenici, odnosno semantičke, morfološke i sintaksičke kriterije.

Međutim, većina savremenih arapskih gramatičara ne prihvata nove klasifikacije riječi i odbacuje tvrdnje o uticaju grčke filozofije i logike ističući da su teorijske osnove arapske gramatike, većina gramatičkih pravila i ideja nastalih i utvrđenih u periodu njenoga nastanka, razvoja i sazrijevanja, izvorno arapske, da ih je al-Ḫalīl ibn Aḥmad oblikovao a Sībawayh registrirao u djelu *al-Kitāb*.

Riječ u tradicionalnoj gramatici predstavlja osnovni objekt morfološke analize, a najčešće se definira kao najmanja samostalna jezička jedinica koja ima značenje. U gramatičkim opisima arapskog jezika, kao i u većini drugih jezika, riječi se prema određenim zajedničkim karakteristikama svrstavaju u nekoliko većih grupa koje se označavaju kao osnovne vrste riječi, odnosno „dijelovi govora“ (*aqsām al-kalām*). *Aqsām al-kalām* (eng. *parts of speech* „dijelovi govora“) predstavlja tradicionalni termin za klasifikaciju riječi u arapskom jeziku. Kada se u tradicionalnoj gramatici govori o „dijelovima govora“, misli se na vrste riječi, zato što se riječi smatraju dijelovima govora, a utvrđuju se “izdvajanjem iz govornog lanca”. Prema klasičnim arapskim gramatičarima, sve riječi u arapskom jeziku dijele se na tri “dijela govora“, odnosno tri vrste riječi koje se koriste u govoru: imenice (*asmā'*), glagoli (*af'āl*) i partikule (*ḥurūf*).

Prihvatajući i braneći tripartitnu klasifikaciju riječi, arapski su gramatičari još u početnoj fazi normiranja arapskog jezika utvrdili da određene grupe riječi, pored toga što imaju vlastita leksička značenja, posjeduju i neke zajedničke značenjske osobine, da vrše određene funkcije u rečenici i da su prema formalnim obilježjima međusobno slične, te prema tim karakteristikama utvrdili da postoje tri osnovne vrste riječi. Tako se svrstavanje riječi u posebne vrste u arapskoj gramatici vrši, uglavnom, prema značenju koje izražavaju, funkciji koju u rečenici vrše i izrazu u kojemu se realiziraju, odnosno prema njihovim semantičkim, sintaksičkim i morfološkim karakteristikama. Objašnjavajući navedenu tripartitnu podjelu riječi, arapski su gramatičari najčešće insistirali na jednoj od navedenih karakteristika, ali nikada, osim nekoliko izuzetaka, nisu dovodili u pitanje ovakvu podjelu riječi.

Budući da se u indoevropskoj gramatičkoj tradiciji riječi dijele, uglavnom, na devet osnovnih vrsta (imenice, zamjenice, pridjevi, brojevi, glagoli, prilozi, prijedlozi, veznici i uzvici, u nekim i čestice ili partikule kao deseta vrsta), među nekim savremenim arapskim gramatičarima, posebno onima obrazovanim na idejama moderne evropske lingvističke misli, javila se ideja o nužnosti revizije tripartitne podjele riječi i utvrđivanju nove klasifikacije. Zbog toga, kao i uopće važnosti utvrđivanja vrsta riječi u gramatičkim analizama jezika, pitanje klasifikacije riječi postalo je posebno važno u savremenim lingvističkim istraživanjima arapskog jezika. U ovome kontekstu pojavilo se i pitanje orginalnosti arapske tripartitne podjele riječi, odnosno mogućeg grčkog uticaja na takvu podjelu. Naime, ovakvu klasifikaciju riječi u arapskom jeziku neki zapadnjački arabisti i pojedini savremeni arapski lingvisti dovode u vezu s Platonovom filozofijom i Aristotelovom logikom.

Tripartitna klasifikacija

Tripartitnu podjelu riječi utvrdio je Sībawayh (živio 140/757–180/796), a konsenzusom prihvatili kasniji gramatičari. Sībawayh, međutim, ne navodi kriterije prema kojima je izvršio ovakvu klasifikaciju, niti imenice kao najbrojniju vrstu riječi posebno definira.

U dokazivanju ispravnosti tripartitne podjele riječi tradicionalni su se gramatičari pozivali na tri osnovna argumenta. Prvi je „predanje" (*aṯar*) prema kojemu je, navodno, još halifa ʻAlī ibn Abū Ṭālib lično utvrdio ovakvu podjelu riječi. Tako al-Anbārī prenosi predaju prema kojoj je navedeni halifa prilikom posjete Iraku tražio od Abū al-Aswada al-Du'alīja da napiše gramatiku arapskog jezika. Al-Anbārī ovako bilježi navedeni slučaj:

> *Ušao sam (Abū al-Aswad al-Du'alī) kod vladara pravovjernih ʻAlī ibn Abū Ṭāliba i našao ga kako u ruci drži listić. Upitao sam ga: „Šta je to, Vladaru pravovjernih?" On mi je odgovorio: „Razmišljao sam o jeziku Arapa i otkrio sam da je iskvaren miješanjem s ovim strancima, pa sam želio da napišem nešto na što se mogu pozivati i oslanjati." Zatim mi je dodao listić na kojemu je bilo napisano: „Govor se sastoji od imenica, glagola i partikula. Imenice označavaju predmete, glagoli pružaju podatke o predmetu, a partikule upotpunjuju značenje." Tada mi je još rekao: „Slijedi ovaj pristup i dodaj što tebi na um padne."* (al-Anbārī 1418/1998: 14. Postoji više verzija ovog predanja. Vidi: al-Zağğāğī 1402/1982: 42-43; Ḍayf 1992: 13-14; Abū al-Makārim 2007: 143.)

Drugi argument je potpuna induktivna metoda (*istiqrā' tāmm*), pomoću koje su, navodno, još prvi arapski gramatičari Abū ʻAmr ibn al-ʻAlā' (um. 154/771), al-Ḫalīl ibn Aḥmad (um. 175/791), Sībawayh i drugi utvrdili ovakvu podjelu, a kasnije je prihvatile i naredne generacije gramatičara.

Treći i najznačajniji argument predstavlja razum (*ʻaql*), pomoću kojega se, prema klasičnim arapskim gramatičarima, racionalnim prosuđivanjem i filozofsko-logičkim promatranjem prirode riječi dolazi do zaključka da u arapskom jeziku postoje isključivo tri osnovne vrste riječi. Međutim, ovi se gramatičari ne slažu u pogledu kriterija kojima, koristeći se razumom, dokazuju ispravnost tripartitne podjele riječi i definiraju svaku vrstu riječi posebno (al-Suyūṭī 1418/1998: I, 22; al-Suyūṭī s.a.: II, 6). U korištenju ovoga argumenta, služeći se uglavnom sintaksičkim i semantičkim kriterijima, neki gramatičari uzimaju predikatski odnos kao glavni kriterij, drugi svoju argumentaciju

grade na vrsti sadržaja koji izražavaju riječi, a treći na međusobnoj ovisnosti značenja riječi u rečenici.

Tako, prema jednome tumačenju zasnovanom na razumskom promatranju jezika, izgovorena riječ u rečenici može biti ona o kojoj se govori ili koja o nečemu govori, zatim riječ koja o nečemu govori a da se o njoj ne može govoriti i riječ o kojoj se ne može govoriti niti ona može o nečemu govoriti. Prvu vrstu predstavljaju imenice, drugu glagoli, a treću partikule. Imenice i glagoli, prema ovakvome tumačenju, čine dvije posebne vrste riječi zato što mogu biti konstitutivni dijelovi rečenice, s tim što imenice mogu zauzimati poziciju subjekta i predikata, dok se glagoli mogu nalaziti isključivo na poziciji predikata. Partikule, s obzirom na to da ne mogu biti konstitutivni dio rečenice, predstavljaju treću vrstu riječi (al-Suyūṭī s.a.: II, 6-7; al-Ašmūnī s.a.: I, 25).

Prema sličnome tumačenju, riječi se razlikuju prema mogućnosti svoga ulaska u predikatski odnos s drugim riječima. Riječi koje ne mogu učestvovati u uspostavljanju predikatskog odnosa jesu partikule, dok se riječi koje učestvuju u uspostavljanju takvoga odnosa s drugim riječima razlikuju prema tome da li izriču ijedno od tri vremena. One koje izriču i vrijeme jesu glagoli, dok one koje ne izriču vrijeme predstavljaju imenice (al-Suyūṭī s.a.: II, 7).

Tripartitna klasifikacija riječi objašnjava se i prema tome šta riječi svojim sadržajem označavaju. Riječ, prema ovome kriteriju, može označavati predmet, biće, prirodnu pojavu, apstraktni pojam i sl. (*ḏāt*), zbivanje (*ḥadaṯ*) koje proizvodi predmet i vezu (*wāsiṭa*) između predmeta i zbivanja, koja svojim prisustvom potvrđuje, negira ili uvjetuje predmet. Predmeti su imenice, zbivanja glagoli, a veze partikule (al-Suyūṭī s.a.: II, 6). Ovakvo mišljenje predstavlja razrađenu ideju Ibn al-Ḫišāba (Abū Muḥammad ʻAbdullāh b. Aḥmad (um. 567/1171-72) prema kojemu je nužna podjela riječi na tri vrste zato što riječi izriču tri vrste značenja. Tako prema Ibn al-Ḫišābu (u: Abū al-Makārim 2007: 144), postoje značenja koja se odnose na predmete, što su imenice, zatim značenja koja govore o predmetima, što su glagoli i, treće, riječi koje svojim značenjem povezuju ova dva značenja u smislu afirmacije ili negacije onoga što se izriče o predmetu, te neka druga značenja.

Ispravnost tripartitne podjele riječi, prema trećem racionalnom tumačenju, može se objasniti i na temelju ovisnosti značenja koje izražavaju. Prema ovakvome kriteriju, riječi mogu izražavati samostalno i ovisno značenje. Riječi koje izražavaju značenje ovisno o značenju drugih riječi jesu partikule, dok se riječi koje izražavaju samostalno značenje međusobno razlikuju prema tome da li svojim oblikom izražavaju i određeno vrijeme. Ukoliko izražavaju,

to su glagoli, dok riječi lišene značenja vremena predstavljaju imenice. (al-Suyūṭī s.a.: II, 6-7)

Prema sličnome tumačenju, riječi se razlikuju prema tome da li svojim oblikom izražavaju ili ne izražavaju potpuno značenje. Riječi koje ne izražavaju potpuno značenje jesu partikule, dok se riječi koje izražavaju potpuno značenje razlikuju prema tome da li izražavaju ijedno od tri vremena. Riječi koje izražavaju potpuno značenje lišeno vremenske dimenzije jesu imenice, dok riječi koje izražavajući potpuno značenje izriču i određeno vrijeme predstavljaju glagole. (al-Suyūṭī s.a.: II, 7)

Karakteristike riječi koje se, prema tradicionalnim gramatičarima, otkrivaju racionalnim prosuđivanjem i filozofsko-logičkim promatranjem prirode riječi ističu uglavnom njihove unutarnje osobine koje se označavaju i kao semantičke karakteristike riječi. Na temelju ovih osobina, u arapskom lingvističkom naslijeđu, utvrđene su definicije (*ta'rīfāt*) osnovnih vrsta riječi. Međutim, arapski gramatičari nisu utvrđivali postojanje posebnih vrsta riječi isključivo na navedenim principima, nego su otkrivali i različite formalne i funkcionalne karakteristike riječi koje predstavljaju, uglavnom, njihove morfološke osobenosti i sintaksičke pozicije koje zauzimaju u rečenici. Ove se karakteristike riječi označavaju kao njihova formalna obilježja (*'alāmāt, ḫaṣā'iṣ*), dok se metoda kojom se utvrđuju međusobno različita obilježja svake vrste riječi posebno može označiti kao deskriptiva metoda. U toku gramatičkih istraživanja gramatičari su utvrdili velik broj formalnih obilježja za svaku vrstu riječi. Najviše takvih obilježja imaju imenice (genitiv, *tanawīn*, određeni član, subjekt u rečenici, prvi i drugi član konstrukcije aneksije itd.), glagoli mnogo manje (dolazak čestica *qad*, *sa*, *sawfa*, *law*, zatim konjuktivnih čestica *an*, *lan*, *qay*, *iḏan*, čestica jusiva, posebnih sufiksalnih nastavaka i još nekih), a partikule nikako. Partikule nemaju posebna obilježja u pozitivnom smislu prema kojima bi se razlikovale od imenica i glagola, nego obilježja koja se označavaju kao negativna, tj. nemaju niti primaju obilježja imenica i glagola. Definicije vrsta riječi obuhvataju sve leksičke jednice jedne vrste riječi, dok se formalna obilježja odnose na najveći broj određene vrste riječi.

Ibn Ya'īš posebno insistira na razlikovanju definicija riječi od njihovih formalnih obilježja. Kada govori o imenicama, on ističe da definicija svojim objašnjenjem mora dosljedno obuhvatati sve riječi jedne vrste, dok formalna obilježja predstavljaju osobenosti prema kojima se riječi jedne vrste razlikuju od drugih vrsta riječi. Definicija zbog toga, prema Ibn Ya'īšu, mora biti konsekventnog i reverzibilnog karaktera, tako da se, npr., može reći da svaka riječ koja izražava pojedinačno značenje jeste imenica i obrnuto: da riječ koja

ne izražava pojedinačno značenje nije imenica. Za razliku od definicija, obilježja moraju biti samo konsekventnog karaktera, tako da se, npr., može reći da svaka riječ koja može primiti određeni član jeste imenica, ali to ne znači da ni jedna riječ koja ne može primiti određeni član nije imenica, kao što su, npr., zamjenice, vlastita imena ili neke druge vrste imenskih riječi. (Ibn Ya'īš 1411/1990: I, 24)

Međutim, njemačka lingvistica Ulrike Mosel smatra da je Sībawayh tripartitnu podjelu riječi izvršio prema distribuciji riječi u rečenici. Argument za ovakvu tvrdnju, prema navedenoj autorici, nalazi se u činjenici što je u vrstu imenica kao najbrojniju klasu riječi svrstao više različitih vrsta riječi nakon što je utvrdio da sve imaju istu distribuciju u rečenici. Osim toga, Sibawayh prema ovoj autorici, kao primjere imenica navodi zajedničke imenice zato što ove imenice predstavljaju osnovnu vrstu imenica prema kojoj se sve druge vrste imenica ravnaju. To znači da u imenice spadaju sve leksičke jedinice koje se, bez narušavanja strukture i sintaksičke korektnosti rečenice, mogu naći na poziciji koju zauzimaju zajedničke imenice. Osim mogućnosti izmjenjivanja u sintaksičkim pozicijama u rečenici, riječi ove vrste povezuje i veliki broj zajedničkih gramatema koji u formi afiksa služe za izražavanje gramatičkih kategorija roda, broja i padeža, te se i zbog toga sve zajedno mogu smatrati imenicama kao osnovnom vrstom riječi. Da je Sībawayh svjestan postojanja više vrsta imenica, prema Mosel, svjedoči i to što u okviru ove vrste riječi govori o zajedničkim imenicama, pridjevima, infinitivima, zamjenicama itd., analizirajući svaku vrstu imenica posebno i ističući razlike među njima, ali je svjestan i toga da te razlike nisu dovoljne da bi se smatrale posebnom vrstom riječi (Ulrike Mosel /1975/, „Die syntaktische Terminologie bei Sibawaih", Diss., München, 1975, u: Naḥla, Maḥmūd Aḥmad /1994/, *al-Ism wa al-ṣifa fī al-naḥw al-'arabī wa al-dirāsāt al-ūrubiyya*, Dār al-Ma'rifa al-ǧāmi'iyya, al-Iskandariyya, str. 133. Ulrike Mosel, „Syntactic categories in Sibawaihi's 'Kitab'", *Histoire Épistémologie Langage*, 1980, vol. 2, issue 2-1, str. 30-33).

Definiranje osnovnih vrsta riječi

Većina gramatičara u definicijama imenica ističe njihove značenjske karakteristike, dok u pogledu objašnjavanja njihovih formalnih obilježja pokušava povezati formalne odlike imenica s funkcionalnom ulogom koju imaju u uspostavljanju predikatskog odnosa i formiranju drugih vrsta sintaksičkih konstrukcija. Imenice se, prema tradicionalnim gramatičarima, u značenjskom pogledu najčešće određuju kao riječi koje izražavaju potpuno značenje lišeno vremenske dimenzije sa specifičnim formalnim obilježjima njihove

imenske prirode, kao što su *tanwīn*, određeni član, genitivni padež, dvojina i množina, oblik deminutiva itd., a u funkcionalnom pogledu kao riječi koje se u uspostavljanju predikatskog odnosa kao jedan od dva konstituenata rečenice mogu nalaziti u funkciji subjekta i predikata, zatim u konstrukciji aneksije, prijedloškoj konstrukciji, biti atributirane, u vokativu i sl.

U pogledu definiranja glagola i utvrđivanja njihovih osobenosti među gramatičarima postoje manje razlike od onih koje se tiču imenica. Glagoli se u značenjskom pogledu određuju kao riječi koje samostalno izražavaju potpuno značenje i jedno od tri vremena. Formalne pokazatelje njihove glagolske prirode predstavljaju afiksi za izražavanje lica, stanja, načina i vremena. Funkcionalna karakteristika glagola, prema tradicionalnim gramatičarima, manifestira se tako što u predikatskom odnosu mogu vršiti isključivo funkciju predikata.

Arapski gramatičari nisu u potpunosti složni ni u pogledu definiranja partikula. Među njima uglavnom nema spora oko toga da partikule u tripartitnoj podjeli riječi predstavljaju njenu treću vrstu. Većina gramatičara partikule definira kao riječi koje ne izražavaju potpuno značenje, nego u konstrukciji s drugim punoznačnim riječima, koje zbog toga u rečenici imaju isključivo funkcionalnu, odnosno gramatičku ulogu. Partikule se u formalnom pogledu odlikuju nepromjenljivim izrazom, a u funkcionalnom time što ne mogu graditi predikatski odnos kao subjekt ili predikat.

Kritike i pitanje originalnosti tripartitne klasifikacije riječi

Neki savremeni arapski lingvisti dovode u sumnju vjerodostojnost argumenata kojima se opravdava tripartitna podjela riječi. „Predanje“ ili *aṯar*, kako ga al-Suyūṭī označava, prema ovakvima mišljenjima, ne može se smatrati relevantnim argumentom iz više razloga. Samo „predanje“, prema ovim gramatičarima, ne pretpostavlja sigurno tradiranje i njegovo autorstvo se u konkretnom slučaju kroz komparativnu analizu s tekstovima koji tretiraju istu temu, naročito u Sībawayhovoj gramatici *al-Kitāb*, vrlo lahko može osporiti. Naime, Sībawayh znatno kasnije od halife ʻAlīja, uopće ne definira vrste riječi, nego se više oslanja na navođenje primjera takvih vrsta, dok se u predanju koje se pripisuje halifi ʻAlīju nastoji pružiti potpuna definicija svake od tri vrste riječi, bez obzira na to što je halifa ʻAlī živio prije Sībawayha.

Osim toga, naučna istraživanja koja imaju za cilj analizu jezičkih pojava ne prihvataju predanje kao argument. Jezičke pojave se, kako ističe ʻAlī Abū al-Makārim (2007: 146-148), moraju objektivnom naučnom analizom

istraživati, bez obzira na tradirana mišljenja i kome se takva mišljenja pripisivala. U ovakvim slučajevima, kako ističe navedeni autor, postoji opasnost i od pripisivanja svetosti nekim mišljenjima, što je apsolutno pogrešno, pogotovu što se u ovome slučaju ne radi o idejnim ili dogmatskim pitanjima, nego o jezičkim pojavama koje se trebaju tretirati kao i sve druge prirodne i društvene pojave. U ovakvim istraživanjima nužno je, kako ističe Abū al-Makārim, provesti objektivnu analizu riječi u arapskom jeziku i na temelju postojećeg stanja vršiti klasifikacije, a ne pretpostavljati jezičku situaciju kakva je nekada bila. Osim toga, manje je vjerovatno da je halifa ʻAlī, pored pripremanja za borbu protiv Muavije i havaridžija, što je bio prioritet njegovog pohoda u Irak, imao vremena da se bavi i pitanjima arapskog jezika. Čak se smatra da iza ovakve predaje stoje šiije. (Ḍayf 1992:14)

Ni potpuna induktivna metoda (*istiqrā' tāmm*), koja se navodi kao drugi argument u odbrani tradicionalne tripartitne klasifikacije riječi, prema Abū al-Makārimu (2007: 148), ne može se uzimati kao dokaz iz najmanje dva razloga. Prvi je što u ovome slučaju uopće nema induktivne metode, jer ova metoda u konkretnome slučaju pretpostavlja istraživanje svih pojedinačnih jezičkih pojava i tek na osnovu rezultata takvih istraživanja provođenje podjele riječi. Međutim, al-Suyūṭī u vezi s tradicionalnom tripartitnom klasifikacijom riječi, prema istome autoru, ne navodi ništa što bi se moglo smatrati induktivnom metodom, čak ni analogijom, nego pojedinačnim stavovima i mišljenjima nekih gramatičara.

Drugi je razlog taj što i pod pretpostavkom da se al-Suyūṭī u definiranju vrsta riječi u njihovoj tripartitnoj klasifikaciji u potpunosti oslanja na mišljenja ranijih gramatičara, sam al-Suyūṭī navodi i drugačija mišljenja u vezi s ovim pitanjem. Zbog toga se u najboljemu slučaju, kako ističe ʻAlī Abū al-Makārim, može priznati postojanje ovakve klasifikacije riječi u jednome historijskom periodu ne pretpostavljajući i obaveznost njenog prihvatanja kao ispravne i na ispravnim osnovama utemeljene. Prilikom definiranja vrsta riječi nije dovoljno, kako navodi isti autor, upućivanje na mišljenja i stavove drugih naučnika, nego njihovo tretiranje kroz istraživanje svih riječi u jeziku, zato što u ovome slučaju potpuna induktivna metoda znači obuhvatanje svih riječi u jednome jeziku, njihovo razvrstavanje, opisivanje, definiranje i, konačno, klasificiranje. (Abū al-Makārim 2007:148-149)

Racionalno prosuđivanje i filozofsko-logičko promatranje prirode riječi, kao treći argument, predstavlja najjači dokaz koji je koristila većina klasičnih gramatičara u dokazivanju ispravnosti tripartitne klasifikacije riječi. Tako al-Zağğāğī (1402/1982: 42), želeći odbiti bilo kakvu sumnju u ovakvu

klasifikaciju riječi, ističe da se neke stvari spoznaju same po sebi, bez potrebe za posebnim dokazima, kao što je, npr., samo po sebi jasno da jedno tijelo istovremeno ne može mirovati i kretati se ili u isto vrijeme biti na dva mjesta.

Međutim, i razum kao argument, kako navodi Abū al-Makārim, podliježe kritici. Tumačenje i odbrana tripartitne klasifikacije riječi na ovakav način pokazuje nerazumijevanje postojanja razlike između racionalne metode utemeljene na formalnologičkim i metafizičkim osnovama i materijalne prirode jezika koja se želi tretirati u okvire ove metode. U vezi s tim Abū al-Makārim dovodi u vezu tripartitnu klasifikaciju riječi u arapskom jeziku s Platonovom filozofijom i Aristotelovom logikom. Naime, na temelju Platonove podjele svemira na predmete (*ḏawāt*), koji uključuju materijalne i nematerijalne stvari, zatim zbivanja (*aḥdāṯ*) i, na kraju, partikule (*rawābiṭ*), koje povezuju predmete i zbivanja, Aristotel je izvrišio klasifikaciju riječi u grčkom jeziku. Uspoređujući svemir s jezikom, Aristotel je utvrdio da se i grčki jezik sastoji od riječi koje se dijele na imena (*ónoma*), koja izražavaju samostalno značenje bez izražavanja nijanse vremena, zatim glagole (*rhèma*), koji pored samostalnog značenja izražavaju i vrijeme i, na kraju, partikule (*súndesmos*), koje predstavljaju sve druge riječi koje nemaju samostalno značenje, nego služe za povezivanje drugih riječi, zbog čega se njihova funkcija u jeziku definira kao gramatička. Zbog toga, prema nekim arapskim lingvistima i zapadnjačkim arabistima, arapska tripartitna klasifikacija riječi u značenjskom pogledu neodoljivo podsjeća na Platonovu klasifikaciju svemira, a u formalnologičkom smislu na Aristotelovu klasifikaciju riječi u grčkom jeziku. Uticaj grčke klasifikacije riječi na arapsku tripartitnu podjelu riječi posebno je vidljiv, prema ovim autorima, u pogledu definiranja partikula (*ḥurūf*) kao posebne grupe riječi kojima se ostvaruju veze među drugim vrstama riječi, zbog čega većina gramatičara partikule definira kao riječi koje izražavaju značenje različito od značenja imenica i glagola ili riječi koje izriču značenje u drugim riječima, bez obzira na to što partikule, prema Abū al-Makārimu, imaju svoja nezavisna leksička značenja, isto kao što ih imaju imenice i glagoli. Zbog toga podjela riječi u arapskom jeziku, prema pristalicama grčkog uticaja na arapsku gramatiku, predstavlja filozofsku, a ne jezičku klasifikaciju. (Abū al-Makārim 2007: 149-153; al-Ḫālidī 1425/2005: 130; Simeon 1969: II, 734; Ivić 1983: 14)

Pored sličnosti u klasifikaciji riječi u ovim dvjema tradicijama, grčki uticaj na klasifikaciju riječi u arapskom jeziku, kao i uopće na nazvoj arapske gramatike, pokušava se dokazati i ranim interesiranjem Arapa za grčku nauku i filozofiju, koje se posebno manifestiralo prevođenjem djela s grčkog na arapski jezik. Zbog toga neki orijentalisti i savremeni arapski lingvisti, uglavnom

oni koji osporavaju tripartitnu klasifikaciju riječi, smatraju da su Platonova filozofija i Aristotelova logika uticale na ovakvu podjelu riječi u arapskom jeziku. (al-Ḫālidī 1425/2005: 113-114; Anīs 1966: 263; Ṭarazī 2005: 127)

Podjela na tri „dijela govora“ (*aqsām al-kalām*) u arapskoj gramatici na prvi pogled, kako ističe C. H. M. Versteegh, izgleda kao da predstavlja Aristotelovu logičku podjelu riječi na *ónoma* (imena), *rhèma* (glagole) i *súndesmos* (partikule). Ovakav zaključak izvodi i Adalbert Merx (1838-1909), njemački protestantski teolog i orijentalist (A. Merx, *Historia artis grammaticae apud Syros,* 1889, str. 141-43), koji, kako navodi Versteegh, ističe samo njenu sličnost s Aristotelovom logikom, ne uzimajući u obzir posredničku ulogu koju je imala grčka gramatika. Međutim, zbog očite površne sličnosti između Aristotelove i arapske tripartitnosti, koju primjećuju i arapski autori, ne može se, kako ističe Versteegh, nijekati postojanje velike razlike između Aristotelove logičke i arapske gramatičke podjele, pogotovu kada se uzme u obzir činjenica da se Aristotelovi termini ne odnose na dijelove govora, nego na konstitutivne dijelove rečenice. Bezrezervno poistovjećivanje arapske podjele na *ism*, *fi‘l* i *ḥarf* s Aristotelovom podjelom na *ónoma*, *rhèma* i *súndesmos* neprihvatljivo je, kako navodi Versteegh, i za druge orijentaliste, kao što je, npr., Josef WeiB (*Die arabische Nationalgrammatik und die Lateiner*, 1910, str. 381), koji odbacuje ovakvo poistovjećivanje. *Ḥarf*, prema ovome orijentalistu, nije tehnički pojam, nego označava svaku riječ koja nije imenica i glagol, dok *súndesmos* označava posebnu riječ koja se veže s drugim riječima ili frazama. U arapskoj literaturi, kako navodi Versteegh, postoji i tripartitna podjela koja odgovara Aristotelovim „dijelovima govora“: *ism*, *kalima* (u gramatičkoj podjeli *fi‘l*) i *ribāṭ* (u gramatičkoj podjeli *ḥarf*, odnosno *ḥarf al-ma‘nā* ili *adāt*), koju koriste al-Fārābī (um. 337/949) i al-Ḫwārizmī (um. 235/850), koja je, međutim, nastala mnogo kasnije. WeiB, kako ističe Versteegh, navodi upravo ovaj hronološki momenat kao najjači razlog zbog kojega grčka logika nije mogla uticati na arapsku gramatičku podjelu. Naime, arapski gramatičari u prvim pokušajima da opišu svoj jezik nisu se nikako mogli povesti za grčkom logičkom podjelom riječi zato što su se upoznali s ovom podjelom mnogo kasnije, nakon što su definirali gramatičku tripartitnu podjelu riječi. S druge strane, ovo ukazuje i na činjenicu da su Arapi bili svjesni razlike između logičke i gramatičke podjele riječi. Međutim, u kasnijem periodu, nakon što su se upoznali s grčkom logičkom podjelom, grčka gramatička teorija mogla je, kako tvrdi Versteegh, uticati na arapsku gramatiku, koja često pokazuje tragove logičkog uticaja. Prevođenje grčkih djela iz logike u devetom stoljeću posebno je uticalo na

prihvatanje logičke terminologije u arapskoj gramatici. (Versteegh 1977: 38-39; Versteegh 1995: 27-28)

I njemački orijentalist Enno Littmann (1875–1958) smatra da je arapska gramatika u svom početnom razvoju potpuno originalna. U Sībawayhovoj gramatici *al-Kitāb*, prema ovome orijentalistu, ne može se naći ništa što nije njegovo orginalno djelo ili djelo njegovih prethodnika. Kao dokaz ovakvoga stava on navodi Sībawayhovu podjelu riječi na *ism* (imenica), *fi'l* (glagol) i *ḥarf* (partikula) kao orginalnu arapsku podjelu riječi. Međutim, nakon što su se Arapi upoznali s grčkom filozofijom preko Sirjanaca u Iraku, u radovima kasnijih gramatičara, kako ističe Littmann, preuzeto je nešto i iz grčke gramatike. A što se tiče podjele na *ism* (imenice), *kalima* (riječi) i *ribāṭ* (partikule), ona predstavlja filozofsku podjelu koju su Arapi preko sirjanskih prijevoda preuzeli iz grčkih djela i ona se nalazi u filozofskim, a ne u gramatičkim djelima. (u: al-Ṭanṭāwī 1412/1991:10-11)

Pokušaji revidiranja tripartitne klasifikacije riječi

Kao poseban razlog neophodnosti revizije tripartitne klasifikacije riječi neki gramatičari ističu upravo uticaj grčke filozofije i logike na ovakvu podjelu riječi. Tripartitna klasifikacija, prema njima, predstavlja filozofsku, a ne gramatičku klasifikaciju, tako da ovako utvrđene vrste riječi predstavljaju filozofske, a ne gramatičke kategorije. Pored toga što na sigurnim gramatičkim osnovama nije utemeljena, ova je klasifikacija, prema njima, i nepotpuna jer ne obuhvata sve riječi u arapskom jeziku, te je i zbog toga nužna njena revizija.

Najpoznatiji klasični gramatičar koji se nastojao osloboditi racionalne logike i njenih kategorija bio je Abū Ǧa'far Aḥmad b. Ṣābir, koji je tvrdio da postoji i četvrta vrsta riječi, označavajući je kao *ẖālifa* (pl. *ẖawālif*), koju čine glagolske imenice (*asmā' al-af'āl*) (al-Suyūṭī s.a.: III, 69). I ova činjenica, prema nekim savremenim arapskim lingvistima, predstavlja jedan od dokaza potrebe za revizijom tradicionalne klasifikacije riječi i istovremeno potvrđuje određenu zbunjenost klasičnih gramatičara u pogledu definiranja ove vrste riječi. (al-Sāqī 1397/1977: 34-35 i 63)

Među najznačajnijim savremenim gramatičarima koji osporavaju tradicinalnu podjelu riječi i nude vlastitu klasifikaciju jesu Ibrāhīm Anīs u djelu *Min asrār al-luġa* i Tammām Ḥassān u djelu *al-Luġa al-'arabiyya: ma'nāhā wa mabnāhā*, obojica nekadašnji profesori fakulteta Dār al-'ulūm u Kairu.

Tradicionalna klasifikacija riječi na imenice, glagole i partikule, onako kako je definiraju klasični arapski gramatičari, prema Ibrāhīmu Anīsu, provedena je pod uticajem grčke filozofije i logike, prema kojima se „dijelovi

govora“ dijele na imenice (*ism*), riječi (*kalima*) i partikule (*adāt*). Zbog toga su gramatičari, kada su pristupili definiranju ovih vrsta riječi, prema njegovome mišljenju, naišli na određene poteškoće jer su uvidjeli nedostatke u definiranju svake od tri navedene vrste riječi. Kada su pokušali da definiraju imenice, uvidjeli su da definicija imenica ne obuhvata sve imenske riječi, a da definicija glagola obuhvata i neke imenice. Neki, kao što je Sībawayh, nisu čak ni pokušavali definirati imenice, navodeći samo njihove primjere. Neki su ih definirali i u negativnom smislu ističući one osobenosti koje imenice nemaju. Kada su pokušavali definirati glagole, isticali su da glagol izriče značenje, a njegov oblik jedno od tri vremena: prošlo, sadašnje ili buduće, bez obzira na to što povezivanje kategorije vremena s glagolskim oblikom, kako ističe Ibrāhīm Anīs, nije u skladu s upotrebom jezika. U vezi s definiranjem partikula učinili su, prema njegovome mišljenju, opet nevjerovatnu stvar. Da bi pokazali razliku između partikula i druge dvije vrste riječi, partikule su lišili njihovog značenja pripisavši ga imenicama i glagolima s kojima dolaze u rečenici. Međutim, kada su u jezičkoj praksi naišli na primjere upotrebe partikula gdje izriču potpuna i samostalna značenja, ustvrdili su da partikule ponekad mogu izražavati i značenja imenica. Ovo je, kaka naglašava Ibrāhīm Anīs, očiti dokaz da klasični arapski gramatičari nisu imali potpuno jasnu ideju o partikulama, a da im ni definicije imenica i glagola nisu bile sveobuhvatne. Zbog toga su pribjegli utvrđivanju formalnih obilježja *(‘alāmāt*) imenica i glagola. (Anīs 1966:263-264)

U postupku definiranja vrsta riječi neophodno je, prema Ibrāhīmu Anīsu, držati se dosljedno tri osnovna principa: značenja (*ma‘nā*), oblika (*ṣīġa*) i funkcije riječi u rečenici (*waẓīfa al-lafẓ fi al-kalām*). Zanemarivanjem ili izostavljanjem bilo kojeg od ovih kriterija ili oslanjanjem samo na jedan od njih moglo bi se, kako ističe Ibrāhīm Anīs, vrlo lahko neke riječi istovremeno svrstati u dvije vrste riječi. Međutim, istovremenim tretiranjem sva tri navedena principa postiže se, prema ovome gramatičaru, preciznija podjela riječi na četiri vrste: prvo: imenice (*ism*), koje uključuju zajedničke imenice, vlastita imena i pridjeve, drugo: zamjenice (*ḍamīr*), koje uključuju sve vrste zamjenica (lične, pokazne, odnosne) i brojeve, treće: glagole (*fi‘l*) i, četvrto: partikule (*adāt*) kao instrumentalne riječi koje obuhvataju partikule u tradicionalnoj tripartitnoj klasifikaciji (*ḥarf*) i priloge vremena i mjesta (*ẓarf az-zamān wa al-makān*). (Anīs 1966: 265-278)

Osnovnu karakteristiku ove klasifikacije u odnosu na tradicionalnu tripartitnu klasifikaciju čini izdvajanje zamjenica iz imenica u posebnu vrstu riječi i premještanje priloga mjesta i vremena iz imenica u partikule. S obzirom

na to da neke osobenosti koje gramatičari pripisuju imenicama nemaju zamjenice, ova bi vrsta podjele, prema Abū al-Makārimu (2007: 158), mogla biti i prihvatljiva, za razliku od tretiranja priloga kao partikula s obzirom na postojanje nekih stilskih razlika između priloga i ostalih partikula koje se, prema njemu, ne bi smjele zanemarivati.

Prema drugom savremenom arapskom lingvistu Tammāmu Ḥassānu, klasični arapski gramatičari vršili su podjelu riječi na imenice, glagole i partikule na osnovu njihove formalne (*šakl*) i funkcionalne (*waẓīfa*) sličnosti, odnosno oblika (*mabnā*) i vrste značenja (*ma'nā*) koje izražavaju. Kada, npr., Ibn Mālik ističe da su imenice riječi koje se odlikuju mogućnošću dolaska s prijedlogom, primanja *tanwīna*, dolaska u vokativu, prihvatanja određenog člana i zauzimanja subjekatske pozicije u rečenici, to, prema tumačenju Tammāma Ḥassāna, predstavlja definiranje imenica na osnovu njihovog oblika. Definiranje imenica od strane drugih klasičnih gramatičarta kao riječi „kojima se označavaju predmeti (osobe, pojave i dr.), glagola kao riječi koje označavaju zbivanje i vrijeme, te partikula kao riječi koje ne označavaju ni predmete ni zbivanje ni vrijeme", prema tumačenju Tammāma Ḥassāna, predstavlja definiranje imenica, glagola i partikula na osnovu njihovog značenja. Međutim, klasifikacija riječi na temelju samo jednoga kriterija, kako to obično čine klasični gramatičari, prema Tammāmu Ḥassānu, ne predstavlja najbolji način klasifikacije. Klasificiranjem riječi na ovakav način mnoge leksičke jedinice, prema ovome autoru, ostale su izvan tripartitne klasifikacije, kao što su, prije svega, zamjenice i glagolske imenice, koje ne obuhvataju tradicionalne definicije vrsta riječi. Zbog toga je, prema njemu, nužna nova klasifikacija riječi koja će se temeljiti na preispitivanju i revidiranju tripartitne klasifikacije uz preciznije razumijevanje pojma oblika i značenja i istodobnog njihovog korištenja kao kriterija klasifikacije. Tako oblik, prema njegovom tumačenju, obuhvata više formalnih i funkcionalnih kriterija koji se u postupku definiranja riječi moraju zajedno koristiti. Oblik kao osnova na kojoj se vrši klasifikacija i definiranje riječi, prema njemu, obuhvata: fleksiju riječi, poziciju riječi u sintagmatskoj konstrukciji, oblik riječi, afiksaciju, konjugaciju i predikaciju riječi, združivanje više riječi u cilju formiranja sintagmatskih konstrukcija (vokativna, konekcijska, konstrukcija aneksije i sl.) i ortografske karakteristike riječi. Značenje kao kriterij za klasifikaciju riječi, prema Tammāmu Ḥassānu, obuhvata imenovanje (osoba, predmeta, pojava i dr.), zatim zbivanje, vrijeme, sintaksičku zavisnost riječi u smislu uspostavljanja predikacije, specifikacije, atribucije ili apozitivnog odnosa i značenje rečenice. Uvažavajući navedene principe, riječi se, prema njemu, mogu podijeliti na sedam vrsta: imenice (*ism*), pridjeve

(*ṣifa*), glagole (*fi'l*), zamjenice (*ḍamīr*), uzvike (*ḫālifa*), priloge (*ẓarf*) i partikule (*adāt*). (Ḥassān 1425/2004a: 40-41; Ḥassān 1425/2004b: 87-88; al-Sāqī 1397/1977: 92-93)

Pridjevi u klasifikaciji Tammāma Ḥassāna predstavljaju posebnu vrstu riječi izdvojenu iz imenica u tradicionalnoj tripartitnoj klasifikaciji, zato što se, prema njemu, i u formalnom i u značenjskom pogledu razlikuju od imenica, isto kao i od glagola. I zamjenice, uključujući lične, pokazne i odnosne, izdvojene su također iz imenica na osnovu formalnih i značenjskih kriterija i predstavljaju posebnu vrstu riječi. Uzvici kao posebna vrsta riječi predstavljaju leksičke jedinice koje tradicionalni gramatičari svrstavaju u različite vrste riječi, zavisno od oblika i značenja koje izražavaju, zanemarujući njihove formalne i značenjske karakteristike koje ih, prema njemu, svrstavaju u posebnu vrstu. Posebna odlika ovih riječi, prema Tammāmu Ḥassānu, jeste što se opiru ulasku u pedikatski odnos i što se koriste u ekspresivno-afektivnim (*ǧumal inšā'iyya*) rečenicama za izražavanje onomatopeje, čuđenja, hvaljenja ili kuđenja. Prilozi, prema Tammāmu Ḥassānu, predstavljaju posebnu vrstu riječi zbog svojega oblika i pridodavanja drugim riječima i sintagmatskim konstrukcijama, te zbog značenja koje se razlikuje od označavanja predmeta i značenja zbivanja i vremena. Partikule u klasifikaciji Tammāma Ḥassāna predstavljaju vrstu riječi koja obuhvata partikule u tradicionalnoj tripartitnoj klasifikaciji (*ḥurūf*) označavajući ih kao izvorne partikule (*adawāt aṣliyya*) i partikule transformirane iz drugih vrsta riječi koje mogu imati priloško, imensko, glagolsko ili zamjeničko porijeklo označavajući ih kao transformirane partikule (*adawāt muḥawwala*). Navedena klasifikacija riječi, prema Tammāmu Ḥassānu, izvršena je prema lingvističkim kriterijima koji uključuju zajednička obilježja jedne vrste riječi koja se označavaju kao jezičke kategorije (*maqūlāt luġawiyya*). (Ḥassān 1425/2004b: 88-89)

I Fu'ād Ḥannā Ṭarazī (2005: 134-135), savremeni arapski gramatičar, smatra nužnim revidiranje tradicionalne tripartitne klasifikacije riječi, koja je, prema njemu, gramatičare dovodila do čestih nedoumica u pogledu tretiranja i svrstavanja velikog broja riječi koje bi se, prema osobenostima koje pokazuju, mogle svrstati u više od jedne vrste riječi. Zbog toga su, npr., gramatičari neke riječi označavali kao glagolske imenice (*asmā' al-af'āl*), a neke partikule slične glagolima (*al-aḥruf al-mušabbaha bi al-afāl*). I u vezi s konkretnim svrstavanjem pojedinih riječi među gramatičarima su postojale razlike, kao npr. u pogledu riječi *rubba,* koju basranski gramatičari smatraju prijedlogom, a kufanski imenicom (al-Anbārī s.a.: II 328). I u pogledu tretiranja glagola *ni'ma* i *bi'sa* kufanski gramatičari se razlikuju od basranskih, smatrajući ih

imenicama (Ibn ʻAqīl s.a.: II 160-161). Tako i riječ *ʻasā,* koju većina gramatičara smatra glagolom, Ṯaʻlab i Ibn Sarrāǧ tretiraju kao partikulu (Ibn Hišām 1412/1992: 201; Ibn ʻAqīl s.a.: I, 322). Isto tako neki gramatičari riječ *iḏ* tretiraju kao imenicu, a drugi kao partikulu (Ibn Hišām 1412/1992: 113-114).

Ovakve razlike među gramatičarima, kako ističe Ṭarazī, dovode do zbunjenosti i nejasnoća u velikom broju gramatičkih istraživanja. Zbog toga se ovaj gramatičar zalaže za novu podjelu riječi koja bi trebala obuhvatati sve leksičke jedinice arapskog jezika s aspekta njihovog značenja i sintaksičke funkcije. U tom smislu on predlaže podjelu riječi na imenice (*ism*), zamjenice (*ḍamīr*), pridjeve (*ṣifa*), glagole (*fiʻl*), priloge (*ẓarf*) i partikule (*adāt*). Ovakva klasifikacija riječi, kako ističe Ṭarazī, ne predstavlja definitivno svrstavanje svake riječi u određenu vrstu zato što neke leksičke jedinice, zavisno od funkcije koju vrše u rečenici, pripadaju određenoj vrsti. Ovo se prije svega odnosi na imenice i pridjeve. Tako se riječ *ǧamīlun*, zavisno od konteksta u rečenici, može tretirati kao pridjev i imenica, a riječ *ʻalā* kao partikula i imenica.

Zbog toga ovaj gramatičar smatra da bi nova klasifikacija riječi u arapskom jeziku dovela i do revizije gramatičkih pravila i njihovog istraživanja na novim osnovama. Ovakva bi istraživanja, kako na kraju ističe Ṭarazī, bez ikakve sumnje osigurala i ispravnija gramatička pravila koja bi bila više u skladu sa savremenom lingvističkom naukom, lakša za savladavanje i u duhu savremene naučne misli uopće. (Ṭarazī 2005: 135-137)

Odbrana tripartitne klasifikacije riječi

Većina arapskih gramatičara odbacuje kritike tripartitne klasifikacije riječi i pokušaje nove podjele riječi ističući da je teorijske osnove arapske gramatike, većinu gramatičkih pravila i ideja nastalih i utvrđenih u periodu njenoga nastanka, razvoja, sazrijevanja i formiranja, proizveo arapski um, da ih je al-Ḫalīl ibn Aḥmad al-Farāhīdī (živio 100/718–175/791) oblikovao, a Sībawayh registrirao u djelu *al-Kitāb*. Isti gramatičari dopuštaju da su nakon Sībawayha, tokom dugog perioda razvoja arapske gramatike, neke od tvrdnji koje se navode kao grčki uticaj tačne. (al-Ḫālidī 1425/2005: 115)

Sličnost s grčkom podjelom, prema ovim gramatičarima, postoji samo u broju vrsta riječi, jer Aristotelova klasifikacija na imena (*ism*), riječi (*kalima*) i partikule (*ribāṭ*) predstavlja filozofsku, a ne gramatičku kategoriju. Međutim, i kada bi se klasifikacija riječi u arapskom jeziku slagala u jednoj ili dvije vrste riječi, to, prema gramatičarima koji negiraju grčki uticaj, ne znači i da je nastala pod grčkim uticajem, jer sličnost postoji i sa klasifikacijama riječi u

drugim jezicima zato što vrste riječi predstavljaju kategoriju zajedničku svim jezicima.

Arapski su gramatičari, kako ističu pristalice tripartitne klasifikacije, od samog početka znali za klasifikacije riječi ne samo u grčkom nego i perzijskom, sirjanskom i hebrejskom jeziku. U tom smislu i al-Mubarrid (1399/1979: I, 141) ističe da se svaki govor, bio arapski ili strani, sastoji od imenica, glagola i partikula, a Ibn al-Ḫabbāz (Aḥmad al-Ḍarīr ibn al-Ḥusayn, u. 637/1239) da na postojanje tri vrste riječi u arapskom jeziku upućuje razum, a stvari do kojih se dolazi razumom ne razlikuju se, bez obzira na razlike u jezicima. (Ibn Hišām 2004:35)

Tripartitna klasifikacija riječi u arapskom jeziku, prema ovim gramatičarima, predstavlja rezultat istraživanja arapskih tekstova u Kur'ānu, hadisu i tradiranoj jezičkoj praksi (*samā'*), uključujući i dijalekte, i to isključivo od strane arapskih gramatičara, daleko od bilo kakvog stranog uticaja. Arapski su gramatičari u ovome procesu jasno prepoznali tri vrste riječi te utvrdili njihove osobenosti i formalna obilježja prema kojima se međusobno razlikuju. Semantičke i formalno-funkcionalne sličnosti između riječi jedne vrste veće su od njihovih razlika da bi se izdvajale kao posebne vrste riječi. Da je ova klasifikacija čisto arapska, proizašla iz same prirode i osobenosti arapskog jezika, dokaz je i to što tokom dugog perioda, bez obzira na temeljita i široka istraživanja svake vrste riječi, nije dolazilo ni do kakvih promjena u klasifikaciji. Osim toga, grčki jezik nije blizak niti sličan arapskom jeziku, tako da bi pravila grčkog jezika teško mogla biti primijenjena na arapski jezik. Zbog toga i klasifikacija riječi u grčkom jeziku nema apsolutnu vrijednost, da bi bila primijenjena i na arapski jezik, jer ona odražava svojstva grčkog jezika i zbog toga ne odgovara sistemu arapskog jezika. Da su arapski gramatičari i preuzeli ovu klasifikaciju iz grčke gramatike, teško bi, prema ovim gramatičarima, bila primjenjiva na sve leksičke jedinice u arapskom jeziku. U tom slučaju gramatičari koji su nakon Sībawayha istraživali arapski jezik kroz registrirani jezički materijal utvrdili bi da postoji neka druga klasifikacija riječi. Međutim, to se nije desilo ni nakon utvrđivanja velikog broja osobina i obilježja svake od tri vrste riječi. (al-Ḫālidī 1425/2005: 134-135)

Izvori i literatura

Al-Anbārī, Abū al-Barakāt Kamāluddīn 'Abdurraḥmān b. Muḥammad (1418/1998), *Nuzha al-alibbā' fī ṭabaqāt al-udabā'*, Taḥqīq: Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm, Dār al-Fikr al-'arabī, al-Qāhira

Al-Anbārī, Kamāluddīn Abū al-Barkāt ʻAbdurraḥmān ibn Muḥammad ibn Abū Saʻīd (s.a.), *al-Inṣāf fī masā'il al-ẖilāf bayna al-naḥwiyyīn al-baṣriyyīn wa al-kūfiyyīn*, Wa maʻahu kitāb: *al-Intiṣāf min al-Inṣāf*, Ta'līf: Muḥammad Muḥyiddīn ʻAbdulḥamīd, I-II, Dār al-Ṭalā'iʻ, al-Qāhira

Abū al-Makārim, ʻAlī (2007), *al-Madẖal ilā dirāsa al-naḥw al-ʻarabī*, Dār Ġarīb, al-Qāhira

Al-Andalusī, Abū Ḥayyān al-Ẓāhirī (1998), *Irtišāf al-ḍarb min lisān al-ʻArab*, Taḥqīq: Rağab ʻUṯmān Muḥammad, Murāğaʻa: Ramaḍān ʻAbdutawwāb, Maktaba al-Ḫānğī, I-V, al-Ṭabaʻa al-ūlā, al-Qāhira

Anīs, Ibrāhīm (1966), *Min asrār al-luġa*, Maktaba Anğlū-al-miṣriyya, al-Ṭabaʻa al-ṯāliṯa, al-Qāhira

Al-Ašmūnī, Abū al-Ḥasan ʻAlī Nūruddīn ibn Muḥammad ibn ʻĪsā (s.a.), *Šarḥ al-Ašmūnī li Alfiyya Ibn Mālik* (*Manhağ al-masālik ilā Alfiyya ibn Mālik*), Taḥqīq: ʻAbdulḥamīd al-Sayyid Muḥammad ʻAbdulḥamīd, I-IV, al-Maktaba al-azhariyya li al-turāṯ, al-Qāhira

Ḍayf, Šawqī (1992), *al-Madāris al-naḥwiyya*, Dār al-Maʻārif, al-Qāhira

Al-Ḫālidī, Karīm Ḥusayn Nāsiḥ (1425/2005), *Aṣāla al-naḥw al-ʻarabī*, Dār Ṣafā', al-Ṭabʻa al-ūlā, ʻAmmān

Ḥassān, Tammām (1425/2004a), *al-Ḫulāṣa al-naḥwiyya*, ʻĀlam al-kutub, al-Qāhira

Ḥassān, Tammām (1425/2004b), *al-Luġa al-ʻarabiyya, maʻnāhā wa mabnāhā*, al-Tabʻa al-rābʻia, ʻĀlam al-kutub, al-Qāhira

Ibn ʻAqīl, Bahā'uddīn ʻAbdullāh al-ʻAqīlī (s.a.), *Šarḥ Ibn ʻAqīl* (*Šarḥ Alfiyya Ibn Mālik*), Wa maʻahu kitāb: *Minḥa al-ğalīl bi taḥqīq Šarḥ Ibn ʻAqīl*, Ta'līf: Muḥammad Muḥyiddīn ʻAbdulḥamīd, I-II, s.l.

Ibn Hišām, Ğamāluddīn al-Ansārī (1412/1992), *Muġnī al-labīb ʻan kutub al-aʻārīb*, Ḥaqqaqahu wa ʻallaqa ʻalayhi: Dr. Māzin al-Mubārak wa Muḥammad ʻAlī Ḥamdullāh, Dār al-Fikr, Bayrūt

Ibn Hišām, Abū Muḥammad ʻAbdullāh Ğamāluddīn b. Yūsuf b. Aḥmad ibn ʻAbdullāh al-Anṣārī al-Miṣrī (2004), *Šarḥ Šuḏūr al-ḏahab fī maʻrifa kalām al-ʻArab*, Wa maʻahu kitāb: *Muntahā al-arab bi taḥqīq Šarḥ Šuḏūr al-ḏahab,* Ta'līf: Muḥammad Muḥyiddīn ʻAbdulḥamīd, Dār al-Ṭalā'iʻ, al-Qāhira

Ibn Yaʻīš, Abū al-Baqā' Yaʻīš Muwaffaquddīn ibn ʻAlī (1411/1990), *Šarḥ al-Mufaṣṣal*, I-X + Fahāris, Maṭbuʻāt: Mağmaʻ al-luġa al-ʻarabiyya, Dimašq

Ivić, Milka (1983), *Pravci u lingvistici*, Peto izdanje, Državna založba Slovenije, Ljubljana

Mosel, Ulrike (1974), Die syntaktische Terminologie bei Sībawaih, München, Diss., u: Naḥla, Maḥmūd Aḥmad (1994), *al-Ism wa al-ṣifa fī al-naḥw al-ʻarabī wa al-dirāsāt al-ūrubiyya*, Dār al-Maʻrifa al-ğāmiʻiyya, al-Iskandariyya

Mosel, Ulrike (1980), „Syntactic categories in Sibawaihi's „Kitab", *Histoire Épistémologie Langage*, Year 1980, Volume 2, Issue 2-1, pp. 27-37

Al-Mubarrid, Abū al-ʻAbbās Muḥammad ibn Yazīd (1399/1979), *Kitāb al-Muqtaḍab*, I-IV, Taḥqīq: Muḥammad ʻAbdulẖāliq ʻAḍīma, al-Qāhira

Al-Sāqī, Fāḍil Muṣṭafā (1397/1977), *Aqsām al-kalām al-ʻarabī min ḥayṯ al-šakl wa al-waẓīfa*, Maktaba al-Ḫānǧī, al-Qāhira

Simeon, Rikard (1969), *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, I-II, Matica hrvatska, Zagreb

Al-Suyūṭī, Ǧalāluddīn ʻAbdurraḥmān (1399/1979), *Buġya al-wuʼā fī tabaqāt al-luġawiyyīn wa al-nuḥā*, Taḥqīq: Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm, Dār al-Fikr, I-II, al-Ṭabaʻa al-ṯāniya, s. l.

Al-Suyūṭī, Ǧalāluddīn ʻAbdurraḥmān ibn Abū Bakr (1418/1998), *Hamʻ al-hamāwiʻ fī šarḥ Ǧamʻ al-ǧawāmiʻ*, Taḥqīq: Aḥmad Šamsuddīn, I-III, Dār al-Kutub al-ʻilmiyya, al-Ṭabaʻa al-ūlā, Bayrūt

Al-Suyūṭī, Ǧalāluddīn ʻAbdurraḥmān ibn Abū Bakr (s.a.), *al-Ašbāh wa al-naẓāʼir fī al-naḥw*, Dār al-Kutub al-ʻilmiyya, I-IV, Bayrūt

Al-Ṭanṭāwī, al-Šayẖ Muḥammad (1412/1991), *Našʼat-an-naḥw wa tārīẖ ašhar al-nuḥāt*, Dār al-Manār, s.l.

Ṭarazī, Fuʼād Ḥannā (2005), *Fī uṣūl al-luġa wa al-naḥw*, Maktaba Lubnān nāširūn, Bayrūt

Versteegh, C.H.M. (1977), *Greek elements in Arabic linguistic thinking*, E. J. Brill, Leiden

Versteegh, Kees (1995), *The Explanation of linguistic causes, al-Zaǧǧāǧī's theory of grammar: introduction, translation, commentary*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia

Al-Zaǧǧāǧī, Abū al-Qāsim (1402/1982), *al-Īḍāḥ fī ʻilal al-naḥw*, Taḥqīq: dr. Māzin al-Mubārak, Dār al-Nafāʼis, al-Ṭabaʻa al-rābiʻa, Bayrūt

Word Classification in Arabic

Summary

Determining and defining the basic categories of words is considered a first step in mastering Arabic grammar. It is also an important stage in analysing the sentence because defining various kinds of words helps explain grammatical relations among elements of the sentence and the mutual impact of words in the sentence structure. The significance of determining categories of

words is further indicated by the fact that, according to some traditions, the beginnings of studying Arabic grammar are linked to the classification of words.

Right from the beginnings of their studies into Arabic language, Arab grammarians decided that there were three basic types of words: nouns (*asmā'*), verbs (*af'āl*) and particles (*ḥurūf*). This classification was based on the semantic, syntactic, and morphological features of words. When interpreting this type of classification, grammarians most commonly stress one of those features and, except for few cases, they never question such a classification.

However, there are modern Arab linguists, along with some European scholars of Arabic, who question this three-way classification of words and even suspect its originality by arguing that it was formed under the influence of Greek science, that is to say, Plato's philosophy and Aristotle's logic. These scholars reject all three arguments advanced by the proponents of the traditional word classification. Particularly prominent critics are Egyptian linguists Ibrāhīm Anīs and Tammām Ḥassān. They offer their own classifications which, as they see it, take into account all three fundamental principles of classification: meaning, form and function of the word in sentence, that is to say, the criteria of semantics, morphology and syntax.

Nevertheless, the majority of modern Arab grammarians do not accept their word classification. They reject the claims about influences by Greek philosophy and logic. Consequently, they stress that theoretical foundations for the Arabic grammar, most of the grammatical rules and ideas as defined during the period of their emergence, development and maturation were Arabic in origin and were shaped by al-Ḫalīl ibn Aḥmad and registered by Sībawayh in his *al-Kitāb*.

UDK: 811.111'373.4:811.163.4*3:

Melisa OKIČIĆ

ENDOCENTRIČNE SINTETIČKE SLOŽENE IMENICE U ENGLESKOM JEZIKU: STRUKTURA, KLASIFIKACIJA I PRIJEVODNI EKVIVALENTI

KLJUČNE RIJEČI: *sintetičke složenice, prijevodni ekvivalent, deverbativna imenica, imenička sintagma, upravni član, zavisni član*

U engleskom jeziku, slaganje ili kompozicija (*engl. compounding*) predstavlja izrazito produktivan način tvorbe riječi. U ovom radu riječ je o analizi *endocentričnih sintetičkih složenih imenica* koje su poznate kao složenice koje na mjestu upravnog člana imaju *deverbativnu imenicu* (*truck-driver, life-insurance itd.*). U lingvističkoj literaturi pojam sintetičkih složenica dovodi se u vezu sa argumentskom strukturom glagola, odnosno, porijeklom zavisnog člana iz pozicije komplementa: cf. *truck driver* > to drive a truck. Međutim, s druge strane, prisustvo deverbativne imenice ne mora uvijek biti siguran pokazatelj da zavisni član vodi porijeklo iz pozicije komplementa glagola, cf. *handwritting* > *to write hand. S tim u vezi, cilj ovog rada je da se ukaže na distinkcuju između sintetičkih i deverbativnih složenih imenica općenito, i to u smislu analize porijekla zavisnog člana ovako nastalih složenica, u skladu sa X-bar pravilima. Pored toga, imajući u vidu činjenicu da se stupanj produktivnosti slaganja u engleskom i bosanskom razlikuje, u ovom radu ćemo se također osvrnuti i na način realizacije ovih složenica u bosanskom jeziku, kako bismo ukazali na to da je najfrekventniji prijevodni ekvivalent ovog tipa složenica u bosanskom jeziku *imenička sintagma* (*truck driver/vozač kamiona, life-insurance/životno osiguranje itd.*).

Uvod

Složenice predstavljaju morfološke tvorevine koje su rezultat *slaganja* ili *kompozicije (engl. compounding)*. U smislu produktivnosti, slaganje se razlikuje od jezika do jezika, pa se tako može govoriti o jezicima koji su izuzetno skloni ovom načinu tvorbe riječi, kao što je to slučaj sa engleskim, odnosno, jezicima u kojima je stupanj produktivnosti slaganja mnogo manje

izražen, kao što je to slučaj sa bosanskim jezikom. Složene imenice koje pripadaju tvorbenom tipu N+N[1], u engleskom jeziku ističu se kao izuzetno produktivne, o čemu svjedoči i podatak da je uvidom u *British National Corpus* identificirano cca. 15 300 N+N složenica na milion riječi[2]. U gramatičkim udžbenicima na engleskom jeziku (*Biber 1999, Quirk 2004*) o složenim imenicama govori se uglavnom sa aspekta općepoznate semantičke distinkcije na *endocentrične* i *egzocentrične*, sa osvrtom na binarnu strukturu složenice (*engl. binary structure*), odnosno, odnos upravnog i zavisnog člana, ali bez detaljnije rasprave o vezi između sastavnica složenice, te eventualnim grupama i podgrupama složenih imenica općenito. U stručnoj lingvističkoj literaturi o složenim imenicama govori se nešto detaljnije. S tim u vezi, sa aspekta morfološkog kriterija govori se o tzv. korijenskim (*engl. root*) i sintetičkim (*engl. synthetic*) složenim imenicama (*Haspelmath 2002, Bauer 1988, Spencer 2005*). Prema definiciji, pod pojmom *korijenskih složenih imenica* podrazumijevaju se složenice koje na mjestu upravnog člana imaju *nedeverbativnu* imenicu, kao na primjer*: doghouse*/kućica za pse. S druge strane, pod *sintetičkim složenim imenicama* podrazumijevaju se isključivo one složenice koje na mjestu upravnog člana imaju *deverbativnu* imenicu, kao što je to slučaj sa sljedećim primjerima: *truck driver*/vozač kamiona, *budget planning*/planiranje budžeta itd. Pojam sintetičkih složenica, općenito, u lingvističkoj literaturi često se dovodi u vezu sa argumentskom strukturom glagola *(Roeper, T. i D. Siegel 1978, Lieber 1980, Selkirk 1982, Plag 2003),* čime se želi skrenuti pažnja na specifičnu strukturu ovako nastalih složenica, u kojima zavisni član (*engl. dependent*) vodi porijeklo iz *direktnog* ili *unutrašnjeg* (*engl. direct, internal*) argumenta glagola, odnosno – komplementa. Tipičan primjer ovako nastale složenice bio bi *truck driver*/vozač kamiona, u kojoj zavisni član vodi

1 Skraćenica od *Noun*, engl. – imenica

2 Uvidom u *British National Corpus* korpus idenificirano je ukupno 15 224 složenica tvorbenog tipa N+N (*vidi frequency breakdown*) na million riječi: Query "[pos="NN0"] [pos="NN1"]" returned 30078 hits in 2764 different texts (98,313,429 words [4,048 texts]; frequency: 305.94 instances per million words), thinned with method *random selection* to 5000 hits, frequency breakdown 3372 units; Query "[pos="NN1"] [pos="NN1"]" returned 1159757 hits in 4006 different texts (98,313,429 words [4,048 texts]; frequency: 11796.53 instances per million words), thinned with method *random selection* to 5000 hits, frequency breakdown 4342 units; Query "[pos="NN2"] [pos="NN1"]" returned 62613 hits in 3556 different texts (98,313,429 words [4,048 texts]; frequency: 636.87 instances per million words), thinned with method *random selection* to 5000 hits, frequency breakdown 3273 units; Query "[pos="NP0"] [pos="NN1"]" returned 261241 hits in 3750 different texts (98,313,429 words [4,048 texts]; frequency: 2657.23 instances per million words), thinned with method *random selection* to 5000 hits, frequency breakdown 4237 units, total 15223 units, BNC (CQP-edition) © 1996-2008.

porijeklo iz pozicije komplementa na nivou sintagme, što se može ilustrovati putem sljedećeg prikaza[3]:

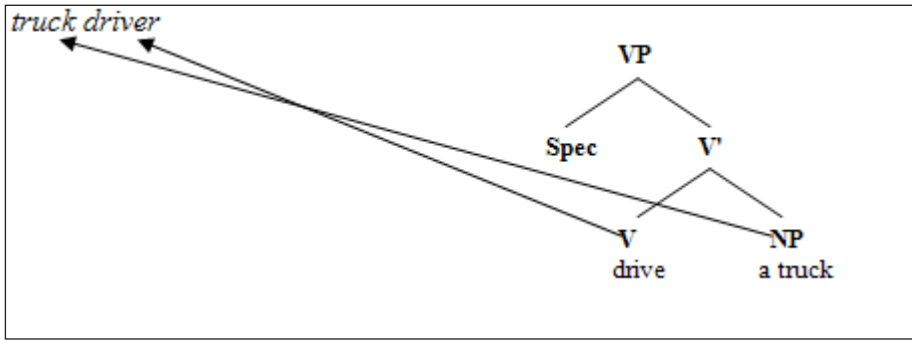

Slika 1.

Međutim, iako je pojam sintetičkih složenica općepoznat u lingvističkoj literaturi, s druge strane, interesantno je zapaziti da se veoma malo govori o strukturi deverbativnih složenica općenito, te prema našem mišljenju, veoma važnoj distinkciji između pojmova *sintetička – deverbativna* složenica. Naime, prisustvo deverbativne imenice na mjestu upravnog člana ne mora istovremeno biti i siguran pokazatelj da je zavisni član projekcija komplementa glagola, kao što je to slučaj sa sljedećim primjerom: *handwritting* > * to write hand/buk. *pisati ruku > to write X[4] by hand/buk. pisati X rukom/ rukopis. Stoga ćemo se u nastavku ovog rada fokusirati na analizu strukture sintetičkih složenica sa aspekta distinkcije na relaciji *sintetička – deverbativna* složena imenica, i to u smislu analize porijekla zavisnog člana, te osvrta na vrstu prijevodnih ekvivalenata u bosanskom jeziku.

Endocentrične sintetičke složene imenice

Sa morfološkog aspekta, sintetičke složenice u engleskom jeziku na mjestu upravnog člana najčešće imaju -*er* ili -*ing* deverbativnu imenicu, kao na primjer: *driv*er (*truck driver*/vozač kamiona), *writ*er, (song writer/tekstopisac), *rais*ing (fund raising/prikupljanje sredstava), *mak*ing (decision making/ odlučivanje) i sl. S druge strane, kada je riječ o morfološkom profilu zavisnog člana, zavisni član može biti ili nederivirana imenica, na primjer, *song*

3 Za više informacija vidi: Haegeman, Liliane i Guéron, Jaqueline. (1999)
4 Simbol *X* označava imenicu ili imeničku sintagmu kao obaveznu dopunu ili komplement glagola.

(song/pjesma) u *song writer*, ili derivirana, na primjer, *decision* (to decide/odlučiti > decision/odluka) u *decision making*. Međutim, i pored činjenice da se u engleskim sintetičkim složenicama na mjestu upravnog člana najčešće susreću deverbativne -*er* ili -*ing* imenice, ovo zapažanje ne može se shvatiti kao pravilo, s obzirom da se kao upravni član mogu pojaviti i imenice sa nekim drugim deverbativnim nastavcima, kao što je to slučaj sa, na primjer: *life insur*ance/životno osiguranje (to insure/osigurati, gl. > insurance/osiguranje, im.), *waste dispos*al/odlaganje otpada (to dispose/odložiti > disposal, im./odlaganje), *revenue enhace*ment/povećanje prihoda (to enhance, gl./povećati > enhacement, im./povećanje), ali, također, i imenice koje su rezultat konverzije: *speed – limit*/ograničenje brzine (to limit, gl./ograničiti > limit, im./ograničenje). Međutim, s druge strane, u odnosu na -*er* i -*ing* imenice, riječ je, zapravo, o niskoproduktivnim nastavcima, pa se imenice sa -*er* i -*ing* nastavcima mogu shvatiti kao najtipičnije za ovaj tip složenica. Uvidom u strukturu ovako nastalih složenica, na sintagmatskom planu analize, može se uočiti da zavisni član ovih složenica vodi porijeklo iz pozicije *komplementa* glagola, kao što to pokazuju primjeri koji slijede: *truck driver* (vozač kamiona/kamiondžija) > to drive a *truck* (voziti kamion); *song writer* (tekstopisac) > to write a *song* (buk. pisati pjesmu); *fund raising* (prikupljanje sredstava) > to raise *funds* (prikupiti sredstva); *decision-making* (odlučivanje) > to make a *decision* (donijeti odluku); *budget planning* (planiranje budžeta) > to plan a *budget* (planirati budžet); *life-insurance* > to insure *life* (buk. osigurati život) > životno osiguranje; *waste disposal* > to dispose *waste* (odložiti otpad) > odlaganje otpada; *revenue enhacement* > to enhance *revenue* (povećati prihod) > povećanje prihoda; *speed-limit* > to limit *speed* (ograničiti brzinu) > ograničenje brzine. Međutim, kao što smo pomenuli u uvodu, prisustvo deverbativne imenice unutar složenice ne mora biti nikakav siguran pokazatelj da će zavisni član voditi porijeklo iz pozicije komplementa glagola, o čemu svjedoče sljedeći primjeri: *hand-writting* > *to write hand/buk. *pisati ruku > to write by hand > pisati X rukom, rukopis; *street-seller* > *to sell streets/buk. *prodavati ulice > to sell X in the streets/buk. prodavati X na ulici > ulični prodavač; *water supply* > *to supply water/buk. * snadbjeti vodu > to supply X by water/snadbjeti X sa vodom > snadbijevanje vodom/vodosnadbijevanje. Iako se u pomenutim primjerima na mjestu upravnog člana pojavljuje deverbativna imenica, zavisni član ipak *ne vodi* porijeklo iz pozicije komplementa već *adjunkta*, a kontrast u smislu porijekla zavisnog člana sintetičkih i „ne-sintetičkih“ složenica može se prikazati kao što slijedi:

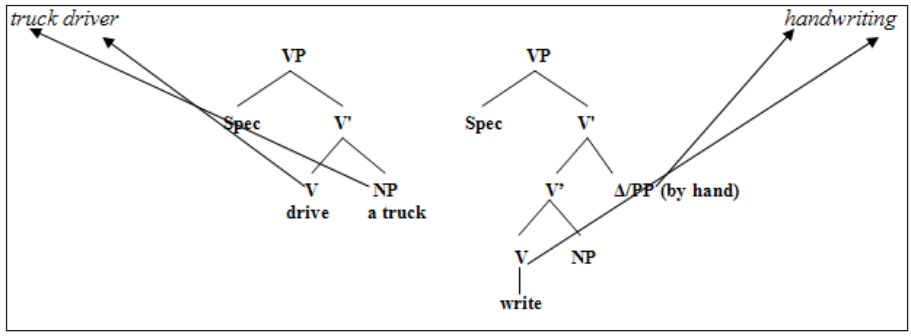

Slika 2.

Dakle, za razumijevanje strukture sintetičkih složenica od presudnog značaja nije samo činjenica da se na mjestu upravnog člana nalazi deverbativna imenica, već, prije svega, *porijeklo* zavisnog člana ovako nastalih složenica. S tim u vezi, u grupu sintetičkih složenica ne bi se mogle svrstati složenice poput: *singer-dancer*, *actor-designer* ili *speaker-listener*, s obzirom da je u ovom slučaju riječ o vrsti deverbativnih složenica koje imaju dva (deverbativna) upravna člana, što se može dokazati umetanjem veznika and/i, putem parafraze njihovog značenja, a ovakve složenice u literaturi su poznate pod nazivom *koordinativne* (*engl. coordinative compounds*): *singer-dancer* > singer and dancer > to sing and to dance > singer and dancer > (koji je) i pjevač i plesač; *actor-designer* > actor and designer > to act and to design > actor and designer > (koji je) i glumac i dizajner; *speaker-listener* > speaker and listener > to speak and to listen > speaker and listener > (koji je) i govornik i slušalac.

Pored endocentričnih sintetičkih složenica koje se sastoje od dvije imenice, u engleskom jeziku veoma često se pojavljuju i tzv. *nizovi imenica*, pa se tako može govoriti o nizu od tri ili više imenica koje tvore složenicu. Međutim, bez obzira na broj riječi, kao što je općepoznato, svaka ovakva složenica može se razložiti na zavisni i upravni član, u skladu sa pravilom binarne strukture, kao što slijedi: [[Business Development]N *Manager*]N]NN > to manage business development/upravljati poslovnim razvojem > Menadžer za poslovni razvoj; [[Network System]N *Administrator*]N]NN > to administer network system/ upravljati sistemom mreže > Administrator sistema mreže.

Sa morfološkog aspekta, zavisni član ovako nastalih složenica nerijetko je i sam složenica (*Business Development, Network System*), dok se na mjestu upravnog člana pojavljuje deverbativna imenica (*Manager, Administrator*).

Međutim, bez obzira na morfološki profil, zavisni član je i u ovom slučaju porijeklom iz pozicije komplementa glagola, cf. *to manage* business development/ *upravljati poslovnim razvojem*, *to administer* network system/*upravljati sistemom mreže*. U smislu upotrebe, interesantno je zapaziti da se ovaj tip složenica u engleskom jeziku pojavljuje kao veoma produktivan u svrhu imenovanja *radnih titula.* S tim u vezi, posebno zanimljivi primjeri ovakvih složenica su oni u kojima se pojavljuje imenica *assistant*/*pomoćnik, asistent* i kojima se imenuje radna titula, ali sa akcentom na pomoćnika osobe: [[*Assistant*]N [State Secretary]N] NN > to assist State Secretary/buk. pomoći Državnom sekretaru > Pomoćnik Državnog sekretara; [[*Assistant*]N [Transportation Secretary]N] NN > to assist Transportation Secretary/buk. pomoći Sekretaru za transport > Pomoćnik Sekretara za transport. Iako na prvi pogled slične, ovaj tip složenica uveliko se razlikuje od ranije pomenutih primjera, poput *Business Development Manager* i *Network System Administrator.* Naime, u ovim primjerima, upravna imenica pojavljuje se na *lijevom* mjestu unutar složenice. Drugim riječima, u ovom slučaju riječ je o strukturalnom izuzetku, odnosno složenicama u kojima se upravni član pojavljuje na *lijevoj*, umjesto na *desnoj* strani složenice (*engl. left-headed compounds*). Međutim, i pored neuobičajne strukture, riječ je o pravoj sintetičkoj složenici, s obzirom da glagol *to assist*/ *pomoći*, zahtijeva dopunu imeničkom sintagmom, tako da zavisni član vodi porijeklo iz pozicije komplementa: *to assist* State Secretary > *State Secretary* = komplement; Upravni član = *Assistant* + Zavisni član = *State Secretary* > *Assistant State Secretary* /Pomoćnik Državnog sekretara.

Pored složenica koje se pojavljuju kao niz od tri imenice, sintetičke složenice ovog tipa mogu se pojaviti i kao niz od četiri imenice, pri čemu se kao izuzetno produktivna pojavljuje imenica *Association/društvo, udruženje, asocijacija*, izvedena iz glagola *to associate/spojiti, udružiti, združiti*. Primjeri ovakvih složenica bili bi: [[London Business School Student]N [*Association*]N] NN > to associate London Business School Students/buk. udružiti studente Poslovne škole iz Londona > Udruženje studenata Poslovne škole u Londonu; [[Florida Grape Growers]N [*Association*] N] NN > to associate Florida Grape Growers/buk. udružiti uzgajivače grožđa iz Floride > Udruženje uzgajivača grožđa iz Floride; [[Information Technology System Maintenance]N *Management*]N]NN > to manage Information Technology System Maintenance/ upravljati održavanjem sistema informacionih tehnologija > Upravljanje održavanjem sistema informacionih tehnologija.

Kao što se vidi iz binarnog prikaza putem zagrada, i kod složenica ovog tipa zavisni član je najčešće složenica: *London Business School Student,*

Florida Grape Growers, Information Technology System Maintenance, dok se kao upravni član pojavljuje deverbativna imenica *association*/udruženje. „Identitet“ sintetičke složenice jasno se dokazuje putem parafraze značenja, pri čemu se lahko može uočiti da se zavisni član pojavljuje kao projekcija komplementa glagola *to associate* na nivou fraze ili sintagme: to associate *London Business School Students* > *London Business School Students* Association.

Prijevodni ekvivalenti endocentričnih sintetičkih složenih imenica u bosanskom jeziku

S obzirom da se stupanj produktivnost slaganja u engleskom i bosanskom jeziku veoma razlikuje, u skladu s tim, engleske složenice općenito, a samim tim i endocentrične sintetičke složene imenice, u bosanskom jeziku veoma rijetko se realiziraju složenicom, kao što je to slučaj sa rijetkim primjerima poput *song-writer*/*tekstopisac*. Kada je riječ o *-er* i *-ing* sintetičkim složenim imenicama, ovaj tip engleskih složenica u bosanskom jeziku najčešće se realizira putem imeničke sintagme, kao što to pokazuju primjeri koji slijede: *truck-driver* > *vozač kamiona (cf. kamiondžija); book seller* > *prodavač knjiga; race winner* > *pobjednik utrke; wine maker* > *proizvođač vina.* Međutim, iako se imenička sintagma javlja kao veoma čest prijevodni ekvivalent, ponekad se u bosanskom jeziku susreće i *opisni* način realizacije značenja ovih složenica, što je, prije svega, uslovljeno kolokacijskim restrikcijama ili formalnim ili neformalnim kontekstom cf. *marijuana smoker* > to smoke marijuana (buk. pušiti marihuanu) > osoba koja puši/konzumira marihuanu (*pušač marihuane, ali *osoba koja puši/konzumira marihuanu* (formalni kontekst)[5]. Iako je u obje grupe primjera prijevodnih ekvivalenata riječ o istovjetnoj strukturi imeničke sintagme (*postmodifikacija*), u slučajevima kada se u bosanskom jeziku ne može doslovno prenijeti značenje, kao što je to slučaj sa primjerom *pušač marihuane, dolazi do opisne realizacije značenja putem relativne klauze i uvođenja imenice *osoba*.

Kada je riječ o sintetičkim složenicama ovog tipa, ukratko ćemo se osvrnuti na imenicu *maker*. Ovoj deverbativnoj imenici u bosanskom jeziku najčešće odgovara deverbativna imenica *proizvođač* u smislu imenovanja kompanije ili zemlje-proizvođača, kao što to pokazuju primjeri koji slijede: *furniture-maker* > *proizvođač namještaja; car maker* > *proizvođač automobila; wine maker* > *proizvođač vina*. S druge strane, s obzirom da značenje

5 Poznato je da se u neformalnom kontekstu kao mogući prijevodni ekvivalenti složenice *marijuana smoker* pojavljuju i neki drugi, poput, na primjer – *travar* i sl. Međutim, u tom slučaju, ovakvo značenje može se potpunije izraziti putem složenice *pot-smoker*/pot, engl. (sleng)/trava).

prijevodnog ekvivalenta određuje njegov kontekst, samim tim, imenica *proizvođač* u bosanskom jeziku nije jedini prijevodni ekvivalent složenica sa *maker* imenicom na mjestu upravnog člana. Tako, na primjer, kada se imenicom *maker* upućuje na vršitelja radnje koji je (najčešće) živa osoba, značenje ove imenice se mijenja u *tvorac*: *peace-maker > buk. tvorac mira > mirotvorac; opinion maker > tvorac javnog mnijenja,* dok se u sasvim drugom kontekstu, kao prijevodni ekvivalent može pojaviti i nederivirana imenica: *coffee maker >* aparat *za kafu (cf. maker > proizvođač).* Za razliku od *-er* deverbativnih imenica, sintetičke složene imenice koje kao svoj upravni član imaju *-ing* deverbativnu imenicu, pokazuju, mogli bismo reći, mnogo *pravilniji* način realizacije u bosanskom jeziku, što se može ilustrovati sljedećim primjerima: *fund raising > prikupljanje sredstava; budget planning > planiranje budžeta*, pri čemu se može primijetiti i kompatibilnost oblika upravnog člana engleske složenice i upravnog člana imeničke sintagme u bosanskom jeziku (radna imenica, cf. *planning > planiranje*). Što se tiče sintetičkih složenica u kojima se na mjestu upravnog člana pojavljuje deverbativna imenica sa nekim drugim, manje produktivnim nastavcima, imenička sintagma u kojoj dominira postmodifikacija je također najtipičniji prijevodni ekvivalent i za ovaj tip složenica, cf. *waste disposal >odvoz smeća, project management > upravljanje projektom*, *speed-limit > ograničenje brzine*, sa rijetkim primjerima predmodifikacije, kao u slučaju *life-insurance > životno osiguranje.* Sa aspekta realizacije i strukture prijevodnih ekvivalenata, posebno su zanimljive sintetičke složenice koje nastaju nizanjem imenica, i to ne toliko u smislu strukture prijevodnog ekvivalenta, koliko u smislu *pravca realizacije* ovako nastalih složenica sa engleskog na bosanski jezik. Ključni momenat u smislu pravilnog prevođenja ovih složenica tiče se pravilne identifikacije *upravnog člana*. To je osobito važno ukoliko se uzme u obzir postojanje izuzetaka u smislu lokacije upravnog člana koji može biti ili na lijevoj strani složenice, kao, na primjer, u *Assistant State Secretary,* ili na desnoj strani složenice, kao što je to slučaj sa *Information Technology Centre Manager.* Osnovno pravilo u realizaciji značenja sintetičkih složenica koje nastaju nizanjem imenica sastoji se u tome da se u bosanskom jeziku prvo realizira značenje *upravnog*, a potom *zavisnog* člana. U ovim slučajevima situacija se dodatno usložnjava samim tim što se i zavisni član pojavljuje u obliku složenice, cf. *Information Technology Centre/zavisni član + Manager/upravni član*, pri čemu se i ovdje mora voditi računa o pravilnoj identifikaciji upravnog člana, što je u datom primjeru *Centre*/*Centar.* Prijevodni ekvivalent sintetičkih složenica koje nastaju nizanjem imenica je imenička sintagma, pri čemu se, zavisno od lokacije upravnog člana, jedino razlikuje pravac realizacije: ukoliko se

upravna imenica pojavljuje na lijevoj strani unutar složenice, pravac realizacije će u bosanskom jeziku biti *s-lijeva-na-desno*, dok je u primjerima u kojima se upravna imenica pojavljuje na desnoj strani unutar složenice pravac realizacije biti *s-desna-na-lijevo*, što se može predstaviti na sljedeći način:

ENGLESKI Struktura složenice: (**Upravni član** + *Zavisni član*) **Assistant** *State Secretary*	**BOSANSKI** Prijevodni ekvivalent: imenička sintagma Struktura: **Upravna imenica** + *postmodifikacija* **Pomoćnik** (Assistant) *Državnog sekretara* (State Secretary)
ENGLESKI Struktura složenice: (*Zavisni član* + **Upravni član**) *Information Technology Centre* **Manager**	**BOSANSKI** Prijevodni ekvivalent: imenička sintagma Struktura: **Upravna imenica** + *postmodifikacija* **Menadžer** (Manager) *Centra za informacione tehnologije* (Information Technology Centre)

Zaključak

Na osnovu svega što smo do sada rekli o *endocentričnim složenim sintetičkim imenicama* možemo zaključiti da se prisustvo deverbativne imenice na mjestu upravnog člana unutar složenice ne bi trebalo shvatiti kao siguran pokazatelj da je takva složenica automatski i sintetička. Dakle, pod sintetičkom složenom imenicom može se smatrati *isključivo* ona složenica unutar koje se zavisni član pojavljuje kao projekcija *komplementa glagola*. S tim u vezi, o sintetičkim složenicama može se govoriti kao o *podgrupi* složenica koje imaju deverbativnu imenicu na mjestu upravnog člana i koje imaju sljedeće karakteristike:

a) *Upravni član* je deverbativna imenica, a *zavisni član* je projekcija komplementa glagola na nivou sintagme: *truck-driver*/vozač kamiona (to drive > driver);

b) Kod sintetičkih složenica koje se sastoje od dvije imenice, *upravni član* nalazi se na desnoj strani: *truck* driver;

c) Kod sintetičkih složenica *upravni član* može se pojaviti i na *lijevoj* strani složenice, što je čest slučaj sa složenicama u kojima se pojavljuje imenica *assistant*/pomoćnik, asistent, a koja se upotrebljava u svrhu imenovanja

pomoćnika osobe, i to najčešće putem sintetičkih složenica koje nastaju nizanjem tri imenice: *Assistant State Secretary*/Pomoćnik Državnog sekretara.

c) Ove složenice mogu se pojaviti kao sljedeći tvorbeni tipovi: NN, NNN, NNNN.

Sve ostale vrste složenih imenica unutar kojih zavisni član ne vodi porijeklo iz pozicije komplementa glagola ne bi se mogle smatrati sintetičkim, kao što je to slučaj sa primjerima: *street seller, speaker-listener* itd. Što se tiče prijevodnih ekvivalenata, s obzirom na veliku razliku u smislu produktivnosti slaganja u engleskom i bosanskom jeziku, nimalo ne iznenađuje činjenica da bosanski jezik engleske složenice najčešće rješava putem *imeničke sintagme*. Samim tim, prijevodni ekvivalenti u obliku složenice ili derivirane imenice susreću se veoma rijetko: cf. *song-writer* > tesktopisac, *truck driver* > kamiondžija (ali, i vozač kamiona). Najtipičnija struktura imeničke sintagme je upravna *imenica + postmodifikacija imenicom*, na primjer: *waste disposal* > odlaganje otpada, *budget planning* > planiranje budžeta, *wine maker* > proizvođač vina, itd. sa rijetkim primjerima predmodifikacije, poput: *life insurance* > životno osiguranje ili *tax-payer* > porezni obveznik. Pored toga, u slučajevima u kojima se značenje engleske složenice ne može prenijeti doslovno u bosanski jezik, radi kolokativnih i/ili kontekstualno uslovljenih restrikcija, u tom slučaju, bosanski jezik pribjegava opisnom načinu realizacije značenja takvih složenica, kao što je to slučaj sa *marijuana smoker* > *pušač marihuane > osoba koja puši/konzumira marihuanu. Sintetičke složenice koje nastaju nizanjem tri i više imenica u bosanskom jeziku također se realiziraju imeničkom sintagmom, s tim što prilikom realizacije na bosanski jezik ključnu ulogu ima pravilna identifikacija upravnog člana engleske složenice. Drugim riječima, bez obzira na to da li se unutar engleske složenice upravni član pojavljuje kao lijeva ili desna sastavnica, u bosanskom jeziku uvijek dolazi prvo do realizacije upravnog, a potom zavisnog člana: *Assistant State Secretary* > Pomoćnik Državnog sekretara, *Information Technology Centre Manager* > Menadžer Centra za informacione tehnologije.

LITERATURA

Bauer, Laurie. 1988. *Introducing Linguistic Morphology*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Biber, Douglas et al. 1999. *A Grammar of Spoken and Written English*. Essex: Longman.

Haspelmath, Martin. 2002. *Understanding Morphology*. London: Arnold.

Lieber, Rochelle. 2004. *Morphology and Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Haegeman, Liliane and Guéron, Jaqueline. 1999. *English grammar: a generative perspective*. Oxford: Blackwell Publishing.

Plag, Ingo. 2003. *Word-formation in English*. Cambridge: Cambridge University Press.

Quirk, Randolph et al. 2004. *A comprehensive grammar of the English language*, 11th edition. London: Longman.

Roeper, Thomas and Siegel, Dorothy. 1978. *A Lexical Transformation for Verbal Compounds,* Linguistic Inquiry 9: 199 – 260.

Selkirk, Elisabeth. 1982. *The syntax of words*. Cambridge, Mass: The MIT Press.

Spencer, Andrew. 2005. Word-formation and syntax. In Štekauer, Pavol and Lieber, Rochelle (eds.) *Handbook of word-formation*: 73-97. Dordrecht: Springer.

Endocentric Synthetic Nominal Compounds in the English Language: Structure, Classification and Translation Equivalents

Summary

It is well-known that compounding is an extremely productive word-formation process in the English language. In this paper, we discuss *endocentric synthetic nominal compounds*, viz. compounds whose head word is a *deverbative noun* (*e.g. truck-driver, life-insurance, etc.*). In linguistic literature the term *synthetic compound* is usually linked to the *verb argument structure* i.e. the fact that the non-head is actually the projection of the complement of the verb. However, the presence of a deverbative noun does not necessarily need to be a guarantee that the non-head originates in the complement, cf. *handwritting* > * to write hand. Therefore, the main goal of this paper is to discuss a distinction between *synthetic* and *deverbative* nominal compounds by focusing on the *origin* of the non-head, in accordance with the X-bar rules. Also, having in mind that the compounding is of different productivity in English and Bosnian, in this paper we also discuss translation equivalents of endocentric synthetic nominal compounds in order to prove that the most frequent translation equivalent of this kind of compounds in Bosnian is the *noun phrase* (cf. truck driver/vozač kamiona, life-insurance/životno osiguranje, etc.).

UDK: 811.131.1'373.43:070:

Jasmin DŽINDO

UPOTREBA PREFIKSOIDA I SUFIKSOIDA U ITALIJANSKOM NOVINARSKOM REGISTRU

KLJUČNE RIJEČI: *prefiksoidi, sufiksoidi, novinarski registar, neologizmi*

Fenomen stvaranja novih tvorenica posljednjih godina u italijanskom novinarskom registru nepobitno je vezan za samu historiju novinarstva. Neke karakteristike geneze neologizama upravo nastaju u okviru najraširenijeg pisanog italijanskog jezika, a to je upravo jezik dnevnih i sedmičnih novina.

U ovom kratkom uvodu primijetit ćemo i to da je na početku devetnaestog stoljeća postojala izvjesna otvorenost spram leksike nepoznate italijanskoj tradiciji, a koja dolazi iz francuskog političkog života kao: *autorità*, *coperta*, *attaccamento, aristocrati*, *cittadino*, *maggiorità*, *mozione*, *brigantaggio*, *terrorismo*, *pubblicista* itd. Nakon toga slijedi značajan pomak unazad u pogledu receptivnosti i izražajnosti novinarskog jezika: politička kontrola i sporost informacija osujećuju aktivnost novinara u Milanu iz prve polovine devetnaestog stoljeća, osim u rijetkim slučajevima kad u italijanskom ne postoje riječi koje odražavaju tradicionalne vrijednosti (*devozione*, *fede*, *pubblica quiete*, *ben pubblico*) ili onda kad slijepo slijede socijalne promjene koje to stoljeće donosi. U tom smislu bilo je potrebno čekati prve godine nakon ujedinjenja Italije da bi se desilo širenje, nasuprot narastajućem analfabetizmu, prvih novinskih napisa koji nisu ciljano usmjereni ka elitističkoj publici. U posljednjoj četvrtini stoljeća stasavaju, zahvaljujući već stabilnim i funkcionalnim izdavačkim pogonima, prvi dnevni listovi, nalazeći široku čitalačku publiku u urbanim naseljima poluotoka. Na taj se način tradicionalni jezik suočava s potrebom za efikasnom komunikacijom. Književna se tradicija pokazuje neprimjerenom, pa čak daje otpor bilo putem leksike, bilo putem sintakse (dopunske rečenice s infinitivom, apsolutne konstrukcije gerundiva)[1]. Uzvišeni registar, preuzet iz književnosti i naročito poezije, vrši emfatičku funkciju, što zbog uzvišenosti stila pogađa slabo obrazovanog čitaoca: novinar iz druge polovine devetnae-

1 Usp. Masini (1993), str. 639-642.

stog stoljeća nastoji spustiti korišteni jezički registar, vrši odabir iz vokabulara 'učenog' jezika te koristi kolokvijalni ton.
Tokom dvadesetog stoljeća više je nego vidan otklon od književnog i retoričkog registra. Istražujući jezik novina, Migliorini ukazuje na dvije mogućnosti popunjavanja leksičkih nedostataka: novo semantičko korištenje već postojećih riječi i rađanje potpuno novih. Dnevne su novine, dakle, za privilegirano polje istraživanja i prodiranja nove leksike u mjeri u kojoj ona pripada „stranim" faktorima koji pokreću i maksimalno uvjetuju lingvističke promjene, tako da, najzad, one postaju instrument njihovog širenja.

PREFIKSOIDI I SUFIKSOIDI

Napredak postignut tokom dvadesetog stoljeća dovodi do brzog širenja jedne specifične terminologije, koja, postajući dio zajedničkog područja, ide u tom pravcu da proširi leksičku cjelinu koju Italo Calvino definira kao *antilingua*. I u ovom slučaju širenje je postignuto putem nespecijalističkih dnevnih novina i predstavlja samo još jednu potvrdu njihove uloge katalizatora opće lingvističke navike. Bavljenje naučnim jezikom otvara Migliriniju[2] ogromno polje istraživanja, prebogato brojnim zaključcima dobijenim prilikom analize procesa tvorbe složenica. Ovaj je lingvista prvi naglašavao da su karakteristike naučno-tehničkog jezika neologizmi složeni od *prefiksa*, *prefiksoida* (to jeste prvih elemenata složenice), *sufiksa* i *sufiksoida*. Migliorini je predlagao i neke zorne primjere iz različitih sektora i polja kakvi su:

- matematika: *ennesimo, infinitesimo, diametralmente opposto*
- fizika: *interferenza, osmosi* (riječi koje su kasnije prešle u psihologiju)
- elektrika: *elettrificazione, elettromotore, sfasato, decibel, megaton*
- biološke i medicinske nauke: *ipofisi, ormoni, vitamina calciofissatrice, neoplasma, enzimoreazione, penicillina, elettrocardiogramma, derattizzazione*

Na osnovu sačinjene liste složenica koje su se pojavile u njemu savremenim novinama otkrio je:

> *Ako preispitamo polje prefiksoida, vidjet ćemo da se radi uvijek o nauci i tehnici. Hemija se tu možda malo umiješala, ali samo elektrika, automobili, avijacija i radio jesu ona polja koja su nametnula novi način tvorbe putem neologizama stvorenih da budu dio svakodnevnog jezika. (Migliorini 1990)*

2 Usp. Migliorini (1990), str. 58.

Pored pažnje posvećene jezičkim inovacijama vezanim za nauku i tehniku, Migliorini naglašava i utjecaj moderne civilizacije na književni tekst (da je bio u pravu, danas najbolje potvrđuje Umberto Eco), kao i na novinarski, prepoznajući u futurizmu katalizator jezičke preobrazbe. Tako u jezik pisaca ulaze novi termini kao: *telegrafo*, *telefono*, *grammofono motocicletta*, *automobile*, *transatlantico*, *aeroplano*, *cinematografo*, *artecrazia*, *aeropittura*, *aeropoesia*, *polimaterico*, *carneplastico*. U obrnutom pravcu, i književnost je podarila jezičkoj upotrebi izraze nastale dijelom u futurizmu (*parolibero*, *intonarumori*, *esterofilia*, *aeropoesia*), a dijelom u rastućoj izdavačkoj industriji (*dannunziano*, *pirandelliano*, *regia*). Migliorinijeva lingvistička senzibilnost detektira savremene riječi tvorene pomoću prefiksoida: *telegrafo*, *telefono*, *radio*, *aeroplano*, koje ulaze u široku primjenu u modernoj kulturi, a s druge strane književnost ostaje sistem predlaganja i primanja novih oblika. Njegova znanstvena radoznalost potiče ga da se 'spusti' u dubine italijanskog jezika putem proučavanja jednog sloja novoformiranih riječi s prefiksima i sufiksima koji su postali prefiksoidi i sufiksoidi. Njegovo istraživanje imalo je za cilj individualiziranje skrivenih strujanja ne samo u italijanskom već i u strukturama drugih evropskih jezika, gdje ovaj lingvista nudi širok okvir leksičkih evolucija počev od grčkih i grčko-latinskih modela. U tom se fundamentalnom eseju o prefiksoidima Migliorini bavi novim tipom derivacije u kojoj neki elementi, porijeklom imenice, pridjevi, zamjenice, u određenim okolnostima preuzimaju vrijednost prefiksa i mogu se nalaziti ispred bilo kojeg leksičkog termina koji to semantički dopušta[3].

Italijanski jezik, koji i inače karakterizira česta upotreba prefiksa, tvori riječi od tradicionalnih prefiksa (*co-*, *ri-*, *de-*) na osnovu novih i slobodnih kombiniranja (*coproduzione*, *ristrutturazione*, *desacralizzazione*) ili na osnovu grčkih i latinskih prepozicija (*iper-*, *para-*, *meta-*, *anti-*, *sub-*, *pre-*, *post-*) iz kojih dobijamo riječi kao *iperattivo*, *paramilitare*, *metastorico*, *antimafia*, *subtropicale*, *postrivoluzionario*. Čini se da njihova morfologija odgovara normi, što ćemo vidjeti u daljnjoj analizi.

1. Prefiksoidi

Termin „prefiksoid“ odmah nakon svog pojavljivanja naišao je na dosta hladan prijem, jer je, po nekima, sadržavao „naznaku polulegitimnosti“. Migliorini je odlučno odbacio slična mišljenja, podastirući primjere tipa *metalloide* da bi pokazao da sufiks *-oide* nema nikakvu negativnu konotaciju.

3 Usp. Migliorini (1990), str. 121.

Ove dvije kategorije, prefiksoidi i sufiksoidi, naročito posljednjih godina, postale su centralno mjesto lingvističke refleksije iz barem dva razloga: njihova produktivnost je danas ogromna i često „bježi kontroli"; s druge strane, njihov semantički ambiguitet potječe od „progresivnog raslojavanja različitih značenja u jedinstvenom glagolskom segmentu"[4] na način da se potpuno gubi veza s početnom osnovom (npr. *auto-*, *tele-*). Tako imamo slučaj da se pojavljuju nove verzije riječi složenih s istim prefiksoidom, ali s različitim značenjem: *autogestione*, *automobile*, *autostrada*; možemo ih razlikovati po raznim „stepenima". Iz ovog posljednjeg primjera možemo zaključiti da *auto-* ima značenje „sam od sebe" (prefiksoid prvog stepena), ali i značenje *auto* izvedeno iz *automobile* (prefiksoid drugog stepena). Nadalje, ako uzmemo u razmatranje prefiksoid *tele-*, koji prelazi put od etimološkog značenja „na daljinu, na distanci" (*telemedicina*, *telecuore*) na ono poteklo od telefona, npr. *telesezione*, najproduktivnija semantička vrijednost ostaje ipak *tele-*, koje se odnosi na televiziju. Potrebno je također praviti razliku između prefiksoida koje karakterizira semantička raznolikost (*tele-*, *audio-*, *radio-*, itd.) od grčkih, latinskih ili modernih elemenata u složenicama koji imaju semantičku uniformnost u determinaciji (npr. *euro*).

1.1. PREFIKSOIDI + IMENICE

AUTO-

Počev od šezdesetih godina prefiksoid *auto-* proširio se u svim poljima svakodnevnog života. Njegovo se značenje obnavlja u korist *auto* (*autocintura, auto-sarcofago*), riječi koja je danas autonomna u italijanskom jeziku. Ako zanemarimo mješovite tvorenice tipa *Autoélite* i *Autoroma*, prefiksoid grčkog porijekla *auto-* ('samo') pokazuje se mnogo produktivnijim od onoga drugog stepena (*automobile*). Tako imamo naprimjer:

- *autoscioglimento* (S)[5],
- *autoesaltazione* "… si parla di esecuzione in un contesto di follia e autoesaltazione" (G),
- *autocertificazione* (C.d.S.),
- *autoribaltone* "… in quello che è stato appunto definito l'autoribaltone della giunta di centrodestra" (R).

4 Usp. Antonelli (1996), str. 254.

5 Skraćenice iz primjera datih u ovom poglavlju predstavljaju nazive italijanskih dnevnih novina, u kojima je i vršeno istraživanje u periodu od 1998. do 2003. Njihovi puni nazivi nalaze se u popisu literature.

CATTO-

Catto – skraćeni oblik od riječi *cattolico*; tvori složenice *catto* + *imenica*. Radi se o jednom od prefiksoida stvorenih namjerno da budu premetnuti slobodnim elementima u svojstvu determinanta. Naprimjer:

– *catto-ambientalista* "Sotto la spinta di una asse bianco-verde, o se si preferisce catto-ambientalista, il governo…" (R),
– *cattocomunista* "Il peripatetico dei sepolcri e il nume dei cattocomunisti" (G).

CYBER- / CIBER-

Prvi element je posuđenica koja se nije potpuno adaptirala. *Cyber* je prefiks u engleskom (izgovor: *sàiber*), *cyber* postoji i u francuskom (izgovor: *sibèr*), a *ciber* u italijanskom (ali ponekad i *cyber*). Difuzija prefiksoida *cyber* potječe od uspjeha i afirmacije književnosti definirane kao „cyber-punk". Prefiksoid je nastao iz engleskog *cybernetic* i koristi se u smislu 'tehnologije', ili naročito u kontekstu 'kompjutera', poprimajući značenje vezano za virtuelnu stvarnost. Početna je tačka engleska riječ *cyberculture*, koja u italijanskom ima oblik *cibercultura*. Uporedo s razvojem modernih tehnologija rađaju se razne kombinacije prefiksoida s riječju *dipendente:* od *teledipendenti* i *videodipendenti* pa sve do *ciberdipendenti*. Pogledajmo sljedeće primjere:

– *cyber-donna* "Ferrè lancia la cyber-donna" (R) (virtuelna žena sa futurističkim izgledom i odjećom),
– *cyber-messa* "Il Papa 'lancia' la cyber-messa" (U) (tekst mise koja se može čitati na CD-u),
– *cyberlibrerie* "… nel settore delle cyberlibrerie" (U) (virtualne knjižare na CD-u, TV-u ili na internetu).

Na prijelazu između osamdesetih i devedesetih godina prošlog stoljeća pojavljuju se "unuci" od riječi *cibercultura*: prvi je među njima *ciberspazio* (*cyberspazio*), što podrazumijeva 'prostor koji se dobija pomoću kibernetičkih instrumenata', a onda se rađaju i nove složenice: *cibernavigator*, *cibernavigazione*, *cibersurf*, *cybermusic*, *ciberautore*, i najzad *ciberlavoro* i *ciberromanzo*. U sljedeća dva primjera prefiksoid *cyber* jasno se odnosi na kompjuter, a još preciznije na korištenje internet-mreže (dakle *cyber* = *internet*):

– *cyberpirati* "Cyberpirati contro l'America" (S),
– *cybernauta* "Almeno 1.500 cybernauti turchi hanno invaso il sito internet dell'Ambasciata d'Italia negli USA" (G)[6].

6 U "*Annali*" od ACLI može se pronaći sinonim: *internauta* – 'korisnik interneta'; *inter* = skraćena verzija od *Internet*, u budućnosti možda ima sudbinu da postane novi prefiksoid.

ECO-

Prvobitno je značenje 'kuća, prirodni ambijent' (*ecologia*). Pojavljivanje na političkoj sceni pokreta zelenih donijelo je u jezik i neologizme kao *ecocandidato*, *ecoeletto*, *ecosocialista*, *ecoturista*[7]. Pored toga, *eco-* se odnosi i na reprodukciju zvuka: *ecocardiografia*, *ecografista*, *ecometria, ecoterrorismo, ecoterrorista*. Interesantni su primjeri *ecoguerriero* ili *eco-guerriero*, koje pronalazimo u *Annalima8*. Naprimjer:

– *ecomafia* "Il Sud nelle mani dell'ecomafia" (R)[9].

U rječniku Bencini-Citernesi možemo pronaći i: *ecocapitalismo*, *ecofurbo*, *ecoattentato*, *ecoguida*, *ecoistituto*, *econarrativo*.

ELETTRO-

Očit je pad upotrebe ovog prefiksoida u odnosu na vremena Migliorinija. Jedna je od rijetkih složenica danas u širokoj upotrebi *elettrodomestici*, i to je skoro pa sve što se tiče masovne upotrebe *elettro-* izvan specijalističkog naučnog jezika:

– *elettrobisturi* (G),
– *elettrosmog* "Dal Sud al Nord scempi ambientali e malattie da elettrosmog" (C.d.S.),
– *elettrochoc* (u Bencini-Citernesi).

ETNO-

– *etnocidio* (R)

(*etno-* prefiksoid kojem je dodat sufiks; *etno-* od grčkog *ethnos* u značenju 'rasa, narod'),

– *etnobomba* "E pare che studi analoghi siano stati composti dal Sudafrica durante l'apartheid, per produrre una "etnobomba" da usare nell'eventualità di un'insurrezione nera" (R).

EURO-

Interesantno je da je ovaj prefiksoid bio poznat već Bruni Migliorinija[10]. Njegova predviđanja pokazala su se tačnim jer se od početka šezdesetih godina *euro-* pojavljuje u brojnim neologizmima (*eurocrazia, eurovisione,*

7 Usp. Antonelli (1996), str. 279.
8 Usp. Cortelazzo, (1995) i (1996).
9 Usp. Novelli-Urbani (1995), str. 78.
10 Usp. Migliorini (1995), str. 128.

euromoneta) i afirmira kao jedan od najproduktivnijih u novinarskoj upotrebi. Pored tvorenica *europool, euroforzista e eurocratese*, koje su već potvrđene i ušle u rječnike devedesetih godina, bilježimo svaki dan sve više neologizama tvorenih ovim prefiksoidom:

– *eurodeputato* "… si sentirà rispondere piccato che su quella cifra i nostri eurodeputati pagano…" (S),
– *Eurolega* "Nell'Eurolega Teamsystem ok." (S),
– *europarlamentare* "Cinque deputati, un paio di senatori, un europarlamentare" (G),
– *Europarlamento* "Chi prova però a etichettare gli italiani come i Paperoni dell'Europarlamento…" (S),
– *europea* "Parliamoci chiaro: per le europee non ha senso pensare…" (R) (misli se na izbore),
– *euro-sindacato* "…la creazione di un vero e proprio euro-sindacato" (R),
– *eurosinistra* "Altolà del commissario all'eurosinistra che chiede la revisione del patto di stabilità" (G).

Ako prefiksoidu *euro-* dodamo i značenje 'ono što se odnosi na Evropsku ekonomsku zajednicu', možemo doći i do značenja 'moneta te zajednice'. Ta se riječ (euro) prvi put pojavila 1995. godine. Na početku je bilo određenih dvosmislenosti i kolebanja, pa čak i na razini pisanja:

– *Euro* "Fazio non ha mai amato l'Euro…" (U).

Daljnja analiza ovih neologizama odvela bi nas i do još jednog novog stepena prefiksoida, kao naprimjer:

– *Euromercato* "Era dovuta all'apertura prenatalizia dell'Euromercato…" (G) (uvodeći značenje drugog stepena tj. 'evropske valute', *euro-* dobija jednu novu semantičku motivaciju, u imenima firmi i usluga),
– *eurosalario* (R) (također i ovdje imamo dilemu: da li se radi o plaći koju primaju poslanici u parlamentu ili je to plaća koju prima stanovnik Evropske zajednice),

FILO-

Ovaj prvi element u tvorenicama grčkog porijekla sa značenjem 'koji ima ljubavi, simpatiju i koji pokazuje afinitet ka osobama ili stvarima' može

se bez problema razdvojiti od tvorenica *grčki* + *grčki* (*filantropo*) i upotrijebiti danas kao prefiksoid omiljen kod novinara u oblicima *filo* + *imenica*.

– *filonazista* "Il fondatore del Futurismo voleva mitragliare i filonazisti" (R).

FONO-

U vrijeme Migliorinija ovaj prefiksoid imao je dva stepena značenja: prvi se odnosio na glas, zvuk, a drugi na označavanje mehaničkih pronalazaka za imitiranje glasa (*fonografo*). Drugi se stepen danas potpuno izgubio, te *fono-,* kad se odnosi na glas, nastavlja preživljavati u tehničkom i medicinskom registru (*fonoincisione*, *fonometria*, *fonovaligia* itd.). Jedan takav, nazovimo ga moderni, slučaj upotrebe jest:

– *fonochirurgia* (G).

FOTO-

Kako možemo reći da je završen period u kojemu je *foto-* pretežno bio korišten u sekundarnom značenju (odnosio se na fotografiju: *fotomodello*, *fotoromanzo*, *fotosafari*), posljednjih godina italijanski jezik polučuje rast složenica s *foto-* u prvobitnom značenju ‚svjetlost' (*fotocopia*, *fotoelettrica*, *fotocomposizione, fotovacanziero*).

ITALO-

Ovaj prefiksoid pokazuje istu onu tendenciju karakterističnu za moderni italijanski, a to je iskorištavanje mogućnosti sažimanja etničkog pridjeva *italiano*. U tom se slučaju radi o *italo-*, koji se pojavljuje u kombinaciji s istovrsnim pridjevima: *italo-tedesco*, *italo-turco* itd. Korak naprijed predstavlja kompresija svršetka *–o* (*metalmeccanici*), naročito ispred imenice. Na općem planu utjecaj engleskih i francuskih modela značajan je i u redukciji prvog elementa složenica tipa *agrindustria*, *narcotrafficante*, u kojima pridjevske komponente asimiliraju prefiksoid koji im prethodi.

– *Italdonne* (S)

Prefiksoidi *maxi-*, *mega-* i *micro-* danas su veoma produktivni u jeziku novina. Novinari često pribjegavaju najrazličitijim tvorenicama, maksimalno iskorištavajući prenesena značenja ove grupe prefiksoida.

MAXI-

Prefiksoid valutativnog tipa, danas u upotrebi pretežno u novinama:

– *maxisatira* (C.d.S.),

– *maxipensioni* "… attacco sulle maxipensioni" (S),
– *maxiprestito* (S)
– *maxiaumenti* "Maxiaumenti in vista per le telefonate urbane" (G),
– *maxiconcorso* (G),
– *maxipiano* (G),
– *maxifusione* "Borse incandescenti con le maxifusioni" (S),
– *maxi-prestito* (C.d.S.),
– *maxi-contratto* (R).

MEGA-
– *megamacchina* (C.d.S.),
– *megacomputer* "il megacomputer americano" (S).

MICRO-

Evidentan je "povratak" nekadašnjem značenju prefiksoida *micro-* smislu 'malo', u odnosu na značenje drugog stepena onoga što se odnosi na mikroskop (*microchirurgia*, *microriproduttore*):
– *microcriminalità* "Contro la microcriminalità meglio delle…" (R),
– *microtraccia* "… abbiamo una microtraccia" (C.d.S.),
– *microonde* "Un rischio per auto, forni a microonde…" (C.d.S.).

MINI-

U značenju 'minijaturno' proširio se zahvaljujući uspjehu imenica *minigonna* i *minigolf.* Može se odnositi također i na posebne modele automobila *minivan* ili *mini-van*, ali ima i drugih upotreba kao: *miniprotesi.*

NEO-

Grčki pridjev *neos* isto je tako dokumentirao Migliorini i to kao prefiksoid, zajedno s *poli-*, *mono-*, *pseudo-*, itd; uprkos hibridizmu riječi tvorenih s *neo-* (radi se najčešće o odnosu *determinant + ono što se određuje*, u kojem se pridjev nalazi ispred imenice), ovaj prefiksoid svoju ogromnu ekspanziju doživljava u novinarskom jeziku, u prvom redu zahvaljujući svojoj kratkoći i eskpresivnosti, kao i mogućnosti da bude premetnut svakom tipu imenice. Serianni ga smješta među imeničke i pridjevske prefikse prostorno-vremenskog tipa s dvostrukom vrijednošću:

1) 'novo, skoro':
– *neodirettore* (S),
– *neomamma* "… un milione alle neomamme" (R),

– *neosposa* "S.P. neosposa a Palermo" (R).

2) u kontekstu ideologija označava ponovno preuzimanje nekih starih koncepata:

– *neo-iperrealismo* "… le facce dei divi più credibili del suo neo-iperrealismo" (R).

PLURI-

On je grčkog porijekla i ima značenje 'u broju većem od jedan' (*plurilingue*, *plurivalente*) ili upućuje na količinu veću od normalne (*pluriclasse*):

– *pluriomicidi* "È gioiosa normalità quella di una giustizia che eleva a valore di prova dichiarazioni congiunte di due o più pentiti, quasi sempre pluriomicidi…" (G),

– *pluriuxoricida* (C.d.S.).

PORNO-

Radi se o elementu koji u složenim riječima označava 'pornografski' ili neku vezu s pornografijom: *pornoattore*, *pornocasetta*, *pornofilm*. Pripada grupi prefiksoida (*audio-*, *maxi-*, *mini-*, *narco-*, *radio-*, *stereo-, tecno-*, *turbo-, video-*) koji su se sukcesivno stabilizirali kao samostalne imenice, nakon što su se pojavili kao elementi tvorbe riječi:

– *porno-telefonate* (R),

– *porno-turismo* (R).

RADIO-

Tri homonimska elementa nalaze se u istom obliku ovog prefiksoida:

– radio – 'energia irradiata',

– radio – 'elemento chimico radio',

– radio – 'onde, trasmissioni e apparecchi radiofonici':

– *radiobisturi* "Dopo il tradizionale bisturi a lama, l'elettrobisturi e il bisturi laser, c'è ancora un'idea nuova al servizio della salute: il radiobisturi ad alta frequenza e a lama fredda" (G)
(radio = onde; podsjećamo također da postoji i složenica s prefiksoidom *elettro-* : *elettrobisturi*),

– *radiofili* "Certo noi radiofili ci godiamo in santa pace…" (U)
(*radio* = trasmissioni radiofoniche, ovo je zanimljiv primjer jer u njemu dva prefiksoida tvore jednu

riječ. Prefiks *radio-* prvi je element a drugi je *filo-* grčkog porijekla, koji je preuzeo funkciju imenice i odnosi se na osobe kojima se dopada slušati radiofonske prijenose).

SUPER-

On ima značenje, pogotovo u novinarskom jeziku, 'izvrsnoga kvaliteta'. Iskazujući veliku vitalnost u povezivanju s imenicama i pridjevima, *super-* je zauzeo poziciju prefiksa *sopra-*. Polazeći od ničeovskog *superuomo*, danas ćemo pronaći bezbroj kombinacija sa svim tipovima imenica, kako u ironičnom tako i u elativnom smislu. Ogromnu raširenost u upotrebi ovaj prefiks duguje reklamama. Pronalazi se također u političkom, novinarskom, naučnom i tehničkom jeziku, kao i u običnom govoru. Može se zaključiti da je prefiks *super-* vrlo vjerovatno najiskorištavaniji među prefiksima u novinskim novotvorenicama. Pored već ustaljenih *superpolo* (široki politički savez; 1995) i *supertavolo* (1995) posljednjih ćemo godina pronaći:

- *supercontrollore* "… un supercontrollore con compiti trasversali…" (C.d.S.),
- *superdelega* "A leggere il comunicato ufficiale di Palazzo Chigi sembrerebbe una superdelega" (C.d.S.),
- *superdonna* "un ovulo per superdonna" (S),
- *superevasore* "… un cacciatore di superevasori delle tasse…" (R),
- *super-incassi* "USA, film di Benigni tra i 15 super–incassi" (C.d.S.),
- *superinquisitore* "Il superinquisitore Kenneth Starr getta la spugna" (G),
- *supermicrobi* (R),
- *superstrada* (G),
- *superteste* (S),
- *supervertice* (R).

TELE-

Čini se da njegovoj upotrebi u modernom italijanskom nema kraja, i stoga, kao i *radio-*, ima trostruko značenje. I danas je često u upotrebi njegovo prvobitno značenje 'na daljinu', i to naročito na polju medicine i komunikacije: *teleelaborazione*, *telecomunicazioni*, *telemedicina* itd. Drugi se stepen odnosi na televiziju: *teleromanzo*, *teleannunciatore*, *televendita*. Posljednje je značenje izvučeno iz semantičkog polja riječi 'telefono': *telesoccorso*, *telesonda*, *televalutazione*. Naprimjer:

– *telegatto* "… tutte pronte a ricevere la statuetta d'oro (una specie di telegatto in omaggio alla maternità) " (M),
– *telelavoro* (C.d.S.),
– *telepromozione* "E se la famosa "volgarità" poi, fosse lamentata di telespettatori anche quando è quella, dilagante, delle liti tra coniugi in diretta, delle telepromozioni urlate da strilloni miliardari…" (R),
– *teletinello* (*teletinello* – 'la sala dove si vede la televisione'),
– *teleultrà* "Sono finiti i tempi cupi dei soliti teleultrà" (G)[11].

Također, u *Annalima* ACLI pronalazimo nekoliko neologizama s *tele-*: *teleputer (1996)* u vezi s *computer*; *teleshopping (1996)*, *televisionista (1993-1994)*. Navedeni primjeri još uvijek traže svoje mjesto u rječnicima.

ULTRA-

Latinskog je porijekla i označava 'preko', 'više nego' ili se odnosi općenito na neku osobinu koja prelazi normu. Čini dio grupe elativnih prefiksa tipa *super-*, *sopra-*, *trans-*, *extra-*, *stra-*, *oltre-*, *arci-*, *iper-*, koje navodi Migliorini[12], koji je prvi predvidio puteve afirmacije ovog prefiksoida: u leksiku je ušao preko političkog registra (*ultraministeriale, ultrademocratico*), da bi se potom proširio na sve oblasti jezika. Naprimjer:
– *ultraconservatrice* (R),
– *ultranazionalismo* "Non si tratta di patetiche nostalgie imperiali o dell'ultima sortita ispirata al non debellato ultranazionalismo francese" (U).

VIDEO-

Može se smatrati 'bratom' prefiksoida *tele-*, koji dijeli s njim iste karakteristike semantičke dvosmislenosti: u mnogim slučajevima moguće je slobodno mijenjati ova dva prefiksoida. Analizirajući primjere iz rječnika, *tele-* se pokazuje produktivniji u tvorbi riječi s apstraktnim značenjem, dok se *video-* više odnosi na pojmove s konkretnim značenjem (*videoschermo, videoterminale, videocassetta*, *video-politica*, *videovelina*):
– *videoconferenze* "Il ministro vuole che venga iscritta nel bilancio una somma da utilizzare per le videoconferenze per i processi di mafia" (R),

11 Radi se o pasioniranim navijačima neke sporstke ekipe. Ovdje primjećujemo kombinaciju prefiksoida i prefiksa, gdje je drugi element italijanska adaptacija francuskog *ultra* preuzetog iz latinskog.
12 Usp. Migliorini (1990), str. 151.

– *videomamma* (M),
– *videorealtà* "La videorealtà festeggia la videomamma" (M),
– *videosorveglianza* "La legge esistente verrà integrata a luglio con alcune leggi-delega, e una di questa riguarda proprio la videosorveglianza" (R).

Time se potvrđuje Antonellijeva tvrdnja po kojoj su sinonimi *tele-* i *video-* u mnogim slučajevima zamjenjivi i premoć jednog nad drugim može se razlučiti samo jednom kvantitativnom studijom (*videodipendente-teledipendente*).

1.2. PREFIKSOIDI + PRIDJEVI

AUTO-

– *autolesionista* "E spero che di questa censura la destra non si è nemmeno compiacuta perché sarebbe stupida e autolesionista" (G),
– *autoreferenziale* "Altro che TV autoreferenziale, è pura video-realtà" (M).

EURO-

– *euroscettico* "Di più: ha dimostrato in più di una occasione di essere 'euroscettico'" (U),
– *eurorealista* (U)
(slično značenje kao i *euroscettico*, ali s naglašenijim negativnim stavom spram evropskog ujedinjenja).

FILO-

– *filo-governativo* "il quotidiano filo-governativo" (U)[13].

NEO-

– *neo-centrista* "un modello neo-centrista" (S),
– *neoconservatrice* "Alle ultime elezioni del "mid term", nel '94, il Congresso fu sconvolto da una ventata neoconservatrice e i democratici ne persero il controllo dopo 40 anni" (C.d.S.),
– *neoliberista* "propaganda neoliberista" (R).

13 U novinarskom jeziku *filo-* najčešće nosi u sebi negativnu konotaciju.

PARA-

Grčkog je porijekla, a danas sadrži dva značenja: prvo je ono od "bliskost", "sličnost", "afinitet", a drugo je skoro suprotno tome: "devijacija", "izmjena", "suprotnost", te stoga i ovdje možemo razlikovati dva stepena značenja: očita je razlika između značenja prefiksoida *para-* u riječi *paramilitare* (onaj koji slijedi principe, metode svojstvene nekom vojnom tijelu) ili u tvorenici *paracomunista* (onaj koji podržava komunističku partiju) i s druge strane *paramine* (naprava koja omogućava izbjegavanje podvodnih mina) ili također *paraónde* (štitnik od valova). Naprimjer:

– *paranormale* "… l'una paranormale, l'altra parapolitica" (G),
– *parapolitica* "… l'una paranormale, l'altra parapolitica" (G).

SUPER-

– *superdotato* (S)[14],
– *superscortato* "… due magistrati superscortati…" (U),
– *superamato* "Come essere superamati…" (R),
– *super-interna* "soluzione super-interna" (R).

TELE-

– *telecomandati* "Non siamo telecomandati dai sauditi, non prendiamo istruzioni da nessuno" (R).

2. Sufiksoidi

2.1 IMENICE + SUFIKSOIDI

Pored mnoštva drugih koji se mogu pronaći u gramatikama ili rječnicima, naročitu pažnju privlači sufiksoid *poli*, koji se posljednjih godina potpuno afirmirao na novinskim stranicama i u političkom registru. Osim toga, interesantan je i s tačke gledišta stepenovanja svojih značenja: postoji duga serija složenica tvorenih ovim putem: *slobodni element* + *-poli* u njegovom primarnom značenju (*polis* = grad). U tom slučaju *–poli* je drugi element grčkog porijekla, a vezivanje se vrši pomoću vokala *-o-* korištenog uvijek za povezivanje tog tipa složenica (što je već potvrđeno prije tri stoljeća: *Scimiopoli*) u širokoj upotrebi posljednjih desetak godina.[15] U značenju 'grad' *-poli se* pojavljuje u:

14 Zingarelli (1996): "'chi ha doti superiori alla media – spesso riferito agli attributi fisici sessuali'".
15 Usp. Antonelli (1996), str. 286.

– *baraccopoli* "Rogo distrugge una baraccopoli" (G),
– *ecòpoli* (u rječniku Bencini-Citernesi),
– *Fracassopoli* "Benvenuti a Fracassopoli" (R),
– *rulottopoli* "Il clima caotico ha portato a vietare l'ingresso […], che operano nella ruolottopoli…" (M),
– *tendopoli* "Hillary nelle tendopoli" (S).

U svim gornjim primjerima zadržava se etimološka vrijednost riječi "città", ali se namjena ovog prefiksoida potpuno mijenja pojavom složenice *tangentopoli* (u prvi mah odnosila se samo na grad Milano, koji se smatrao za „città delle tangenti"[16]), jer od tog trenutka -*poli* preuzima negativno značenje 'skandala' zamjenjujući anglicizam -*gate*, koji se nije uspio adaptirati u italijanski jezik. Čini se da se to događa onda kad umjesto prvog elementa u složenicama s -*poli* uspijevaju zauzeti zajedničke ili apstraktne imenice: u takvim okolnostima prvobitno značenje složenice biva zamijenjeno novim, tako da se *tangentopoli* ne odnosi samo na Milano, već i na druge italijanske gradove. Prema tome, ta je riječ generirala cijeli niz složenica u kojima se negativna konotacija pomjerila s prvog na drugi element. Michele Cortelazzo definira sufiksoid -*poli* kao završni element u složenicama koje indiciraju postojanje korupcije u prostoru imenovanom u prvom dijelu složenice. Ovaj drugi stepen od -*poli* još je produktivniji na stranicama dnevne hronike i politike:
– *affittopoli* "Affittopoli, il pretore fissa il canone di una casa…" (G),
– *dopo-Tangentopoli* "Il Senato approva la legge del dopo-Tangentopoli" (U),
– *inventopoli* (C.d.S.),
– *Sanitopoli* "Sanitopoli a Milano" (R).

Korisni su za razumijevanje korištenja ovog pefiksoida i primjeri koje navodi Cortelazzo:
– *cattedropoli* (1995),
– *erotopoli* (1995),
– *esercitopoli* (1995),
– *filmopoli* (1996),
– *militaropoli* (1995),
– *monnezzopoli* (1995),
– *parentopoli* (1995),

16 Tj. "grad davanja i primanja mita".

– *raccomandopoli* (1995),
– *scandalopoli* (1995),
– *vendopoli* (1995).

Što se tiče drugih sufiksoida, veoma je zanimljiv svježi primjer sa sufiksom -*crazia*:

– *partitinocrazia* "Un acuto giapponese Murakami ha osservato che l'Italia dalla 'partitocrazia' è passata alla 'partitinocrazia'" (G).

ZAKLJUČAK

Dardanova intuicija po kojoj „il processo fondamentale dell'attività linguistica è la facoltà di creare neologismi, con i quali si possono indicare con maggiore precisione nuovi referenti, reali o astratti"[17] nalazi svoju potvrdu u fenomenologiji današnjeg jezika novina. Novinari su u stalnoj potrazi za novim izrazima koji bi bili što je moguće efikasniji, inovativniji, interesantniji, ali istovremeno i dovoljno razumljivi da bi privukli pažnju čitalaca. Njihov je karakter neizbježno "inflacioni"[18], a to ustvari predstavlja kontinuiranu potrebu za obnavljanjem vlastitog vokabulara. Pod tim uvjetima, aktivna i inventivna uloga novinara maksimalno se koristi procesima tvorbe riječi da bi osvježili svoje hronike uvijek zanimljivim neologizmima. Vokabular iz političke i dnevne hronike predstavlja izvor iz kojeg se rađa najveći dio neologizama u novinama. Prefiksi kao *dis*-, *multi*-, *anti*- nesumnjivo ostaju najproduktivniji "mehanizmi". Pokušali smo posebno obraditi grupu prefiksoida zbog njihove neporecive važne uloge koju zauzimaju u okviru modernih neologizama. Prisjetimo se samo njih nekoliko: ekspanzija i širenje prefiksoida kao što su: *ciber*- (*cyber*-), *eco*-, *euro*-, *neo*-, *tele*-, *video*-, itd.; njihova moguća gradacija (*tele*- korišten da označi daljinu –*teleconferenza*; zatim da označi nešto što je povezano s televizijom –*teleabbonato*; također, referira se i na telefon – *telesessione*), korištenje skraćenica stvorenih upravo da bi bile prefiksoidi: *catto*-, *immuno*-, *normo*-, ili onih koje su već leksikalizirane: *narco*-, *audio*-, *turbo*-; i najzad, njihov transformativni karakter o kojem govori Sergio Scalise koristeći termin *semiparole* da bi općenito označio afiksoide[19] (mogu

17 Dardano (1994), str. 425: "Osnovni je proces lingvističke aktivnosti sposobnost stvaranja neologizama, pomoću kojih se mogu preciznije označavati novi pojmovi, realni ili apstraktni." (Prijevod naš.)
18 usp. Migliorini (1990), str. 159.
19 usp. Scalise (1983), str. 186.

biti postponirani pridjevi ili imenice: *auto, Euro, ultra*). Zahvaljujući velikoj raširenosti, njihovoj kratkoći i sintetičnosti, složenice s prefiksoidima ruše tradicionalne barijere među složenicama i takozvanim mješovitim tvorenicama: *burolingua*, *dietoguida*, *eurogold*, *videoshop*. Prefiksoidi, kako moderni tako i oni grčko-latinskog porijekla, mogu se povezivati s raznim gramatičkim kategorijama (imenicama, pridjevima, glagolima), tako da je moguća jedna široka osnova tvorbe neologizama svih vrsta.

Što se tiče sufiksa i sufiksoida, očita je visoka produktivnost sufiksa *-ismo*, *-ista*, *-zione* i sufiksoida drugog stepena *-poli*. Pomoću sufiksa (u kojima je značajna konotativna snaga kao i diversifikacija značenja) tvore se porodice neologizama, ponajviše u političkom registru: *il ribaltone*, *il ribaltato*, *il ribaltino*, *il ribaltonismo*, *ribaltonesco*, *ribaltare* (semantički neologizam); kada na to pridodamo prefikse i prefiksoide, dobijamo: *l'antiribaltone* (*l'antiribaltone*), *gli antiribaltini*, *l'autoribaltone, auto-ribaltare*. Ista se stvar dešava i sa sufiksoidom *–poli*, o kojem smo govorili ranije i koji skoro svakodnevno doprinosi rađanju novih imenica: *Affittopoli*, *baraccopoli*, *Fracassopoli*, *inventopoli*, *ruolottopoli*, *Sanitopoli*, *tendopoli* itd. Zahvaljujući novinarskoj "mogućnosti invencije" politički se vokabular neprestano obogaćuje novim značenjima kao što je *contorsionismo*, *calendarizzare*, *calendarizzazione* (sa značenjem isključivo političke prirode). Sufiksi *-ismo*, *-ista*, *-iano* naročito su karakteristični za odnosne pridjeve i imenice (uz ironično-polemičnu konotaciju) koje se odnose na političke partije i političare: *bossiano*, *maroniano*, *bertinottiano*, *gavismo*, *prandinismo* a i da ne govorimo o neologizmima izvedenim iz prezimena Berlusconi: *berluscabile*, *berlusconata*, *berlusconesco*, *berlusconesimo*, *berlusconismo*, *berlusconista* itd. Također, sufiksoid *-crazia* najčešće se susreće u leksemima koji imaju veze s politikom: *berluscocrazia*, *partitinocrazia* (kao i pridjevski oblik *partitocratico*).[20]

Osim toga, upotreba sufiksoida, prefiksoida itd. u tvorbi neologizama može dovesti do transformacije polirematičnih oblika, ili viših leksičkih jedinica, u monocjeline (*doppiolavorista, terzomondismo*), te se tako nećemo iznenaditi ako uskoro pronađemo i oblik *bracciodestrismo*. Susrećemo također i tendenciju ka povezivanju rastavljenih elemenata u polirematikama: *i senzalavoro*, *il terzomondo* itd.

Najzad, možemo postaviti pitanje da li "novinarsko" obogaćivanje italijanskog jezika predstavlja pojavu isključivo pozitivnu za proces evolucije njegovog jezičkog korpusa? Da li se pak radi o "antijeziku" (shvaćenom u smislu

20 Usp. "Fanno solo lotte di potere partitocratiche" (C.d.S).

novog jezika), kako je vjerovao Calvino? Ili možemo govoriti o "plastičnom jeziku", kako Ornella Castellani Pollidori naziva jezik novina, tvrdeći da on samo daje novi sjaj stereotipima iz raznih specijalističkih jezičkih registara (političkom, finansijskom, sportskom itd.)? Nikako ne težeći da damo konačni odgovor na otvorena pitanja, neosporna je činjenica da među brojnim neologizmima koji se pojavljuju u novinama pronalazimo tehnicizme i birokratizme potpuno suvišno upotrijebljene, a na osnovu formule "iskoristi i baci". Ipak, svako subjektivno mišljenje može dovesti do ograničavanja pasionirane želje za novim saznanjima u proučavanju jezika. Veliki lingvista Migliorini stalno je ponavljao da život, štampa i jezik u svim svojim aspektima moraju napredovati zajedno jer i stoje u neraskidivoj međuzavisnosti. U toj velikoj jezičkoj hemisferi nama jedino preostaje da proučavamo *riječi-meteore*, kojima je sudbina da brzo nestanu ili *riječi-planete*, koje nastavljaju kružiti u očekivanju da uđu u rječnike[21].

Literatura

Antonelli, G. (1996), "Sui prefissoidi dell'italiano contemporaneo", u *Studi di lessicografia italiana*, 13, str. 253-293.

Cortelazzo, M. A. (1995), "Il parlato giovanile", in L. Serianni, e P. Trifone (a cura di), *Storia della lingua italiana*, *II*, *Scritto e parlato*, Torino, Einaudi, str. 291-314.

Dardano, M. (1994), "I linguaggi scientifici", u L. Serianni, e P. Trifone (a cura di), *Storia della lingua italiana*, *II*, *Scritto e parlato*, Torino, Einaudi, str. 497-552. Ghinassi, G., (usp. Migliorini 1990)

Masini, A. (1994), "La lingua dei giornali dell'Ottocento", u L. Serianni, e P. Trifone (a cura di), *Storia della lingua italiana*, *II*, *Scritto e parlato*, Torino, Einaudi, str. 635-665.

Migliorini, B. (1990), *La lingua italiana nel Novecento*, Massimo L. Fanfani (a cura di), s uvodnim dijelom kojeg je napisao Ghino Ghinassi, Firenze, Le Lettere.

Konsultirani rječnici

Novelli, S. (1995), Urbani G.: *Dizionario italiano*. *Parole nuove della seconda e terza Repubblica*, a cura di S. Novelli e G. Urbani, Roma, Datanews

Zingarelli (1996), *Vocabolario della lingua italiana*, Dodicesima edizione, a cura di M. Dogliotti e L. Rosiello, Bologna, Zanichelli

21 Za pregled najnovijih tvorenica u italijanskom jeziku (npr. *autoconvocarsi*, *autodosarsi*, *bioterrorismo*, *bipartisan*, *cartolarizzazione*, *no global*, *posta prioritaria*, *teleordering*) konsultirati internetsku stranicu: www.accademiadellacrusca.it.

SKRAĆENICE

C.d.S. = Il Corriere della Sera
E. = L'Espresso
G. = Il Giornale
M. = Il Manifesto
R. = La Repubblica
Riv. = Rivista
S. = La Stampa
Sole = Il Sole 24 Ore

L'USO DEI PREFFISOIDI E SUFFISSOIDI NEL REGISTRO GIORNALISTICO ITALIANO

Riassunto

I giornalisti sono in cerca di nuove espressioni che dovrebbero essere il più possibile efficaci, "colorate" da un carattere innovativo, e interessanti oltre che sufficientemente comprensibili per attirare l'attenzione dei lettori. Il carattere inevitabilmente "inflazionistico", cioè la continua necessità di rinnovamento del proprio vocabolario, che Migliorini attribuisce alla lingua pubblicitaria, è proprio dunque anche della lingua dei giornali. È il ruolo attivo e inventivo del giornalista che sfrutta al massimo i processi di formazione delle parole per coniare neologismi. Il vocabolario della politica e della cronaca è la fonte da cui nasce la maggior parte dei neologismi nei giornali. I prefissi come *dis-*, *multi-*, *anti-*, rimangono indubbiamente i "meccanismi" più produttivi. Abbiamo trattato in particolare il gruppo dei prefissoidi per l'innegabile importanza che esso assume nell'ambito delle neoformazioni contemporanee. Grazie alla larghissima diffusione, alla loro brevità e sinteticità, i composti con prefissoidi abbattono le barriere tradizionali tra i composti e le cosiddette parole-macedonia. Per quanto riguarda i suffissi e suffissoidi, è evidente la produttività alta dei suffissi *-ismo*, *-ista*, *-zione* e del suffissoide di secondo

grado -*poli*. L'arricchimento "giornalistico" della lingua italiana mediante la derivazione e la composizione è un fenomeno valutabile unicamente come positivo per il processo di evoluzione della lingua italiana? Il grande linguista Migliorini, con intuizione profetica, ha insegnato che la vita, la stampa e, di conseguenza, la lingua in tutti i suoi aspetti devono progredire insieme perché sono in una inscindibile relazione di interdipendenza.

UDK: 811.222.1'367.63 Mostarac, F.:

Esmat KHOEINI

ODSTUPANJA OD KNJIŽEVNOG UZUSA PERZIJSKOG JEZIKA U DJELU *BULBULISTAN* FEVZIJE MOSTARCA

KLJUČNE RIJEČI: *jezik i stil, izvorni govornici, odstupanje od književnog uzusa, fonetski nivo, gramatički nivo, leksički nivo.*

Cilj ovog rada jeste pokazati na koji način jezik *Bulbulistana*, koji je napisan pod utjecajem Sa'dijevog *Đulistana*, Džamijevog *Beharistana* i još nekih djela, autora koji nije izvorni govornik perzijskog jezika, povremeno odstupa od općeprihvaćenog književnog uzusa perzijskog jezika u pogledu nekih fonetskih, leksičkih i gramatičkih karakteristika. Istraživanjem svih ovih odstupanja od književnog uzusa može se zaključiti kako je Fevzi – iako ove promjene ponekad uzrokuju ambigvitete u jeziku *Bulbulistana* – u nekim segmentima uspio izvornim govornicima perzijskog jezika pokazati mogućnosti njihovog jezika u pogledu stvaranja novih riječi i razvoja jezika.

UVOD

Bulbulistan je djelo Muhammeda Fevzija Mostarca napisano po uzoru na Sadijev *Đulistan* i Džamijev *Beharistan*. Nastao je oko 1730. godine, a sastoji se iz šest tzv. *xoldova* (vrtova), sa sljedećim naslovima: *Kerāmat (Nadnaravnost)*, *Hekmat (Mudrost)*, *Exlās (Iskrenost), Nokāt (Epigram)*, *Latīfe (Dosjetka)* i *Sexāwat (Darežljivost).* U prva tri „vrta" autor donosi odabrane predaje o sufijskim halovima i mekamima. U ostala tri „vrta" autor donosi skice iz životopisa nekolicine bosanskohercegovačkih pjesnika te kritiku njihove poezije, zatim didaktičke misli začinjene satirom, ali i porukama iz praktične etike islama.

Proza ovoga djela rimovana je i isprepletena s poezijom. Rimovanu prozu nalazimo uglavnom u proslovu, zatim uvodima u „vrtove" te dijelovima samih pripovijesti, dok se u ostalim dijelovima knjige radi uglavnom o jednostavnoj prozi s malo stilskih figura, nalik proznom stilu sufijskih tekstova nastalih u petom i šestom hidžretskom stoljeću, poput prijevoda perzijskih

klasika *Resāle-ye qošeiriyye*, *Kašfol'mahğūb* ili *Tazkeratol'ouliyā*. Fevzija Mostarac u ovoj se vrsti proze donekle uspijeva približiti autorima iz spomenutog perioda koji su izvorni govornici perzijskog jezika, ali mu to ne uspijeva u potpunosti. Razlozi za to bit će spomenuti u nastavku ovoga teksta.

Treba napomenuti da je dosad o Fevziji i prozi *Bulbulistana* napisan niz knjiga i članaka, od kojih su svi jezik i stil ovog djela promatrali iz više različitih uglova.[1] Međutim, koliko je poznato, do danas niko nije izučavao jezičke karakteristike *Bulbulistana* i njihov odnos prema "normi" (književnom uzusu) i odstupanju od nje.

Stil svakog književnog djela grade jezik, mišljenje i umjetnički maniri autora. Jezik je sredstvo kojim pisac izražava svoju misao. Fevzija Mostarac kao pisac čije je sredstvo izražavanja njegov drugi, a ne maternji jezik, koristi se njime nekada s manje, a nekad s više uspjeha. Koji su razlozi njegove (ne)uspješnosti? Je li *Bulbulistanu* svojstveno i određeno odstupanje od književnojezičke norme u najširem značenju te riječi[2]? Kako taj otklon utječe na Fevzijinu prozu, a šta on donosi izvornim govornicima perzijskog jezika? To su pitanja na koja ćemo pokušati odgovoriti ovim tekstom.

Metoda istraživanja predočenog u ovom članku, kako je to uobičajeno u stilističkim istraživanjima, zasniva se na učestalosti upotrebe određenih jezičkih osobenosti u ovom djelu. Dakle, u obzir su uzimani samo primjeri koji su ponavljani više puta, ne i oni koji se mogu naći samo na jednom mjestu. S tim u vezi, budući da je *Bulbulistan* historijski dokument o utjecaju jednog jezika na drugi, rezultati ovog istraživanja mogu biti primijenjeni i u lingvistici, posebno u izučavanju historije jezika.

Proza Bulbulistana proza je Fevzije Mostarca

Prije negoli analiziramo jezik *Bulbulistana*, neophodno je podsjetiti da autor ovoga djela nekada toliko uspješno i precizno upotrebljava neke perzijske riječi i fraze da čitalac ne može ni pretpostaviti da se ne radi o izvornom govorniku ovoga jezika. Obratimo pažnju na nekoliko primjera:

گل ناچیز را به نیم نگاهی گوهر آخشگران سازد.235

1 Ovdje posebno naglašavam posebni broj časopisa *Beharistan* posvećen životu i djelu Fevzije Mostarca, u kojem su život i djelo Fevzije Mostarca autori posmatrali iz raznih uglova. Vidi: *Beharistan*. *Časopis za kulturu*, broj 12, april 2004. godine.

2 Pod jezičkom normom u najširem smislu podrazumijevam sud izvornih govornika perzijskog jezika u pojedinim slučajevima, a i sud na osnovu djela na perzijskom jeziku koja su pisana u vrijeme kad je živio Fevzija Mostarac.

به بطر جان و دل صد بار کلاهش را به آسمان انداخت. 212

آن جوان ناتوان را مژدگی بردند- که شما زنده باشید- عمت از دنیا بیرون شد. 218

Znajući da veliki broj hikaja i predanja koja čitamo u *Bulbulistanu* potječe ustvari iz sufijske literature pisane na perzijskom jeziku, može se javiti sumnja u autentičnost Fevzijine proze. Nije li on preuzimajući sadržaj tih hikaja „prepisao" i njihov prozni stil?

Odgovor je na ovo pitanje negativan. Naprotiv, Bulbulistan je uistinu pisan prozom koja je autentično Fevzijina. Do ovakvog zaključka došli smo uvidom u izvore iz kojih preuzete pripovijesti izvorno potječu. Na osnovu tog uvida tvrdimo da je on preuzeo samo sadržaj, ali ne i izražajnu formu pripovijesti, osim u manjem broju slučajeva kada nalazimo doslovno prepisane riječi i izraze. Međutim, još čvršći argument u prilog našoj tezi predstavlja odstupanje od književnojezičkog uzusa perzijskog jezika, koje bjelodano pokazuje da autor ovoga štiva nije izvorni govornik perzijskog jezika.

JEZIK BULBULISTANA

Ako bismo jezik željeli definirati na jednostavan način, rekli bismo da je to logički povezan skup ugovorenih znakova za komunikaciju među ljudima.. U ovoj se definiciji naglašava uređenost svih dijelova jezičke strukture, te cilj njegove upotrebe u svakodnevnoj komunikaciji. Ova logički povezana i uređena cjelina sastoji se od glasova i fonema, leksema i gramatike. Otuda ćemo jezik *Bulbulistana* analizirati kroz odvojene analize svakog od ova tri elementa.

a. FONETSKI NIVO

Glasovi spadaju u faktore međusobnog razlikovanja različitih jezika. Njihov broj i vrsta razlikuju se u svakom jeziku. Sučeljavanjem, interakcijom i međusobnim utjecajem dva ili više jezika glasovi trpe određene promjene i transformacije. To je sasvim bjelodano vidljivo i u *Bulbulistanu*. Ovaj utjecaj možemo promatrati u primjerima u kojima Fevzija Mostarac ne pravi razliku između kartkog (َ_ُ) i dugog vokala (ا), kao što ni u bosanskom jeziku ova dva glasa najčešće ne utječu na promjenu značenja u riječi. Ipak, u perzijskom jeziku sva fonetska obilježja ova dva glasa međusobno se razlikuju, uključujući mjesto njihova nastanka, a uzrokuju i promjenu u značenju. Tako, naprimjer, riječ *bad* u perzijskom jeziku znači „loš", ali ako kratki vokal „a" zamijenimo dugim vokalom „a", nastaje sasvim nova riječ *bād* (vjetar). Fevzija Mostarac, gubeći iz vida ovu činjenicu, u *Bulbulistanu* ne pravi razliku između kratkog

i dugog vokala, kao ni prepisivači *Bulbulistana*. Otuda u rukopisnim primjercima *Bulbulistana* nalazimo riječi u kojima su ova dva vokala upotrijebljena jedan umjesto drugog, i to se odnosi na sve postojeće rukopise.

Kao primjer navodimo upotrebu sljedećih riječi:

221, 219, 212, 195, 188 pas az ān (پس از آن) pasāzān پسازان

184 do'ā kardan (دعا کردن) do'ā kardān دعا کردان

panīr 169 (پنیر)pānīr پانیر

204 halwāpazī (حلوا پزی) halwāpāzī حلوا پازی

253 golbāng (گلبانگ) golbang گلبنگ

Ovome treba dodati i upotrebu riječi:

شبنگاه (188)، خویشوندان (212, 216)، بیزماید (220, 202)

- Sljedeći primjer fonetskih transformacija nalazimo u upotrebi kratki vokal „e“ umjesto dugog vokala „ī“, kao u sljedećim primjerima:

211 galuboride(گلو بریده) galuborde گلو برده

(210) koštigir(کشتی گیر) koštegirکشتگیر

- Upotreba konsonanta h ح umjesto konsonanta x خ. I ova transformacija je plod utjecaja bosanskog jezika u kojemu ne postoji konsonant koji bi odgovarao perzijskom خ

Primjer

235 ،234 xazine (خزینه) hazine حزینه

- Upotreba konsonanta ċ/چ umjesto ğ/ج:

228 ğaruha(جاروها) čaruha چاروها

186 ğahaz(جهاز) čahaz چهاز

164 anğire (انجیره) ančire انچیره

Upotreba dugog vokala "ū" umjesto kratkog vokala „o", što je vjerovatno utjecaj turskog jezika:

211 došmani (دشمنی) dušmani دوشمنی

- Upotreba konsonanta „p“ umjesto konsonanta „b“:

239 bazar (بازار) pazar پازار

Ovome treba dodati i upotrebu sljedećih riječi:

سرخش (سرخس) 181، کان (کون) 212 ,214 ، دسته مال (دستمال) 238، کارآزیموده (کارآزموده) 202، ریگهای گردنم (رگهای گردنم) 211

b. LEKSIČKI NIVO

Leksika je više nego ostala dva jezička nivoa podložna utjecaju vanjskih faktora. U ovom dijelu teksta, razumije se, nećemo analizirati svekoliku leksiku Fevzijeva *Bulbulistana*, već samo one riječi koje su upotrijebljene ili formirane sa stanovitim odstupanjem u odnosu na književnojezički uzus perzijskog jezika u najširem smislu. U tom smislu možemo govoriti o nekoliko vidova odstupanja od "norme":

1. Formiranje sasvim novih riječi i konstrukcija

Tvorba novih riječi neophodna je u svakom jeziku. Da bi se jezik održao u životu, potrebno je da može udovoljiti svim novonastalim potrebama svojih izvornih govornika. Najznačajnija potreba svakoga jezika jeste potreba za novim riječima, radi prilagođavanja promjenama u ljudskom društvu. Danas se uvođenje novih riječi u svakoj jezičkoj zajednici ozbiljuje na različite načine i u različitim institucijama. Pisci i pjesnici u svakom društvu i u svakom vremenu preteče su uvođenja novih riječi i leksičkih inovacija u jezicima na kojima stvaraju. Od savremenih iranskih autora u ovom smislu posebno su se isticali Nima Jušidž i Ahmad Šamlu. No, zanemarimo li ove umjetničke inovacije, moramo kazati kako među izvornim govornicima, naviknutim na postojeće i raširene paradigme, nalazimo malo onih koji mogu probiti barijere i s uspjehom uvesti inovacije u leksici i sintaksi svoga jezika.

Ali, um autora koji nije izvorni govornik jezika kojim piše, budući da nije naviknut na općeprihvaćene paradigme, može djelovati mnogo fleksibilnije. Takvi autori, na osnovu slike o strukturi datog jezika, koju imaju u svome umu, a ponekad i zbog lišenosti potpunog uvida u uvriježenost i raširenost pojedinih leksičkih paradigmi među izvornim govornicima, posežu za inovacijama i korištenjem skrivenih potencijala tog jezika, na tragu zadovoljavanja vlastite potrebe autora za riječima. Znamo, naime, da jezici ne koriste uvijek sve potencijale i mogućnosti sukladno vlastitoj strukturi. Fevzija Mostarac je u svome *Bulbulistanu* iskoristio upravo ovu mogućnost uvodeći riječi poput „dozdkārī", sukladno postojećim paradigmama, kao što je „ašoftekārī".

U svakom slučaju, Fevzi je, svjesno ili zbog nepoznavanja uobičajene upotrebe određenih riječi, uspio inovirati niz riječi, što može biti vrlo značajnim predmetom lingvističkih studija. Ako govorimo o pojedinim vrstama

riječi, Fevzija je najviše novina donio među pridjevima, a zatim, prilozima, imenicama, glagolima i, ponekad, (složenim) prijedlozima. Obratimo pažnju na sljedeće primjere:

– pridjevi:

،فن دیده (178)، نواکاس (169)، نکته انداز (170)، توبه کار (213)، دادکار (213)، لرزه کار (170)، کرمور (163)، گوهر گر (239)، سعادت انجام (206)، بدافکار (213)، فرح شعار (182)، کوته اذعان (239)، جوان ساله (172)، ذی توان (222)، ذی داد (217)، ذی هنر (164)، ذی دست تطاول (200)، ارباب اخلاص (194)، ارباب بهشت (173)، نابهره (169)، بی بخت (161)، اشعر ذاتی (178).)نوایاب, (235) کرم پیرا, (234) پس اندیش, (232)فوزآور, (204)خرده سنجان 179 ,رنگ آور ...251

– prilozi:

به تکرار (دوباره) (188 ,195 ,161 ,163)/به حلالی (205)/به ده انگشت (204)/به زودی (تند) (215 ,237)/ روزی به روزگار (210)/ گرد درگرد (210)/ شران (205)/ در نخست (قبلا) (۲۰۹)/ پسمان (160)/ از این نخست (پیش از این) (193 ,246)/ از دیگرش (علاوه بر) (238)/ به سوی من (نزد من) (198)

– imenice:

درنگی دل (167) / کارنوشته (سرنوشت) (214) / چکدبام (ناودان) (184) / دروغ کاری (200) / مهرگاه (دل) (240 ,245 ,209) / خوانچه آبشخور (171) / چراغچه (237) / شادیدن (220) / سکه خانه (249)

– glagoli:

Glagol u savremenom perzijskom teži transformaciji iz prostog u složeni oblik. Jedna od neophodnih potreba ovoga jezika jeste i izgradnja prostih glagola od drugih vrsta riječi poput pridjeva i imenice. Fevzija u *Bulbulistanu* nudi niz takvih primjera u kojim dodavanjem prefiksa na kraju pridjeva ili imenice pravi glagol, što može biti dobrim primjerom za tvorenje prostih glagola. Evo tih primjera:

تندیدن شکم (172) / آگاهیدن (196) / نثارد (163) / کوشانید (203) / نکاسد (222) / کاهیده (250) / سازانیده ام (167 ,211)

Kao i u drugim primjerima:

/عمر از روزگار خوردن (174) / زوری کند (196) / درنگی می کند (167) / بانگ زدانید (164) / به زیر و زبر مالیدن (186).

– glagolske imenice:

ترسش (248 ,171 ,186 ,205 ,211 ,215) / شادیدن (220) / شرمیدن (245)

– prijedlozi:

ز جز (232, 224, 221, 220, 218, 190)

2. Upotreba postojećih riječi u neuobičajenom značenju

Jedna od karakteristika *Bulbulistana* koja može biti vrijednom pažnje svakako je i upotreba već postojećih riječi perzijskog jezika u neuobičajenom značenju. Ovakva upotreba dovodi do određene nejasnoće u smislu rečenice, s obzirom na to da značenja ovih leksema nisu onakva kakva se mogu naći u rječniku, te da se mogu pretpostaviti samo u konkretnoj rečenici:

فیلسوف رگش گرفت. (پزشک) 218

هزار زر فرنگی که هنوز از سکه خانه بیرون آمده. (تازه) 249

ترا از این بیشتر پنداشته بودم مگر نبودی. (اما) 231

مسافر شدن (مهمان شدن) ۱۷۱ / شناختن (فهمیدن) 211

تاریخ، نوتاریخی (ماده تاریخ) 164

سخن نهادن (قرار گذاشتن) 210

پیام داشتن (خبر داشتن)204

پیام گرفتن 196 ,228 پیام دادن 228 ,205 ,201

در هم آوردن (جمع کردن) 228

3. Upotreba kolokvijalnih i poetskih riječi u standardnoj prozi

Upotreba riječi koje su u upotrebi u perzijskom govornom jeziku jedno je od obilježja *Bulbulistana* koje ovo štivo čine neskladnim i nekonzistentnim. Govorna i standardna književna varijanata perzijskog jezika jasno se razlikuju u pogledu izgovora glasova, a ponekad i u gramatici. Miješanje ove dvije varijante u jednom pisanom djelu nije dopušteno i takvo što umanjuje književnu vrijednost proze. Fevzija je u *Bulbulistanu* upotrijebio manji broj riječi koje pripadaju kolokvijalnom idiomu. Osim toga, narušavanje gramatičkog reda u rečenicama, izostavljanje prijedloga u prijedloškim konstrukcijama također su rezultat utjecaja govornog jezika na standardnu prozu, o čemu će biti riječi u dijelu koji govori o sintaksi. Ovdje podsjećamo na neke primjere upotrebe riječi iz govorne varijante u *Bulbulistanu*:

پیره زن (پیرزن) (244, 173, 174) دهن (دهان) 236

مال و منال (161) خودش (خود) (228, 222, 221, 238)

عطاش (عطایش) (210) خودت (خود) (236)

پسند می کنی (می پسندی) (238) آشناها (آشنایان) (237)

Još jedan faktor koji narušava konzistentnost proze kojom je napisan Bulbulistan jeste i upotreba poetskih oblika nekih riječi u tekstu. Radi se o riječima koje se radi prilagođavanja rimi ili iz nekog drugog razloga, u poeziji ponekad koriste u skraćenom obliku, kao npr. از – ز گر-اگر. Upotreba ovih skraćenih oblika u prozi nije uobičajena, ali u *Bulbulistanu* nalazimo takve primjere:

کنون (اکنون) (188, 217) رستخیز (رستاخیز) (205، 171)

وگر (و اگر) (194، 165) ز (از) (242 ,224 ,199 ,206 ,219)

زین پس (پس از این) (208) همچو (همچون)170

4. Upotreba riječi koje ili ne postoje u perzijskom jeziku ili, ako postoje, imaju drugo značenje

Zanimljivo je da Fevzija nekada jednu takvu riječ koristi u sasvim različitim značenjima. Primjer:

برایش

گفت ای دزد برایش گفتی که با کس مگو (به او) 197

در تلیسه نانم بود خورده است برایش می کوبم (برای این آن را) 169

این مرده نیز از دوستان من بود برایش سبب مرگ وی پرسیدم (از وی) 168

گفت مرا فقر و فاقه معیوب کرد برایش هر دو سو نگرفت (برای این؟) 242

Takav je slučaj i s riječima:

دریش (198) هرکی / کی (189, 212, 215, 220, 221)

c. GRAMATIČKI NIVO

Gramatika je skup modela pomoću kojih se izvodi tvorba riječi i rečenica jednoga jezika. Udaljavanje od morfoloških i sintaksičkih paradigmi jednoga jezika uglavnom polučuje nejasnoće u jeziku i neuspjeh u uspostavljanju komunikacije sa sugovornikom. Najznačajniji faktor koji prozu Fevzijinog *Bulbulistana* udaljava od književnojezičkog uzusa perzijskog jezika jeste upravo gramatička nepravilnost upotrebe koja se pojavljuje u različitim oblicima. Čini se da su ova odstupanja od "norme" u nekim slučajevima uzrokovana utjecajem drugih jezika, bosanskog, turskog i arapskog, a nekada, opet, autorovo nedovoljno vladanje sintaksičkim modelima. Ovdje ćemo analizirati otklon od gramatičkih pravila, i to na dvije razine: morfološkoj i sintaksičkoj.

1. **Morfološka odstupanja**

1.1. Glagoli

Iako leksičke inovacije ponekad nastaju kao rezultat otklona od gramatičkih normi, na šta smo ranije ukazali, nekada takav otklon rezultira sasvim pogrešnim konstrukcijama, kao u sljedećim primjerima:

گفت تو ان خانه را دیدی که برمکیان در آن نشینیدی. (نشستندی) 161

آن سنگ را در میان انگشتها گردیدی. (گرداندی) 240

ببندید (بست) 166 خواهم پرس (خواهم پرسید) 209 بانگ زدانید (بانگ زد) 171 خواهم جوی (خواهم جست) 208

U nekim slučajevima odstupanje od jezičkih pravila u tvorbi glagola ne manifestira se kao odstupanje na morfološkoj razini, već se tiče semantike pojedinih riječi. Tvorba glagola koje Fevzija ovdje koristi odgovara tvorbi složenih glagola, odnosno glagolskih fraza uobičajenih u jezičkoj upotrebi. Autor ne unosi promjene u gramatičku strukturu glagola, već mijenjanjem standardnog glagolskog ili neglagolskog dijela konstrukcije tvori novi oblik glagola. Ovakva tvorba i složenice nastale njome ponekad bivaju neuobičajene i nejasne izvornim govornicima perzijskog jezika. Obratimo pažnju na primjere:

آسیب حیرت دوتا شد (دوچندان شد) 209

بیا تا با وی ملاقات شوی (ملاقات کنی)207 ,214

پیام گرفتن (خبر گرفتن) 196 ,228

تهی ماندن (تنها ماندن) 216

Neke od takvih konstrukcija moguće je jednostavno zamijeniti prostim ili složenim glagolom:

در بازار گرد به گرد گردان بودم (می گشتم) 193

پیهایش به لرزیدن شادی ز تاب و توان گام زدن جدا شد. (سست شد) 207

Nekad su i glagolski i neglagolski dio glagolske konstrukcije potpuno nepoznati, iako u upotrebi postoje adekvatni ekvivalenti. Naprimjer:

مر ا سیم وزر چه درنگی دل می کند (آرام کردن) 167

آخر به قسط سخن نهادند (قرار گذاشتند) 210

U *Bulbulistanu* je vrlo frekvetan glagol kojeg karakterizira poseban način tvorbe, a koji je, čini se, plod Fevzijine inovacije, jer takva struktura glagolske fraze nije uobičajena među izvornim govornicima perzijskog jezika:

به بیرون آمدن توان ندارد. (توان بیرون آمدن ندارند) 226

ستیدن توان ندارم (توان ستیدن ندارم) 171

من به چون یافتنش را توان دارم (من چگونه توان یافتنش را دارم). 221

1.2. Pridjevi

دوزنده (دزدنده) ۲۳۵ نگاهندگان (بینندگان) Perzijski sufiks –*ande* ne) dodaje se na imenicu) 253

بی نقط (بی نقطه) 175

1.3. Imenice i složenice s imenicama

مادگاو (ماده گاو) 171 همت دونی (دون همتی) 240

سرسامان (سر و سامان) 207 درد جذامی (درد جذام) 221, 226

شکفتن (شکیفتن) 220 صحن پیکاری (صحن پیکار) 219

1.4. Brojevi

نه نود (نود و نه) 216, 215, 214, 210 سه و سی سال (سی و سه سال) 248

لعنت بر هر دویت باد (هر دویتان) 196

1.5. Prilozi

در نهانی خود به بتها عبادت کردی (در نهان) 248

به دروغی آغاز گریستن کردم. (به دروغ) 198

در هر حالی استاد سخن سازان روم است. (در هر حال) 178

1.6. Nastavak za množinu

رهروانان (رهروان) 210

اولیا انان (اولیا) 238

U ovim primjerima upotrijebljena su po dva nastavka za množinu.

1.7. Komparativ

Komparativ pridjeva u perzijskom jeziku tvori se jednostavno dodavanjem sufiksa تر na pridjev. Fevzija Mostarac, međutim, izgleda pod utjecajem turskog jezika, koristi poseban način tvorbe komparativa. Čini se da je riječ o doslovnom prijevodu s turskog jezika. Frekventnost upotrebe ovako nastalog komparativa u *Bulbulistanu* nije velika, ali ipak zavrjeđuje pažnju. Evo nekoliko takvih primjera:

گفتند برو ای منحوس، پدرت از تو منحوس تو از آن منحوستر. 196

از پدرش بیشتر نکته دان و خرده سنجان است. (نکته دان تر و خرده سنجان تر) 179

در خدمتش از همه خوش نهاد بود. (خوش نهادتر)162.

2. **Sintaksičke nepravilnosti**

2.1. Neusklađenost glagolskih vremena

U pravopisu perzijskoga jezika veoma je važna usklađenost glagolskih vremena u rečenicama koje dolaze jedna iza druge i imaju zajednički cilj. Glagoli se u pogledu vremena dešavanja radnje upotrebljavaju u prošlom, sadašnjem i budućem vremenu kako bi tačno ukazali na vremenski okvir radnje ili zbivanja o kojima govore. Da bismo znali koja vremena i koji glagolski oblici odgovaraju jedan drugom, potrebno je potpuno vladati jezikom i, naravno, dosta pisati.

Fevzija Mostarac na brojnim primjerima uistinu pokazuje svoje umijeće u pisanju i poznavanje pravopisa perzijskog jezika, no u mnogim slučajevima nije uspijevao „složiti“ glagolska vremena, što se može smatrati jednim od nedostataka njegove proze. Obratimo pažnju na sljedeće primjere:

در میان ایشان تنی چند مردم هستی که از ارباب تنجیم بودند. (بودند) 228

گفت آن پسر را نیز می دیدی که برای وی تاریخ ساخته ای (دیده بودی) 161

...جوانی را دید که بند بر پای نهاده و سر در پیش افکنده، می نشیند. (نشسته است) 185

Vidjeti i primjere na stranicama 220, 214, 161, 211, 193, 221, 248, 203, 207, 171.

2.2. Slaganje pridjeva i imenice u broju

Pridjevi u perzijskom jeziku uvijek se upotrebljavaju u jednini, bez obzira da li je imenica uz koju stoji singular ili plural. Naprimjer:

کتاب مفید کتابهای مفید

Fevzi, međutim, pridjeve koji dolaze uz imenice u množini, koristi također u množini. Naprimjer:

دختران نورسیده گان 210 تاجران مالداران 166 مردان دروغزنان 166

تماشاییان محک داران 184 سرفرازان دلجویان، ممتازان مهرویان 208

هشتاد صندوق کتب 201 هزار قصاید 253 گزیدگان دلفریبان 209

آبرویان دختران 208

2.3. Slaganje pridjeva i imenica u rodu

Klasični perzijski jezik potpuno je ravnodušan prema rodu imenica, te ne poznaje nikakav poseban gramatički indikator utvrđivanja roda. Međutim, autor *Bulbulistana* pod utjecajem drugih jezika ponekad istrajava u nastojanju da za neke riječi čije je značenje prirodnog ženskog roda upotrijebi u ženskom rodu tako što im doda arapski nastavak za ženski rod ة, kao u sljedećim primjerima:

زن صالحه ۲۱۲، 211، 46 زن حسناء 63 زن غافله 206

زن زانیه 210 زن ضعیفه 218 زن جمیله ، منکوحه 214

مصاحبه 173 جاهله 206

2.4. Upotreba pokaznih zamjenica „این“ i „آن“ za ljudska bića i lične zamjenice „وی“ za stvari.

این i آن su pokazne zamjenice koje se obično koriste kada se želi ukazati na bića i predmete osim čovjeka, dok je وی lična zamjenica koja zamjenjuje ime ljudskoga bića. Fevzi u mnogim slučajevima mijenja ove dvije vrste zamjenica. Primjeri:

آن نیز به تاریخ در مجلس برمکی رفت 164

آن پیغمبری نیز راضی نشد 172

من آن را در مکه دیدم 246

این چرا در باز کردنش توقف کند 246

پیش کاشانه او جویی بود در وی زد 226

زن آن سنگ را برگرفت بر وی نگریست 239

2.5. Upotreba prijedloga u značenju drugih prijedloga

Prijedlozi su jedna od najfrekventnijih vrsta riječi u svakom jeziku. Svaki prijedlog ima specifično značenje. Iako su u većini slučajeva prijedlozi u *Bulbulistanu* upotrijebljeni ispravno, ipak nalazimo i upotrebu u sasvim pogrešnim značenjima:

گفت...مترس که در من سلاح هست. (با) 187

به تقدیر خداوندی در آن بند رسید. (به) 214

آن نیز به تاریخ در مجلس برمکی رفت (برای – به) 164

Vidjeti i sljedeće stranice: 189, 192, 231, 207, 161.

2.6. Suvišna upotreba akuzativnog „rā“ i prijedloga

„Rā“ je u perzijskom jeziku oznaka za akuzativ i dolazi iza objekta. U staroperzijskom jeziku korištena je i kao prijedlog te kao genitivna „kesra“. Fevzija, pored navedene primjene, „rā“ upotrebljava ponekad i skupa s prijedlogom, iza suplementa, bez obzira na to je li glagol u rečenici tranzitivan ili intranzitivan. Ovo nije uobičajena pojava, niti u savremenom, niti u starom perzijskom jeziku.

ده هزار از روزن های ایران بر ایشان را نثار فرمود کردند. 164

همیشه بر روان والدینش را اذا آرد. 160

. حکیمان .کسری همه بر این بیان را تحسین و آفرین کردند 201

ایزد تعالی به هر دردی را درمان آفریده است 228

Suvišna upotreba prijedloga

وقتی که به چهارده ساله شد 214

در دیگر بار نیز می خورد 169

2.7. Neopravdano izostavljanje

U perzijskom jeziku autor može, radi zadovoljenja potrebe za skraćivanjem teksta, uz verbalno ili značenjsko opravdanje, u odgovarajućem kontekstu, izostaviti neke dijelove rečenice. Međutim, ako to izostavljanje uzrokuje nejasnoću u značenju rečenice, ono nije dopušteno. Obratimo pažnju na primjer veoma uspješnog i stilski lijepog izostavljanja, odnosno skraćivanja, u prvoj rečenici Sadijevog *Đulistana*:

منت خدای را عز و جل که طاعتش موجب قربت است و به شکر اندرش مزید نعمت...“

U drugoj rečenici izostavljena je kopula „ast“, jer se iz konteksta (prve rečenice) neizostavno podrazumijeva.

Fevzi, također, koristi mogućnost izostavljanja pojedinih dijelova rečenice, radi skraćivanja, ali to ponekad čini bez vezivanja za odgovarajući kontekst, što rezultira nejasnoćom teksta. U perzijskom se jeziku ovakva skraćivanja označavaju kao „destruktivna skraćivanja“, jer se tekst skraćuje u tolikoj mjeri da dolazi do potpune destrukcije njegova značenja. Fevzijeva skraćivanja veoma su raznovrsna, pa ćemo ih podijeliti prema vrsti izostavljenih riječi:

a. izostavljanje prijedloga:

بروید و خوانچه بیارید تا این بانگ بلا رها یابیم. (تا از این) 169

گفت ...اندکی شما از دست جور من رهایی یابد. (اندکی از شما) 228

گفت... ولایت خود باز برو (به ولایت خود) 242

زیرا دردی مبتلا گشته ای. (به دردی) 225

b. izostavljanje veznika:

بی ریب است تو در رستاخیز بازستانی. (که) 171

بروی نگریست از مالیدن گردیدن رخشان شده (و) 239

پادشاه نیز بسی نشد به عدم رفت (که) 230

c. izostavljanje glagola:

U *Bulbulistanu* nalazimo veliki broj primjera u kojima su izostavljeni glagolski oblici بود i است, koji trebaju doći iza drugog glagola. Najčešće je to glagol نگریست:

نگریستند هزار زر فرنگی که هنوز.... (بود) 249

ندما نیز گرد آمدند و نگریستند آن گوهرکه از ملک هند آمده بود. (بود) 235

من آن زر را برای نگریستن نسازانیده ام بلکه برای تماشای دروغگویانی...(ساخته ام) 167

گفت آن مردکه در تابوت متکفن شده است آن نمرده است بلکه زنده (است) 231

d. izostavljanje drugih dijelova rečenice:

– subjekta:

آین آن گوهر است که گم کرده ای یادیگر (گوهر دیگر) 235

– objekta:

این پیر مسلمان است دیروز ما در مسجد دیدیم. (او را) 246

– objekta i priloga:

آخر کار مادرش برای معالجه به حکیم فیلسوف برد (او را – به نزد) 219

– imenice:

و از گردش گردان جفای ناداری دیده بود. (جهان گردان) 164

– pridjeva:

پر از بوی گلهای گلبن سیادت و از نکهت افواه ... و از شم ... (پر) 165

2.8. Narušavanje reda riječi u rečenici

U perzijskom, kao i u drugim jezicima, svaki od dijelova rečenice ima svoje mjesto i ulogu. Položaj pojedinih dijelova poput priloga donekle je fleksibilan, ali to nikako nije slučaj s glagolima, subjektom, predikatom, čije je mjesto dosta postojanije. Fevzi u svojim rečenicama narušava red pojedinih rečeničnih dijelova:

روزی به پیش خواجه هر دو سرا محمد علیه السلام پیره زنی امد (روزی پیره زنی) 174

از شادیدن آمدم که تا بینی مرا ایزد تعالی چون شفایی داد (ایزد تعالی مرا...) 220

و امر معروف نمایم به بریدن آن درخت. (به بریدن آن درخت امر معروف نمایم) 189

2.9. Nejasnoće u značenju rečenica i frazema

Premda smo već govorili o leksičkim i gramatičkim odstupanjima od jezičkih pravila, ovdje ćemo se osvrnuti i na posebne sintaksičke nepravilnosti koje su rezultirale značajnim semantičkim komplikacijama i nejasnoćama. Ovakvi su primjeri izuzetno brojni, te ih se ne može tako lahko klasificirati. Ipak, pokušat ćemo prije navođenja primjera dati kratko pojašnjenje.

Fevzijina poezija u *Bulbulistanu* u većini slučajeva sadrži izvjesne nejasnoće u značenju nastale usljed ne sasvim pravilnog reda riječi. Poetsko izražavanje u svakome jeziku traži vještinu vladanja tim jezikom koja možda i nije potrebna za pisanje proznog djela. To se posebno odnosi na klasičnu perzijsku poeziju u kojoj rima i metar dodatno otežavaju pjesnikovu nakanu. Obratimo pažnju na sljedeće primjere:

به جان خود روا داند خسیسان پاره نان را نماید پیکر تلخی برایش چشم مهمان را 168

Škrti ljudi mnogo drže do komada hljeba u životu

I stoga pokazuju kiselo lice gostu. (129)

Nejasnoća je izrazita u drugom polustihu. Osim ovog, taj stih može imati i druga značenja. Treba naglasiti da drugi polustih nema precizno značenje (iako je ono po prirodi moralo biti navedeno u prijevodu), te čitatelj koji je izvorni govornik perzijskog jezika samo može pretpostaviti šta je posrijedi.

بروب خواهی رسیدن منزل قربت ازین غربت درفرزان همت را که چاروها جبین باشد 228

Problem je ovdje veoma čudan redoslijed riječi iz kojeg je teško razumjeti autorovu namjeru. Pored toga, sintagma *farzān-e hemmat* nije uobičajena, bolje bi bilo npr. *sāhebān-e hemmat* u značenju evlija.

– Ponekad je nejasnoća uvjetovana poremećenim gramatičkim redom u rečenici, što bi se moglo korigirati određenom zamjenom mjesta, izostavljanjem ili dodavanjem pojedinih riječi i slično:

پادشاه زر را برای ندادن همه دروغ ایشان را تصدیق کرد. 166

(پادشاه برای ندادن زر ، همه دروغ ایشان را تصدیق کرد.)

من گله ثعبان ندارم که این چند ساله است و آن چند می دانم. 221

(من گله ثعبان ندارم که بدانم این چند ساله است و آن چند.)

ایرا از کید پادشاهان رها یافتن دشوارتر است دردی که چنان گوهر دراین ولایتها معدوم و یافتن نتوان است و گر توان نیز بوده باشد. 237

(ایرا از کید پادشاهان رها یافتن دشوارتر است ایرا چنان گوهر در این ولایتها معدوم و یافتنش نا ممکن است و اگر ممکن نیز باشد...)

– Sintaksički pogrešna upotreba riječi:

هر بیتش از ایهام و تجنیس خالی نیست. (هیچ) 181

همه دندانش ریخته (دندانهایش) 174

تنگدستی مرا بسیار روی نهاد چنان که یک تنگه را نیز مالک نیستم بود. (نبودم) 193

– Nepravilna kompozicija:

این زن که در بالای تخت نشسته آن زن کیست 210

ظرفا گفته اند از آن مرد زودتر تجهیز و تکفین یافته کس نیافریده است. 218

(زودتر از همه تکفین یافت)

آن را جز چون تو گدا چشمان کسی نظر نکند. 167

– Nejasnoća uzrokovana upotrebom stila koji nije perzijski:

به زیارتش آمد و به ارکان و ادب سلام داد این چرا در باز کردنش توقف کند بعضی را در دل آمد شیخ را از پیری شعور نه مانده است. 246

U perzijskom tekstu nikako se ne može desiti da četvrta rečenica dođe poslije treće u gornjem primjeru. Čini se da je Fevzija u ovakvim slučajevima, kojih ipak nije mnogo, pod utjecajem maternjeg jezika. Ova rečenica mogla bi se napisati na sljedeći način:

به زیارتش آمد و و به ادب و ارکان سلام داد. بعضی را در دل آمد که این چرا در باز کردنش (جواب سلام) توقف کند (گویا) شیخ را از پیری شعور نمانده است.

Vidjeti slične primjere na str: 232, 221, 227, 174.

– Nejasnoće uzrokovane odabirom manje frekventnih riječi naspram više frekventnih riječi

U svakom jeziku postoje leksemi čija su značenja međusobno vrlo slična, ali njihova sličnost vrlo često ne pruža nam takvu slobodu da jedan leksem uvijek i u svim okolnostima možemo upotrijebiti umjesto drugog. Zbog nijansiranih razlika koje među njima postoje jezik u određenim okolnostima preferira jednu riječ u odnosu na drugu, makar ona bila njenim sinonimom. Pravilno usvajanje upotrebe sinonima zahtijeva vrhunsko poznavanje jezika i, naravno, slušanje izvornih govornika datog jezika. Fevzija Mostarac u *Bulbulistanu*, ponekad, pravi greške koje spadaju u ovu kategoriju.

گفت سپاس به ایزد باد خانه ما فراوان است. (بزرگ) 170

آخر از سر تو نیز گذشته است (از سر تو نیز زیاد است) 213

از هر سویی به سرش گرد آمدند (به دورش) 169

ZAKLJUČAK

Iz onoga što je ovdje izloženo može se izvesti zaključak da je Fevzija Mostarac, i pored svoje neosporne vještine vladanja perzijskim jezikom, koja mu je i omogućila da napiše djelo po uzoru na najbolju perzijsku prozu, ipak značajno odstupio od književnojezičkog uzusa perzijskog jezika, i to u domenu fonetike, leksike i gramatike. Ova odstupanja plod su utjecaja brojnih činilaca. Rezultate tih odstupanja možemo podijeliti na pozitivne i negativne. Pozitivnim smatramo stanovita rješenja na leksičkom nivou koja su za rezultat imala stanovite inovacije u tekstu *Bulbulistana* i za izvorne govornike perzijskog jezika, a negativnim ona odstupanja od književnojezičkog uzusa koja su u pojedinim slučajevima jezik *Bulbulistana* učinila negramatičnim, neprohodnim i nejasnim.

LITERATURA

Abū ʻAlī Hasan ebn Ahmad ʻOsmānī (prevodilac) (1379), *Tarğome-ye Resāle-ye qošeiriyye*, Tashīh-e Badīozzamān Forūzānfar, Ċāp-e šešom, Tehrān, Entešārāt-e ʻelmī wa farhangī

Bāqerī, Mehrī (1378), *Tārīx-e zabān-e fārsī*, Ċāp-e panğom, Tehrān, Našr-e Qatre

Beharistan (2004), Časopis za kulturu, Broj 12 (specijalni broj)

Šamīsā, Sīrūs (1376), *Sabkšenāsī-ye nasr*, Ċāp-e haftom, Tehrān, Mītrā

ʻAttār Nīšābūrī, Farīdoddīn (1380), *Tazkeratol'ouliyā*, Tashīh-e Mohammad Esteqlāmī, Ċāp-e dawāzdahom, Tehrān, Zawwār

Fouzī Mostārī, Mohammad (2003), *Bolbolestān*, Rukopisni primjerak, Prvo izdanje, Tashīh-e Esmat Khoeini (u štampi)

Hoğwīrī, ʻAlī ebn ʻOsmān (1383), *Kašfol'mahğūb*, Tashīh-e Mahmūd ʻĀbedī, Ċāp-e awwal, Tehrān: Sorūš

Deviations from the Literary Norm of the Persian Language in Fawzi Mostari' s *Bulbulistan*

Summary

The purpose of this paper is to show that the language of *Bulbulistan*, which is influenced by Sa'di's *Gulistan*, Jami's *Baharestan* and some other authors, written by a non-native speaker of Persian, deviates from the Persian language norm in certain phonetic, lexical and grammatical characteristics. Based on the research of such deviations from the norm, one could conclude that Fevzi – although these changes sometimes cause ambiguities in the language of *Bulbulistan* – managed in certain segments to show to native speakers of Persian the possibilities existing in their language in terms of deriving new words and language development.

UDK: 811.163.4*3'27
821.163.4(497.6).09

Amela ŠEHOVIĆ

GOVORNI ČINOVI KAO PARAMETRI MOĆI

(NA PRIMJERU EKSPRESIVA U BOSANSKOHERCEGOVAČKIM DRAMAMA)

KLJUČNE RIJEČI: *govorni činovi*, *moć*, *bosanskohercegovačke drame*, *ekspresivi*, *prekoravanje*, *predbacivanje*, *vrijeđanje*, *psovanje*, *komplimenti*, *pohvale*

Predmet istraživanja u ovome radu jesu ekspresivi, govorni činovi koji ukazuju na odnose moći i socijalne distance među učesnicima govorne interakcije, a istraživanje se vrši na korpusu bosanskohercegovačkih drama budući da su drame vrlo poticajan materijal za proučavanje nejednake moći učesnika govorne interakcije. Radi jednostavnije analize, izvršena je podjela ekspresiva na ekspresive s negativnim stavom prema sagovorniku ili prema njegovu činu i na ekspresive s pozitivnim stavom prema sagovorniku ili prema njegovu činu, koja rezultira zaključcima o međusobnom odnosu triju varijabli – jezika, moći i društva.

1. UVOD

Drame su veoma poticajne za analizu govornih činova iz razloga što se u dramama radnja često odvija u govoru, a tada se „pojedinačna (se) dramska replika ne iscrpljuje samo u propozicijskom sadržaju svoje izjave, nego predstavlja i izvršenje nekog čina" (Pfister, 1998:28). U literaturi se čak napominje da se drama često čini kao „rani primjer teorije govornih činova" (Fish, 1980; prema: Herman, 1998:210), a jednom od najranijih primjena teorije govornih činova na dramu – uz primjenu Searleova (1969) okvira – smatra se Fishovo čitanje Shakespearova djela *Coreiolanus* (Herman, 1998:210). Osim toga, teorija govornih činova „ponudila je način da se pređe iz područja jezika kao autonomnog, zatvorenoga gramatičkog sistema u područje jezika kao društvene prakse (Pratt, 1999:181), a upravo je posmatranje i analiza jezika kao društvene prakse jedan od istraživačkih ciljeva ovoga rada.

S druge strane, kada govorimo o moći, jasno je da su uvijek uključene barem dvije osobe, a „moć nije recipročna u smislu da obje osobe mogu imati moć u istoj oblasti ponašanja" (Brown – Gilman 1960: 255). Upravo ova nejednaka moć učesnika konverzacije, koja proistječe iz nejednakog statusa, smatra se centralnim i ključnim svojstvom drame (Burton, 1980:70).

Navedene činjenice ukazuju na primjerenost dramskoga korpusa za analizu govornih činova. No, u daljnjem tekstu analizira se samo jedna grupa govornih činova koji govore o odnosima moći i socijalne distance među učesnicima govorne interakcije – ekspresivi, iako su i direktivi i komisivi također poticajni za proučavanje tih odnosa.

2. EKSPRESIVI

Iako su ekspresivi vrlo heterogena grupa činova, zbog čega neki autori pribjegavaju pomalo oštroj prosudbi da je to „etiketa za grupu ostataka" (Ivanetić, 1995:45), uvijek ih je moguće podijeliti na *ekspresive s pozitivnim* i *ekspresive s negativnim stavom prema sagovorniku ili prema njegovu činu* (up. Ivanetić, 1995:45). Druga grupa ekspresiva je brojnija, što se podudara sa stanjem na leksičkom planu – naime, i pejorativi su brojniji od hipokoristika (up. Šehović, 2009:171). To svakako može biti povod za psihološka, sociološka i druga istraživanja, ali u ovome je radu akcent na sociolingvističkom aspektu govorne razmjene, zbog čega se analiza, barem u ovom poglavlju, vrši s obzirom na spomenute kriterije moći i socijalne distance. Među ekspresivima s negativnim stavom prema sagovorniku ili prema njegovu činu, uzimajući u obzir navedene veličine, izdvajaju se *prekoravanje*, *predbacivanje*, *vrijeđanje* i *psovanje*.

2.1. **Ekspresivi s negativnim stavom prema sagovorniku ili prema njegovu činu**

Za definiciju *prekoravanja* ključan je uvjet moć G1 (Ivanetić, 1995:61), zbog čega je mjesto ovoga govornog čina u proučavanju odnosa jezika i moći neupitno:

ZVIZDIĆ: (*šapće*) U svijetu mašine, elektrike...
BABIĆ: U svijetu mašine, letrike, litrike...litrike...joj, gospodine učitelju... Zaboravio sam (*razvali plakati.*)
ZVIZDIĆ: Brzo zavjesu! (*Babić plačući silazi s „pozornice". Zvizdić ga tegli za uho*) Magarče jedan! **Kako si mogao zaboraviti?**

BABIĆ: **Ono mi svjetlo udarilo u oči, a onamo puno glava, pa sve oči uprte u me, pa...a...a...** (Nametak, *Abdullah-paša u kasabi*: 203)

Tipični konteksti za prekoravanja su pedagoški, a iako navedeni primjer to ne potvrđuje eksplicite, odnosi uloga između Babića i Zvizdića to potvrđuju: Babić je Zvizdićev učenik, koji se, pod učiteljevim vodstvom, priprema za priredbu na kojoj će recitirati. Njihove društvene uloge (učitelj – učenik) smatraju se recipročnim i uzajamno definirajućim (Herman, 1998:24) budući da svaka od njih podrazumijeva određena prava i odgovornosti, koje drugu stranu obavezuju na odgovarajuće ponašanje. Kako je prekoravanje jedan od četiri govorna čina u funkcionalno-komunikacijskom polju neodobravanja[1] – njime se izriče negativna procjena radnje ili postupka sagovornika – Zvizdiću kao Babićevu učitelju i osobi koja ga je pripremala za priredbu pripada pravo da ga prekorava zbog učinjenog propusta. Naime, Babić je zaboravio tekst pjesme, a Zvizdićev autoritet da ga prekorava proizlazi iz činjenice da je on „nosilac socijalne uloge i ne nastupa kao individua nego kao učitelj..." (Ivanetić, 1995:62), što podrazumijeva da je odnos osobe koja prekorava (G1) i prekoravane osobe (G2) obilježen dominacijom G1 i socijalnom distancom između G1 i G2. Zvizdić (G1) je kao učitelj, tj. onaj koji je podučavao Babića (G2), profesionalno pogođen njegovom neuspješnom recitacijom, ali time nisu ugroženi njegovi lični interesi, nego interesi zajednice, koja se nastoji predstaviti u što boljem svjetlu strancima osvajačima. Stoga se objekt prekoravanja odnosi na sposobnosti G2 (Ivanetić, 1995:63), a kako G1 posjeduje kompetenciju za prekoravanje, G2 je dužan prihvatiti prekoravanje, što Babić i čini samim tim što nudi opravdanje za svoju očitu grešku („Ono mi svjetlo..."). U tom slučaju opravdanje figurira kao preferentna replika (Ivanetić, 1995:63), budući da je učiteljev autoritet taj koji onemogućuje bilo kakvu disensnu strategiju.

Za razliku od prekoravanja, odnosi dominacije i socijalne distance između G1 i G2 u *predbacivanju* su negativno obilježeni (Ivanetić, 1995:66), ali, i pored toga, ono može biti zanimljivo za proučavanje kada, kao responsnu reakciju, izazove ispriku G2, koju G1 (neočekivano) ne prihvati:

MILICA: (...) Evo, evo... Sjedite... (...)
(...)

1 N. Ivanetić svaki ilokutivni tip ili neki njegov podskup smatra svojevrsnim funkcionalno-komunikacijskim poljem (FKP), a „polje znači i skup alternativa koje u komunikacijskom sustavu stoje na raspolaganju" (1995:42). Svi govorni činovi iz ovog polja – prekoravanje, predbacivanje, ekspresivno kritiziranje i okrivljavanje (Ivanetić, 1995:43) – jesu ekspresivi, u Searleovoj taksonomiji, odnosno bihebitivi, u Austinovoj taksonomiji.

STANA: (*uzvalila se uz jastuke*) Dosjetila sam se rašta si nas zvala.
ANĐA: Lako se sada dosjetiti!...
STANA: (*prijekorno*) **Kad je muka i nevolja, tada se sestre dozivlju... Jakako... Neka dođu, nek pomognu, nek posjetuju!... A prije, kad je bilo zgodnije, niko ni da nas pomene.**
MILICA: (*skrušeno*) **Oprosti, sestro, grešna sam!... Zbog grijehova svojih i patim...**
STANA: (*oštro*) **Patiš ti zbog tvoje mahnite pameti!**... (...) (Ćorović, *Kao vihor*: 39–40)

U ovom odlomku predbacivanjem se iskazuje neodobravanje Milicina ponašanja prema sestrama, a iskaz smatramo neodobravanjem „ako u direktnoj interakciji propozicija iskaza G1 objektu u odgovornosti G2 pripisuje negativna svojstva ili se ona impliciraju" (Ivanetić, 1995:25). Stana ovim predbacivanjem želi postići promjenu Milicina ponašanja prema njoj i Anđi, što ukazuje na latentni konflikt. S obzirom na to da Milicu, Anđu i Stanu vezuje sestrinski odnos, na skali prisnosti (Schank, 1981:110, prema: Ivanetić, 1995:49) one se nalaze na istom nivou kao i suprug/a i dijete, što omogućava direktno izražavanje negativne evaluacije Milicina ponašanja. Naime, što je veća bliskost veća je i mogućnost otvorenog izricanja svoga mišljenja. Isprika[2] „defendenta" (Milice) odgovor je na predbacivanje „ofendenta"[3] (Stane), a iako nije iskazana najeksplicitnijom i najčešćom formom izvinjenja – *žao mi je* – ipak figurira kao relativno eksplicitno izvinjenje kroz manje direktnu formu *oprosti*. Općenito, isprike su tipični korektivi, a korektivi su „svi oni iskazi koji služe objašnjavanju nekorektnog ponašanja i premošćivanju jaza između čina i očekivanja" (Ivanetić, 1995:33), zbog čega imaju primarno afektivnu ili društvenu funkciju (Holmes, 1995:4) ublažavanja posljedica izvršenog čina i održavanja odnosa sa uvrijeđenom osobom. One se ubrajaju u strategije negativne učtivosti, koja se definira kao „srce ponašanja kojim iskazujemo poštovanje" (Brown – Levinson, 1987:129), čime se ukazuje na činjenicu da se ovom vrstom učtivosti prije iskazuje poštovanje nego prijateljske emocije.

2 N. Ivanetić slijedi Austina (1970) i pravi razliku između isprike i opravdanja: „ISPRIKOM G2 priznaje da je njegova radnja (objekt) bila pogrešna, ali ne preuzima punu odgovornost za taj čin jer nije mogao utjecati na okolnosti u kojima se radnja dogodila. Zato se uvijek može pozvati na višu silu, slučaj, neznanje. O OPRAVDANJU se pak govori kada defendent preuzima odgovornost, ali čin pokušava neutralizirati navođenjem razloga." (Ivanetić, 1995:53–54).

3 Shvatanje G1 kao „'napadača'-kritičara", tj. ofendenta, i G2 kao „prekršitelja", tj. defendenta, preuzimam od N. Ivanetić (1995:49).

Međutim, Milicino ponašanje ukazuje na to da jedno ne isključuje drugo – ona se izvinjava svojoj sestri, a članovi porodice se, prema relativnoj društvenoj distanci među učesnicima interakcije, ubrajaju u intimne ili veoma bliske prijatelje, rame uz rame sa bračnim drugovima i partnerima (Holmes, 1995:177). Osim toga, isprike se smatraju više karakterističnim za žene nego za muškarce (Holmes, 1995:2), što se objašnjava tendencijom žena ka društveno nekonfliktnom ponašanju i činjenicom da „oni koji su manje moćni moraju biti učtivi" (Deuchar 1988; prema: Holmes, 1995:8), a žene se općenito smatraju grupom bez moći ili, barem, s manje moći. Navedeni primjer potvrđuje takav zaključak – defendent je žena koja prihvata pravo ofendenta (druge žene!) na predbacivanje, što rezultira priznanjem krivice i iskazanim žaljenjem zbog vlastitog postupka. Time isprika pruža moralnu satisfakciju ofendentu, što podrazumijeva da „ilokucija gotovo sasvim potiskuje propoziciju" (Ivanetić, 1995:54). Ofendent ima tri sasvim realne mogućnosti:

– može ukloniti ispriku kao nepotrebnu, čime se ponovo uspostavlja ravnoteža moći između njega i sagovornika;

– može prihvatiti ispriku i oprostiti defendentu, čime se ipak održava asimetrija moći, jer se defendent zadržava u podređenoj poziciji osobe kojoj treba oprost, a

– može i ne prihvatiti ispriku, tj. ne oprostiti, čime se naizgled održava navedena asimetrija moći, ali, u suštini, ona se mijenja u korist defendenta – naime, ofendent time iskazuje svoju povrijeđenost defendentovim postupkom a time i svoju slabost spram njega.

Kako je prva mogućnost najrjeđa, a druge dvije uobičajenije, isprike se smatraju delikatnim govornim činovima, uz to ne previše popularnim (Lakoff, 1990:268), koji se obično izvode dvosmisleno i indirektno. Iz tih razloga, neprihvatanje direktne Milicine isprike – a isprike prije imaju pozitivan nego negativan efekt na osobu kojoj su upućene, zbog čega se često opisuju kao „činovi podrške licu" (Holmes, 1995:155) – i ostajanje pri svom mišljenju Stanu kandidiraju kao izuzetno autoritativnu govornicu, koja ne oprašta lako tuđe greške. Predbacivanje i prekoravanje ubrajaju se u „reaktivno-inicijativne ilokucije" (Ivanetić, 1995:43), što podrazumijeva da su oni reakcija na neku prethodnu verbalnu ili neverbalnu radnju sagovornika. Iako se u slučaju predbacivanja iz navedenog odlomka čini da to nije tako, jer predbacivanje nije replika na prethodnu akciju Milice, bitno je napomenuti da između radnje koja je izazvala predbacivanje i replike kojom se iskazuje neodobravanje „može proteći i duže vrijeme, pa G1 može pri ponovnom susretu otpočeti razgovor neodobravanjem" (Ivanetić, 1995:43), što je upravo slučaj u navedenom

primjeru. Citirani odlomci pokazuju i zašto su govorni činovi kojima se iskazuje neodobravanje tako važni za proučavanje odnosa jezika i moći.

Ne samo predbacivanjem i prekoravanjem, i vrijeđanjem i psovanjem[4] se također izražava negativan odnos prema nekome ili nečemu – ali na način suprotan uobičajenome poimanju uljudnoga ponašanja. Zbog neprijateljskih emocija spram sagovornika i povišene emotivnosti koja ih prati, ubrajaju se u „agresivne govorne činove s obilježjem (+ uvredljivo) i (+ emotivno)" (Ivanetić, 1995:45), što je razlog da se izbjegavaju u formalnim situacijama.

Vrijeđanje se, u teoriji učtivosti, ubraja u govorne činove koji, negativnom procjenom nekog aspekta pozitivnog lica adresata, ugrožavaju to lice (Brown – Levinson, 1987:66), a budući da se njim obično negativno procjenjuje nečiji izgled ili karakter, odnosno ponašanje, ono se najčešće ostvaruje pejorativima (Šehović, 2009:171–173):

> NAREDNIK: A-a-a! Napravit ću ja od tebe vojnika, **đubre** remačko. Jasno.
> DEBELI: Jasno, gospodine Naredniče. (Isaković, *Generalijum*: 136)
> Ekstremniji je slučaj vrijeđanje vulgarizmima:
> NAREDNIK: (*osorno*) Ti misliš! Ako ti, **usranko**, misliš, šta ću ja da radim?
> VOJNIK: Ne znam, gospodine Naredniče. (Isaković, *Generalijum*: 139)

Vrijeđanju načelno pribjegavaju formalno moćniji govornici, čija se moć temelji na bogatstvu, društvenom statusu ili nekom drugom društveno prihvaćenom kriteriju. Njime se, s druge strane, objektivno priznaje stvarna nemoć toga govornika, koji pribjegava vrijeđanju, proskribiranom normama učtivosti. Direktna posljedica jeste stvarna nadmoć društveno podređenoga govornika – u navedenim primjerima vojnīkā, koji su podređeni svojim položajem u vojnoj hijerarhiji.

Iz dosadašnjeg izlaganja može se steći dojam da se vrijeđanjem automatski smatra upotreba vulgarizama ili pejorativa u obraćanju drugoj osobi, međutim, to nije tako, budući da je u slučaju upotrebe ovih leksema, uz njihovo izvorno značenje, često potrebno prepoznati i intonaciju s kojom se izriču te okolnosti pod kojima se realiziraju. Uočeno je, npr., da su „za muškarce uvrede i zloupotrebe riječi (su) strategije za izražavanje solidarnosti i drugarstva ili načini održavanja i ojačavanja društvenih odnosa" (Holmes, 1995:66),

4 I psovanje se smatra konfliktnom ilokucijom, a za njih je tipično da „ilokutorni cilj dolazi u konflikt sa društvenim ciljem" (Leech, 1988:104), zbog čega se ne smatraju učtivim. Smatra se da su one, prema tome kako se odnose prema društvenom cilju uspostavljanja i održavanja učtivosti, planirane za proizvođenje uvrede (Leech, 1988:105).

za razliku od žena, koje preferiraju komplimente (Holmes, 1995:153). U narednom odlomku, u komunikaciji dvaju pacijenata u bolnici, zbliženih istom bolešću, pozitivne emocije spram sagovornika iskazuju se pejorativima *skote*, *živino*, pa čak i glagolom (*po*)*žderati*, što nam je blisko iz iskustva u svakodnevnoj komunikaciji, gdje se, npr., prijateljske emocije između dviju osoba izražavaju i leksemama primarno negativne konotacije, kao u obraćanju sagovornici sintagmom *vještice jedna!* (Šehović, 2002:93), iskazanom s notom divljenja i/ili simpatije. Tako je i u ovom primjeru – nota solidarnosti i drugarstva izbija iz svake replike ovoga dijaloga, zbog čega se ne može govoriti o vrijeđanju, odnosno o uvredljivom karakteru spomenutih leksema, bez obzira na njihovu formu i izvorno značenje:

> DUŠKO: (*Grozničavo*) Pusti ga da crkne. Jebe se njemu za prtljag. Možda tu ima šećera!
> REFIK SELMAN: (*Prodere se snažno, izvan sebe*) Dežurni! Upomoć!
> IVAN: (*Iz svojih rezervi*) Evo ti šećera, **skote**, na, **žderi**, brzo.
> (*Duško stisne kocku šećera zubima, prateći to životinjskim zvucima*)
> Na još, tako. Evo ti vode, tako. Tako. Tako. Tako. Je l' bolje?
> (*Duško pušta životinjske zvuke zahvalnosti. Izvukao se iz hipoglikemije*)
> Eh **živino**. **Poždera** mi sve rezerve. (...) (Stojanović, *Nije čovjek ko ne umre*: 534)

Da je to uobičajen način komunikacije među njima, pokazuje sljedeći odlomak, u kojem u govornoj razmjeni između Duška i Ivana Duško preuzima ulogu ofendenta:

> DEŽURNI: E ne dam da gledate. Poštediću vas, poštediću vas i od vas samih. (...)
> IVAN: A šta fali? Da sam virio roditelje kad su me pravili – možda bi mi mnogo šta bilo jasnije.
> DUŠKO: Pih! Kako se to izražavaš pred učenim čovjekom. Stidi se, a usput se i srami – **konjino**, **da bi konjino**. Dođe mi da te se odreknem. (Stojanović, *Nije čovjek ko ne umre*: 539)

Sam pejorativ *konjino* Dušku nije dovoljan, pa ga on ponavlja u konstrukciji tipičnoj za razgovorni jezik: leksema X + da bi + leksema X. Međutim, svakom je čitaocu jasno da su Ivan i Duško saučesnici spram dežurnog ljekara i da su sve psovke i takozvane uvrede koje upute jedna drugom samo marker njihova zajedništva i unutargrupne solidarnosti. Ovakvo njihovo

verbalno ponašanje u skladu je sa činjenicom koju svi poznajemo iz vlastitog iskustva da se „...jednako (se) ponašamo prema onima na dva kraja društvene distance, tj. prema ljudima koje nikako ne poznajemo i prema bliskim prijateljima" (Holmes, 1995:13), što podrazumijeva da se u takvim relacijama ne smatramo obaveznim na pažljiv odabir jezičkih sredstava. Duškova i Ivanova zajednička nevolja, tj. povišeni šećer u krvi, čini da u njihovu odnosu padaju sve maske, te nema potrebe za suvišnom učtivosti. Ona je rezervirana za odnose koji su mnogo manje sigurni i dvosmisleni, a obično se smatra da su to odnosi sa ljudima koji nam nisu istinski bliski prijatelji (Holmes, 1995:13), zbog čega se u takvoj komunikaciji mora obraćati više pažnje na „formu lingvistički učtivih interakcija" (Holmes, 1995:13). Govorna razmjena Ivana i Duška nije takva – pokazatelj njihove bliskosti i naklonosti, osim uvreda i grubosti, jeste i surovi, društveno nepodesan Ivanov komentar, na koji Duško reagira formalnim prijekorom, a ustvari Ivanu shvatljivom jezičkom igrom. Bez toga uvjeta, prijekor bi funkcionirao u izvornom značenju. Stoga je u slučajevima poput ovog adekvatnije govoriti o *ritualnom sukobu*, čija je funkcija da učvrsti društvene veze između učesnika u interakciji (Stević, 1997:162). Istovremeno, to je i „prilika da se jezikom igra" (Stević, 1997:162) budući da je srdžba glumljena a ne stvarna.

S druge strane, *psovanje* je govorni čin koji direktnije od vrijeđanja izriče negativne emocije prema sagovorniku, iako postoje tumačenja koja psovanje tretiraju kao govorni čin koji se isključivo odnosi na govornika, a nezadovoljstvo i psovanje upućeno sagovorniku smatraju grdnjom (Mrazović – Vukadinović, 1990:642). Psovke, kojima se ovaj govorni čin ostvaruje, smatraju se, kao i zahtjevi ili naredbe, te prijetnje, jednom od malobrojnih „otvoreno izazovnih jezičkih formi" (Stević, 1997:163). Same psovke imaju tačno određenu strukturu: u funkciji početnog člana konstrukcije najčešće se javljaju glagoli (Vf), zamjenice (P) i uzvici (I)[5], dok ostali članovi konstrukcije variraju. U narednom odlomku strukturu psovke čini uzvik *marš* (I) + imenica u vokativu (N5)[6] (Šehović, 2002:87):

5 Simboli predstavljaju početna slova ovih vrsta riječi u latinskom jeziku: *verbum finitum* – lični glagolski oblik (Vf), *pronomina* – zamjenice (P) i *interiectio* – uzvik (I). Naime, simboli prema latinskim nazivima uobičajeni su u gramatičarskoj praksi, pa ih i ja prihvatam (up. Šehović, 2002:86, fusnota 2), iako je termin uzvik naknadna konstrukcija: „lat. termin nisu načinili st.-rimski gramatici, nego filolozi novijih vremena" (Simeon, 1969:698).

6 Prema istom principu, istaknutom u prethodnoj fusnoti, obilježavaju se i imenice: nomina – imena (N), kojima se obavezno dodaje odrednica – padež u kojem se pojavljuju. On je označen brojem, npr., vokativ je peti padež i zato uz njega broj 5.

JEDNO ŠEGRČE: (*zadihano, oznojeno, ide majstoru Petru*) Majstore! Majstore!
PETAR: (*ne gleda ga; oštro*) Šta je?
ŠEGRČE: Čekaju dvojica mušterija.
PETAR: (*kratko*) Sad nemam vremena. (...)
(...)
ŠEGRČE: (*jače*) Majstore!
PETAR: (*izmahne da ga udari*) **Marš, beštijo**! (...) (Ćorović, *Kao vihor*: 30)

Dodatnu uvredljivost ovoj psovci, uvjetno kazano, daje pejorativ *beštijo*, kojim se negativno procjenjuje nečiji karakter – u ovom slučaju majstor tako ocjenjuje šegrtovu „bezosjećajnost" za njegova kafanska zadovoljstva. Majstorova je nadmoćnost vidljiva, kako iz ove psovke, tako i iz drugih lingvističkih i nelingvističkih pokazatelja. Naime, šegrt, nakon početnog oslovljavanja majstora zvaničnom titulom, ne smije nastaviti govor dok ne dobije majstorovu dozvolu, iskazanu pitanjem „Šta je?". Na objašnjenje razloga dolaska (dvije mušterije) majstor odgovara najkraće što može, ne želeći se zamarati dodatnim detaljima. Osim toga, njegova je superiornost spram šegrta vidljiva i kroz neverbalne signale moći – on se ne trudi ni pogledati šegrta dok ovaj govori, a na kraju, nezadovoljan njegovim ponašanjem, izmahne rukom da ga udari, što funkcionira kao prijetnja te „ima ilokutivni potencijal" (Ivanetić, 1995:60). Za razliku od majstora, čiji ni verbalni ni neverbalni udio u ovoj konverzaciji ne ispunjava zahtjeve učtivosti, šegrt se majstoru obraća neukrašenim nazivom (*unadorned titles*) (Brown – Gilman, 1989:175) *majstore*, čime iskazuje svoje poštovanje, iako treba napomenuti da se ovi nazivi smatraju punim poštovanja samo kada ih izriče osoba nižeg društvenog ranga (Brown – Gilman, 1989:176), što šegrt zaista jeste. Također, on čeka majstorovu dozvolu da kaže razlog svoga dolaska, čime pokazuje da shvata svoje mjesto u društvu a time i „pravo" na ograničenu lingvističku proizvodnju. Stoga šegrt svojim obraćanjem majstoru potvrđuje činjenicu da je „govor niže pozicionirane osobe u društvenoj hijerarhiji u odnosu prema osobi kojoj se obraća a koja je više na društvenoj ljestvici redovno (je) učtiviji" (Brown – Gilman, 1987:175) – pri čemu treba istaći da odsustvo psovki u šegrtovu govoru nije bio kriterij za takav zaključak, nego su u obzir uzeti drugi, već spominjani argumenti.

Psovanjem se, za razliku od vrijeđanja, može iskazati osjećaj naklonosti, dragosti za sagovornika. U tom slučaju, psovanje postaje znak bliskosti učesnika govorne interakcije, koji posjeduju neuobičajenu shemu za izražavanje pozitivnih osjećanja. O kojem je od ova dva slučaja riječ odlučuje kontekst

– međusobni odnosi govornika i stepen društvene distance među njima. U sljedećem primjeru nesporno je riječ o psovanju kao ekspresivu s negativnim stavom:

ŠEGRČE: (*dotrči*) Majstore!... Opet mušterija!
PETAR: (*bijesno*) **Do đavola i ti i mušterija**!... (...) (Ćorović, *Kao vihor*: 35)

Ovdje je riječ o komunikaciji majstora i šegrta, što ukazuje na neravnopravne odnose moći – majstor je, kao prenosilac znanja šegrtu, i društveno i stvarno, u nadmoćnoj poziciji spram svoga učenika. Stoga on može psovati šegrta, koji ga, informacijom o mušteriji, ometa u dokolici. S druge strane, šegrtovo oslovljavanje Petra titulom *majstore* ukazuje na društveni jaz između njih – šegrtu očigledno pripada uloga podređenoga govornika.

Psovanje je izraz govornikova nezadovoljstva određenom situacijom, te se u slučaju kada se njim ne vrijeđa sagovornik, može smatrati putom prevazilaženja negativnih emocija. U tome se može tražiti njegova društvena korisnost i pored nesumnjivo prisutne neučtivosti.

2.2. **Ekspresivi s pozitivnim stavom prema sagovorniku ili prema njegovu činu**

U ekspresive s pozitivnim stavom prema sagovorniku – što obuhvata pozitivnu procjenu sagovornikova ponašanja, izgleda, sposobnosti ili karaktera – ubrajaju se *komplimenti*, ritualni govorni činovi, koji „osiguravaju pozitivnu kritičku evaluaciju izabranog aspekta adresatova ponašanja ili pojave ili bilo čega što u nekim kontekstima može imati određenu komunikativnu težinu" (Holmes, 1995:118). Stoga se oni ponekad definiraju i kao „umijeće kako zadobiti srca" (Beetz, 1990:200; prema: Ivanetić, 1999:337), što je njihova očita funkcija u sljedećem primjeru:

TATA: (*donosi hadži-Hasanu rakiju, iz kuće*) Evo...
HADŽI HASAN: (*meko*) **Tato, bre, Tato, sve si mi mlađa!**
TATA: (*poluglasno*) Ostavi!
HADŽI HASAN: **Jednaka, k'o i prije toliko godina!... Ne mijenjaš se!...**
TATA: (*sjetno*) Bolan, hadžija, zar ne vidiš nabore na licu i prosijedu kosu? (Ćorović, *Kao vihor*: 24)

Kako su komplimenti govorni činovi „koji zapažaju i obraćaju pažnju na slušaočeve interese, želje, potrebe, dobra" (Holmes, 1995:116), njima se

izražava pozitivna učtivost (Brown – Levinson, 1987:102). Njima se često sagovorniku direktno odaje priznanje – u navedenom primjeru, hadži Hasan ističe Tatinu mladolikost kao nešto čemu se divi, a kontekst ukazuje na to da je stepen iskrenosti ovoga komplimenta veoma visok. Takvi komplimenti stoga više služe kao izrazi pohvale i divljenja, što znači da ne ispunjavaju uobičajenu funkciju komplimenta – povećanje ili učvršćenje solidarnosti između govornika i adresata – nego da ukazuju na asimetrične odnose moći govornika i adresata: osoba koja otvoreno iskazuje svoje divljenje automatski sebe dovodi u podređen položaj. Divljenje je uzrokovano Tatinim izgledom, što ujedno potvrđuje odavno primijećenu istinu da se ženama češće nego muškarcima daju komplimenti na osnovu izgleda (Holmes, 1995:131). Međutim, uvijek je bitna i reakcija primaoca komplimenta – ako on/ona smatra da je sadržaj komplimenta udaljen od stvarnosti, kao što to misli Tata u navedenom primjeru, kompliment počinje ugrožavati lice onoga kome je upućen jer ga podsjeća na odstupanje od stvarnosti, zbog čega se pokušava izbjeći (3. replika). U takvom slučaju kompliment nije dobro došao i smatra se, ako ne neiskrenim, onda barem bolno opominjućim na ne tako davnu prošlost kada je on figurirao kao istinit, te se u cilju zaštite vlastitog lica on odbija (5. replika), iako se to ne smatra uobičajenom reakcijom na primljeni kompliment. Ipak, ne treba zaboraviti da su funkcije komplimenata, kao i drugih govornih činova, višestruke: oni ne služe isključivo jednoj svrsi. Dakle, iako je učvršćenje solidarnosti primarna funkcija komplimenata[7], njima se izražava i divljenje, poštovanje prema nekome, što se ponekad manifestira i kao sklonost pohvali (Holmes, 1995:121). Iz tih razloga, ne bih se složila sa nekim istraživačima, koji izričito i bez izuzetka, prave oštru razliku između komplimenata, na jednoj strani, i drugih izjava divljenja/pohvale, na drugoj strani (Herbert, 1997:488). Naime, oni se u pojedinim slučajevima razlikuju, a u drugim podudaraju, te u procjeni njihova dominantnog svojstva treba razmotriti kontekst i semantiku. Rjeđe funkcije komplimenata jesu izraziti zavist ili želju za onim što posjeduje sagovornik i iskazati verbalnu uvredu (Holmes, 1995:121), što je čest slučaj u tzv. komplimentima koje muškarci na ulici upućuju ženama koje prolaze. Stoga se s punim pravom može reći da, slično isprikama, i komplimenti imaju više pozitivan nego negativan efekt na lice osobe kojoj se upućuju, te se, iz tog razloga, i oni smatraju „činovima podrške licu" (Holmes, 1995:155). Naravno, opet napominjem da je u analizi komplimenata i njihove funkcije uvijek važno

7 Prema rezultatima skorašnjih istraživanja, žene su te koje daju komplimente da izgrade solidarnost, a muškarci da rangiraju i ocijene (Eckert – McConnell-Ginet, 2005:155).

uzeti u obzir kontekst, a naročito prirodu odnosa među učesnicima govorne razmjene, da bi se dali korektni zaključci.

Na kompliment povodom pohvalnog svojstva ili ponašanja sagovornika, sagovornik može odgovoriti minimiziranjem ili potpunim odbijanjem svojih zasluga:

> MIMI: (*s komplimentom*) Nisam vas čestito ni videla od jutros da vam zahvalim. Mnogo sam vam dužna, a **vi ste se poneli hrabro.**
> PETROVIĆ: (*odbijajući*) **Kavaljerska dužnost!** Mi, oficiri, znate, negujemo svoj zanat samo za opasnosti. Naročito kad su u pitanju dame kao vi. (Jevtić, *Carske kohorte*: 151)

U navedenom primjeru nije riječ o nevjerici u kompliment, kao u prethodnom primjeru, ili o istinskom odbijanju komplimenta, nego o maksimi skromnosti (Leech, 1988:137), koja nameće ovakvu sagovornikovu reakciju. Ova maksima se, doduše, različito shvata u različitim kulturama. Međutim, svim je kulturama zajednički društveni pritisak za skromnim ponašanjem[8]: on se samo razlikuje stepenom u kojem se nameće i formom u kojoj se realizira. U ovom je slučaju on isprovociran i društveno uobičajenim ophođenjem za višu klasu u prikazivanom dobu (vrijeme između dva svjetska rata), iz čega se izvodi zaključak da Petrović i Mimi dosljedno igraju svoje uloge kavaljera i dame. Stoga navedeni primjer potvrđuje i da su komplimenti (i odgovori na njih) uvijek povezani s konvencijama učtivosti i etikete (Ivanetić, 1999:330) – način na koji se oni izriču i primaju čini jedan od aspekata lingvističke učtivosti.

Također, iz prethodnog primjera uočeno je da direktno iskazan kopliment zahtijeva odgovor njegova adresata, a očekivane reakcije su različite: jedna od mogućih je i izbjegavanje komplimenta usmjeravanjem priče na drugu temu – obično na sporedni element komplimenta, čemu je uzrok nelagoda izazvana primljenim komplimentom:

8 N. Ivanetić je u istraživanju komplimenata i reakcija na njih (1999) došla do zanimljivih otkrića u vezi sa razlikama u prihvatanju komplimenata između osoba starijih od 30 godina (korpus A) i osoba u dobi od 18 do 30 godina (korpus B). Naime, ona utvrđuje da je „bagateliziranje" kao reakcija na kompliment generacijski ograničeno – mnogo je manje zastupljeno u korpusu B, samo u 12% primjera, a u ukupnom rezultatu, to je za 50% manje nego u korpusu A. Stoga ona postavlja opravdano pitanje: „Je li to samo odraz samosvijesti mlade generacije i sveopće tržišne orijentacije s neizbježnom potrebom za proizvodnjom vlastitoga *imagea* ili potvrda već prešutno prihvaćenoga novog principa samohvale, pokazat će budućnost", na koje, još uvijek, bez širih istraživanja, nema egzaktnog odgovora (Ivanetić, 1999:335).

BELA: (...) **Ima nešto neopisivo u njemu... i u vama.**

JAKOB: **Ne znam... nikad ga nisam sreo.** (Imširević, *Balkanski đavo sram*: 87)

Takva reakcija nije nimalo rijetka, a podjednako je zastupljena među pripadnicima oba spola, što potvrđuju novija istraživanja ove oblasti (Eckert – McConnell-Ginet, 2005:152). No, mijenjanjem teme sagovornik krši i Griceovu maksimu relevantnosti („Budi relevantan" – Grice, 1999:79) i princip učtivosti jer ne odaje priznanje za poklonjenu pažnju (Ivanetić, 1999:334). Istovremeno, on time odstupa i od principa konverzacijske sintakse budući da bira sporedni, a ne glavni, element komplimenta kao osnovicu za daljnje razvijanje konverzacije (Kovačević – Badurina, 2001:76).

Neke istraživačice uočavaju da su komplimenti veoma važni u izgradnji i održavanju rodnog poretka, a svoje mišljenje zasnivaju na općerašireno praksi da odrasli dječacima obično daju komplimente u vezi sa njihovom pameću i hrabrošću, a djevojčicama u vezi sa ljepotom (Eckert – McConnell-Ginet, 2005:150), čime se utvrđuju društveno poželjne osobine pripadnika oba spola:

MLAĐI SIN: Ona ne zna da nas je majka ostavila. Ona ništa ne zna, a kolika je!

MLAĐA KĆI: (*Isplazi jezik*) Nisi ti ništa pametniji, zajedno smo se rodili!

AJKUNA: (*Mlađoj kćerki*) Hodi ti k meni. On je muško, pametniji od tebe, al **ti si ljepša**, beli! (Isaković, *Hasanaginica*: 387)

Primjer se ubraja u osnovne modele za davanje komplimenata koji se tiču fizičkog izgleda: *X je + pozitivan pridjev* (Ivanetić, 1999:335), sa varijantom: *ti si/ vi ste + pozitivan pridjev* (Ivanetić, 1999:336): „Ti si ljepša", iako je neupitno da „bilo koja rečenična forma, pod pravim okolnostima, može biti upotrijebljena kao kompliment" (Eckert – McConnell-Ginet, 2005:148). Istovremeno, ovaj kompliment opovrgava raširenu predrasudu da isključivo muškarci pokazuju tendenciju da osobama ženskog spola daju komplimente na osnovu izgleda – tome su sklone i druge žene, koje komplimente općenito visoko vrednuju[9] (up. Holmes, 1995:125). U ovom je slučaju takav kompliment u funkciji snaženja patrijarhalnih uloga, „predodređenih" svakom od dva spola.

Komplimenti se najčešće izražavaju direktno, ali je moguć, iako manje uobičajen i frekventan, i indirektan način njihova izricanja:

BELA: Vi tako ličite na njega.

JAKOB: Na koga?

9 Time može biti objašnjen i širi opseg komplimenata koje je moguće uputiti ženama u poređenju sa muškarcima (Swan, 2004:230).

(...)
BELA: (...) **Ličite na druga Tita. On je lijep muškarac, i vrlo inteligentan.** Umije da dominira u društvu, to mi se sviđa.
JAKOB: Umije. (Imširević, *Balkanski đavo sram*: 87)

Takva lingvistička praksa odražava se i na manjak interesa za indirektne komlimente, što je očito iz pregleda literature (up. Herbert, 1997:488). Međutim, važnost komplimenta iz navedenog primjera proizlazi iz jedne društvene tendencije, koju on snažno oslikava: društveno je mnogo prihvatljivije dati kompliment na račun izgleda ženi nego muškarcu (up. Holmes, 1995:131). Time onda može biti objašnjena indirektnost datoga komplimenta – ona je zaštita protiv narušavanja društvenih normi, što je potvrda povezanosti jezičkih i društvenih fenomena.

Komplimenti zahtijevaju odgovor njihovih adresata, a taj je odgovor dokaz za ono što je postignuto izricanjem komplimenta. Iz tog razloga u proučavanje komplimenata uvijek treba uključiti reakcije koje njihovo izricanje izazove – zanimljivo je primijetiti da se kompliment u prethodnom primjeru ignorira, što je vjerovatna posljedica njegove društvene neprikladnosti, a respons adresata se fokusira na temu vezanu za drugu osobu a ne za njega lično.

U nekim kontekstima komplimenti mogu funkcionirati kao pohvala i ohrabrenje (Holmes, 1995:119):

ZVIZDIĆ: (*Babiću*) **Sad je bilo dobro. Ako tako budeš lijepo deklamirao na zabavi, bit će to događaj.**
BABIĆ: Boga mi, gospodine učitelju, ja i kad se probudim iza sna, deklamiram. (...)
ZVIZDIĆ: (*smješka se*) Dobro, dobro, Bećire. A sad hajde lijepo kući, sad će mrak na zemlju, pa ne valja da su djeca na ulici. (Nametak, *Abdullah-paša u kasabi*:183)

Naime, u slučaju učiteljeva komplimenta učeniku gotovo isključivo može biti govora o pohvali. Zvizdiću kao učitelju pripada uloga autoritativnijeg i kompetentnijega govornika, što omogućuje njegovu ulogu vrhovnog autoriteta u odnosu prema učeniku – on ga može prekoravati ali i pohvaliti – ako to učenik zasluži. U ovom je odlomku učenik pohvalu zaslužio uspješno izvedenom recitacijom na probi za priredbu, a zatim slijedi i ohrabrenje radi podizanja učenikove sigurnosti. Pohvale i ohrabrenja strategije su dominantnih govornika – općepoznato je, npr., da su pohvale u većini slučajeva usmjerene

od nadređenoga govornika ka podređenom (Holmes, 1995:119), što podrazumijeva da su one inherentno asimetične, zbog čega i jesu tako značajne za proučavanje odnosa moći među učesnicima govorne interakcije. Osoba koja izriče pohvalu u poziciji je superiornoga govornika, onoga ko je iznad svoga sagovornika i samim time u poziciji da prosuđuje njegovu izvedbu (Tannen, 1990:69; prema: Holmes, 1995:119), što pohvalama pridaje patronizirajući karakter. Smatra se da je taj isključivo ocjenjivački karakter pohvala i odobrenja ono što ih u najvećoj mjeri razlikuje od komplimenata, koji prevazilaze te granice i vode računa i o pozitivnom licu njihova adresata (Eckert – McConnell-Ginet, 2005:145).

Također, o pohvali govorimo i kada govornik daje pozitivan komentar o prisutnoj osobi koja kao da je odsutna jer se ne obraća njoj nego drugim ljudima koji učestvuju u toj govornoj interakciji. Osnovni kriterij kojim se utvrđuje da li je to pohvala ili kompliment jest način izražavanja komentara – obilježje komplimenata jeste da se oni upućuju adresatu koji je prisutan a ne odsutan, za razliku od pohvala, koje se mogu iskazivati i u prisustvu i u odsustvu njima pozitivno komentirane osobe, kao u sljedećem primjeru:

> BABIĆ: (*na „pozornici“*) „Savjet očevima“ od Safvet-bega Bašagića.
> SELIMBEG: **Bogme mu je, mašallah, grlo kao zvono.** (Nametak, *Abdullah-paša u kasabi*: 202)

Dakle, ovdje je riječ o pohvalnom komentaru na račun osobe koja nije prisutna. Naravno, kao i u davanju komplimenata, bitno je da osoba koja izriče pohvalu ima autoritet da to čini, što je kriterij koji Selimbeg, kao društveni uglednik, očito ispunjava. I ovaj primjer ponovo potvrđuje da je u proučavanje odnosa jezika i moći veoma važno uključiti kako lingvističke tako i društvene fenomene, naročito kada je riječ o interpretaciji govornih činova kao pokazatelja moći. Naime, prihvaćeno je da se „interpretacija govornih činova uvijek (se) oslanja na ekstralingvističke pretpostavke, zajedno sa znanjem gramatike” (Gumperz, 1982:156), a opravdanost takvog pristupa dokazuje i ovo istraživanje.

3. Zaključak

Navedeno istraživanje ekspresiva, jednog tipa govornih činova, ukazalo je na važnost proučavanja odnosa jezika, moći i društva, kao trijade u kojoj izostavljanje jednog dijela nužno vodi necjelovitoj slici i, posljedično, nepotpunim zaključcima. Činjenica da je ono vršeno na dramskom korpusu čini

dodatni argument takvom opredjeljenju budući da su drame često doživljavane kao uzoran primjer za teoriju govornih činova. Na kraju, treba napomenuti da svijest o jeziku i moći koja se njim kreira u nekom društvu može svakom učesniku govorne interakcije pojasniti njegovu ulogu u tom procesu i ujedno ukazati na potrebu izbjegavanja jezičkih zloupotreba prema drugim učesnicima govornih interakcija.

IZVORI

Ćorović, Svetozar (2000), *Kao vihor*, u: Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović, prir., *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka*, 19–72, Alef, Sarajevo.

Imširević, Almir (2000), *Kad bi ovo bila predstava*, u: Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović, prir., *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka*, 799–822, Alef, Sarajevo.

Isaković, Alija (1995), *Generalijum*, u: *Drame*, 119–209, Preporod, Sarajevo.

Isaković, Alija (1996), *Hasanaginica*, u: Gordana Muzaferija, prir., *Antologija bošnjačke drame XX vijeka*, 359–394, Alef, Sarajevo.

Jevtić, Borivoje (2000), *Carske kohorte*, u: Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović, prir., *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka*, 117–188, Alef, Sarajevo.

Nametak, Alija (1996), *Abdullah-paša u kasabi*, u: Gordana Muzaferija, prir., *Antologija bošnjačke drame XX vijeka*, 159–213, Alef, Sarajevo.

Stojanović, Velimir (2000), *Nije čovjek ko ne umre*, u: Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović, prir., *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka*, 527–554, Alef, Sarajevo.

LITERATURA

Badurina, Lada, Nada Ivanetić, Boris Pritchard, Diana Stolac, ur. (1999), *Teorija i mogućnosti primjene pragmalingvistike*, Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, Zagreb – Rijeka.

Brown, Roger, Albert Gilman (1960), „The pronouns of power and solidarity", u: Thomas A. Sebeok, ur., *Stile in language*, 253–276, The Technology Press of Massachusetts of Technology and John Wiley & Sons, Inc., New York – London.

Brown, Roger, Albert Gilman (1989), „Politeness theory and Shakespeare's four major tragedies", *Language in Society*, 18/2, 159–213.

Brown, Penelope, Stephen C. Levinson (1987), *Politeness: some universals in language use*, Cambridge University Press, Cambridge.

Burton, Deirdre (1980), *Dialogue and Discourse: A sociolinguistic approach to modern drama dialogue and naturally occurring conversation*, Routledge and Kegan Paul, London – Boston – Henley.

Coupland, Nicolas, Adam Jaworski, ur. (1997), *Sociolinguistics. A Reader and Coursebook*, Macmillan Press, London.

Eckert, Penelope, Sally McConnell-Ginet (2005), *Language and Gender*, 4. izd., Cambridge University Press, Cambridge.

Grice, Henry Paul (1999), „Logic and conversation", u: Adam Jaworsky, Nicolas Coupland, ur., *The Discourse Reader*, 76–88, Routledge, London – New York.

Gumperz, John (1982), *Discourse strategies*, Cambridge University Press, London – New York – New Rochelle – Melbourne – Sydney.

Herbert, R. K. (1997), „The Sociology of Compliment Work in Polish and English", u: Nicolas Coupland, Adam Jaworski, ur., *Sociolinguistics. A Reader and Coursebook*. 487–500, Macmillan Press, London.

Herman, Vimala (1998), *Dramatic Discourse. Dialogue as interaction in plays*, Routledge, London – New York.

Holmes, Janet (1995), *Women, Men and Politeness*, Longman, London – New York.

Ivanetić, Nada (1995), *Govorni činovi*, Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.

Ivanetić, Nada (1999), „Komplimenti naši svagdašnji", u: Lada Badurina, Nada Ivanetić, Boris Pritchard, Diana Stolac, ur., *Teorija i mogućnosti primjene pragmalingvistike*, 329–338, Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, Zagreb – Rijeka.

Jaworsky, Adam, Nicolas Coupland, ur. (1999), *The Discourse Reader*, Routledge, London – New York.

Kovačević, Marina, Lada Badurina (2001), *Raslojavanje jezične stvarnosti*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka.

Lakoff, Robin Tolmach (1990), *Talking Power: The Politics of Language in Our Lives*, Basic Books.

Leech, Geoffrey (1988), *Principles of pragmatics*, 5. izd., Longman, London – New York.

Mesthrie, Rajend, Joan Swann, Andrea Deumert, William L. Leap, ur. (2004), *Introducing sociolinguistics*, 5. izd., Edinburgh University Press, Edinburgh.

Mrazović, Pavica, Zora Vukadinović (1990), *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića – Dobra vest, Sremski Karlovci – Novi Sad.

Pfister, Manfred (1998), *Drama: teorija i analiza*, Hrvatski centar ITI, Zagreb.

Pratt, Mary Louise (1996), „Ideology and speech-act theory", u: Jean Jacques Weber, ur., *The Stylistics Reader: From Roman Jakobson to the present*, 181–193, Arnold, London – New York – Sydney – Auckland.

Sebeok, Thomas A., ur. (1960), *Stile in language*, The Technology Press of Massachusetts of Technology and John Wiley & Sons, Inc., New York – London.

Simeon, Rikard (1969), *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Matica hrvatska, Zagreb.

Stević, Slobodan (1997), *Analiza konverzacije*, Filološki fakultet, Beograd.

Swann, Joan (2004), „Gender and Language Use", u: Rajend Mesthrie, Joan Swann, Andrea Deumert, William L. Leap, ur., *Introducing sociolinguistics*, 5. izd., 216–247, Edinburgh University Press, Edinburgh.

Šehović, Amela (2002), „Stilski markirana leksika u razgovornom bosanskom jeziku", magistarski rad.

Šehović, Amela (2009), „Leksika razgovornoga bosanskog jezika", u: *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*, 111–308, Slavistički komitet, Sarajevo.

Weber, Jean Jacques, ur. (1996), *The Stylistics Reader: From Roman Jakobson to the present*, Arnold, London – New York – Sydney – Auckland.

The Speech Acts as the Parameters of Power

(On the Example of Expessives in Bosnian-Herzegovinian Drammas)

Summary

This research about expessives, a type of speech acts, points to the importance of analysing the relationship among language, power and society as a triad in which neglecting one member inevitably leeds to an incomplete picture and, as a result, to incomplete conclusions. The fact that this research was done based on a corpus of drammas is an additional argument for such orientation because drammas are very often seen as a very good example for applying the theory of speech acts. It is also important to emphasize that conscience of language and power that is being created by it in a society can explain to every participant of the speech interaction his role in that process and call atention to a neccessity to avoid misuses of a language towards the other participants of the speech interactions.

UDK: 811.222.1'24
811.222.1'27

Munir DRKIĆ

GLAGOLSKI OBLICI ZA ISKAZIVANJE UČTIVOSTI U PERZIJSKOM JEZIKU

KLJUČNE RIJEČI: *perzijski jezik, učtivost, glagoli prvog lica, glagoli drugog i trećeg lica, glagolski način interaktiv*

Predmet ovoga članka jeste upotreba učtivih oblika glagola u perzijskom jeziku. Autor klasificira glagolske oblike za iskazivanje učtivosti prema njihovoj specifičnoj upotrebi na glagole prvog lica s jedne strane, te glagole drugog i trećeg lica s druge strane. Nakon toga, opisuje se upotreba najčešćih glagola u učtivoj interakciji i argumentira se opravdanost prethodne klasifikacije. Konačno, na osnovu specifične upotrebe glagolskih oblika kojima se iskazuje učtivost izvodi se zaključak da u perzijskom jeziku postoji poseban glagolski način koji dosad nije opisan i prepoznat u relevantnoj literaturi. Autor predlaže da se taj glagoski način nazove *interaktivom*, s obzirom na to da funkcionira u jezičkoj interakciji među govornicima perzijskog jezika.

UVOD

Upotrebom određenih glagolskih leksema specifičnog značenja u perzijskom jeziku stiče se dojam da se na taj način prije uspostavlja poseban odnos među učesnicima u komunikaciji nego smisao objektivnosti, koji dolazi s čistom izmjenom informacija. Lingvistička se literatura o učtivosti mnogo češće bavi opisom karakteristične upotrebe zamjenica i formi oslovljavanja, a vrlo rijetko i upotrebom glagola u učtivoj komunikaciji. Međutim, glagolski oblici u učitvoj komunikaciji na perzijskom jeziku zauzimaju takvo mjesto da bi bilo kakav opis učtivosti u perzijskom jeziku bez obraćanja posebne pažnje na specifičnu upotrebu glagola bio nepotpun. U postojećoj literaturi koja se bavi učtivošću u perzijskom jeziku glagoli su prema specifičnoj upotrebi klasificirani u tri skupine: glagoli gornjeg nivoa (kojima se iskazuje poštovanje),

glagoli neutralnog nivoa (oblici glagola koji se upotrebljavaju u standardnoj komunikaciji) i glagoli donjeg nivoa (leksemi kojima se iskazuju skromnost i unižavanje govornika). (Vidjeti: Beeman 1381; Ǧahāngīrī 1378; Sahragard 2000) Iz toga se dâ zaključiti kako je u upotrebi tih glagolskih oblika prisutna velika raznovrsnost, koja nudi velik izbor strategija za izražavanje učtivosti u perzijskom jeziku. Ta je raznovrsnost mnogo veća nego kad su posrijedi zamjenice, koje također posjeduju snažan potencijal za iskazivanje različitih nivoa učtivosti. Ponekad broj različitih oblika glagola dostiže i do devet različitih leksema istog značenja. (Ǧahāngīrī 1378:138) Veći broj tih oblika često je pokazatelj različitih društvenih odnosa u jezičkoj interakciji. Dosadašnja istraživanja, međutim, nisu bila usmjerena ka onome kako se takvo iskazivanje različitih odnosa među učesnicima u komunikaciji reflektiralo na odnose među samim riječima, to jest kako je takva upotreba glagola vremenom postala predmet kojim bi se trebali pozabaviti i gramatičari, a posebno oni koji se bave međuodnosom gramatike i pragmatike. Ovaj će se rad baviti upravo tim segmentom upotrebe glagola u učtivoj komunikaciji na perzijskom jeziku.

Upotreba niza u konverzaciji na perzijskom jeziku najfrekventnijih glagola vezana je za gramatičku kategoriju lica, budući da o licu u kojem glagol stoji ovisi u kojem će obliku on biti upotrijebljen. Prema tom principu, dosad prihvaćena podjela glagola na gornji, neutralni i donji nivo u ovome radu bit će zamijenjena podjelom na glagole prvog lica s jedne strane i glagole drugog i trećeg lica s druge strane.

Zašto glagoli prvog lica i glagoli drugog i trećeg lica?

Leksemi glagola koji po svom doslovnom značenju izražavaju skromnost ili poniznost dolaze skoro isključivo u prvom licu, a oni čija semantika iskazuje poštovanje i slične osobine karakteristični su po tome što u principu dolaze uz subjekte drugog i trećeg lica. Ovakvu klasifikaciju glagola za lingvistički opis učtivosti smatram čak prikladnijom od podjele na glagole gornjeg, neutralnog i donjeg nivoa, jer se na ovaj način operira više lingvističkim terminima, iz kojih je lahko preusmjeriti pažnju na odnose moći i distance među sugovornicima, dok je obrnut proces mnogo teži. Osim toga, ova je klasifikacija jednostavnija, jer postoje dvije kategorije, dok su kod prethodnih klasifikacija postojale tri.

Bitno je naglasiti i to da glagoli prvog lica i glagoli drugog i trećeg lica imaju isto deskriptivno značenje, a različita je samo njihova upotreba. Zato će predmet analize i opisa prvenstveno biti ono što govornici namjeravaju učiniti sa svojim riječima i ono što tu namjeru čini jasnom, a ne semantički sadržaj izražen određenim leksemima. Upotrebom različitih leksema ne iskazuje se

različito značenje; različit je samo odnos među učesnicima u komunikaciji. Drugim riječima, razlikuje se socijalno, ali ne i deskriptivno značenje[1].

Najveće razlike u doslovnom značenju prave glagoli: *reći, doći, otići, biti (prisutan), dati* i *jesti/piti*. Razlog je jednostavan, tim se glagolima najčešće operira u svakodnevnoj komunikaciji. U daljem tekstu bit će navedeni primjeri različitih leksema tih glagola.

GLAGOL *DOĆI*

Glagol *doći* u standardnom perzijskom jeziku ima oblik *āmadan*. U učtivoj upotrebi jezika u prvom licu dolazi u obliku (*be) xedmat resīdan* (doslovnog značenja: *stići na uslugu*).

(1) غریبه که نیستند. الآن **خدمتشان می رسم**.
Ġarībe ke nīstand. Al'ān ***xedmatešān mī resam****.*
Pa nisu stranci, sad ***ću im doći*** *(*lit. *stići ću da ih služim).* (KMM:74)

Društvena je konvencija da se za sebe u učtivoj interakciji na perzijskom jeziku ne kaže *dolazim*, već *stižem na uslugu*, iako ne mora biti posrijedi činjenje bilo kakve usluge. Objekat glagola *doći* u primjeru (1) u trećem je licu, što znači da se učtivost izražava i prema trećem licu kao i prema drugom, to jest i prema osobi koja nije prisutna u određenom govornom događaju. Zanimljivo je takvu upotrebu usporediti i s tvrdnjom K. Holmes (1995:4), koja navodi da se analiza lingvističke učtivosti fokusira na afektivnu funkciju jezika zato što svaki iskaz u sebi sadrži socijalnu informaciju o odnosu između učesnika u komunikaciji. Ne može se reći da je perzijski jezik izuzetak, jer većina učtivih iskaza i u njemu ima prije svega afektivnu funkciju. Priroda učtivosti jeste takva da se ona najčešće koristi kod pozdrava, izvinjenja, poziva, zahvala i slično, a takvim govornim činovima dominira afektivna funkcija jezika.

1 Razlika između ta dva značenja može se objasniti na primjeru zamjenice drugog lica u mnogim jezicima. Deskriptivno značenje zamjenice *ti* u bosanskom jeziku podrazumijeva koncept čiji je referent drugo lice jednine. Deskriptivnim značenjem opisuje se set potencijalnih referenata riječi ili entiteta na koje se ta riječ odnosi. S druge strane, socijalnim značenjem uspostavlja se veza među učesnicima u komunikaciji, tako da socijalno značenje zamjenice *ti* podrazumijeva neformalni odnos govornika i sugovornika. Zamjenica drugog lica jednine i zamjenica drugog lica množine često u komunikaciji imaju isto deskriptivno značenje, s obzirom na to da im je referent jedna osoba. Socijalno im je značenje različito: drugo lice jednine označava neformalan, a drugo lice množine formalan odnos prema sugovorniku. U svim jezicima postoji određeni broj izraza koji posjeduje samo socijalno značenje. Takvi su u našem jeziku izrazi: *molim, hvala, izvinjavam se* itd., kojima se samo uspostavlja poseban odnos među učesnicima u komunikaciji, a deskriptivno značenje ne može se izvesti iz njih. (Vidijeti: Löbner 2002:23–30)

Međutim, čini se da je u prethodnom primjeru ako ne dominatna, onda u jednakoj mjeri zastupljena i referencijalna funkcija jezika.[2] Rečenicom u kojoj je upotrijebljen glagol *xedmat resīdan* iskazuje se prije svega obavijest o dolasku. Čak se govornik ne obraća direktno onima na koje se glagol odnosi. Naravno, iskaz pokazuje specifičan odnos između govornika i trećeg lica i na taj način u sebi sadrži i afektivnu jezičku funkciju, ali je isto tako jasno da ona u ovom iskazu nije dominatna. Znači, tvrdnja da u svakoj učtivoj upotrebi jezika dominira afektivna funkcija ne može se uzeti kao istinita u svakom iskazu, barem ne u perzijskom jeziku. Kako bih to potvrdio, pozabavit ću se funkcijom poruke i u primjeru (3).

Za drugo i treće lice umjesto oblika *āmadan* upotrebljava se oblik *tašrīf āwordan* (doslovnog značenja: *donijeti počast*). Riječ *tašrīf* arapskog je porijekla, to je glagolska imenica nastala od glagola *šarrafa*, što znači *pribaviti ugled, ukazati čast, počastiti, odlikovati* i sl. (Muftić 1998:730)

(2) نمی دانم، خودتان **تشریف بیاورید** ببینید کیه.
Namī dānam, xodetān ***tašrīf biyāwarīd*** *bebīnīd kiye.*
Ne znam, sami ***dođite*** *(*lit. *donesite počast) da vidite ko je.* (KMM:74)

Isti glagol upotrebljava se i kad se prenose nečije riječi. Takav je slučaj u sljedećem primjeru.

(3) دم در است و می گوید چند دقیقه **تشریف بیاورید**.
Dam-e dar ast wa mī gūyad ċand daqīqe ***tašrīf biyāwarīd****.*
Pored vrata je i kaže ***da dođete*** *(*lit. *da donesete počast) na nekoliko minuta.*
(KMM:41)

U primjeru (3) dječak prenosi riječi drugog čovjeka, a upotrebljava učtivu formu glagola, što znači da se učtivi oblici glagola ponašaju isto kao i svi drugi i potpuno su inkorporirani u jezički sistem. Neka ne ostane nekazano da glagol iz primjera (3) znači isto što i glagol u primjeru (1), različite su samo leksičke varijante od kojih je jedna rezervirana za prvo lice, a druga za drugo i treće. Različite su i uloge u činu, a o njima ovisi izbor oblika koji će biti

2 *Referencijalna funkcija* (denotativna, kognitivna) odnosi se na predmet poruke, odnosno izražava odnos između poruke i referenta. U prvom joj je planu prenošenje poruke i što objektivnije i tačnije informiranje o referentu. Za nju su karakteristična neutralna jezička sredstva, objektivnost, odsustvo emocionalno-ekspresivnih elemenata, a domoniraju forme trećeg lica te bezlične i pasivne konstrukcije. (Katnić-Bakaršić 2001:15–16) Što se tiče *afektivne funkcije*, njom se prije svega iskazuje odnos između govornika i sugovornika, kao i govornikov stav o sadržaju poruke.

upotrijebljen. Zajedničko dvama primjerima jeste i to što dominira referencijalna funkcija jezika.

GLAGOL *OTIĆI*

Ovaj je glagol učtivoj upotrebi jezika po svojoj semantici sličan glagolu *doći*, različiti su samo pravci kretanja. Standardni jezik izražava ga oblikom *raftan*. U prvom licu kao učtiva forma upotrebljava se oblik *moraxxas šodan* (doslovnog značenja: *postati onaj koji je dobio dozvolu*).

(4) خاله جان. خیلی زحمت دادیم. دیگر با اجازه تان **مرخص می شویم**.
Xāle ğān, xeili zahmat dādīm. Dīgar bā eğāzeyetān ***moraxxas mī šawīm****.*
Draga tetka, mnogo smo vas namučili. Mi ***bismo*** *sad, s vašim dopuštenjem,* ***išli*** *(*lit. *postali oni koji su dobili dozvolu).* (KMM:84)

Iz prijevoda se može zaključiti da u bosanskom jeziku u sličnim situacijama učtivost može biti iskazana kondicionalnim oblikom glagola. U perzijskom jeziku postoji posebna forma glagola, a dovoljno je da bude u indikativu, jer sami leksem izražava potreban stepen učtivosti. Pored toga, i naš jezik ima poseban učtivi leksem glagola *otići*. To je glagol *povući se*. U primjeru (4) govorna situacija nije ona koja bi zahtijevala takav prijevod, a razlog je što u našem jeziku upotreba glagola *povući se* nije toliko česta kao *moraxxas šodan* u perzijskom. U bosanskom ne postoje naznake sistematičnosti upotrebe takvih formi najfrekventnijih glagola te je stoga upotreba tog oblika u svakodnevnoj komunikaciji vrlo rijetka.

U drugom i trećem licu upotrebljava se još jedan složeni infinitiv s imenskim dijelom koji, kao i kod glagola *doći*, popunjava imenica *tašrīf*, a umjesto infinitiva *āwordan (donijeti)* upotrebljava se njegov antonim *bordan (odnijeti)*. Dakle, oblik drugog i trećeg lica jeste *tašrīf bordan* (doslovnog značenja: *odnijeti počast*).

(5) الآن هم **تشریف ببرین** پایین مزدتونون از خودشون بگیرین. بفرمایین.
Al'ān ham ***tašrīf bebarīn*** *pāyīn mozdetūn az xodešūn begīrīn. Befarmāyīn.*
Sad ***idite*** *(*lit. *odnesite počast) dolje da od njega lično uzmete vašu platu. Izvolite.* (ME:87)

GLAGOL *BITI (PRISUTAN)*

Glagol *biti* ima također posebne oblike za prvo lice s jedne, te za drugo i treće lice s druge strane. U standardnoj se upotrebi jezika izražava leksemom *būdan*, a učtive forme nastale su po istom principu kao kod prethodna dva

glagola (*doći* i *otići*). Posebno je sličan glagolu *doći*, jer s njim ima slične oblike i prvog, ali i drugog i trećeg lica. U prvom licu mjesto (*be) xedmat resīdan (stići na uslugu)* upotrebljava se oblik (*dar) xedmat būdan (biti na usluzi).* U odnosu na glagol *doći*, ovaj glagol ima isti semantički sadržaj, osim što se njim ne iskazuje kretanje.

(6) یادتان هست این دفعه آخری که **خدمتتان بودیم**.
Yādetān hast īn daf'e-ye āxerī ke ***xedmatetān būdīm****.*
Sjećate li se kad smo zadnji put ***bili kod vas*** (lit. *bili vam na usluzi*).
(PXN:122)

U drugom i u trećem licu isti je princip kao kod glagola *doći* i *otići*, upotrebljava se oblik *tašrīf dāštan (*doslovnog značenja: *imati/držati počast).*[3] Glagol može biti preveden našim izrazom *počastiti prisustvom*, kao što bi se za *doći* moglo reći *počastiti dolaskom*, ali izraz *počastiti odlaskom* u našem jeziku već ne bi bio prikladan u učtivoj interakciji. U bosanskom jeziku razvijene su učtive forme dva glagola, ali ne i za treći. Postojanje i trećeg oblika u perzijskom jeziku – i ne samo to, svaki od ovih oblika ima i po nekoliko različitih leksema za čije navođenje ovdje nema prostora – pokazatelj je da je učtiva upotreba glagola u perzijskom jeziku mnogo više prisutna nego u bosanskom. Ne treba zaboraviti ni veći broj oblika prvog lica. Honorifički oblici glagola *doći, otići* i *prisustvovati* ne upotrebljavaju se u perzijskom samo u govornim činovima poziva, već i u mnogim drugim govornim situacijama. To je još jedan razlog što ovi leksemi, kojima se izražava učtivost, u mnogim svojim aspektima funkcioniraju kao glagoli iz standardne upotrebe jezika, a ne kao učtivi izrazi. Jedino je ograničenje njihova upotreba u prvom, odnosno u drugom i trećem licu. Evo primjera oblika *tašrīf dāštan*.

(7) اصلا، شام باید **تشریف داشته باشید**.
Aslan, šām bāyad ***tašrīf dāšte bāšīd****.*
U svakom slučaju, na večeri trebate ***biti prisutni*** (lit. *držati počast*).
(PXN:149)

Primjer (7) pokazuje učtivu upotrebu glagola *būdan* za drugo lice, u značenju *biti prisutan*. Ista je situacija i u trećem licu, bez obzira na to je li

3 Ovdje treba naglasiti da ovaj glagol ne može biti preveden našim *imati čast*. Upotreba im je upravo suprotna, jer izraz *imati čast* u našem jeziku dolazi u komunikaciji najčešće sa subjektom prvog lica: *Imam čast da sam vas upoznao*. Izraz: *Imate čast što ste me upoznali* ne bi se mogao okarakterizirati kao učtiv. Uostalom, izraz *imati čast* u bosanskom dolazi kao dopuna iskazu uz neki drugi glagol, dok izraz *tašrīf dāštan* u perzijskom zamjenjuje drugi glagolski oblik.

osoba o kojoj je riječ prisutna ili nije. To će najbolje potvrditi sljedeći primjer, govorni čin pitanja pomoću tog glagola. Ako neko pita za nečije prisustvo, onda to znači da osoba trećeg lica, barem za govornika, još nije prisutna u govornoj situaciji.

(8) می بخشین. مزاحم شدیم. آقا **تشریف دارن**؟
Mī baxšīn, mozāhem šodīm. Āqā ***tašrīf dāran****?*
Oprostit ćete, omeli smo vas. ***Je li*** *gospodin* ***tu*** (lit. *drži li počast*)*?* (ME:85)

Osim toga, honorifička upotreba tog leksema može biti upotrijebljena umjesto kopule u imenskim rečenicama. Poznato je da u indo-evropskim jezicima prezent glagola *biti* ima funkciju kopule u imenskim predikatima. Honorifička forma glagola *būdan* ponekad popunjava mjesto kopule u imenskom predikatu.

(9) کاشف به عمل آمد که حضرتشان **کر** هم **تشریف داشتند**.
Kāšef be 'amal āmad ke hazratešān ***kar*** *ham* ***tašrīf dāštand****.*
Kašef se pokrenuo jer ***je*** *on* ***bio*** (lit. *imali su počast*) *i* ***slijep****.* (Nağafī 1378:I:311)[4]

Prebaci li se ova rečenica u prezent, njen drugi dio glasio bi: *Hazratešān (njihovo visočanstvo)* ***kar (slijep) tašrīf dārand (drže počast).*** *(On* ***je*** *slijep.).* Ta bi rečenica, iskazana bez honorifika, u govorno perzijskom jeziku glasila: *Ū kar ast.* Sam se nameće zaključak kako lingvistička učtivost i zakon jezičke ekonomičnosti nemaju puno zajedničkog.

GLAGOL *DATI*

Ovaj glagol vrlo je čest u govornim činovima naredbe i zahtjeva. Prema teoriji učtivosti, naredbe i zahtjevi vrše pritisak na govornika, tako da oni na neki način moraju biti ublaženi. Daje li se nešto, onda to treba učiniti tako da se sugovornik ne osjeća dužnim. Kad se u perzijskom jeziku nešto daje sugovorniku, ne upotrebljava se leksem *dādan* (tzv. leksem iz standardne upotrebe jezika), već njegovo mjesto popunjava leksem *taqdīm kardan* (doslovnog značenja: *pokloniti*).

(10) دیگه به شما اطمینان ندارم. پول اینجاس. ولی اول باید چکو ببینم.
Dīge be šomā etmīnān nadāram. Pūl īnğās, walī awwal bāyad ċeko bebīnam.
Više u vas nemam povjerenja. Novac je ovdje, ali prvo trebam vidjeti ček.

4 Vidi se da je ovaj glagol upotrijebljen u množini iako je subjekat u jednini. To je strategija „persiranja trećeg lica“, koja isto veoma česta u perzijskom jeziku.

(ترسان) **تقدیم می کنم**. عصبانی نشید. **تقدیم می کنم**.
(Tarsān) ***Taqdīm mī konam****. ‘Asabānī našīd,* ***taqdīm mī konam****.*
(Uplašeno) ***Dat ću*** *(*lit. *poklonit ću). Ne nervirajte se,* ***dat ću*** (lit. *poklonit ću*).
(BS:76)

S druge strane, najčešće u zahtjevima, uglavnom se pribjegava strategiji upotrebe glagola *lotf kardan* (doslovnog značenja: *učiniti ljubaznost)*. Bosanski jezik poznaje sličan oblik, *biti ljubazan*, i mnogi govorni činovi iz perzijskog jezika sasvim odgovaraju upotrebi tog izraza iz načeg jezika.

(11) ممکنه **لطف کنین** یه تک پا تشریف بیارین بالا؟
Momkene ***lotf konīn*** *ye tak-e pā tašrīf biyārīn bālā?*
Može li ***da budete ljubazni*** *pa malo dođete gore?* (ME:9)

U prethodnom leksem *lotf kardan* (učiniti ljubaznost) nema direktnog objekta, baš kao ni *biti ljubazan* u bosanskom jeziku. Međutim, glagol *dādan* jeste tranzitivan (čak ditranzitivan) i najčešće zahtijeva iskazivanje objekta. U perzijskom jeziku glagol *lotf kardan* dolazi i s direktnim objektom i tad se u prijevodu mora pojaviti naš glagol *dati*. Bitno je naglasiti kako se leksem *lotf kardan* rjeđe upotrebljava kao učtivi izraz koji je dopuna glagolu *dādan* (dati), a češće ga zamjenjuje, što jasno pokazuje da je posrijedi glagol.

(12) کارتو **لطف کنید**. بنده میارمشون.
Kārto ***lotf konīd****, bande miyāramešūn.*
Dajte *(*lit. *učinite ljubaznost) kartu, ja ću im donijeti.* (HHD:865)[5]

Pored leksema *lotf kardan* često se upotrebljava i *marhamat kardan* (doslovnog značenja: *učiniti milost*). Njegova je upotreba ipak dosta rjeđa nego *lotf kardan*, a samim tim i učtivost koja se njime iskazuje intenzivnija.

(13) از فردا هم ربع ساعت وقت اضافی **مرحمت کردند**.
Az fardā ham rob‘-e sā‘at waqt-e ezāfī ***marhamat kardand****.*
Od sutra ***je*** *i dodatnu čtevrt sata* ***darovao*** *(lit. učinili milost).*[6] (HD:1192)

5 U bosanskom su jeziku česte konstrukcije: *Budite ljubazni, dajte mi...* Primjetno je da, ako objekat postoji, u iskazu treba biti prisutan i glagol *dati*. U rečenici: *Budite ljubazni nož.* osjeti se određena praznina između glagola i objekta koju bi trebao popuniti glagol *dajte mi*, a ne treba ni spominjati kako bi zvučala rečenica: *Bili ste ljubazni nož*. U perzijskom je jeziku sasvim obična rečenica: *Kārd rā lotf kardīd (Dali ste /*lit. *učinili ljubaznost/ nož).*

6 U primjeru (12) ne bi bilo baš najbolje prevesti glagol *lotf kardan* s *darovati*, budući da se razgovor odvija na šalteru za prodaju karata.

GLAGOL *JESTI/PITI*

U pozivima je vrlo prisutna upotreba učtivih izraza, a oni se smatraju i univerzalnim govornim činovima, onima koji se mogu naći u svim ili skoro svim jezicima svijeta. Podrazumijeva se da dobar domaćin gostima daje nešto čime će se počastiti. Osoba koja jede/pije, u učtivom obraćanju na perzijskom jeziku neće to iskazati glagolom *xordan*7, već će pribjeći dvjema strategijama. Prvo, upotrijebit će glagol *sarf kardan* (doslovnog značenja: *potrošiti*), a drugo, neće čak ni reći da je potrošila, već će glagol pasivizirati (*sarf šodan* = *biti potrošen*). Bātenī (1352:92) pored glagola *sarf kardan* (forme aktiva) kao učtive forme glagola *xordan* stavlja znak pitanja, što je oznaka da je njegova upotreba u toj formi neadekvatna u učtivoj upotrebi jezika. Upotreba tog glagola u aktivu komunikacijski je neprikladna kad on pounjava mjesto glagola *xordan* za prvo lice u učtivom obraćanju.[8]

(14) خوب کردی، مادر. بیا یه لقمه شوم بخور.
Xūb kardī, mādar. Biyā ye loqme šūm boxor.
Dobro si učinila, majko. Dođi, večeraj koji zalogaj.

با اجازه، شام **صرف شده.**
Bā eğāze, šām ***sarf šode****.*
S dopuštenjem, ***večerala sam*** *(lit. večera je potrošena).* (HM:1149)

U pasivu se ne može iskazati učtivi oblik glagola u prvom licu s obzirom na to da u pasivnoj konstrukciji objekat (ono što se jede) postaje subjekat, ali u primjeru (14) semantički subjekat, koji je i strateški sakriven, jeste prvo lice. Zato će i ovaj glagol biti posmatran kao učtiva forma prvog lica.

U drugom i trećem licu pojavljuje se leksem *meil kardan* (doslovnog značenja: *učiniti želju*).

(15) اجازه می فرمایین مرخص شیم؟
Eğāze mī farmāyīn moraxxas šīm?
Dopuštate li da se povučem?

حالا تشریف داشته باشید، عجله ای نیست. یه خورده میوه **میل کنید.**

7 U perzijskom se jeziku najčešće koristi isti glagol za *jesti* i *piti*. Kad je potrebno to dvoje razdvojiti, onda se za *piti* upotrebljavaju glagoli *nūšīdan* ili *āšāmīdan*.

8 Ne smije biti zaboravljeno da ovaj glagol ima i svoje denotativno značenje, isto kao *potrošiti* u našem jeziku ili *spend* u engleskom. Tad je uobičajena njegova upotreba i u aktivu i u pasivu. Npr. *Pūl rā sarf karde'am. (Potrošio sam novac.)* ili: *Pūl sarf šode ast. (Novac je potrošen).*

Hālā tašrīf dāšte bāšīd, ʻağele'ī nīst. Ye xorde mīwe ***meil konīd****.*
Ostanite sad, nije nikakva žurba. ***Pojedite*** (lit. *učinite želju*) *malo voća.*[9]
(ME:110)

Često se koristi i glagol *meil farmūdan* (doslovnog značenja: *narediti želju*), ali o takvim konstrukcijama može se govoriti tek nakon što bude opisana učtiva upotreba glagola *reći* u perzijskom jeziku.

GLAGOL *REĆI*

Učtive forme ovog glagola najzastupljenije su u interakciji na perzijskom jeziku, što samostalno što u kombinacijama s drugim riječima. U prvom se licu najčešće upotrebljava oblik *ʻarz kardan* (doslovnog značenja: *izložiti*).

(16) چه عرض کنم؟ ...از معلم کلاس پنجتون بپرسید.
Ċe ***ʻarz konam****? Az moʻallem-e kelās-e panğetūn beporsīd.*
Šta ***da kažem*** *(lit. izložim)? Upitajte vašeg učitelja petog razreda.* (AMM:73)

Odmah treba naglasiti da ovaj oblik nije jedini, ima ih još nekoliko, a zajedničko im je postojanje imenice *ʻarz* ili oblika nastalih iz tog korijena.[10] Neke nisu ništa do proširena forma već spomenutog glagola.

(17) می خواستم خدمتتون عرض بکنم که بحث امروز ما در مورد چیه.
Mī xāstam ***xedmatetūn ʻarz bokonam*** *bahs-e emrūz-e mā dar moured-e ċiye.*
Želio sam ***vam reći*** *(*lit. *izložiti vam na uslugu) u vezi s čim je naša današnja rasprava.* (QM)

U primjeru (17) upotrijebljen je glagol (*be*) *xedmat ʻarz kardan*, za koji Ğahāngīrī (1378:142) tvrdi da se njime iskazuje viši stepen učtivosti nego istim glagolom u primjeru (16), ali bez direktnog objekta. Po mome mišljenju, to nije tačno, a evo i zašto. Riječ je o potpuno istom glagolu u oba primjera, razlika je samo što onaj u primjeru (17) ima i direktni (objekatska rečenica) i indirektni objekat, a u primjeru (16) ima samo direktni objekat. Indirektni objekat u učtivoj upotrebi jezika, iskazuje se sekundarnim prijedlogom *xedmat-e*, čije je jedno značenje isto kao značenje primarnog prijedloga *be*. Prijedlog *be* stajao bi na tom mjestu da je upotrijebljena forma glagola *goftan*. Tako bi umjesto: Mī *xāstam xedmatetūn ʻarz bokonam*, stajalo: *Mī xāstam behetūn begūyam*.

9 Isti je slučaj kao s glagolom *lotf kardan*: rečenica bi se mogla prevesti s *udovoljite nam želji i pojedite malo voća*, ali opet upotrebom glagola i učtivog izraza zajedno.

10 Riječ *ʻarz* arapskog je porijekla, te je to objašnjenje za načine tvorbe pomoću morfoloških operacija kojim nastaju riječi nesvojstvene perzijskom kao jednom od indo-evropskih jezika, kao što je npr. *maʻrūz* (ono što se izlaže).

Različit stepen učtivosti iskazuje se pomoću istog glagola, ali druge strategije iskazivanja objekta.

(18) عرض به حضور مبارک که دو متری کندیم.
'Arz be hozūr-e mobārak *ke do metrī kandīm.*
Velim Vam *(*lit. *Izlaganje blagoslovljenom prisustvu) da smo iskopali jedno dva metra.* (ME:38)

U primjeru (18) upotrijebljen je isti leksem glagola kao u (17), ali je uz njega upotrijebljena riječ *hozūr*, koja zajedno s pridjevom *mobārak* čini da formalnost iskaza bude veća. Inače, upotreba ove kombinacije: glagola i imenice *hozūr* nešto je rjeđa od prethodne, ona je prisutna u službenijim situacijama ili među obrazovanijim govornicima koji su pritom socijalno distancirani jedan od drugog. (Ǧahāngīrī 1378:143)

Leksem *'arz kardan* pojavljuje se i u složenim glagolima s *goftan*[11], a pored toga, popunjava i mjesto pomoćnog glagola *kardan (činiti)* u složenim infinitivima. U standardnom jeziku *pozdraviti* se kaže *salām kardan*, a učtivo se to kaže kao u primjeru (19):

(19) گفتم خدمت برسم. سلامی عرض کنم.
Goftam xedmat beresam ***salāmī 'arz konam****.*
Rekoh da dođem da ***uputim*** *(lit. izložim)* ***jedan pozdrav****.* (DB:89)

U drugom i trećem licu mjesto oblika *goftan* popunjava *farmūdan* (doslovnog značenja: *narediti*).

(20) دیگر خجالتم ندهید. خب عروس خانم، بفرمایید شما چند تا خواهر و برادرید؟
Dīgar xeǧālatam nadehīd. Xob, 'arūs xānom, ***befarmāyīd*** *šomā ċand tā xāhar wa barādarīd?*
Nemojte me više postiđivati. Dobro, gospođo mlada, ***recite*** *(lit. naredite) koliko vas je sestara i braće?* (KMM:44)

Na isti se način kao i *recite* kaže i *izvolite*, ali njegova upotreba ovisi o drukčijim pravilima, što će biti pokazatno nešto kasnije.

(21) بفرمایید آقا. بفرمایید. بچه ها منتظرند.
Befarmāyīd*, āqā.* ***Befarmāyīd****, baċċehā montazerand.*
Izvolite*, gospodine.* ***Izvolite****, ljudi čekaju.* (AMM:31)

11 Perzijski je jezik prepoznatljiv po velikom broju složenih infinitiva. Često se može čuti glagol *tabrīk 'arz kardan* (doslovno: *izložiti čestitku*) umjesto *tabrīk goftan (čestitati,* doslovno: *kazati čestitku).*

Leksem *farmūdan* može biti pojačan imenicom *amr (naredba)* i dobiti oblik *amr farmūdan* (doslovnog značenja: *narediti naredbu*). Pošto je riječ o istom glagolu, nameće se zaključak i da su imenice *'arz* i *amr* u učtivoj upotrebi jezika istog deskriptivnog značenja, a upotreba ovisi o licu u kojem se pojavljuje pomoćni glagol s kojim dolaze. Dakle, socijalno im se značenje razlikuje. Na kraju se govornog događaja i jedna i druga pojavljuju s glagolom *dāštan (imati).*

(22) همچنین شخصی جزو مسافرین نیست. **امر دیگری ندارید**.
Hamċonīn šaxsī ǧozw-e mosāferīn nīst. ***Amr-e dīgarī nadārīd****?*
Iste takve osobe nema među putnicima. ***Imate li još šta za reći*** *(lit. imate li drugu naredbu)?*

خیر. **عرضی ندارم**.
Xeir, ***'arzī nadāram****.*
Ne, ***nemam ništa više za reći*** *(lit. nikakvog izlaganja).* (HĞ:1274)

Na taj način, pomoću glagola iz prve rečenice, govornik sugovorniku indirektno daje do znanja da želi završiti razgovor, a sugovornik se iskazivanjem forme iz druge rečenice primjera (22) slaže da razgovor bude završen.

Upotreba složenih glagolskih oblika

Analogno principu po kojem *'arz kardan* popunjava mjesto pomoćnog glagola *kardan* (*činiti*) u prvom licu u složenim infinitivima, kao u primjeru (19), *farmūdan* dolazi u drugom i trećem licu. Upotreba leksema *farmūdan* kao pomoćnog glagola mnogo je češća u drugom i trećem licu nego što je to *'arz kardan* u prvom. U perzijskom jeziku mnoštvo je složenih infinitiva s pomoćnim glagolom *kardan*, neuporedivo više nego što, recimo, u bosanskom ima složenih infinitiva s njegovim prijevodnim ekvivalentom *činiti*. Osim toga, i neki prosti infinitivi mogu biti transformirani u složene uz pomoć tog glagola. Pritom njihova upotreba kao složenih infinitiva ne izgleda nimalo neobično. Evo nekoliko primjera: *āmādan (spremiti) > āmāde kardan (*lit. *spremnim učiniti)*[12]*, gerīstan > gerye kardan (plakati), gozaštan >gozašt kardan (preći)* itd. Veliki je broj i glagola nastalih od imenskog dijela stranog, najčešće arapskog, porijekla s pomoćnim glagolom *kardan* ili nekim drugim pomoćnim glagolom. Svi glagoli dosad opisivani u ovome radu jesu takvi: sastoje se od arapskog imenskog dijela i pomoćnog glagola perzijskog porijekla.

12 Npr. *Šām rā āmāde kon (Spremi večeru).* Up. u bosanskom: *Učini večeru spremnom*.

Umjesto većine tih glagola, što arapskog što perzijskog imenskog dijela, na mjestu pomoćnog glagola *kardan* u honorifičkoj upotrebi dolazi *farmūdan*. Meškāto'ddīnī (1384:138) složene glagole s pomoćnim glagolom *farmūdan* svrstava među „učtive izraze" i opisuje ih odvojeno od glagola kojima se izražava učtivost. To svakako jesu izrazi, jer su i gagoli izrazi, ali se iz te tvrdnje vidi koliko je taj autor, kao i većina drugih, bio pod utjecajem teorija učtivosti pri opisu, zanemarujući tako osobenosti svojstvene perzijskom jeziku, a koje se ne mogu opisati na osnovu teoretskih okvira.

Svrstavanje takvih infinitiva među glagole, a ne učtive izraze, omogućava izvođenje određenih pravila koja pomažu lakšem opisu učtivosti u perzijskom jeziku. Oni se po nizu karakteristika razlikuju od frazeoloških izraza, prije svega po svojoj upotrebi i značenju, što je već pokazano na konkretnim primjerima. Kod glagola se mnogo lakše može odrediti značenje nego kod frazeoloških izraza. Osim toga, složeni glagolski oblici dijele iste karakteristike s honorifičkim oblicima prethodno opisanih glagolima. Povrh svega, oni po svojim morfološkim i sintaktičkim karakteristikama jesu glagoli i kao takvi trebaju biti i opisivani.

(23) به آقا **بفرمایید** روز تمام شده. بی زحمت، مزد ما را **مرحمت بفرمایید**.
Be āqā ***befarmāyīd*** *rūz tamām šode. Bī zahmat, mozde mā rā* ***marhamat befarmāyīd****.*
Recite (lit. *naredite*) *gospodinu da je dan završen. Ne bilo vam naređeno,* ***dajte*** (lit. *milost naredite*) *našu dnevnicu.13* (ME:83)

Evo nekoliko primjera tog tipa koje se mogu naći na javnim mjestima u glavnom gradu Irana.

(24) میهمانان عزیز! لطفا، بهداشت عمومی و نظافت را **رعایت فرمایید**.
Mīhmānān-e 'azīz! Lotfan, behdāšt-e 'omūmī wa nezāfat rā ***re'āyat farmāyīd****. Dragi gosti! Molimo vas,* ***poštujte*** (lit. *poštovanje naredite*) *propise javne higijene i čistoće.*

13 Ako bi se u slučaju prvog učtivog glagola (*befarmāyīd*) gledalo doslovno značenje, iskaz bi bio upravo suprotan od učtivog. Primjer (23) jeste govorni čin molbe, a ako bi se glagol preveo doslovno, bio bi to govorni čin naredbe. Jasno je da je u tom slučaju glagol potpuno izgubio vezu sa svojim prvobitnim značenjem. Drugi je glagol i po doslovnom značenju veoma učtiva forma. Ovakvi primjeri, gdje se naizgled pojavljuju dva glagola suprotnog značenja, djeluju vrlo zbunjujuće na strance koji uče perzijski jezik zato što oni izraze učtivosti doslovno prevode u svoj jezik. Ni većina nativnih govornika, a nažalost ni neki predavači (čega sam i sam bio svjedok) ne umiju im na odgovarajući način objasniti razliku. Zato postoji neizmjerna potreba za adekvatnim i odgovarajućim opisom izraza učtivosti u perzijskom jeziku, prvobitno strancima, ali ništa manje ni predavačima perzijskog jezika, kako stranicima tako i nativnim govornicima.

(25) جهت حفظ سلامتی، خواهشمند است از وارد شدن با کفش جدا **خودداری فرمایید**.
Ǧehat-e hefz-e salāmatī, xāhešmand ast az wāred šodan bā kafš ǧeddan ***xoddārī farmāyīd****.*
U cilju očuvanja zdravlja, molimo ***da se suzdržite*** (lit. *suzdržavanje naredite*) *od ulaska u obući.*

(26) لطفا از اجناس داخل **دیدن فرمایید**.
Lotfan, az aǧnās-e dāxel ***dīdan farmāyīd****.*
Molimo, ***razgledajte*** (lit. *gledanje naredite*) *robe koje se nalaze unutra.*

(27) ... سپس شمارهٔ کشور مورد نظر خود را **وارد فرمائید**.
... Sepas šomāre-ye moured-e nazar-e xod rā ***wāred farmāyīd****.*
....Potom ***unesite*** (lit. *unutra naredite*) *broj koji vam je potreban.*

Takva se obavještenja i natpisi mogu nabrajati u nedogled, a upotreba oblika *farmūdan* umjesto *kardan* predstavlja pravilo u njima. Svi su primjeri od (24) do (27) s pozitivnom formom glagola, dakle u imperativu. Funkcija je učtive upotrebe ublažavanje naredbe, koja se iskazuje imperativom. Isto se tako glagol pojavljuje i u obliku negacije, u istoj funkcijim kao i u pozitivnoj.

(28) لطفا جلو درب **پارک نفرمائید**. در غیر این صورت پنچر می شوید.
Lotfan, ǧelow-e darb ***pārk nafarmāyīd****. Dar ġeir-e īn sūrat panċar mī šawīd.*
Molimo, ***ne parkirajte*** (lit. *parkiranje ne naređujte*) *ispred ulaza. U protivnom slučaju bit će vam probušena guma.*[14]

(29) شهروندان گرامی! لطفا کتاب ها را از اتوبوس **خارج نفرمائید**.
Šahrwadān-e gerāmī! Lotfan, ketābhā rā az otobūs ***xāreǧ nafarmāyīd****.*
Cijenjeni građani! Molimo, ***ne iznosite*** (lit. *ne naređujte van*) *knjige iz autobusa.*

ZAKLJUČAK: GLAGOLSKI NAČIN *INTERAKTIV*

Iz svih navedenih primjera, kao i onih prije, vezanih za upotrebu glagola, jasno je da se u učtivoj komunikaciji na perzijskom jeziku upotrebljavaju posebne forme glagola, drukčije od standardnih. Bitno je dodati da ti oblici u jeziku ne dopunjuju značenje standadnih glagola već ih upravo zamjenjuju u učtivoj komunikaciji. Ono što se iz takve upotrebe može zaključiti jeste da u perzijskom jeziku postoji poseban glagolski način u učtivoj upotrebi jezika,

14 Poređenja radi, u glavnom gradu Bosne i Hercegovine na jednoj garaži stoji natpis: *Ne parkiraj, bušim gume!*

na koji dosad u literaturi nije obraćena pažnja. Glagolski je način po svojoj definiciji skup sintaksičkih i semantičkih kontrasta, označenih alternativnim paradigmama glagola. Sa semantičke strane, posrijedi je širok opseg značenja, *posebno govornikovih stavova prema činjeničnom sadržaju njegovog iskaza*[15] (podvukao M. D). (Kristal 1998:212) Semantička analiza modalnih glagola, kao i izučavanje njihove distribucije u svakodnevnom govoru, privukli su veliku pažnju u lingvistici u posljednje vrijeme. Predloženo je više klasifikacija koje uzimaju u obzir pojmove kao što su *nužnost*, *izvjesnost*, *mogućnost* itd. (Kristal 1998:213) Po istom principu, u obzir se može uzeti i *stepen učtivosti* prisutan u iskazu. Swan (2005:21) glagolski način definira kao gramatičku kategoriju koja ima veze s informativnim ili komunikativnim statusom iskaza. Ako pod kategoriju glagolskog načina potpada da li je rečenica izjavna ili upitna (Vidjeti: Swan 2005:15), a tad oblik glagola uopće ne mora biti izmijenjen[16], onda sigurno potpada i stepen učtivosti iskazan tim glagolom, naravno ukoliko se on oblikom glagola može iskazati, a pokazano je da u perzijskom može. Glagolski način kojim se iskazuje učtivost u perzijskom jeziku povezan je više s komunikativnim nego s informativnim statusom iskaza, iako u slučaju honorifika prvog lica glagola *goftan* (*reći*) ni informativni status iskaza ne može biti zanemaren. Osim toga, u velikom broju jezika konjunktiv zamjenjuje indikativ u učtivom obraćanju, upitna forma glagola zamjenjuje imperativ, česta je upotreba kondicionala i slično. Dakle, kategorija glagolskog načina već je prisutna u opisu učtivosti. U perzijskom jeziku iskazivanjem poštovanja ili učtivosti u prvom licu upotrebljavaju se glagoli jednog, a u drugom i trećem licu drugog (u odnosu na prvo suprotnog) doslovnog značenja i na taj način pokazuje se stav govornika prema iskazu, a i prema učesnicima u govornom događaju. Zato te oblike treba posmatrati kao poseban glagolski način, koji će ovdje biti nazvan imenom *interaktiv*. Interaktiv zato što je upotreba različitih oblika prisutna samo u jezičkoj interakciji u kojoj u mnogim slučajevima dominira učtivost. Poseban naziv glagolski način dobio je iz razloga što formalnu razliku treba pratiti i terminološka. Na glagolski način interaktiv posebno trebaju obratiti pažnju stranci koji uče perzijski jezik. On im može biti od velike pomoći u učenju perzijskog jezika, a za njih može biti pretočen i u pravilo:

„Kod glagola najzastupljenijih u jezičkoj interakciji (*doći, otići, biti, jesti/piti, dati, reći*) koristi posebne lekseme – jedne za prvo, a druge za drugo

15 Prije bi se moglo reći da je govornikov stav prema sadržaju iskaza predmet pragmatike, a ne semantike, kako navodi Kristal.

16 Up. rečenice: *Doći ćeš.* i: *Doći ćeš?*

i treće lice – a kad su posrijedi složeni glagoli, na mjestu pomoćnog glagola (najčešće *kardan*) upotrijebi oblik *farmūdan*."

Izvori i skraćenice

AMM – Āl-e Ahmad, Ǧalāl (1385), *Modīr-e madrese*, Našr-e Honare pārīne, Tehran

BS – BEIZĀYĪ, Bahrām (1381), *Sagkošī*, Entešārāt-e Roušangarān wa motāle'āt-e zanān, Tehran

DB – Dānešwar, Sīmīn (1380), *Be kī salām konam*, Ċāp-e panǧom, Entešārāt-e Xārazmī, Tehran

HHD – Hātamī, 'Alī (1376), *Hezār dastān*, U: *Maǧmū'e-ye āsār*, Našr-e Markaz, Tehran, str. 853–1096.

HM – Hātamī, 'Alī (1376), *Mādar*, U: *Maǧmū'e-ye āsār*, Našr-e Markaz, Tehran, str. 1097–1152.

HǦ – Hātamī, 'Alī (1376), *Ǧahān-e pahlewān-e taxtī*, U: *Maǧmū'e-ye āsār*, Našr-e Markaz, Tehran, str. 76 –814.

ME – Mehrǧūyī, Dāryūš (1374), *Eǧārenešīnhā*, Entešārāt-e 'Elmī, Tehran

KMM – Morādī Kermānī, Hūšang (1385), *Mehmān-e māmān*, Ċāp-e haftom, Našr-e Nei, Tehran

PXN – Pezešknežād, Īraǧ (1384), *Xānewāde-ye Nīkaxtar*, Ċāp-e nohom, Našr-e Ābī, Tehran

QM – Qāsemxānī, Peimān, *Mārmūlak* (Igrani film – CD)

Literatura

Beeman, William O. (1381), *Zabān, manzelat wa qodrat dar Īrān*, Našr-e Nei, Tehran

Ǧahāngīrī, Nāder, (1378), *Zabān: Bāztāb-e zamān, farhang wa andīše*, Entešārāt-e Āgāh, Tehran

Holmes, Janet (1995), *Women, Men and Politeness*, Longman, London and New York;

Katnić-Bakaršić, Marina (2001), *Stilistika*, Ljiljan, Sarajevo

Kristal, Dejvid (1998), *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike,* Drugo izdanje, NOLIT, Beograd

Löbner, Sebastian (2002), *Understanding Semantics*, Arnold, London

Meškāto'ddīnī, Mahdī (1384), *Tousīf wa āmūzeš-e zabān-e fārsī*, Entešārāt-e Dānešgāh-e Ferdūsī, Mašhad

Muftić, Teufik (1998b), *Rječnik arapskog jezika*, El-Kalem, Sarajevo

Naǧafī, Abdol'hosein (1999), *Farhang-e fārsī-ye 'āmiyāne*, Tehran

Palić, Ismail (2007), *Sintaksa i semantika načina*, Bookline, Sarajevo

Sahragard, Rahman (2000), *Politeness in Persian: A Cultural Pragmatic Analysis*, Unpublished doctoral thesis, University of Leicester, Leicester

Swan, Michael (2005), *Grammar*, Oxford University Press, Oxford

Verschueren, Jef (2003), *Understanding Pragmatics*, Arnold, London

Yule, George (2000), *Pragmatics*, Oxford University Press, Oxford

Verb Forms That Express Politeness in Persian Language

Summary

The subject of this paper is the interesting use of verb forms that express politeness in Persian. According to the specific use of these forms, the author classifies them to first person verbs on one hand, and second/ third person verbs on the other. Thereafter, the use of the most common verb forms of this type in communication in Persian is described and reasons for such classification are given. Finally, based on the specific use of these forms of Persian verbs, it can be concluded that there is a verb mood in Persian that has not been recognized and described in the relevant resources so far. This verb mood is named *interactive* because of the fact that it is mostly used in language interaction among Persian language speakers.

KNJIŽEVNOST

UDK: 821.163.4.09-13 Međedović, A
821.163.42(497.6)-1:398

Sead ŠEMSOVIĆ

Glas pjesnika u epici Avda Međedovića

KLJUČNE RIJEČI: *usmena epika, Avdo Međedović, glas pjesnika, autoreferencijalnost*

Cilj je rada da preispita autoreferencijalnost u epskom naslijeđu prethodnika Avda Međedovića, a zatim da moguću teorijsku postavku podjele tipova autoreferencijalnosti primijeni na Međedovićeve epove. Ovakvim bi se postupkom sagledalo iskoračenje posljednjeg južnoslavenskog epskoga aeda u oblicima i poetičkim odlikama referiranja na sebe, što bi ukupnu sliku epskoga svijeta Avda Međedovića dobrano iskristaliziralo.

Bošnjačka usmena epska tradicija poznaje niz različitih tehnika epske naracije, što su primijetili već prvi njezini istraživači s kraja XIX i početka XX stoljeća. Raznolikost strukturnih elemenata jedne epske tradicije i njihova poetička izgrađenost ukazuju na njezin stadij zrelosti u kontekstu jezički srodnih epika, kao i najistaknutijih epskih tradicija svijeta. Slijedom toga, književnohistorijskim i književnoteorijskim bavljenjima epikom Bošnjaka ustvrđeno je kako bošnjačka usmena epika dobro poznaje visokokvalitetno izgrađenu autoreferencijalnost u inicijalnoj i finalnoj formuli, "promjenu pozornice", unutarnji monolog, pjesmu u pjesmi i tako redom, do nekih finesa unutar gotovo lirskih opisa.

Posebno zanimljiv i važan fenomen epske naracije jeste autoreferencijalnost, pod kojom podrazumijevamo pojavu kada se epski pjevač vlastitim glasom javlja, a mi kao čitaoci, dakle kao recipijenti koji izravno ne prisustvuju nastajanju pjesme, možemo sa sigurnošću reći: *Ovo kaže pjevač*. Pripada li određeni iskaz pjevaču, možemo saznati samo ukoliko otkrijemo funkciju tog iskaza u cjelokupnom tekstu pjesme, jer se pjevač uvijek javlja s jakim razlogom.

Osnovna komunikacijska razina autoreferencijalnosti podrazumijeva ostvarivanje komunikacije između usmenog epskog pjevača i slušaoca kao

recipijenta. Pritom, mora se imati u vidu da je bilo koji oblik komunikacije između ova dva sudionika nastanka epske pjesme jednostran, jer za komunikaciju, kao i za slušaoca, saznajemo samo iz teksta pjesme. Obraćanje epskog pjevača slušaocima može biti u jednom do dva stiha ili nakićeno u desetine stihova, što je često odlika visprenih pjevača.

U okviru osnovne komunikacijske razine prepoznajemo razinu u kojoj se predstavlja poetika djela, kako je pjesma nastala, od koga je pjevač čuo, da je istinita, zašto je pjevač pjeva itd. U razini koja je svedena na samu komunikaciju ovakvih pitanja naravno nema, već komunikaciju prepoznajemo samo iz pjevačevog obraćanja slušaocima/slušaocu.

Pod razinom formule podrazumijeva se autoreferencijalnost kojoj je oduzeta komunikativnost, te kao takva postaje najjednostavnijim oblikom autoreferencijalnosti u usmenoj epici. Pritom, mora se uzeti u obzir da je jednostavnost u usmenoj epici često krajnji, a ne početni stadij nekog razvojnog toka. Dakle, komunikativnost općenito možemo posmatrati kao osobinu koje nije bilo u fazi autoreferencijalnosti svedenoj na razinu formule, da bi se kasnije pojavila u manjoj mjeri, a zatim i potpuno, što je jedna mogućnost, dok po drugoj bi autoreferencijalnost s komunikacijom i sa problematiziranjem poetike bila početni stadij razvoja dok bi se autoreferencijalnost svedena na razinu formule javila tek u konačnici.

Do sada je iznimno malo govoreno o problemu javljanja usmenog epskog pjevača. Posebno možemo izdvojiti dvije knjige dvojice južnoslavenskih znamenitih folklorista. Hronološki posmatrano prvi je Luka Zima sa svojom knjigom *Figure u našem narodnom pjesništvu*, a zatim Tomo Maretić sa knjigom *Naša narodna epika.* Pored njih dvojice ovog pitanja doticali su se Vido Latković, Milman Paary, Alois Schmaus, A. B. Lord, Đenana Buturović i drugi, ali bez značajnijeg usredsređenja.

Javljanje narodnog pjevača Zima posmatra kroz *dijalogizam* i *sentenciju*. U okviru dijalogizma razlikuje šest figura,[1] pri čemu sentenciju određuje na sljedeći način:

1 Stiske figure u okviru dijalogizma:
1. *Schema per suggestionem* – „Ta se figura sastoji u tom, da govornik na svoje pitanje, koje je na koga drugoga upravio, sam odgovara.“ (Zima 1988:146)
2. *Soliloquium*. – „Onaj slučaj, kad govornik na svoje pitanje sam sebi odgovara.“ (Zima 1988:146)
3. *Ipofora*. – „(...) kad govornik navadja pitanje ili kakvo mnienje ne kao svoje nego kao tudje, pak takvo pitanje ili mnienje svojim odgovorom pobija.“ (Zima 1988:147)
4. *Komunikacija*. – „Pod komunikacijom razumiemo svaki iskaz, kojim govornik (respective pjevač) prekidajući objektivno pripoviedanje na slušaoca progovara, te tim njega učestnikom svoga govora čini.“ (Zima 1988:148)

Subjektivan način govora mješte objektivnoga pokazuje se i tim, da govornik kakvu obću misao kaže, pa pod njom i onaj specijalni slučaj, o kojem istom govori, podrazumieva, mješte da samo onaj specijalni slučaj navadja; a to čini sentencijom. (Zima 1988:153)

Pored toga što su primjeri za ove figure navođeni i iz djela koja ne pripadaju usmenoj književnosti kakvo je *Smrt Smail-age Čengića*, pa do toga da u pojedinim primjerima autor ne primjećuje da citirani dio ne govori pjevač već lik, Zima uspostavlja i izuzetno neprimjenjivu podjelu. Pritom, temeljni propust je što formule nisu razvrstane prema stepenu pojavnosti narodnog pjevača.

Zimina je klasifikacija ponuđenom definicijom figure koju naziva *komunikacija*, a koja u potpunosti odgovara definiciji autoreferencijalnosti u usmenoj epici u osnovnoj komunikacijskoj razini, bila od posebne koristi za ovaj rad. Figure *Schema per suggestionem* i *Soliloquium* u potpunosti odgovaraju našoj autoreferencijalnosti u usmenoj epici svedenoj na razinu formule. To su zapravo slučajevi u kojima prepoznajemo pjevača, a da pritom komunikacija nije bila uspostavljena.

Pored Luke Zime tu je i već spomenuti dr. Tomo Maretić u čijoj knjizi nailazimo na analizu prisutnosti epskog pjevača u pjesmi sagledanu kroz prizmu *stereotipnih početaka* i *stereotipnih svršetaka,* odnosno inicijalnih i finalnih formula, kao i kroz prizmu *promjene pozornice*. Sve Maretićeve definicije se u potpunosti uklapaju u naše viđenje ovoga problema što će najbolje potvrditi brojna navođenja u tekstu koji slijedi.

Problematiziranje poetike u usmenoj epici najčešće susrećemo u inicijalnoj i finalnoj formuli, gdje epski pjevač upoznaje slušaoce s nastajanjem pjesme, te sa načinom ili razlozima svoga pjevanja, pri čemu često spomene i instrument kojim se pjevač prati. Autoreferencijalnost u usmenoj epici nije rijetka pojava, a kako ćemo vidjeti kasnije, još manje nepoznata dosadašnjim izučavaocima usmene književnosti. Doduše, niko od njih ovu pojavu ne naziva autoreferencijalnošću, ali su je ipak uočili i pokušali uspostaviti neke osnovne zakonitosti kako njezinog postojanja tako i njene funkcije u pjesmi. O ovom pitanju dr. Tomo Maretić kaže:

5. *Sumnja*. – „Mi bi rekli, ta figura sastoji se u tom, da se po riečih onoga, koji govori, čini, kao da je položaj, o kojem se govori, takav, da govornik ne zna ni kud ni kamo.“ (Zima 1988:151)
6. *Korekcija*. – „Ta figura sastoji se dakle u tom, da govornik u obliku razgovora sa slušaocem ili sa sobom ono, što je prividno kao nerazmišljeno i neshodno kazao, opoziva, a na mjesto toga ono, što je shodnije, kaže.“ (Zima 1988:152)

> *Junačke naše pjesme često imaju takve početke koji ne stoje ni u kakvoj vezi sa sadržajem dotične pjesme; tj. kako se njima počinje ova ili ona pjesma, tako bi mogla počinjati i svaka druga. Takovi su počeci sasvijem lirske naravi, oni pjevaču služe za to da privuče pažnju svojih slušača, neka znadu da se sad počelo pjevati, pa neka se umire i slušaju. Lirska narav tijeh početaka vidi se otud što u njima pjevač izlazi iz epske objektivnosti i neutralnosti te kao u kakvoj lirskoj pjesmi govori o sebi i direktno se obraća na slušače.* (Maretić 1966:99)

Za ovaj odlomak možemo sa sigurnošću reći da je prva definicija autoreferencijalnosti u usmenoj epici. Knjiga je izišla još 1909. godine i ovakvom postavkom problema usmenosti ulazi u red preteča savremenog tumačenja književnosti, kako usmene tako i pisane.

Kako u slučajevima na koje smo ovdje ukazali tako i u onima koje u svojoj knjizi navodi Maretić, primjećujemo taj izravni odnos epskog pjevača, kao scenskog i vokalnog umjetnika s jedne strane, i slušaoca/recipijenta, s druge strane. U slučaju potpune autoreferencijalnosti ili autoreferencijalnosti komunikacijske razine s problematiziranjem poetike prepoznajemo punu svijest epskog pjevača koji inicijalnom formulom mami slušatelja, a finalnom ga obavještava da je pjesma završena.

O finalnoj formuli Maretić kaže:

> *Kako nekijem pjesmama na početku stoje zapjevci, tako nekima na svršetku stoje 'dopjevci', koji su kao i zapjevci lirske naravi i služe pjevaču zato da se sa svojim slušaocima kao oprosti i dade im znak da je pjesma svršena. Ni dopjevci ne stoje kao ni zapjevci u savezu sa sadržajem pjesme, kojoj su dodati, te bi mogli stajati na svršetku svake pjesme.* (Maretić 1966:101)

Samosvjesnost usmenog epskog pjevača, posmatrano kroz strukturu pjesme, najsnažnije je izražena u formulama kojima pjesma započinje i kojima završava. Dužina ovih formula kreće se od najmanje dva pa i do četrdeset stihova, što ujedno predstavlja i rekord u njihovoj dužini. Na duže formule, što se čini posebno vrijednim pažnje, nailazimo u manje poznatim zbirkama ili u zbirkama sačinjenim od ostavštine pojedinih sakupljača. Takav slučaj imamo u zbirci Alije Nametka *Junačke pjesme herceg-bosanskih muslimana*, kao i u zbirci *Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini*, sačinjene od dijela ostavštine Koste Hörmanna. U ostalim zbirkama gdje spadaju čak i dvije Hörmannove, zatim tri Vukove, dvije Petranovićeve zbirke, inicijalne su formule

svedene na minimum.[2] Zaključak koji možemo izvesti iz ovakve situacije nije nimalo afirmativan za spomenute sakupljače, a posebno za Hörmanna jer poređenjem pjesama iz njegove dvotomno objavljene zbirke sa tekstovima iz ostavštine uočavamo očito skraćivanje pjesama. Najvjerovatnije da je Hörmann ovako duge formule smatrao suvišnim jer – kako kaže i sam Maretić – „ne stoje ni u kakvoj vezi sa sadržajem dotične pjesme".[3]

Svaka od ovih dugih formula, a što se osobito tiče inicijalnih, ustvari je, uvjetno kazano, pozdravni govor epskog pjevača, koji se na taj način „prijavljuje", odnosno „odjavljuje" publici. Zajedničko ovakvoj inicijalnoj formuli sa inicijalnom formulom bajke jedino je njihova funkcija u ukupnom tekstu – obje služe za započinjanje priče. Osim toga, one su apsolutno različite. Za razliku od bajke, gdje se pričalac izuzetno rijetko „ukazuje" i kada se to desi, biva to u vrlo sumnjivim okolnostima (Samardžija 1998), usmeni epski pjevač je gotovo uvijek prisutan u tekstu. Pritom, kako smo već spomenuli, ta njegova prisutnost može biti očigledna kroz manji ili veći broj stihova. Sam kvalitet, odnosno čistoća autoreferencijalnosti, iako nije bezrezervno uvjetovana dužinom inicijalne formule, ipak zavisi od nje. To najbolje pokazuje popriličan broj ovih formula sastavljenih od po dva stiha među kojima gotovo da ne možemo naći čistu autoreferencijalnost.

Antologijski primjer ovog tipa autoreferencijalnosti zasigurno je inicijalna formula iz zbirke Đenane Buturović.[4] Epski pjevač u pet stihova zaokružuje svoju priču o sebi i o svojoj pjesmi. Naravno, u nekim primjerima nailazimo i na detaljnije opise nastanka pjesme, pa čak i na ime pjevača, ali ovaj primjer predstavlja najvještije strukturiranu inicajnu formulu s ovim tipom autoreferencijalnosti na koju smo uspjeli naići.

Usmeni epski pjevač u prvom stihu doziva: *Gusle moje, na glasu odavno*, ili u drugom primjeru, *E guslice moja davurijo*, na identičan način kako to Homer doziva: *Gnjev mi boginjo pevaj, Ahileju, Peleju sina*.[5] Tim zovom

2 Ovaj problem jako dobro primjećuje i Dušica Minjović u svojoj knjizi *Avdo Međedović na raskršću reprodukcije i kreacije*, gdje kaže: *Sakupljači i izdavači narodnih pesama retko beleže i objavljuju invokaciju, pretpev ili uvod.* (Minjović 2002:33)

3 Ova bi se teza, vjerujemo, mogla potkrijepiti uvidom u rukopis Hörmannove ostavštine, ali s obzirom da to ne bi bitnije izmijenilo temeljne postavke ovog rada, dokazivanje je ostavljeno za neku drugu priliku.

4 Gusle moje, na glasu odavno,
ova pjesma stari' pramdedova,
pa sam pismu od ni' zapamtio
i sada je evo iskitio.
Vi slušajte, ja ću kazivati. (Buturović 1995:531)

5 Homer: *Ilijada*, Beograd 1985, str. 50. (Prevod: Miloš Đurić)

oni mole one koje dozivaju za nadahnuće. Pored ovih primjera u usmenoj epici nailazimo i na stihove kojima se također neko doziva, ali tada dozivanje nije molba za nadahnuće, već *mantra* kojom se tjeraju zle sile. U takvim stihovima često se epski pjevač slušateljima obraća sa *braćo*.[6]

Taj ritual koji je ovdje sveden na jedan stih, tokom stoljeća razvoja poprima sasvim drugačije razloge postojanja i posebno se odomaćuje u drami u obliku prologa. S tim što prolog u drami zadržava temeljnu funkciju u tekstu – informiranje publike o predradnji i o radnji koja slijedi.[7]

Ep *Ženidba Smailagić Meha* počinje stihovima:

Prva riječ: „Bože, nam pomozi!“
Evo druga: „Hoće, akobogda.“
Samo da Ga pominjemo često,
Pa će nama dobro pomagati,
I od svake muke zaklanjati,
Muke ljute i dušmanske ruke,
I svakoga hala i belaja.
(A i bijede gore od belaja)
Jer je gora od svakog belaja,
Od zla duga i nevjernog druga.
Biće kiše, rodiće godina,
Dužan će se duga odužiti,
A zlog druga nigda do vijeka,
A u kući loše domaćice.
Od te nema gore kukavice.

6 *Stante braćo, da vi čudo kažem* (Vuk II, pj. br. 12.),

Moja braćo da vam pjesnu kažem,
staru pjesnu od starog zemana. (Hörmann 1996²:142)

Traženje podrške i nadahnuća od Više Sile nalazimo u jednostavnim formulama *Bože mili čuda velikoga*.

7 Definicija *Prologa* koju su za *Rečnik književnih termina* ponudili dr. Marta Frajnd i dr. Dimitrije Bogdanović je u jednom segmentu identična Maretićevoj definiciji inicijale i finalne formule, ili kako bi on to rekao „zapjevka“ i „dopjevka“. Autori kažu: „Prolog nije neophodan deo drame, a kada postoji, može biti dvojak: u nekim slučajevima tesno je povezan sa strukturom drame ili je njen sastavni deo, a u drugim nema skoro nikakve veze sa radnjom kojoj prethodi i čini autonomnu celinu.“ Kao što možemo uočiti prolog u drami često ima osobine identične inicijalnoj formuli usmene epike. Koristi za najavljivanje i često nema nikakve veze sa radnjom djela koje najavljuje. Ovakva inicijalna formula u usmenoj epici podrazumijeva određeni stepen autoreferencijalnosti, dok u drami to ne mora biti slučaj.

Nije s mirom mužu kući doći,
Ni sa sobom poves' musafira.
Sve ga void a o jadu misli,
Koji će ga jadi zadesiti
Od zle kučke na dom domaćice.
Crnše mu je srce od gavrana.
Kuću pokri, pa neće kapati,
Ženu udri, pa neće lajati.
Teško tome ko se ženom tuče,
Kad se sama na pamet ne vuče
Ondar, moja skupljena gospodo!
Sad velimo pesmu da brojimo,
I s tom pesmom da se veselimo.
Ta je pesma od starog zemana,
Što su stare radile gazije,
I junaci u svakojoj stranci,
Za sjajnoga Sulejmana carstvo.
Uzviš'no se carstvo tursko zvalo;
Tristo šes'et im'o valiluka.
Bosna mu je ključanica bila,
Ključanica i zlaćeni ključi
Od svakoga dobrog pouzdanja.
(1-36)

Kao što vidimo, inicijalna formula ovoga Međedovićevog epa sadrži potpunu autoreferencijalnost ili autoreferencijalnost komunikacijske razine s problematiziranjem poetike, s tim što kao dodatak imamo i uvodnu molitvu. Na isti onaj način kako Homer zaziva muzu, tako i Međedović traži Božiju pomoć kako bi posao koji upravo započinje mogao uspješno i okončati. Pored jasnog prepoznavanja monoteističke tradicije ova inicijalna formula kojom nam se Međedović lično javlja sadrži i snažno pamćenje islamskih principa vjerovanja – često spominjanje Boga. Iako sve monotesitičke tradicije operiraju pojmom *spomenuti Boga* prilikom nekog započinjanja posla, Međedovićeva singmatska cjelina jasno referira na Kur'anski tekst u kome se preporučuje što češće spominjanje, a ne samo u inicijalnoj poziciji.

Nakon preporuke za čestim spominjanjem Boga radi zaklanjanja od *svake muke*, Međedović kreće u nabrajanje nekih od muka među kojima

posebnu pažnju posvećuje ženi, što nije usamljen slučaj za inicijalnu formulu u bošnjačkoj usmenoj epici.[8]

Međedovićevo ostvarivanje komunikacije s recipijentom radi njegovog potpunog uvlačenja u svoj epski svijet, sadrži osnovne informacije o pjesmi. Upravo se tada ukazuju obrisi epskog svijeta u nastanku. Međedović ovom formulom iznosi svoj lični stav, stav pjesnika-pjevača o auditoriju (skupljena gospodo), o pjesmi (od starog zemana), o željenom efektu pjesme (da se veselimo) čime zapravo on ulazi u poetičke odlike priče koja upravo nastaje.

---

8 Lahka noći bila na pomoći,
sad, u ime Boga istinoga,
đe sjedimo da se veselimo
i u zdravlju kućnjeg domaćina,
u dvoru mu svati zapjevali
i maleno čedo zaplakalo,
pod jorganom jako napinjalo,
domaćica veselija bila
i na jutro bolje uranila,
ukuhala maslenicu vruću,
dragom sjela na desno koljeno,
desnom rukom kahvu donijela,
a lijevom čibuk pripalila
i doručku maslenicu vruću.
Al' ih nije lasno veseliti
jer su žene stare kavgadžije,
ubile ih po srcu sandžije,
po leđima pletene kandžije.
Jošte dalje Bog nam dao zdravlje!
Prokukala kukavica sinja,
pa joj mahni sirotinja ljuta,
za njom ode a redom govore:
„Blago tebi kukavico sinja,
kad ti kukaš od grane do grane
a nijesi begovima dužna,
nit si tamo pod strašnom komandom,
te ti nije Piljević kadija,
haračlija Branković Nurija!"
Sad otalen da vam pjesmu kažem,
ako bi me grlo poslušalo,
čini mi se poslušat me neće,
jer je moje grlo promrznulo.
Već hoćemo koliko moremo,
ili cijelu ili polovinu,
il' od pjesme jednu komadinu.
Već po tome, skupljena družino,
četu kupi dizdar Osman-aga, (...)
(Obilježio S. Š.) (Hörmann 1966:97)

U ovakvoj strukturi poetičkog propitivanja prepoznajemo pjesnikov samouvjeren ulazak u svoj epski svijet i isti takav poziv recipijentima, kojima već narednim stihovima blještavog opisa velikog carstva širom otvara vrata svog epskog svijeta.

U inicijalnoj formuli pjesme *Junaštvo Đerzelez Alije* također nailazimo na identične motive prizivanja Božije pomoći i preporuke za čestim spominjanjem Boga, kao i u *Ženidbi*, uz šta stoji motiv sasvim netipski za bošnjačku usmenu tradiciju:

Oj, riječ prva, Bože ni pomozi!
Evo druga: Amin, ako Bog da!
Samo da ga pominjemo često,
Pa će nama svuđ Bog pomoć' jaki,
Ako Bog da, muke zaklanjati,
Svake muke i ruke dušmanske
I svakoga hala i belaja;
I bijede gore od belaja,
Jer je gora od sedam belaja.
I na kući loše domaćice –
Od te gore nema kukavice
K'o na kući od zle domaćice.
Nije s mirom kući mužu poći,
Ni za sobom poves' musafire,
No ga vodi, a o jadu misli
Koji će ga jadi zadesiti.
Crnše mu je srce od gavrana.
A poslije, skupljena gospodo
Da vi jednu staru pesmu pričam
O' starine, vakta Sulejmana,
Najvećega na svijet' vladara.
A sjajnoga cara Sulejmana,
Koji sudi što to niko nije
Za tri stotin' šes'et valiluka.
Ondar sila Sulejman bila,
Pa se o toj sili toga cara
Skupilo se svije' sedam kralja...
(1-27)

U devetom stihu navedenoga isječka Međedović spominje i *sedam belaja* od kojih je bijeda gora. Broj sedam se zaista javlja u nizu različitih usmenoknjiževnih i pjesničkih i proznih oblika, ali kontekst u kome ovaj broj Međedović koristi jedino može ukazati na sintagmu *sedam smrtnih grijeha* iz kršćanske dogme o strahu. Iako se isti grijesi imenuju i u Kur'anu i u hadisima, te probelmatiziraju i u islamskih učenjaka, nikada se ne obuhvataju sličnom sintagmom. Budući da simboliziraju najveće muke, Međedović ih ovom sintagmom jednostavo obuhvata kako bi teškoću bijede što bolje potcrtao.

U propitivanim zbirkama bošnjačke usmene epike nismo naišli na bilo kakav sličan oblik inicijalne formule kakvim započinje Međedovićeva pjesma *Osveta pogibije Mustaj-bega Ličkog*. Nakon uobičajenih riječi hvale vladavine cara Sulejmana dolaze stihovi:

Bosna carstvu ključanica bila,
Ćiler carski i carevi ključi.
Tada Bosnu sultan nanožijo
I bošnjačke paše postavijo.
Jučer pevah za bega Ličkoga.
Pevasmo ga i izgubismo ga.
Danas da ga braćo osvetimo!
Već po smrti Ličkog Mustaj-bega
Prođe vreme pošto beg pogibe,
Dan iz dana dvanajes' godina.
(27-36)

Prilika u kojoj nastaje ova pjesma zasigurno je rijetkost unutar bilo koje epske tradicije, najprije zbog postojanja dviju pjesama od kojih prva opijeva smrt određenog epskog junaka (*Smrt Ličkog Mustaj-bega*), a druga osvetu njegove smrti (*Osveta pogibije Ličkog Mustaj-bega*), a zatim i prilike da druga pjesma bude ispjevana tek sutradan nakon pjevanja prve pjesme. Dakle, okolnosti u kojima pjevač izvodi manji ili veći dio svoga repertoara nužno utiče na njegov subjektivni doživljaj pjesme, koji je povremeno izražen u inicijalnoj formuli snažnim autoreferiranjem. Budući da u starijim bošnjačkim zbirkama ne nailazimo na sličnu tematsku poveznicu između pjesama, kao ni povezanost inicijalne formule druge pjesme s tematikom prve, pri čemu same osobenosti nisu izvan okvira epskog svijeta, Međedovićeve pjesme i njihove inicijalne formule samo su zapravo najživlji zabilježeni epski svijet. Jedan od razloga je i Parryjeva želja da nađe živog Homera i napravi što vjerodostojniju sliku njegovog epskoga svijeta. Dakle, ovakvih je odnosa između pjesama i

pjevačevih autoreferiranja koja povezuju dvije pjesme zasigurno moralo biti, jer sam fenomen nije izvan poetike epskoga svijeta, a na njegovom neprisustvu unutar primjera objavljenih zbirki možemo jedino zahvaliti dobronamjernim, ali neprofesionalnim sakupljačima. Na temelju tih zbirki Maretić i dolazi do zaključka o počecima "kako se njima počinje ova ili ona pjesma, tako bi mogla počinjati i svaka druga", što, kako vidimo, u Međedovićevom primjeru i nije slučaj. Time se ustvari poklazuje i majstorstvo Milmana Parrya koji iz kataloga od šezdesetak naslova odabira da čuje, nimalo slučajno, upravo ove pjesme koje će budućim izučavaocim ponuditi najbolje konture poetike epskog svijeta uopće i osobenosti Međedovićevog epskoga svijeta.

Među propitivanim zbirkama zasigurno je najzgusnutije izvedena sljedeća finalna formula:

Davno bilo, sad se spominjalo,
javor gusle sve su sačuvale
uspomene na naše junake.
(Hörmann 1966:172)

Na majstorski način epski pjevač prikriva svoje javljanje i problematiziranje poetike djela. Već u prvom stihu saznajemo da je pjesma završena i da sada slijedi nešto što više nije pjesma već tvrdnja koja se tiče pjesme, da se opisano davno dogodilo, a tek se sada spominje. Poetika je sadržana u otkrivanju funkcije javor-gusala, koje su sačuvale uspomene na naše junake. Stalnim ponavljanjem junačkih podviga kroz pjesme koje su svojim tonovima pratile, gusle su u svijesti naroda sačuvale te uspomene, pri čemu se naravno ostvaruje i svojevrsno antropomrfiziranje gusala. Njima epski pjevač pridaje sve zasluge za očuvanje sjećanja.

Kod Međedovića su finalne formule sasvim različito oubličene, što u dobroj mjeri udstupa od stava kako to može biti završetak bilo koje pjesme. U *Ženidbi* glasi ovako:

To je bilo, kad se je činilo,
U taj zeman sjajnog Sulejmana.
Dobra Bosna, a dobar i zeman,
Dobro hi je pomagao sultan.
Od mene vi malo razgovora,
A od Boga dugo i široko.
Vita jelo, pouzdigni grane,
Svoj gospodi da su zdravo glave!
Zelen bore, pomogni nam Bože!

Amin, Bože, hoće ako Bog da.
Pa sad doba da se veselimo,
Veselimo i pesme pevamo.
(12 300 –12311)

U *Smrti Ličkog Mustaj-bega*:
Tad je bilo, pa se je činilo.
Do osvete Ličkog Mustaj-bega,
Dok se malo Bosna zakopiti
Barem, barem deset, dvenes' ljeta,
Nek ostaju majke bez đeteta.
To je bilo kad se je činelo.
Taksirata među krajinama,
Tak'e borbe bile u turaka,
U turaka i u Nijemaca,
Na svakome mestu graničara.
Od mene vi malo razgovora,
Mi to znasmo i to ispevasmo.
Gospodine, i s gospodinima,
Nek ste zdravo, i neka ste mirno!
Da se vazda među vama peva!
Vesele vi glave i bešene
Ka i ruža u bašči s proleća,
Cevtala vi na obrazu lica!
Od mene vi malo razgovora,
A od Boga dugo i za mlogo!
(2371-2390)

Komunikacija koju Međedović uspostavlja na kraju epa sadrži i spominjanje same pjesme, što smo šire imenovali kao problematiziranje poetike, kako bismo uspostavili distinkciju između autoreferencijalnih oblika u kojima se govori o samoj pjesmi i onih u kojima se pjevač bavi nekim drugim pitanjima. Finalna je formula epa potpuno u skladu sa poetičkim normama svoje funkcije, dok je u pjesmi *Smrt Ličkog Mustaj-bega* samo djelimično usklađena. Njezina temeljna intencija nije samo okončati pjesmu već i najaviti osvetu. Dakle, na svojevrsnom uvezivanju dviju pjesama usmjeren je kako završetak prve, tako i početak druge pjesme. Samo autoreferiranje nije izvan poetke drugih uobličenja sa problematiziranjem poetike, ali je strukturiranje inicijalnih i finalnih formula u ovim slučajevima sasvim drugačija od ranije zabilježenih pjesama.

Komunikacijska razina svedena na samu komunikaciju

U ovoj razini autoreferencijalnost usmene poezije nema se za cilj problemetiziranje poetike djela, kao što je bilo slučaj u prethodnoj razini, već je isključivo okrenuta ka uspostavljanju komunikacije između pjevača i slušaoca. Po mnogima bi ovaj oblik autoreferencijalnosti bio upitan jer se njime ne problematizira poetika djela, ali uprkos tome on to svakako jeste, jer se ipak mora uzeti u obzir da se epski pjevač ovakvim javljanjem i uspostavljanjem komunikacije obznanjuje i mi ga kao čitaoci, dakle kao neko ko ne sudjeluje u izravnom nastajanju djela, jedino tako možemo i prepoznati, pa makar samu pjesmu i ne spomenuo.

Epski pjevač često postavlja pitanje na koje sam daje odgovor, pri čemu gotovo uvijek koristi neku imenicu, najšeće *braća* u vokativu (*braćo*) kojom se neposredno obraća slušaocima. Primjera sa ovakvim ostvarivanjem komunikacije, kao što smo vidjeli u prethodnom poglavlju, ima i u prvoj razini autoreferencijalnosti s tom razlikom što se uz njih nalazi i problematiziranje poetike, dok to ovdje, naravno nije slučaj.

O ovom pitanju posebno govori Luka Zima u svojoj knjizi *Figure u našem narodnom pjesništvu* prvi put objavljene 1880. godine u Zagrebu. Figura koju Zima naziva *komunikacija* u potpunosti odgovara, makar po primjerima koje navodi, ovoj razini autoreferencijalnosti u usmenoj epici, s tim što je definiciju tako široko postavio da obuhvata i prethodnu razinu autoreferencijalnosti. Kao i u slučaju prethodne razine, i ova je najzastupljenija u inicijanoj i finalnoj formuli, mada se može naći i u drugim slučajevima.

Ne samo zbog dužine svojih pjesama već i zbog svoje znatne razvijenosti, bošnjačka usmena epika znatno je bogatija ovakvim primjerima nego pjesme drugih nacionalnih epika južnoslavenskog područja. To primjećuje dr. Tomo Maretić još davne 1909. godine u knjizi *Naša narodna epika*:

> *Jedna osobina muhamedovskijeh pjesama stoji u ovome: kad pjevač vidi da je već dosta govorio o kojem predmetu i da je vrijeme prijeći na drugi ili vratiti se k pređašnjemu, onda kaže: dosta je o ovome, a sada da vidimo drugo nešto. Tako u Zborniku Mat. Hrv. III, str. 56, kći bana bihaćkoga Anica kazuje opširno svome ocu grdan san što ga je usnila, a otac joj ga isto tako opširno tumači. Iza toga veli pjevač: 'Neka bana sad u Bišću bilu, neka bana neka mu Anice, da gledamo Osman–pašaliju', – pa onda govori o tome Osmanu, koji je nuždan za izvršenje Aničina sna.* (Maretić 1966:104)

Pored ovog antologijskog primjera, Maretić navodi još nekoliko skromnijih koje ovdje nećemo preuzimati, nakon čega iznosi zanimljivu tvrdnju:

Mnogo je rjeđi ovakav način prelaženja s predmeta na predmet u kršćanskim (hrišćanskim) pjesmama.“ (Maretić 1966:105)

Naši primjeri za ovu razinu autoreferencijalnosti su:
U inicijalnoj formuli: [9]

Ašikuje momak i djevojka,
ašikuju dvije godinice.
Kad s’ okrenu u treću godinu,
često momak odlazi djevojci.
Čiji j’ momak, oklen je djevojka?
Oboje ću pravo kazivati.
(Buturović 1995:598)

Vino pila četiri serdara,
Na Liješnju, u ćelije donje;
Svakog ću ti po imenu kazat’:
(Bašić 1991:239)

U finalnoj formuli:

Ne znam više, rodile mi višnje,
ljubile me babe ostarele.
(Hörmann 1966:104)[10]

9 Jedan od primjera koje Zima donosi u svojoj knjizi je i:
Svi munari lunam’ okićeni,
Da rečemo: čija je najljepša?
Najljepša je careva munara.

(Zima 1988). Pjesma citirana iz zbirke *Srpske narodne pjesme iz Hercegovine.* Priredio V. St. Karadžić, Beč (?) 1866, 172.

10 Od istog pjevača nailazimo na dvije slične finalne formule, ali sa problematiziranjem poetike
Eto pjesme, eto razgovora,
ne znam više, rodile mi višnje,
a ni dilje, rodile mi dinje,
brdom dinje, dolom lubenice,

Kao što vidimo iz navedenih primjera, epski pjevač uspostavlja komunikaciju sa svojim auditorijem, a da pritom ne analizira niti spominje svoju pjesmu niti način pjevanja. Kao primjere ove razine autoreferencijalnosti u finalnoj formuli donosimo i završetke triju pjesama jednog epskog pjevača[11] kako bismo potvrdili Maretićevu, a i našu tezu o mogućnosti otpočinjanja, odnosno završavanja više pjesama istim stihovima. Pritom, ovi primjeri potkrepljuju i Lordovu ideju da je "mogućno (...) razlikovati pesme jednog pevača od pesama drugog, čak i kad imamo samo go tekst bez muzičkih i vokalnih nijansi". (Lord 1990:22)

Kako se pokazalo iz našeg istraživanja, primjeri za ovu razinu autoreferencijalnosti znatno su rjeđi od onih za prethodnu razinu. Razlog je jednostavan: usmeni epski pjevač rijetko propušta priliku da napomene istinitost pjesme, kao i svoje pjevanje i da za njega traži kakvu-takvu nadoknadu. Usmeni pjevač obično i pohvali, ako ne izričito svoje pjevanje, onda obavezno svoje gusle. Pritom, formule u kojima nailazimo na autoreferiranje pjevača bez spominjanja pjesme znatno su kraće i jednostavnije strukturirane, kako smo pokazali, čak i kod pjesama jednog istog pjevača.

Na nešto dužu formulu u kojoj pjevač sam postavlja pitanje i sam na njega daje odgovor nailazimo u *Ženidbi Smailagić Meha* kada pjevač nakon širokog kadra opisa okupljene londže prelazi na krupan kadar – opis mladog Smajil-aginog sina.

---

ljubile me lijepe djevojke,
udovice često dolazile,
pušćenice i ne odlazile.
(Hörmann 1966:48)

Eto pjesme od starog zemana,
već me pusto grlo zaboljelo
kazujući tri bijela dana.
Ne znam više, rodile mi višnje,
niti bolje, rodilo nam polje,
i u polju bjelica pšenica,
ljubile me glavite djevojke,
pušćenice često dolazile,
udovice i ne odlazile.
Zdravo bio ko je pročitava,
kusur, na zdravlje vam bila.
(Hörmann 1966:97)

11 Mehmed Dizdarević iz Rogatice. Pjesme je potkraj 1888. u Rači zabilježio Toma Dragičević i nalaze se u rukopisnoj ostavštini Koste Hörmanna. Ove tri pjesme objavljene su u navedenoj knjizi u kojoj su objavljeni i kratki sadržaji još četiri pjesme od istog pjevača i istog zapisivača.

Kad pogledaš londžu naokolo,
Ima l' iko bolji od kojega.
Sve ostavi, jednoga pre'stavi:
Mehmed sinak Smajil-alajbega.
(177-180)

Taj svojevrsni preusmjerator s jednog kadra na drugi Međedović majstorski konstruira, nakon ličnog komentiranja njihovog druženja, koje ćemo predstaviti u grupi autoreferencijalnosti u obliku formule bez uspostavljanja komunikacije, pjevač najprije na svoju poziciju sveznajućeg pripovjedača poziva recipijenta i gotovo kao da mu rukom pokazuje dok izgovara: *Kad pogledaš londžu naokolo.* Ovako živim postupkom oslikavanja epskoga svijeta, Međedović sasvim nadrasta navedene primjere autoreferiranja epskoga pjevača, jer čak i čitalac zapisanoga teksta hendikepiran nemogućnošću slušanja žive izvedbe, sasvim jasno razlučuje Međedovićev epski svijet kao mnogostruko življi od svih prethodnih dosada zabilježenih epskih svjetova. U ovom kratkom isječku od tek četiri stiha stari majstor uspostavlja dijalošku formu, kakvu nismo uspjeli naći u ranijim zbirkama. Čitamo ga na dva načina: prvim se stihom pjevač obraća svome recipijentu izravno pokazujući mu sve ljepote svojega svijeta, a trećim stihom kao da se pjevaču obraća neko drugi ko naravno može biti recipijent, ili je u sva četiri stiha to možda, što je još vjerovatnije – veliki učitelj koji pjevača vodi ka univerzalnom epskom svijetu.

Činjenica da kod Međedovića nailazimo na stihove koji nisu savršeno strukturirani, bilo da imaju za jedan slog manje ili više, ili da je započeo jedno a nastavio drugo, ili da je spomenuo na londži nekoga ko nikako nije mogao biti tu, ne čini njegovo djelo manje vrijednim, jer kao kad bismo slike velikih majstora postavili ispod nekih zraka i vidjeli svaki potez kistom, pomislili bismo kako one i nisu tako velike. Pojedinačni zamah ne može poremetiti majstorsku cjelinu, jer zamah je samo trenutak unutar konstantnog užitka u nastanku djela. Međedović zapravo tako i slika svoj svijet. Povremeno se vrati da propust prethodnig poteza popravi novim.

Razina formule

Za razliku od prethodnih razina, funkcija ove razine autoreferencijalnosti je identična funkciji takve formule u usmenoj priči. Autoreferencijalnost ove razine, najčešće od jednog ili dva stiha, svedena je na samu sebe, odnosno na sopstvenu funkciju. Osim te sopstvene funkcije na koju je svedena, ne

sadrži ništa drugo i u tom domenu je autoreferencijalna, što je sasma različito od autoreferencijalnosti u dužim formulama.

Na osnovu sljedećih primjera uvjetno možemo postaviti tri tipa autoreferencijalnosti u razini formule.

– formi pitanja
– formi komentara
– formi kratkog javljanja

Forma pitanja:

Pa on gradi knjigu na koljenu,
Pa je posla Mitru neimaru,
Šta j' u knjizi paša načinio?
"Oj, čuješ li, Mitre neimare (...)."
(Buturović 1995:145)

Kad nastade četvrta godina,
Jedno jutro Stojan uranio
U odaji u visokoj kuli,
Pa preda se trmpez postavio.
Ja ko dvori Janković-Stojana?
Obje sestre Janković-Stojana.
(Buturović 1995:156)

Forma komentara:

Beže za to ništa nije znao,
gdje je Mijat u oklopu c'jeli;
da je znao, ne bi se kladio.
(Buturović 1995:177)

Kad djevojka ugleda turčina,
Na Halila ašik se učini.
Nije nikad žensku vjerovati.
(Buturović 1995:256)

Kad je blizu došo Husrev-begu,
- Pametan je beže Ljubovića -

On svojega razjaha đogata,
Pa mu sluge konja prihvatiše,
Beg pješice na nogama pođe,
Pa pješice Husrev-begu dođe.
(Buturović 1995:129)

No da vidiš Husa delibaše,
Crn mu obraz odsad dovijeka!
(Buturović 1995:182)

Vidi begu jada iznenada:
Muka spremit slugu i dorina,
A još više ne poslušat majke.
(Buturović 1995:169)

Kad veziru sitna knjiga dođe,
Pa vidio što mu knjiga piše,
Vid' vezira, rđa ga ubila!
Gdje se vezir hoće prevariti,
Na banova tri tovara blaga
(Buturović 1995:179)

U promjeni pozornice:

Da vidimo Kumalić Nuhana
(Buturović 1995:155)

Forma kratkog javljanja:

"(...)Pa sam imo na Dravi ćupriju,
Na ćupriji pet stotin dućana,
Napunjeni dibom i kadifom,
I još", *kaže*, "čohom venedičkom".
(Hörmann 1966:132)

"Ja šta", *veli*, "tuđer u zindanu,
more", *kaže*, "Zadranine bane,
jal me vodi, jali me pos'jeci,
jali kaži šta je dugovanja!"
(Hörmann 1966:137)

Referiranje epskog pjevača svedeno na formulu predstavlja zasigurno jedinu pravu umjetničku autoreferencijalnost. Upravo iz razloga što javljanja u prethodne dvije razine nastaju uglavnom prije početka ili nakon završetka pjesme, dok su ova javljanja u toku same pjesme i zasigurno da su ih i sami slušaoci, što može biti samo pretpostavka, bolje zapažali i da su im ovi komentari i javljanja bila draža od onih u inicijalnoj i finalnoj formuli. Mi kao čitaoci „golog teksta", kako bi rekao Lord, možemo samo da pretpostavljamo kakav je to osjećaj doživjeti trenutak nastanka pjesme. Kada se pritom pjevač nekim svojim komentarom ili pitanjem ubaci neposredno u tekst pjesme, time osvježi slušaoce i za trenutak ih dozove u stvarnost, da bi ih već sljedećeg trenutka vratio natrag u pjesmu.

Međedović naravno proširuje formulu i u nju vanredno dobro utkiva bogatiji lični doživljaj opisane prilike:

Zar se nije lasno veseliti?
Konji svoji, svako dobro svoje,
Nit' harača, nit kak'oga danka,
Niti ručku mislu ni večeri,
Svaki kmete ima i čivčije,
U riznice para gotovije.
Ko vešt nije, pa bi hi vidijo,
Zakl'o bi se da su pašalije.
Postarije dvore bajraktari,
Na vitke se sablje poduprli,
Baš ko lale cara u divane.
(166-176)

Iako Međedović na svoje retorsko pitanje "zar se nije lako veseliti" nudi odgovor sadržan opisima bogatstva, pri čemu kroz njegove riječi pohvalâ dobrano struji ista ona gorčina siromaštva na koju nailazimo i u inicijalnim formulama u kojima je bijeda "gora od sedam belaja". Takvi se pasaži u epskih pjevača naravski znatno češće javljaju u inicijalnoj formuli, ali Međedović ne ispušta priliku da i u trenutku opisa bogatstva okupljene gospode ne prokomentira i time uspostavi ironijski diskurs, čime zapravo izlazi iz okvira tradicijske usmene epike. Iako strukturno ovaj oblik autoreferencijalnosti podsjeća na oblike koje navodimo iz ranijih zbirki, pri čemu su njihove poetičke odlike sasma razlčite. Međedović u okvirima uobičajene strukture unosi emociju kakva je epskom pjevaču tradicionalne epike nepoznata. S jedne strane on hvali

bogatstvo i moć uglednika iz svog naroda, ali s druge ne može poput tradicionalnog epskog pjevača zagušiti intimno lični osjećaj. Silina ćutanja života u kasnoj epici teži potpunom brisanju granične linije između stvarnosti i fikcije. Sve je manje svetih tema koje su u epskom svijetu nedodirljive. Ta sada već propusna granica različito se manifestira u zavisnosti od pjevačevog poznavanja arhetipa epskog svijeta, odnosno od njegove bliskosti s univerzalnim epskom svijetom.

Znatno kraća autoreferencijalnost, u tek jednom stihu, ali pritom ne i manje vrijedna, nalazi se u pjesmi *Gavran harambaša i serdar Mujo*:

Šala nije Lički Mustaj-bego,
U njegove na odžak mutvake
Vazda ima hazur brašnjenika,
Debeloga od ovnova mesa
I bijela hleba i skorupa.
*Lasno li se zgodnu opremiti.*12
Dok se sedam sokolva spremi
Mujo s društvom popi mešće vina.
(1681-1688)

Međedović kao tek usputno dodaje svoj komentar koji sasvim poprima kritičarske odlike socijalno-imovinskog karaktera.

Sasvim izvan navedenih tipova autoreferencijalnosti nalaze se sljedeći stihovi:

"E, Halile, šta je s Jasikama?"
"Dobro, Mujo. Ne ostavi, Bože,
Bez igbala braću Hrnjičiće!
Ja Osmana u Jasike nađo'."
Cijelu mu *peva krajišnicu*
Šta je gore očinio š njime.
(GHiSM:1441-1446)

Pretraživanjem digitaliziranih zbirki[13] ustvrdili smo kako se niti u jednoj pjesmi ne javlja slična sintagma, pa čak niti sama imenica *krajišnica*. Zanimljivo je kako Međedović sintagmu *peva krajišnicu* ne upotrebljava u

12 Preuzimamo Bynumovu transkripciju ovog stiha (http://enargea.org/ue/texts/gavran2.html), jer kod Čolakovića on glasi *Lasno bi se zgodnu opremiti*, što je sasvim besmisleno.

13 Narodna biblioteka Srbije u okiru projekta *Epska narodna poezija*, koji potpisuju Mirjana Detelić i inžinjer Marijan Tomić, postavila je na svojoj stranici http://digital.nb.rs/epp/ sljedeće digitalizirane zbirke usmene epike:

osnovnom značenju *pjevanje epske pjesme krajišnice*, već ustvari gradi metaforu u kojoj sintagma dobija značenje *pričanje događaja (priče)*, jer Halil se netom vratio od Gavran Harambaše i Serdaru podnosi izvještaj.

Na sasvim neobičan oblik glagola nastalog od imenice *krajišnica* nailazimo nešto kanije u istoj pjesmi:

Šta da dužim i da krajišničim?[14]
Sve po redu na trides' pusija,
I na trides' aga carevije,
Najsilnije što s undžurovci.
Svaki njega sa šešanom gađa.
(3058-3062)

Komentar koji pjevač daje ima strukturu i oblik pitanja, ali je njegova funkcije prije svega retorička, odnosno u pjesmi funkcionira kao komentar jer ne očekuje nikakav potencijalni odgovor na postavljeno pitanje. Pored toga što gradi umjetnički vanredno dobar komentar sa snažnim autorefencijalnim karakterom, jer u jednom stihu imamo pjevačevo javljanje koje se najprije ogleda u gramatičkim (prvo lice jednine), a zatim i semantičkim odlikama glagolâ, *dužim* i *krajišničim*. U toj snažnoj sprezi različitih odlikâ naslijeđenih i tek izgrađenih riječi, nastaje stih koji svojom snagom daleko nadmašuje stihove slične funkcije Međedovićevih prethodinka. Kreativnost pjesnika da gradi sasvim nove riječi kako bi pokušao iskazati slilinu svog pjesnička genija, u

Vuk II-IV – Sabrana dela Vuka Karadžića, Srpske narodne pjesme, izdanje o stogodišnjici smrti Vuka Stefanovića Karadžića 1864-1964 i dvestogodišnjici njegova rođenja 1787-1987, Prosveta, Beograd 1986-1988.
Vuk VI-IX – Srpske narodne pjesme 1 – 9, skupio ih Vuk Stef. Karadžić, državno izdanje, Beograd 1899-1902.
SANU II-IV – Srpske narodne pjesme iz neobjavljenih rukopisa Vuka Stef. Karadžića, Srpska akademija nauka i umetnosti, Odeljenje jezika i književnosti, Beograd 1974.
SM – Sima Milutinović Sarajlija, Pjevanija crnogorska i hercegovačka, priredio Dobrilo Aranitović, Nikšić, 1990. [Pjevanija cernogorska i hercegovačka, sabrana Čubrom Čojkovićem Cernogorcem. Pa njim izdana istim, u Lajpcigu, 1837.]
MH I-IX – Hrvatske narodne pjesme, skupila i izdala Matica hrvatska. Odio prvi. Junačke pjesme. Zagreb 1890-1940.
KH I-II – Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini, sabrao Kosta Herman 1888-1889, knjiga I, drugo izdanje, Sarajevo 1933.
KH III – Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini, Iz rukopisne ostavštine Koste Hermana, redakcija, uvod i komentari Đenana Buturović, Sarajevo, 1966.
EH – Muslimanske narodne junačke pjesme, sakupio Esad Hadžiomerspahić, u Banjoj Luci, 1909.

14 Čolaković s razlogom slijedi Vujnovićevu transkipciju, jer Bynum je stih transkibirao *Šta da dužim da krajišničicu*, što nema nikakvog smisla.

usmenoj epskoj tradiciji je iznimno rijedak slučaj, jer se poetička načela epskoga svijeta temelje na pamćenju, sjećanju i ponavljanju junačke prošlosti jednog kolektiva, čime je za razliku od lirske pjesme, balade i romanse epika nužno ograničena na uvjetno rečeno standardni fond leksičke građe.

Forma pitanja je najzastupljeniji autoreferencijalni oblik u Međedovićevoj poeziji. Neki od primjera koje smo prepoznali:

Kak'a beše? Da vi opisujem!
(GHiSM:2368)

A što ima u dvoru vezire?
(JĐA:93)

Ko je došo u Stambolu gradu?
(JĐA:1459)

Kolika je u momčeta ruka?
(ŽSM:216)

Kakvi behu boščaluci zlatni!
U kak'e su bošče zamotati
(ŽSM:5156-5157)

Drugu šara. Kom' je opravljaše?
(ŽSM:6515)

Bože mijo, ko je begler bijo?
(ŽSM:7832 i 10646)

Ko li carski beše buljukbaša
(ŽSM:8876)

Bože mili, ko su age bili?
(ŽSM:10210 i 10225)

Bože mijo, ko li su aglari?
(ŽSM:10233)

Kako li se begler opremijo?
(SLM:573)

Među probranim primjerima nailazimo na najrazličitije varijetete strukturiranja stihova s autorieferencijalnosti ovoga tipa. Od najjednostavnijih *Kolika je u momčeta ruka*, koja povremeno ima čisto formularni cilj s minimalnim autoreferiranjem, preko svih oblika koji započinju sa zazivanjem *Bože* mijo ili mili, onih koji sadrže neki upit *ko, kako, kakav/kakva/kakvo*, *kolik/kolika/koliko*, pa do onih složenijih primjera koji u jednom stihu sadrže ne samo pitanje već i još neki komentar: *Kak'a beše? Da vi opisujem!* ili *Drugu šara. Kom' je opravljaše?*

Možda jedan od najsloženijih autoreferencijalnih komentara prepoznajemo unutar teksta pjesme *Ženidba Smajilagić Meha*:

Malo vreme, zadugo ne traja.
Izbi Tale na konja Kulaša.
Mani hodžu, seri bajraktara,
Prema Talu na konja Kulaša!
Kako li se opremijo Tale?
(9087-9091)

Uprkos grubosti izraza, koja Međedoviću i nije tako strana, prepoznajemo zanimljivo strukturirane stihove pjesnikova komentara sa snažnim autoreferirajućim karakterom. Nakon što je opisao hodžu i bajraktara iz Taline pratnje, Međedović u skladu s poetikom samog junaka koga predstavlja, pravi vickastu ili kako bi rekli karnevalesknu sliku. U posljednja tri stiha, dakle u području najsnažnijeg autoreferiranja, prepoznajemo stih koji sam sobom ne sadrži autoreferijalni karakter, ali je njegova važnost neupitna. Cjelina bi sasvim smisleno mogla stajati i bez stiha *Prema Talu na konja Kulaša*, i tada bi autoreferencijalni stihovi bili grupirani na jednom mjestu bez slabljenja intenziteta referentnosti. Ovaj stih kao da su ponovno riječi velikoga učitelja koji pjevaču govori da se treba ostaviti drugih i gledati "prema Talu" koji je "na konja Kulaša", kako bi u daljim stihovima samo njega predstavljao, jer na recipijente, a ko bi o njihovim potrebama bolje mogao znati, pjevača može upućivati jedino njegov vodič kroz epski svijet.

U istom epu nailazimo i na sljedeće stihove:

Brada dobra, a zelena čalma,
I na njega hodžanska od'jela.
Ali pljoska neobična v'oma!
Ćitab s pljoskom nema drugovanja.
(9073-9076)

Čak i u prilici opisivanja Tala Ličanina i njegove pratnje, što je stalno mjesto bošnjačke usmene epike, Međedović ne ostaje dosljedan svom naslijeđu, te ga stoga Čolaković i posmatra kao jednog od postradicijskih epskih pjevača. Međedović na mjestu koje ni u kom slučaju ne priliči za slično komentiranje, upotrebaljava poziciju koja u teoriji pisane književnosti često biva imenovana kao "moralizatorski pripovjedač". Time, zaparavo, Međedović polahko izlazi iz okvira epskih svjetova koje nasljeđuje i zamjenjuje ih epskim svijetom koji znatno životniji od svih prethodnih.

Tek pedesetak stihova ranije Sejdić paša odgovara travničkom paši na pitanje o Tali:

"Viđ'o nisam, a čuo ga jesam,
Da su s Talom mlogi ćirameti,
A s vojskom su krupni adaleti."
(9046-9048)

Dakle, Međedović nigdje ne narušava sliku Tala Ličanina, junaka u zakrpljenom odijelu sa slomljenim oružjem i na slabo osjedlanom konju, ali s ćirametima. On zapravo mijenja tradicionalne obrasce samo onda kada ga se njihova problematika izravno tiče, kakav je ovdje slučaj. Tek u prilici izravnog kontakta "svetog" i "nečistog", Međedović redefinira ustaljene epske norme približavajući ih stvarnom sebi, a ne epskom pjevaču. Upravo je stoga ovaj tip autoreferencijalnosti na višoj ljestvici vrijednosti nego li oni stihovi više formularnog karaktera u kojima se ne prepoznaje lično Međedović, već tek samo majstorski zahvat visprenoga epskoga pjevača.

Ovu tvrdnju potvrđuje i naredni primjer:

Šala nije ropstvo i robija
Ni trinaes' dana robovati,
A kamo li za trinaes' godina!
(12104-12105)

Usljed snažnog uvjerenja u postojanje svoga epskog svijeta, Međedović prepreke na koje nailaze njegovi likovi ne doživljava tek kao dio neke priče, već kao Usud koji stvarnog čovjeka neprestano prati. Stoga pjevačevo javljanje i funkcionira kao posljedica njegove nemogućnosti da se odupre brizi za čovjeka, odnosno kao posljedica njegove slabosti prema čovjeku.

Slično „uživljavanje u priču" nailazimo i u sljedećem primjeru:

U tom zboru što to govorahu,
Sad izbija muslimanska vojska
Koja 'no se s rata povratila,

I dobili dinskog dušmanina.
Perišan mu učinjeli vojsku,
Što se dugo podizati neće.
Beg za begom, a aga za agom.
Velika su skupili nosila,
Ranjenike nosu od Dunava,
A mrtve će da se skupi vojska.
Kako koji aga dolazaše,
Koji vodi živa svezanoga,
On ga Tali daje na presudu.
Glave svaki tura na gomile.
Da dužimo i da kažujemo?[15]
Za dva dana iskupi se vojska.
(10954-10969)

U drugome stihu navednoga isječka prepoznajemo Međedovićev glas. Sa uzvišenog mjesta epskog pjevača Međedović posmatra bitku. Odatle mu ne može promaknuti niti najmanji detalj kakav je „bosa kobila“ (9054). Stoga njegovo posmatranje dolaska pobjedničke vojske i jeste popraćeno gotovo klicanjem *sad izbija muslimanska vojska*, u kome je glas izvještača sasvim jasno istaknut. Ukupna cjelina pjevačevog autoreferiranja okončava se komentarom-pitanjem, na koje, naravno, niko i ne očekuje odgovor već žurno prelaženje na detalje.

Promjena pozornice u tradicionalnom obliku javlja se znatno rjeđe nego li samo pitanje. Neki od primjera su:

Sad da vama za Halila Kažem
(GHiSM, 2227)

Da vi sada za hanumu pričam
(ŽSM, 4926)

Sad da vama za vezira pričam
(ŽSM, 9809)

A za bega da vam riječ pričam
(SLM, 2018)

15 Iako je u svim dosadašnjim verzijama (Lord-Buynum, Isaković-Kujundžić, Čolaković) stih u ovom obliku, prema smislu najvjerovatnije treba glasiti *Da dužimo il' da kažujemo?*, jer je jedino takav zaista čini pitanje.

A sad da vi za Jovana pričam
(SLM, 2239)

Navedeni su primjeri sasvim u skladu s tradicijskim poetičkim zahtjevima. Sadrže snažno i jasno autoreferiranje, te funkcioniraju kao svojevrstan preusmjerator čitaočeve pažnje s jedne temasko-fabularne cjeline na drugu. U strukturnoj ravni ne primjećujemo značajnije modifikicije kako u izboru leksičke građe tako ni u njihovom ostvarenom međuodnosu. Dakle, Međedović naslijeđeni formularni material ugrađuje u svoju pjesmu bez značajnijih izmjena, za šta razlog možemo potražiti u značaju ovakvih formula za gradnju dužih epskih pjesama. Kako s njihovom strukturom tako i sa njihovim funkcionalnim osobenostima, epski je pjevač sasvim zadovoljio stanovite potrebitosti dugoga epskoga teksta, što je okoštalu formulaičnost ovakvih jezičkih izraza učinilo sasvim nezanimljivom za bilo kakva dodatna umjetnička preoblikovanja. U ovakvim je slučajevima Međedović vanredno svjestan suvišnosti modifikacije formulaičnih stihova, jer se njima ništa ne ukrašava. Zapravo, tamo gdje nije prepoznao mogućnost dodatnog ukrašavanja, nije ništa ni modificirao, jer je njegova primarna težnja izgraditi najukrašeniji epski svijet.

Naravno, kao i u njegovih prethodnika, Međedović povremeno prelazi na novu scenu bez autoreferencijalnog preusmjeratora:

Haber ode u Gradu Budimu
Đe se svati krajišnički kreću
Sa ćuprije do ledene Klime.
(ŽSM:9538-9540)

Sličan formularni oblik prepoznajemo i u prilici kada pjevač nakon duže pauze nastavlja pjesmu. Tada započinje stihovima:

Oj, đe l' bismo, đe li ostavismo?
Poseđesmo pa zaboravismo?
(JĐA:1791-1792) (OPLM:794-795)

ili

Oj. Đe l' bismo, đe no ostavismo?
Poseđesmo pa zaboravismo?
(SLM:944-945)

Zlatan Čolaković ovakve stihove kometira riječima: „Ovi formularni stihovi ukazuju na to da je Međedović napravio dugu stanku u pjevanju. Nakon kratke stanke pjevači obično ne koriste ovakve stihove, nego odmah nastavljaju priču.“ (Čolaković 2007:825) Zasigurno je ovakvih formularnih iskaza bilo i u ranijih epskih pjevača, što bi se moglo utvrditi uvidom u rukopisne ostavštine sakupljača bošnjačke usmene epike, ali ih u dosada objavljenim zbirkama nismo uspjeli naći. Jedino smo u slučaju pjesme *Ropstvo Ličkog Mustaj-bega* Murata Kurtagića uspjeli naći jedan sličan primjer:

Aaaj, gdje li bismo, a gde ostavismo?
Da lj moremo sade pogoditi?
Dobro znamo pa da zapevamo!
(Čolaković 2004:28)

Budući da su priređivači duže inicijalne i finalne formule osjetili suvišnima, nije začudno ni što ovakvih formularnih uobličenja stihova nema, jer oni znatno više narušavaju tečan tok epske pjesme. Odnosno, oni su zanimljivi iz perspektive izvođenja epske pjesme i izučavanja performativnih osobenosti usmene književnosti, dok su za samo ostvarivanje tematsko-fabularnog lanca epske pjesme potpuno suvišne. Iz ove prespetkive, koja nije nimalo folkloristička, kretali su svi sakupljači bošnjačke usmene epike do Parrya, Lorda i Čolakovića.

Povremeno nailazimo i na stihove koji nisu strukturirani kao pitanja na koja pjesnik sam odgovara, već su po svojoj funkciji najbliži „promjeni pozornice“:

Da pričamo šta behu darovi
(ŽSM:5183)

Tu cijelu noćcu prenoćiše.
Kad ujutru pred zoricu bilo,
Da vi jedan dobar haber pričam!
(ŽSM:11287-11289)

Dakle, ne dolazi ni do kakve nove pozornice dešavanja radnje, već se unutar pripovijedanja pjevač usredsređuje na neku pojedinost, što bi se također moglo nazvati „novom pozornicom“, ali budući da je taj pojam već rezerviran za promjenu scenografije na kojoj se odvija radnja, ovi primjeri trebaju ostati kao zasebna podkategorija.

Veličanstvena snaga naratorove samouvjerenosti i nesumnjiva upućenost u Znanje stvari silovito opalizira iz stiha *Da pričamo šta behu darovi*. Međedović je neprikosnoveni vladar unutar svoga epskog svijeta i njegovo je znanje o samom svijetu najbogatije. Stoga pojava ovakvih stihova potvrđuje njegov status i čitaocu omogućuje upoznavanje i svijeta i vladara u njemu.

Kao primjere za kratko javljenje autoreferencijalnog karaktera prepoznali smo sljedeće stihove:

Na kraj polja od šeher Prozorja,
Mogah reći: od šeher Požura.
(SLM:1842-1843)

Te snesi j' u Brčkovo ravno,
Mogah reći: u Tuzlu krvavu.
(OSLM:874-875)

I komentare ovoga tipa neki „stroži" redaktor bi zasigurno dokinuo i od dva stiha načinio jedan, jer bi to i pjevač učinio. Ovdje nema nikakve dodatne stilske obilježenosti teksta, radi se samo o pjevačevom pokušaju da ispravi materijalnu pogrešku. Naravno, ispravka može biti i bez autoreferiranja, ponoviti stih, ali sada u ispravnoj varijanti, što Međedoviću, opet, nije uopće nepoznat način:

Đem na zube zečku od čelika,
A uz obraz uzde sašivene.
Na halke su mljetke zapučene,
A na čatal na unkaš svedene.
Ondar Alja vika tatarina:
„Tatarine iz carskoga dvora!"
E, hodža je siš'o na avliju
Pa doziva carskog tatarina:
„Tatarine što nosiš fermane (...)"
(JĐA:1905-1913)[16]

16 Stihove preuzimamo iz Bynumove transkripcije. Sasvim je neobično da ovi stihovi u Čolakovićevoj knjizi izgledaju ovako:

Džem na zube zečku od čelika,
A uz obraz ( ) sašivene.
Na halke su ( ) zapućene,
A na čatal na unkaš svedene.
Ondar Alja vik'o tatarina:
„Tatarine iz carskoga dvora!"
E hodža je siš'o na avliju

Primijetivši da je dozivanje carskog tatarina izgovorio pogrešan lik, Alija Đerzelez, Međedović hitro, čak ispustivši i uzdah svjesnosti pogreške (*eee*...), neophodne riječi daje hodži koji ih jedini može izgovoriti. Slanje feramana po carskom tatarinu nije posao mladoga junaka, koji uz to mora ići s tatarinom, već njegova starog učitelja koji ih prati. Upravo zbog svjesnosti težine nastale pogreške, javlja se Međedovićev gotovo bolni uzdah.

Na sličan je način zanimljiv i sljedeći primjer:

Tu se kralje pod bedem desijo.
I kod kralja do dva dženerala,
I još kod njih dva njihna serdara,
I peti je Kuzman binjadžija,
Šesti beše Kuzman binjadžija.
(JĐA:2174-2178)

Nailazimo na još nekolka primjera, ali se u njima radi samo o padu pjevačeve koncentracije, te najčešće prekida pogrešano započeti stih i nastavlja ispravivši pogrešku. (JĐA:2327 i 2522; SLM:1513 i sl.)

Dok koristi samo osnovne brojeve Međedović sasvim spretno nabraja prisutne, ali kada posljednjeg treba izraziti rednim brojem tada zaboravi, i to nikog drugog do kralja. Sasvim je sigurno da pjevač previđa kraljevu prisutnost, a ne nekoga drugog od nabrojanih, jer Međedović prati nabrajanje *dva dženerala* i *dva njihna serdara*, koji su uz to u nabrajanju potpuno uvezani svojim međuzavisnim pozicijama, tako da je pjesniku sasvim logično da je Kuzman peti. Sjetivši se da se svi okupljaju radi kralja, Međedović ispravlja posljednji stih.

Primjećujemo kako se svi oblici autoreferencijalnosti u znatno složenijem obliku javljaju kod Međedovića nego u epici njegovih predhodnika. Iz tek nekolka primjera koja smo ovdje donijeli, jasno zamjećujemo stanovite razlikovnosti kako u tehnici strukturiranja cjeline s autoreferencijalnim karakterom tako i u bogatom preplitanju različitih čitanja autoreferiranja.

Pa doziva carskog tatarina:
„Tatarine, što nosiš fermane (...)“
(Čolaković 2004:367)

Uvidom u Vujnovićevu transkripciju primijetili smo kako se Čolaković sasvim oslonio na njegovu varijantu, s izuzetkom u pisanju imenice *džem* mjesto *đem*, i nekolke sitnije intervencije u pravopisu. To daje dva moguća odgovora, ili je Bynum imao dostupan audio-zapis, te je tako uspio transkibirati ono što je Vujnović obilježio sa *n.r.* (nije razumljivo), a Čolaković praznim zagradama, ili se Baynum jednostavno domislio šta bi tu moglo stajati. Bez detaljnije analize zvučnoga zapisa ne možemo ustvrditi koji je od ova dva odgovora tačan.

Skraćenice naslova pjesama Avda Međedovića

GHiSM – *Gavran harambaša i Serdar Mujo*

JĐA – *Junaštvo Đerzelez Alije*

OPLM – *Osveta pogibije Ličkog Mustaj-bega*

SLM – *Smrt Ličkog Mustaj-bega*

ŽSM – *Ženidba Smailagić Meha*

Izvori

Bašić, Husein: *Zeman kule po ćenaru gradi*, Tuzla, 1991.

Buturović, Đenana: *Bošnjačka usmena epika*, Sarajevo, 1995.

Čolaković, Zlatan i Marina Rojc-Čolaković: *Mrtva glava jezik progovara*, Podgorica, 2004.

Čolaković, Zlatan: *Epika Avda Međedovića*, I-II, Podgorica, 2007.

Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini. Iz rukopisne ostavštine Koste Hörmanna, Sarajevo, 1966.

LITERATURA

Lord, Albert B.: *Pevač priča*, Beograd,1990.

Maretić, Tomo: *Naša narodna epika*, Zagreb, 1966.

Minjović, Dušica: *Avdo Međedović na raskršću reprodukcije i kreacije*, Podgorica, 2002.

Samardžija, Snežana: *Poetika usmenih proznih oblika*, Narodna knjiga, Beograd, 1998.

Zima, Luka: *Figure u našem narodnom pjesništvu*, Zagreb, 1880.

Die Stimme des Dichters in der Epik Avdo Međedović´

Zusammenfassung

Die Selbstbezüglichkeit in der mündlichen Epik bindet sich an die Stimme des Dichters (des Sängers), und zwar dann, wenn sich dieser direkt zu Wort meldet. Grundsätzlich gibt es drei Modelle: der Sänger stellt die Kommunikation mit dem Publikum her, indem er sich auf das Lied selbst bezieht; die zweite Möglichkeit ist eine Ansprache des Publikum in Form eines kurzen Kommentars, der mit dem Lied nichts zu tun hat, und die dritte Möglichkeit ist die Einfügung einer kurzen Sentenz oder Formel. Alle diese Arten von Selbstbezüglichkeit treffen wir auch in der Epik von Avdo Međedović an.

UDK: 821.512.161(497.6).09-1 Bajezidagić, D
821.163.4(497.6).09

Adnan KADRIĆ

Tragom poezije Derviš-Paše Bajezidagića (Ko je pjesnik Derviš Džami Mostarac?)

KLJUČNE RIJEČI: *starija bošnjačka književnost, divanska poezija, 16. stoljeća, Bajezidagić*

U radu se predstavljaju neke pjesme Derviš-paše Bajezidagića, kao što su *kasida surija*, *hasb-i hal* i *tahmis* na gazel sultana Murata III, iz djela *Zübdetü'l-Eş'ār* (Istanbul, TKS – 842), kao i dva njegova gazela posvećena Dželaludinu Rumiju iz jedne rukopisne zbirke mevlevijskih pjesnika (Koyunoğlu Müz. Ktp. No. 13596). U radu se također problematizira postojanje pjesnika koji se opisuje kao „Džami Mostari" u tezkiri (biografiji pjesnika) *Tuḥfe-i Naili* autora Mehmeta Naila Tumana, čime se implicite problematizira i pitanje autentičnosti nekih navoda spomenute enciklopedijske biografije pjesnika.

1.0. Uvodne napomene

Od većih djela koja su dosad katalogizirana kao cjelovito u rukopisnim zbirkama, a već poznata u literaturi, treba navesti sljedeća tri: *Murādnāmu,* čiji se rukopisi nalaze u Bratislavi (TF 42 – 475) i Istanbulu (Ali Emiri Manzum 1010), zatim djelo *Derviş Paşa İnşası* u formi izvješaja o ratovanjima Tirjaki Hasan-paše, čiji je rukopis u Bošnjačkom institutu u Sarajevu (Ms No 449), i djelo *Zübdetü'l-Eş'ār* (Istanbul, TKS – 842). O sadržaju i nekim stilskim odlikama *Muradname* već je pisano u našoj kulturnoj javnosti, dok je prozna hronika *Dopis Derviš-paše* (*Derviş Paşa İnşası*) ukratko i informativno predstavljena naučnoj javnosti na uvid. Navedena hronika o ratovanju Tirjaki Hasan-paše vrlo je zanimljiva za buduća istraživanja naše kulturne baštine.[1] Ona nam pomaže da bolje shvatimo ukupni književni opus Derviš-paše Bajezidagića, uključujući i prozu. S druge strane, posredno pomaže i historičarima

1 Od mladih istraživača se očekuje detaljniji osvrt na ovo djelo i njegovo prevođenje na bosanski jezik budući da je pisano vrlo jednostavnim osmanskim jezikom s kraja 16. stoljeća.

da shvate neke opisane relacije između Derviš-paše, Tirjaki Hasan-paše i Sijavuš-paše. Opisi su u Derviš-pašinoj hroničarskom izvještaju vrlo slikoviti, često i nestvarni, sa uobičajenom imagološkom perspektivom djela pisanih u klasičnom maniru literarne tradicije osmanskih hronika spomenutog perioda. Djelo *Zübdetü'l-Eş'ār* vrlo je zanimljivo, prije svega zbog jedne dugačke "*kaside na perzijskom jeziku*" koja se nalazi na samome početku rukopisa. Djelo *Zübdetü'l-Eş'ār* napisano je 1582. povodom jedne svečanosti na dvoru.[2]

2.0. Djelo Zübdetü'l-Eş'ār

Djelce *Zübdetü'l-Eş'ār* jeste kratko, ali vrlo korisno za razumijevanje Bajezidagićevog ukupnog poetskog opusa, kako bi se makar donekle proširile spoznaje o Derviš-paši kao o "pjesniku ljubitelju stiha na perzijskom". Zehra Toska u svom radu o spomenutom djelu, po našem mišljenju, preoštro kritizira F. Karataya zbog činjenice da pri katalogizaciji rukopisa u Topkapi Saraju nije prepoznao Derviš-pašu Mostarca kao autora navedenog djela, i zbog toga što se u katalogu rukopisa u Biblioteci Univerziteta u Leidenu već skoro 30-ak godina u jednoj rukopisnoj zbirci (Or. 12.401) nalazi *jedan gazel Derviš-age* (10b), *museddes* (76a-b) i *nazira na gazel sultana Murata III* (164a), koji se podudaraju sa većim djelom sadržaja djela *Zübdetü'l-Eş'ār*.[3] Dakle, najmanje 30 godina spomenuti podatak dostupan je stručnoj javnosti i istraživačima orijentalnih rukopisa. Ipak, treba priznati, njoj pripada zahvalnost što je spomenuto djelo šire predstavila široj turskoj čitateljskoj javnosti i što je izdavanjem faksimila rukopisa u svom članku dodatno popularizirala ovo Bajezidagićevo djelo, otvarajući nove mogućnosti za njegovo detaljnije istraživanje.[4] Cjelovito djelo nalazi se u kolekciji *Revan Kitaplığı* u Biblioteci Topkapi Saraja (broj 824). Rukopis je pozlaćen i bogato ukrašen (26cm x 15,5cm), u njemu se nalaze 3 vrlo zanimljive minijature. Korice su lijepo ukrašene. Kao naziv djela

2 Na to djelo Bajezidagić imlicite ukazuje i u svojoj *Muradnami* kada govori da je njegova kasida slavu stekla po raznim krajevima Carstva. Ovom prilikom nećemo ulaziti u pitanje autorstva *Divana* koji se katkad pripisuje Derviš-paši a koji se nalazi u nacionalnoj biblioteci Dar al-kutub u Kairu pošto navedeno djelo još nismo imali u rukama. Stoga ćemo se ponajprije osvrnuti na Bajezidagićevu poeziju pisanu na osmanskom jeziku u djelu *Zübdetü'l-Eş'ār*.

3 *Catalogue of Turkish Manuscripts in the Library of Leiden University and other Collections in the Netherlands*, Volume three, comprising the acquisitions of Turkish manuscripts in Leiden University Library between 1970 and 2003 compiled by JAN SCHMIDT, Leiden University Library, Leiden 2006.

4 Na taj način i naši turkolozi koji prate radove o divanskoj književnosti Bošnjaka mogu steći malo širi uvid u Bajezidagićevu poeziju.

stoji "Zübdetü'l-Eş'ār". U njemu se opisuje svečanost povodom obrezivanja sina Murata III – prinčevića Mehmeda 1582. godine.[5]

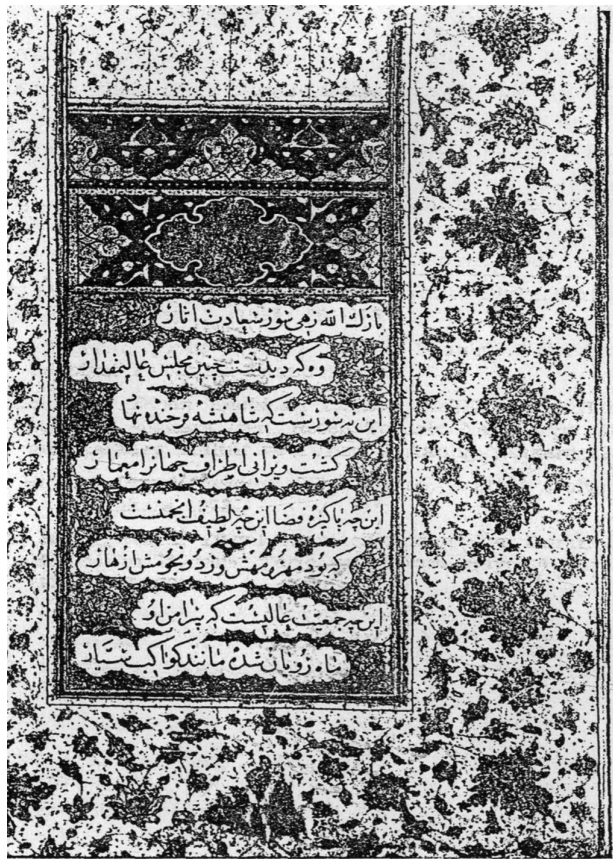

Na početku djela *Zübdetü'l-Eş'ār,* nakon takriza (pohvale) djela na perzijskom jeziku, nalazi se poduža Bajezdagićeva kasida na *perzijskom jeziku*. To je zasad, koliko je poznato našoj znanstvenoj javnosti, najduža Bajezidagićeva poema na perzijskom jeziku.[6] Na prve dvije i na posljednjoj strani

5 Usporedi: Karatay, F. Edhem, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu*, No 1-940, İstanbul 1961., str. 275.

6 Treba se nadati da će je bosanskohercegovački iranisti prevesti i na bosanski jezik kako bi se stekao bolji uvid u Bajezidagićevo „autorsko poetsko umijeće" i na perzijskome jeziku.

iscrtane su pozlaćene cvjetne halke.[7] Rukopis djela *Zübdetü'l-Eş'ār* sastoji od svega četiri pjesme: *mala mesnevija na perzijskom* (1a), *kasida na perzijskom* (3b-9a), *tahmis na gazel sultana Murata III* (10b-11b) i *hasbihal* od 11 distiha (11b-12b).[8] Pjesnik govori o sebi i u kasidi na perzijskom[9] i u hasbihalu, na oba mjesta govoreći o svojoj ratničkoj vještini. Tako u „hasbihalu", pri kraju djela, pjesnik kaže: *Četiri godine već je kako u ratovanju s neprijateljem / ovaj rob ubogi dušom i srcem u boj i u ratovanje ide.* Od svih osoba i pjesnika sa mahlasom Derviš iz perioda Murata III., kako navodi Zehra Toska, jedino je Derviš-paša iz Mostara učestvovao u bitkama, jedino je on tako dugo bio u borbama.[10]

2.1. *Bajezidagićeva kasida surija*

Bajezidagićeva *kasida suriya* (ceremonijalna kasida) na perzijskom jeziku zaslužuje posebnu pažnju i stilističku analizu sa različitih aspekata. Sadržaj kaside je uobičajen.[11] Prema kraćemo opisu Zehra Toske u pojedinačnoj

7 Mi napominjemo da je Zehra Toska detaljnije obradila navedno djelo, analizirala tekst rukopisa i objavila faksimile u svome članku posvećenom svom učitelju Nihadu M. Çetinu. Vidi: Toska, Zehra (1999) „Bir Armağan Zübdetü'l-Eş'ar"'. *Prof. dr. Nihad M. Çetin'e Armağan*. İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi. İstanbul

8 Takriz, hvalospjevanu ocjena u stihu, spjevao je Sadedin Hodža. Zehra Toska napominje da su u vrijeme Murata III bila dva pjesnika Derviša. Jedan je iz Istanbula a drugi iz Bosne, rodom iz Mostara, poznat kao Derviš-paša. Zehra Toska se pri identifikaciji autora djela *Zübdetü'l-Eş'ār* služi analizom teksta djela.

9 *Hame der-kargeh-i 'adl be-karend u mera*
Fikr karist mera niz mu'attal me-guzar
Ta der eyyam-i sa'adat-ı bu hemçun digeran
Rayet-i feth kešem ber-ser-i dušman her bar...

10 Sadedin nije imao takvih sklonosti, dok Derviš iz Istanbula nije napuštao svoje mjesto pisara i defterdara. Zehra Toska ukazuje i na identičnost stila u *Muradnami* i djelu *Zübdetü'l-Eş'ār.* Navodi i sljedeći bejt u kojem Sadedin hvali Derviš-pašinu poeziju: Be-nazm-āverde behr-i şah Derviş / Medihi bih zi nazm-i Şah u Derviş – *Derviš je ljepšim stihom za padišaha / Sastavio panegirik ljepši od Padišaha i Derviša.* Prema mišljenju Zehre Toske, navedeni distih dodatno potvrđuje kako je Sadedin ocijenio da je Derviš-pašina *kasida suriya* na perzijskom jeziku u djelu *Zübdetü'l-Eş'ār* puno uspjelija u hvaljenju sultana Murata nego što je to medhija "Šah i Derviš". Budući da je *Muradnama* dovršena 995. H. / 1587. godine, a djelo *Zübdetü'l-Eş'ār* pet godina prije 990.H. / 1582. godine, ostaju nam najmanje dvije pretpostavke: a) da je Sadedin Hodža spomenuti takriz napisao dodatno, poslije završetka *Muradname* 1587. godine; b) da je Sadedin Hodža vidio poglavlje u *Muradnami* o pohvali sultana Murata i prije dovršetka *Muradname*; c) da je panegirik "Šah i Derviš" neko posebno djelo ili poema, izvan *Muradname*.

11 U uvodnom dijelu kaside priziva se Božiji blagoslov na lijepu gozbu i radost skupu časnih, poredi se proslava sa oživljavanjem ruševina raznih dijelova carstva. Onaj koji unosi život je sam sultan. Veliča se čistota neba i dobročinstvo skupa: njegovo sunce i mjesec postaju ruže a zvijezde cvjetovi. Između se njiše, kruži i pokazuje stas taj visoki skup koji zajedno

analizi svakog distiha kaside, padišah se poredi sa Džemom, a zvijezde koje promatraju gozbu začuđeno se pretvaraju tek u obične ukrase. Na isti način se hvali osvajanje sultana Murata u djelu *Zübdetü'l-Eş'ār* i u *Muradnami*. Slijedi dio kaside u kojem se Bajezidagić izravno obraća sultanu Muratu III s najvećim poštovanjem, epitetima i probranim izrazima divljenja i uviđavnosti.[12] Potom se prelazi na „povod" za pisanje kaside. Dvor gdje se održava gozba (svečanost) poredi se sa „kutkom u duši", u srcu, a zatim se hvali princ Mehmed III, govori se kako njegovo postojanje na svijet donosi smiraj. Princ zaslužuje posebno poštovanje. Sunećenje nije bol, ono je sveta simbolika – svježi list ruže potkresan sabljom moći. Dok ujutro blagi povjetarac puše, svijetu se po prvi put ukazuje prilika da ugleda taj novi pupoljak. Gotovo identičan motiv i usporedbu (novi pupoljak) koju srećemo kod Bajezidagića pri opisu sunećenja princa Mehmeda III, kasnijeg sultana, nalazimo i kod Sabita Alaudina Užičanina pri opisu sunećenja njegova sina Ibrahima. Nadalje, u kasidi se sofra na prijemu poredi sa trpezom spuštenom Isa pejgamberu i njegovim bliskim sljedbenicima (havarijunima). Večernji ukrasi i baklje uspoređuju se sa aždahama što bljuju varnice. Neke su varnice poput svjetlećih zmija.

U drugom dijelu kaside slijedi odlomak u kojem Bajezidagić iznosi svoje vlastito stanje i žali se na nedaće vremena u kojem živi. Pjesnikova duša je napaćena, rane su umotane u zulum, nepravde, duvak duše sav je izgreban. Krv je ispunila Derviš-pašino srce, kako shvatiti značenje riječi! Ko je onaj koji će to shvatiti i konačno dovesti pjesnika do smiraja?! Strpljenje je nestalo, želje su preširoke, beskrajan je put nade, sudbina loša, zdravlje narušeno, poslovi jako teški, nema pomoćnika, stanje pjesnika liči na stanje onih koji su svoj put izgubili u mrkloj noći. Svako traži svoje pravo, a pjesnik samo jedno traži: pažnju pravedna vladara – da ga vladar ne napusti. Pjesnik želi da bude sa carem i u dobru i u zlu, i u svečanostima i u osvajanjima i borbama. Tako pjesnik pita znalca iz svijeta nepoznatog (gajba) za medžmuuu (zbirku pjesama), a dobija kao odgovor stihovani tarih koji označava 990./ 1582. godinu.

stoji sa zvijezdama. Razigran je sabahski vjetrić, on rasipa mirise po skupu, otvara srce mirisom, dušama daje radost i ushićenje, zrak je pun miska koji oživljava srca. Po danu se toliko puno amber i drvo ud pale, a po noći varnice koje nebo obasjavaju, iz svjetlosti i dima nastaje novi svijet, niko više ne pravi razliku između noći i dana. Prema nebu je toliko svjetlećih rasprskavajućih materija poslato da se svo nebo pretvorilo u varnice i munje, a nebeska sazviježđa su se tako silno potresla da su se čak i šejtani prepali i počeli tražiti spas od tih varnica. S jedne strane blistaju lica boje ruže poput obraza prijatelja, a sa druge strane uzdižu se mladice koje liče na stas voljenih osoba.

12 Hvali se sultanova pravednost i darežljivost bez kraja, uspoređuje se sa oblakom darežljivosti. Hvali se vladarska milost i oprost.

Pjesnik zatim nastavlja monolog tipičnan za tegazzul, dio kaside u stilu gazela, a sa istim metričkim osobitostima ostalih sastavnica kaside.[13]

Nakon kaside na perzijskom slijedi Bajezidagićev tahmis[14] na gazel sultana Murata III, kako slijedi:[15] Treba napomenuti da je Hodža Sadedin bio jedan od učitelja sultana Murata III, te da je on napisao pozitivnu ocjenu (takriz) u stihu o Bajezidagićevom djelu *Zübdetü'l-Eş'ār.* Stoga nije ni čudo što je Bajezidagić bio promoviran u pjesnike bliske sultanu Muratu. Katib Čelebi donosi zanimljive informacije o utjecaju Bajezidagićevom na Dvoru u slučaju kad je čuveni Baki htio namještenje od sultana a bio izvrgnut napadima šejhul-islama Bostanzadea 1590. godine. Tada je posredovanjem Hodže Sadedina i sokolara Derviš-age Mostarca ispravljen navod Bakijev, te je smijenjen šejhul-islam Bostanzade a izabran za šejhul-islama Zekerija-efendi, a Baki je dobio 1591. položaj rumelijskog kadiaskera.

2.2. *Bajezidagićev tahmis na gazel sultana Murata III*

Uobičajeno je da pjesnik piše tahmise na gazele drugih pjesnika. Kada je sam sultan pjesnik, onda je pisanje tahmisa na sultanov gazel istodobno i poetski i društveno angažirani čin.

„Tahmis na gazel Visočanstva padišaha,
Božije sjene na zemlji, uzvišenoga"

Saliku, čovjeku na putu Spoznaje, čišćenje srca i čista duša treba,
osobine: asketizam, bogobojaznost, popravljanje stvari i čuvanje od zabrana;
Da bi se shvatila forma traženja njegova, pravi opisivač treba!
(Da bi se shvatila vrijednost dragulja, treba sarraf – mjenjač novca i dragulja,

13 *Do kada ćeš se to, o Dervišu, žaliti na nesreću!? Konačno je stiglo vrijeme za molbu i pokajanje, ruke podigni, koliko god da okolo blistaju svjetiljka sunčeva i mjesečeva, koliko god da se uočavaju skupovi zvijezda, koliko god da se pokazuju sjene zelenila što osvaja srce, koliko god da ruku pružaju listovi borova koji podsjećaju na svetu „bijelu ruku" Musovu, dokle god si živ – nek Allahova milost bude nad tobom! Ti si stablo ruže sreće, nek ti uvijek daju crvenu ružu a princ u tvome ružičnjaku nek sretan bude!*

14 *Tahmis* je posebna poetska forma u divanskoj književnosti čiji autor obično na svaki distih određenog gazela na koji piše tahmis (svojevrsnu paralelu) iznova piše tri svoja stiha tako da se dobijaju strofe od 3+2 stiha, odnosno od 5 stihova.

15 Budući da je u pripremi posebna monografija o Derviš-paši Bajezidagiću, u ovom radu ćemo ponuditi samo prijevod tahmisa i hasbihala iz spomenutog Bajezidagićevog djela, bez posebne stilističke analize navedenih poema.

Da bi se spoznala mudrost nauka svakih, predskazivač treba!)[16]
Nemoj stajati i napusti potragu za ovosvjetskim uživanjem,
Traži i uči, žudi da posvjedočiš ono što cilj je,
Glačaj i čisti ogledalo Spoznaje od brige.
(Srce u spoznavanju Istine stalno čisti od podmuklosti i podvale
Čisto treba da je Ogledalo onoga koji zahtjev upućuje!)[17]

Ako zahtjev za Ljubavlju upućuješ, o srce, iskreno budi!
Nemoj ostati u „nizinama“, sebi bliskome dolazi, stalno u visine idi,
Stalno hodi ispred junaka što srce daju na putu Ljubavi!
(Ako si, radi duše i života, žrtvu učinilo, zaljubljeno budi,
Da se to u Ljubavi shvati, treba puno pričati.)[18]

Sve je tek trag u mudrosti svijeta što se očituje,
Zamutit će se svih sedam mora – u kaplji rose.
Zajedno se sva stvorenja pojaviše, u trenu jednome.
(Sve je odredba Istinitog što se uočava u svijetu i rodu ljudskome;
Da bi se to shvatilo, uz slovo "nūn"(ن) i slovo "kef" (ك) potrebno je

---

16

سالكه تصفيه ء قلب و دل صاف كرك	Sālika taṣfiye-i ḳalb u dil-i ṣāf' gerek
زهد و تقوى و صلاح وورع اوصاف كرك	Zühd ü taḳvā u ṣalāḥ u vera' evṣāf gerek
دال انشاسنى فهم اتمكه وصاف كرك	Dāl-i inṣāsunı fehm etmege vaṣṣāf gerek
جوهرگ قيمتن اكلامغه صراف كرك	Cevherüñ kīymetin añlāmaġa ṣarrāf gerek
هر علومك حكمن بلمكه عراف كرك	Her 'ulūmüñ ḥikemin bilmege 'arrāf gerek

17

طورمه ترك طلب لذت دنيا ايله	Ṭurma terk-i ṭaleb-i leẕẕet-i dünyā eyle
طالب اول شاهد مقصودى تمنا ايله	Ṭālib ol şāhid-i maḳṣūdı temennā eyle Ġamdan āyīne-i
غمدن آيينهء ادراكى مجلا ايله	idrāki mücellā eyle
غل و غشدن اريدوب قلبى مصفّا ايله	Ġıl u ġışden eridüb ḳalbi muṣaffā eyle
دعوى وجه ايدنك آينه سى صاف كرك	Da'vāy-ı vech idenüñ āyinesı ṣāf gerek

18

اى كوكل دعوى عشق ايلرسك صادق اول	Ey göñül da'va-yı 'ışḳ eyler iseñ ṣādıḳ ol
قالمه الچقده كل اقرانكه هپ فايق اول	Ḳalma alçaḳda gel aḳrānuña hep fāyıḳ ol
عشق ميدانى دلاورلرينه سابق اول	'Işḳ-ı meydānı dilāverlerine sābıḳ ol
جان وباشوكه فدا قلدك ايسه عاشق اول	Cān ü bāşıñı fedā ḳılduñ ise 'āşıḳ ol
او محبتده بونى اكلمه لفّاف كرك	O maḥabbetde bunı añlama leffāf gerek

(ن+ ك = كن budi!)[19]
O **Dervišu**, svoje srce poput čaše u patnji pročisti!
Riječ je dragulj, uzmi čašu, vrat njen očisti, prozračnom učini,
Najvrijednije iz srca i duše, u carski biser, poput sedefa, pretvori!
(Dođi, ovaj govor Muratov pogledaj i istinsku pravednost iskaži kod onoga koji to zavređuje – i istina i pravednost potrebna je.)[20]

Bajezidagićev tahmis predstavlja primjer klasičnog tahmisa s kraja 16. stoljeća, a u osnovi tahmisa stoji gazel sultana Murata III. Tahmis, po svojoj naravi kao posebna poetska vrsta, ima za cilj da „komunicira sa gazelom" na temelju kojeg se piše. na taj način se gazel na koji se piše tahmis nužno popularizira u literarnoj tradiciji. U navednom tahmisu Derviš-paša je, kao i u većini svoje poezije, odabrao sufijski motiv. Njega zanima mistički simboličko-semantički sloj gazela čak i kod sultana. Treba napomenuti da je sultan Murat III. bio veliki ljubitelj poezije, a posebno klasične perzijske poezije, o čemu svjedoči i njegov divan pjesma koji je sastavio pod pjesničkim pseudonimom „Muradi".

2.3. *Bajezidagićev Hasbi-hal*[21]

Pjesnici pišu hasbi-hal obično kad žele skrenuti pažnju na svoje stanje. Stoga nije ni čudo što je Bajezidagić stavio svoj hasbi-hal na kraj poetskoga djelca *Zübdetü'l-Eş'ār*. Naime, pretpostavka je da je padišaha htio posebno zadiviti kasidom „na perzijskom jeziku" jer su se tada i tim povodom, kao što već znamo iz historije divanske književnosti, oglasili brojni važniji osmanski pjesnici, uglavnom kasidama ili većim poetskim djelima na osmanskom

19

بر اثردركورنن حكمت عالمده قمو	Bir eserdür görünün ḥikmet-i 'ālemde ḳamū
يدى دريا بولنور قطرهء شبنمده قمو	Yedi deryā bulanur ḳaṭre-i şebnemde ḳamū
كائنات اولدى عيان جمله سى بردمده قمو	Kā'ināt oldı 'ıyān cümlesi bir demde ḳamū
امر حقدر كورنن عالم وادمده قمو	Emr-i ḥaḳdur görünen 'ālem ü ādemde ḳamū
بونى فهم اتمكيچون نونله بر كاف كرك	Bunı fehm itmek-içün' nūn ile bir kāf gerek

20

جام وش كوكلكى درويش كدردن صاف ايت	Cām-veş göñlüñi Dervīş kederde ṣāf it
سوزكهردر طوت آنك كردنى سل شفاف ايت	Söz güherdür ṭut anun gerdeni sil şeffāf it
دل وجان كوشنى شه درلرينه اصداف ايت	Dil ü cān-gūşüni şeh-dürlerine aṣdāf it
كل مرادك بو كلامينى كوزب انصاف ايت	Gel Murāduñ bu kelāmını gözüb inṣāf it
اهل اولان كمسنه ده حقله انصاف كرك	Ehl olan kimsenede ḥak ile inṣāf gerek

21 *Hasbihal*, pjesma o pjesnikovom stanju.

turskom jeziku. Stoga je Bajezidagić, ako je želio doista privući vladarevu pažnju na sebe kao pjesnika, doista uspio skrenuti pažnju činjenicom da je jedan od rijetkih koji je tom prilikom napisao stihove na perzijskom jeziku. U kasidi je skrenuo pažnju nekoliko stvari: da poznaje perzijski jezik, da poznaje način pisanja na perzijskom jeziku, da je već tada vrlo dobro poznavao svu složenu simboliku sufijske terminologije, da je dobro pratio i poznavao

O ti sa uzvišenog mjesta, mertebe nebeske
Pred pragom tvojim klanjajući se, sunce obara lice puno nade.
O padišahu, spasi od patnje, u danima nevolje,
onoga koji podno prijestolja iznosi stanje svoje.
Četiri godine već je kako u ratovanju s neprijateljem
ovaj rob ubogi dušom i srcem u boj i u bojevanje ide.
Postepeno odlazeći, od sličnih pokreta nebesa
rasu se imanje i strpljenje, sve što bilo je, nestade.
Nijedan potpomagač neće shvatiti tugu duše moje,
niti jedan pomagač neće, kad mu tajnu otkrijem, shvatiti pravo stanje.
Pošto je nada daleko, nebesa varljiva, a život kratak ako je,
sreća se okrene kad se unatrag preokrene zvijezdano uspinjanje.
Ako se zbog izlazaka i očitovanja sreće, sad ne pojave
svjetla – od pogleda sunca, moći i veličine,
Kako će tek stići do spasenja kroz tmicu tuge!
Kako će Marsu i Veneri sunčani zeval odgovoriti, od čvora brige!
Onaj što o nadi brine to je onaj koji zbog događaja nedaće
Ma koliko to teško bilo, u blagodati cara careva on je
Moja glava ne tvom putu žrtva nek je, moj padišahu, ukaži malo pažnje
Prije nego me briga u vojsci pregazi, pomozi me
O Bože, sve dok krug sudbe kruži i smjenjuje se
Na prijestolju uprave države/ sreće[22]*, neka je, dok života i riječi bude.*[23]

---

22 Poigravanje semantikom riječi *devlet* (sreća, država).

23 Eyā bülend-i mekān-ı sipihr-i mertebe kim / Sürer eşīgüñe ḫorşīd-i çehre-i āmāl
Cefā-yı miḥnet-i eyyāmdan şehā iderin / Serīr-i pāye aglāya ʻarża-ı aḥvāl
Çehār sāl' durur kim ʻadū ḳitālünde / Bu ʻabd-i kemter ider cān u dille ceng ü cidāl
Mülābis-i ḥarekāt-ı sipihr'den giderek / Döküldi raḫt u taḥammül tükendi māl ü menāl
Ne bir ẓahīr ki derd-i derūnum eyleye fehm / Ne bir muʻīn ki ana rāzum açsam anlaya ḥāl
Emel dirāz ü felek ḥīle-bāz u ʻömr ise az / ṣuʻūd-i kevkebi ricʻatde münʻakis iḳbāl
Eğer meṭāliʻ-i devletden eylemezse ṭulūʻ / Levāmiʻ-i naẓar-ı şems-i ʻizzet ü iclāl
Necāta ẓülmet-i ġamdan ne iḥtimāl-i vuṣūl / Nuḥūse ʻuḳde-i hemden ne irticā-yı zevāl
Velī-ümīd bu kim miḥnet-i ḥavādisden / Ne müşkil olsa şehinşāh-ı luṭfidür ḫilāl
Başum yoluna fedā himmet eyle pādişehüm / Sipāh-ı ġam beni pā-māl' etmeden elüm al
İlāhī dā'ire-i çarḫ' eyledükçe medār / Serīr-i mülk-i saʻādetde ṭūl-i ʻömr ile ḳāl.

Derviš-pašin *hasbi-hal* pisan u varijabilnom mudžtess metru ponovo vraća pažnju čitatelja na poetski i ljudski lik Derviš-paše Bajezidagića. Ako se ovo djelo usporedi sa Bajezidagićevom *Muradnamom*, uočit će se brojne slične konstrukcije iskazane na sličan način i slično uvrštavanje leksema u sintaksički ustroj stiha. Pitanje odnosa na relaciji pjesnik i mecena i u slučaju Derviš-paše Bajezidagića ostaje otvoreno.[24]

24 Kako ocijeniti poetsku nakanu i „ljudski lik" Derviš-paše Bajezidagića i da li je to uopće moguće na osnovu poezije, posebno je pitanje. U djelu *Zübdetü'l-Eş'ār*, za koje Zehra Toska ističe je autor Derviš-paša Bajezidagić iz Mostara, sreće se kasida panegirik posvećena sultanu, tahmis koji aktualizira sultanov gazel, hasb-i hal kojim se veliča sultan. Postavljaju se pitanje: čemu toliko panegirika vladaru, da li je Derviš-paša možda podlegao autoritetu sultana i sam se izgubio u toj poslušnosti itd. Stoga smo, tragom poezije koja nosi pečat Derviš-pašin, pokušali da uđemo i u ovaj problem, onoliko koliko nam to dopušta sam tekst Derviš-pašinih pjesama. U jednoj medžmui u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu nalazi se pjesma koja je naslovljena kao *Güfte-i Derviş Paşa / Pjesma Derviš-paše* (GHB, R-1063, fol. 9a). Prema katalogu rukopisa, koji daje usputne napomene o starosti medžue i kontekstualizaciju pjesnika uvrštenih u nju, velika pretpostavka je da se radi o pjesmi Derviš-paše Bajezidagića. Derviš-paša u toj pjesmi predstavlja se kao osoba koja ima hrabrosti sultanu reći "javno i pred svima u stihu", gotovo satirički, kako neki vladini potezi o službenim namještenjima visokih uglednika u Carstvu (divan ehli) nisu dobri. Istodobno se ne osvrće na vlastite interese i ne plaši se osvete tih visokopozicioniranih vezira, odnosno ne plaši se posljedica svojih "neobično oštrih savjeta" sultanu. Pjesma u prijevodu glasi:

"*Pjesma Derviš-paše":*
Ljudi iz vlasti – sa Divana – mitom svijetu pokvarenost donesoše /
Moj padišahu, tako mi Boga, oni tvoju čast pod noge baciše //
Javno prodaju položaj – kurveštine /
Zašto ne napuste visoki položaj, kako to da se ne bore! //
Je li način da se mjesečno tri puta neodgovarajućem daje namještenje!? /
Nek ti Istiniti ne pokaže kako je jako teško da se neko s položaja skine! //
Okove pravde ti nisi zadržao, a oni ih, na kraju, vuku u nebeske visine /
Strah uvedite od sada, moj care – propast sasvim sigurna je! //
Časni ljudi pokradeni u glavnom gradu Države /
Odoše šalvare – ni dnevne zarade, ni krpa ni crnog šala ne ostade! //
Međusobno se kao boja na krznu pomiješa, narod sav /
Valja se po prašini, ***tvojoj naredbi se pokoriti odsad je to nemoguća stvar.***

Pjesma u trasliteraciji glasi: GÜFTE-İ DERVİŞ PAŞA // Virdi dīvān ehli rüşvetle cihāna iḥtilāl / Pādişāhum itdiler vallāhi 'ırżuñ pāy-māl // Āşikāre bey' iderler kaḥbe zenler manşıbı / Nīce ḳoymāsun celāli nīce olmāsun ḳitāl // Ayda üç kez manşıbı nā-ehle virmek yol mıdur / Ḥaḳḳ saña göstermeye gāyetde güçdür infişāl // Dutmadıñ zincīr-i 'adli çekdiler āḫir göge / Ḳorḳarın şimden-gerü şāhum muḳarrerdür zevāl // Āsitānı devletüñ içre şoyuldı ehl-i 'ırż / Gitdi şalvār ḳalmadı günlük ve ḳırlar kāre şāl // Birbir īle mūy-ı rengi-veş ḳarışdı cümle ḫalḳ / Emriñe dutmaḳ bular şimden-girü emr-i muḥāl. Pjesnik vrlo vješto koristi simbole na granici metonimijske i sinegdohalne referencije i pretvara ih u čiste alegorije. Kad kaže da se narod sav pomiješao međusobno kao „boja na krznu", on zapravo aludira na „krzno" koje dobijaju veziri prilikom postavljenja na određene funkcije. Dakako, navedenu pjesmu iz Gazi Husrev-begove biblioteke naveli smo samo kao podstrek za razmišljanje o tome kako je povezanost pjesnika i djela relacija koja se različito manifestira kod svakog pjesnika.

3.0. Dva Bajezidagićeva gazela posvećena Rumiju

U Konji u jednoj zbirci pjesama mevlevijskih pjesnika (Koyunoğlu Müz. Ktp. No. 13596) nalaze se jedan gazel Derviš-paše Bajezidagića koji počinje stihovima: *Za mene, slugu svoga, zanimanje pokaži, o časni Mevlana, / Smiluj se, udijeli pažnje, o časni Mevlana! // Ti si vladar počasni, ti si uzvišeni sultan, / Izvrstan i svuda prihvaćen, o časni Mevlana!// Svjetlo upute ti si, svjetlo od Boga. / Ti si izvorište čistote, o časni Mevlana!* .[25] U nastavku gazela Derviš-paša nastavlja panegirik Dželeluddinu Rumiju, kao i u još jednom gazelu također iz iste rukopisne zbirke, vrlo sličnog sadržaja: *Sufija će pomisliti da glasanje naja isprazna legenda je. / Ta pogledaj Mevlanu, šta i naj (šejh) i salik (učenik) tu postade! // Onaj koji sluša govor nedostižni iz Mesnevije / Obilazi harem duhovnog značenja, sve vrteći se...* U navedena dva gazela jasno se razaznaje povezanost Derviš-paše Bajezidagića sa duhovnim autoritetom Dželaluddina Rumija. No, ovog puta želimo malo više svjetla baciti na eventualno Derviš-pašino posvećivanje poezije sultanu Muratu III. Želim skrenuti pažnju na činjenicu da je sultan Murat III bio mevlevijski pjesnik, ali i da je bio veliki vakif. Naime, kompleksu u kojem se nalazi turbe Mevlane u Konji sultan Murat je 1584. godine dovršio renoviranje i dogradnju dvaju važnih prostorija: soba za derviše u kojima su oni živjeli, a nalaze se u zapadnom dijelu komleksa turbeta i Dergaha, kao i prostorija sa južne strane gdje se u jednoj od njih, čilehani, otpočinje postupak uvođenja u red prije zavjeta. U toj prostoriji svaki kandidat provodi 1001 dan gdje radi na „sagorijevanju nefsa“, a potom dobija svoju odaju nakon polaganja zavjeta. Dakle, sultan Murat III zaštitnik je mevlevija u carstvu, daje vakuf za Dergah u Konji baš u vrijeme dok Derviš-paša piše svoju poeziju o njemu i prinčevima ili mu posvećuje djela koja prevodi sa perzijskog jezika. Ukratko, Bajezidagić piše djelo *Zübdetü'l-Eş'ār* 1582., sultan Murat III dovršava radove na Mevlaninom Dergahu u Konji 1584., da bi Derviš-paša dovršio svoje prijevod Binaijeve *Sehaname*, ugradivši svoju uvod i završna poglavlja uz posvetu djela sultanu Muratu III 1587. godine. Zato nije ni čudo što je Derviš-paša Bjezidagić svoje djelo nazvao imenom *Muradnama*. Dakle, ne radi se samo o relaciji između vladara i dvorskog pjesnika, nego o posebnoj vrsti duhovne povezanosti Derviš-paše i vladara Murata III. Ta povezanost ostvaruje se kroz poštovanje prema duhovnom autoritetu i liku Dželaluddina Rumija.

---

25 *Ben bendeñe himmet ḳıl ya Ḥażret-i Mevlānā / Raḥm eyle 'inayet ḳıl ya Ḥażret-i Mevlānā*
Bir şāh-ı mükerremsin sulṭān-ı mu'ẓẓamsın / Mümtāz u müsellemsin ya Ḥażret-i Mevlānā
Bir şem'-i hüdāsın sen bir nūr-ı Ḫudāsın sen / Bir kān-ı ṣafāsın sen ya Ḥażret-i Mevlānā ...

4.0. Problematične tezkire: Ko je pjesnik Derviš Džami Mostarac?

U biografskom leksikonu pjesnika *Tuhfe-i Naili*[26] prenosi se podatak iz tezkira o jednom pjesniku Dervišu Mostarcu koji je bio na Dvoru (Enderunu) u vrijeme sultana Murata III, sljedećim riječima: „582. CÂMÎ – Enderunlu Derviş Câmî Bey, Mostarlı, tophaneci başı, Sultan Murad Salis devri şairleo rinden.“ – *582. DŽAMI – iz Dvora, Derviš Džami-beg, Mostarac, predvodnik topnika, jedan od pjesnika iz vremena sultana Murata III.* U nastavku teksta iz djela *Tuhfe-i Naili* o navode se sljedeći Džamijevi stihovi:

Mütekebbiriñ ḫaṣmı Ḥaḳdır / Müte‘aẓẓım ‘aẕāba elyaḳdır
Maġrūr-ı meẕmūmdur encām / Ḫod-pesend ise pek alçaḳdır
Ḫalḳa nefret getirme terk ile / Su’-i ḫulḳ ṣāḥibi aḥmaḳdır
Cümleniñ Ḫālıḳı ki vāḥiddir / Çekmez ol vaż‘-ı evvel eşfeḳdir
Virme señ kimseye renc Cāmī / Ta‘n iden maṭ‘ūn-ı muḥaḳḳaḳdır
*
‘Ārıż-ı simīniñ üstünde siyeh kākül midir /
Sāye almış berg-i sebzīn üzre bir sünbül midir.

Protivnik onih što se ohole Istiniti je,
onaj koji sebe uzdiže za vatre najpodesniji je.
Prevaren i ponižen na kraju je
onaj što samo sebe voli vrlo nizak je.
Ne donosi ljudima odvratnost njihovim ostavljanjem:
čovjek koji ružnu narav posjeduje glupak je.
Stvoritelj svega Jedan je,
On od prvotnoga stvaranja ne odustaje.[27]
O Džami, nemoj nikom pričinjavati patnje:
Onaj koji napada zasigurno napadnut biće.
*

Da li je to crni uvojak na čempresu srebrenome,
Da li je to zumbul što na zeleni list hlad bacio je?

26 *Mehmet Nail Tuman. Tuhfe-i Naili Dîvan Şairlerinin Muhtasar Biyografileri* (hazrlayanlar: Cemal Kurnaz – Mustafa Tatci), Ankara 2001.

27 *Vaż‘-ı evvel* je termin i označava ono što je prvo dato – direktno u pojmovnom određenju: nebo, drvo, čovjek i sl. *vaż‘-ı sani* su: pojmovi koji opisuju navedene i slične lekseme na posredan način

Na osnovu navedenog podatka iz djela *Tuhfe-i Naili*, koji se spominje i u četvrtom tomu djela *Atā Tarihi,*[28] na prvi pogled uočavamo podatak o jednom pjesniku koji je našoj stručnoj i znanstvenoj javnosti „nov", gotovo nepoznat. Ne bilježe ga ni Bašagić ni Šabanović, ali ni druga važnija sinetska djela iz oblasti bošnjačko-muslimanske književnosti na orijentalnim jezicima. Djelo *Tuhfe-i Naili* oslanja se u najvećem procentu na tezkire i na rukopisne izvore.

Treba naglasiti da se u djelu *Tuhfe-i Naili* uz ime Džami spominje i ime Derviš. Nadalje, sličnosti u biografiji tophanedži-beše Džamija Derviša Mostarca i šahindži-baše Derviša Mostarca je velika: i jedan i drugi pjesnik nalaze se na Dvoru, u unutarnjim odajama (Enderunu), obojica imaju u svom imenu naziv „Derviš", obojica pjesnika su na Dvoru u vrijeme sultana Murata III. Razlika je u sljedećem: jedan je bio šahindži-baša a drugi tophanedži-baša, jedan ima pjesnički pseudonim „Derviš" a drugi „Džami". Ovakva sličnost može se tumačiti na različite načine. Ponudit ćemo nekoliko opcija istraživačima za razmišljanje: a) autor djela *Tuḥfe-i Naili* pogrešno je neke podatke iz biografije Derviš-paše pripisao Dervišu Džamiju Mostarcu; b) postojala su dva pjesnika: Derviš-paša i Džami Mostarac; c) postojao je jedan pjesnik (Derviš-paša) koji je koristio dva mahlasa (pseudonima) – *Derviš* i *Džami*; d) postojao je samo jedan pjesnik Derviš-paša (Derviš-aga) Mostarac koji nije mijenjao pjesnički pseudonim.

Da bi se razriješila navedena dilema, vratit ćemo se na važnije tezkire koje je koristio Mehmed Tuman u rukopisnom djelu *Tuhfe-i Naili*. U tezkiri Kınalızade Hasana Čelebija pod imenom *Tezkiretü'ş-Şu'arā*,[29] između ostalih, nalaze se i sljedeći stihovi pjesnika Derviša Mostarca:

'Ārıż-ı simīniñ üstünde siyeh kākül midir /
Sāye almış berg-i sebzīn üzre bir sünbül midir

Gül-'iẕārundan mı düşmiş 'aks-i la'l-i nāb ile
Yoḫsa ey sāḳī lebün üstinde reng-i mül midür

Rūy-ı rengīnünde ḫāl-i 'anber-efşānun mı ol
Nār-ı sūzān üzre yoḫsa dāne-i fülfül midür

28 Na strani 135. Navedeno prema: *Mehmet Nail Tuman. Tuhfe-i Naili Divan Şairlerinin Muhtasar Biyografileri* (hazrlayanlar: Cemal Kurnaz – Mustafa Tatci), Ankara 2001.
29 Priredila: Aysun Sungurhan-Eyduran (Ankara 2009).

Da li je to crni uvojak na čempresu srebrenome,
Da li je to zumbul što na zeleni list sjenu bacio je?
Da li je spao sa rumenog obraza tvoga, ili od udara čiste usne crvene
Ili je to, možda, o krčmaru, boja pića povrh usne?
Da li je to ben što miomiris rasipa na licu punom sjaja
Ili je to možda na vatri što izgara zrno bibera?

Kao što se vidi, prvi distih Derviša Mostarca koji navodi Kınalızade Hasan Čelebi i jedan izdvojeni, posljednji distih Derviša Džamija Mostarca u djelu *Tuhfe-i Naili* identični su. Ostali stihovi se razlikuju. U tezkiri kod Beyanija pod natuknicom Derviš-aga nalaze se podaci o Derviš-paši Mostarcu. I kod njega se sreće slična situacija sa ponavljanjem distiha *'Ārıż-ı simīniñ üstünde siyeh kākül midir / Sāye almış berg-i sebzīn üzre bir sünbül midir – Da li je to crni uvojak na čempresu srebrenome, / Da li je to zumbul što na zeleni list sjenu bacio je?* Ostali stihovi se razlikuju u odnosu na stihove Derviša Džamija Mostarca u djelu *Tuhfe-i Naili*. Mehmed Riza pod natuknicom Derviš-paša navodi podatke o Derviš-paši Mostarcu, uz citiranje nekih stihova iz *Muradname* i uz navođenje nekih drugih stihova Derviš-pašinih. Za kraj navest ćemo i svojevrsnu kontradikciju u samom dijelu *Tuḥfe-i Naili* kada autor biografije pjesnika također navodi prethodno spomenuti distih (*'Ārıż-ı simīniñ üstünde siyeh kākül midir / Sāye almış berg-i sebzīn üzre bir sünbül midir – Da li je to crni uvojak na čempresu srebrenome, / Da li je to zumbul što na zeleni list sjenu bacio je?*) i kao distih Derviš-age Mostarca, dogandžibaše i bosanskog beglerbega Derviš-paše koji je preselio na drugi svijet 1603. godine. Kao izvore iz kojih je autor rukopisnog djela *Tuhfe-i Naili* Mehmet Nail Tuman koristio podatke o pjesniku Derviš-paši (agi) Mostaru, navode se tezkire od Hasana Čelebija, Beyanija, Rijazija, Rizaa, Kafzade Faizija i djelo *Kāmūsu'l-A'lām*. Mehmet Nail Tuman ima samo jedan izvor iz kojeg je uzeo podatke o pjesniku Dervišu Džamiju Mostarcu (*'Atā Tārīḫi*, tom IV, str. 135). Zanimljivo je da prva pjesma koju Atai pripisuje pjesniku Dervišu Džamiju Mostarcu zapravo nije u navedenim tezkirama zabilježena kao pjesma Derviš-paše Mostarca. U ovom radu možemo ostaviti otvoreno pitanje o tome da li se radi ili, pak, ne radi o Tumanovom samo djelomičnom ili u cijelosti neprovjerenom podatku od Atai-efendije,[30] ali i u tom slučaju opet se javlja pitanje da li

30 Sintetska djela o poetskim biografijama i biografijama učenjaka u osmanskom periodu nastala na osnovu drugih tezkira i djela kao što su *Sicill-i Osmani*, *Osmanlı Muellifleri* i brojna slična također treba dodatno provjeravati zbog različitih problema identifikacije lokalnih, manje poznatih pjesnika.

je opet prva pjesma koja se pripisuje Džamiju Mostarcu zapravo Derviš-pašina pjesma. Čak i da se tako ispostavi, bio bi to još jedan podatak o dosad neobrađivanoj pjesmi Derviš-paše Bajezidagića.

IZVORI

Izvori (rukopisni i objavljeni):

Zübdetü'l-eş'ār, İstanbul, TKS (Revan Ktp. 842).

Güfte-i Derviş Paşa, Gazi Husrev-begova biblioteka, GHB, R-1063.

LITERATURA

Bašagić, Safvet-beg, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti. Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini* (prir.) Svjetlost, Sarajevo 1986.

Beyani, Mustafa b. Carullah. Tezkiretü'ş-şuara, (hazrlayan: İbrahim Kutluk), Ankara 1997.

Hammer, Josef von, *Historija turskog / osmanskog carstva* (prev. Smailagić, N.), 2. tom. Zagreb.

Kadrić, Adnan (2007) „Derviš-paša Bajezidagić i njegovo djelo Zübdetü'l-Eş'âr", *Anali GHB*, Knj. XXV-XXVI / 2007, Sarajevo; 87-109.

Kadrić, Adnan (2008) *Objekt Ljubavi u tesavufskoj književnosti: Muradnama Derviš-paše Bajezidagića*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XXVIII, Sarajevo.

Karatay, F. Edhem (1961) *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu*, No 1-940, İstanbul.

Kinalizade, Hasan Çelebi. Tezkiretu'ş-Şuara, C. 1-2 (hazrlayan: Ibrahim Kutluk), Ankara 1978.

Latifi, *Tezkire-i Latifi*, Istanbul, 1214.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmānī*, II, İstanbul, 1311.

Mehmet Nail Tuman. Tuhfe-i Naili Divan Şairlerinin Muhtasar Biyografileri (hazrlayanlar: Cemal Kurnaz – Mustafa Tatci), Ankara 2001.

Mujezinović, Mehmed (1998) *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine. Knj. 3, Bosanska krajina, Zapadna Bosna i Hercegovina*, Sarajevo.

Nametak, Fehim (1989) *Pregled književnog stvaranja bosansko-hercegovačkih Muslimana na turskom jeziku*, Sarajevo.

Rıza Tezkiresi. İnceleme – Metin, (hazrlayan: Zavotçu, Gencay), İstanbul, 2009.

Sāmī, Şemseddīn, *Kāmūsu'l A'lām. Tārīh ve Coğrafyā Lugatı*, III, İstanbul 1308.

Šabanović, Hazim (1973) *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Sarajevo.

Toska, Zehra (1999) „Bir Armağan Zübdetü'l-Eş'ar". *Prof. dr. Nihad M. Çetin'e Armağan*. İstanbul. Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Following the Poetry of Derviš-Paša Bajezidagić (Who is the Poet Derviš Džami Mostarac?)

Summary

From the works of Derviš-paša Bajezidagić, except for *Muradnama*, only the work *Zübdetü'l-Eş'ār,* whose manuscript can be found in Topkapi Saray Museum (TKS 842), is partially presented in the Bosnian language. In this article we give a translation of *Hasbi-hal* and *Tahmis* by Bajezidagić to one gazel of sultan Murat III, which can be found in the work of *Zübdetü'l-Eş'ār.* In addition to this we bring a brief survey of two Derviš-paša's gazels dedicated to Rumi, which can be found in one manuscript collection in Konya. Moreover, there is one very interesting gazel titled *Güfte-i Derviş Paşa* ("The song of Derviš-paša") in the Library of Gazi Husrev-bey. In that gazel the poet criticizes the corruption and injustice at the Ottoman Court on the occasion of giving important positions to uncapable officials in the state. We also call attention to the poet named Derviš Džami Mostarac, who lived in the time of sultan Murat III, for his biographical data taken from one Ottoman tezkira coincide with those of Derviš-paša Bajezidagić Mostarac.

UDK: 821.512.161(497.6).09-1 Mostarac, H. Z
821.163.4(497.6).09

Alena ĆATOVIĆ

Antikasida u osmanskoj književnoj tradiciji: "Kasida razrušenoj kući" Hasana Zijaije Mostarca

KLJUČNE RIJEČI: *osmanska književna tradicija, kasida, anti-kasida, žanr, parodija*

U radu se raspravlja o antikasidi u osmanskoj književnoj tradiciji. Primjer takve parodičke antikaside je *Kasida razrušenoj kući* bosanskog pjesnika Hasana Zijaije Mostarca. Autorica analizira karakteristične elemente ove forme u kontekstu osmanskog književnog nasljeđa.

Forma kaside potječe još iz predislamske arapske poezije, a u osmansko tursku književnost došla je preko perzijske. Sam naziv ove pjesničke vrste na arapskom jeziku znači "ono što se ima za cilj, što vodi cilju", drugim riječima, određenim ciljem je definiran sadržaj kaside ili kako Fehim Nametak u svojoj knjizi *Divanska poezija XVI i XVII stoljeća* kaže: "Kasida je pjesma koja se pjevala s određenim ciljem, što joj i samo ime govori; često je njen autor tražio namještenje, ili kakvu drugu uslugu od onoga kome posvećuje pjesmu." (19) Naravno, sadržaj kaside nije ograničen samo na "postizanje cilja", odnosno na pohvalu ugledne osobe kojoj se obraća za pomoć, već je kasida sadržavala i druge tematske dijelove koji su tradicionalno određivali strukturu ovog žanra divanske književnosti. Većina teoretičara klasične osmanske književnosti govori o šest osnovnih dijelova kaside, a to su : 1) *nesîb* ili *teşbîb,* poglavlje koje sadrži opis prirode ili nekog prizora;

2) *girîz-gâh* ili *girîz*, odjeljak koji predstavlja prijelaz između opisa u nesîbu i pohvale ugledniku u poglavlju medhiye;

3) *medhiye*, centralni dio kaside u kojem se hvali potencijalni mecena kome je kasida posvećena;

4) *tegazzül*, gazel koji se umeće u kasidu i prije svega ima estetsku funkciju;

5) *fahriye*, poglavlje u kome pjesnik hvali samog sebe, odnosno svoje pjesničko umjeće;

6) *dua*, završni dio u kome pjesnik upućuje dovu Uzvišenom Stvoritelju za dobrobit kako osobe kojoj je kasida posvećena, tako i vlastitu.

Mostarski autor iz 16. stoljeća Hasan Zijaija, najraniji bosansko-hercegovački divanski pjesnik koji je za sobom ostavio kompletan divan- zbornik poezije, pored velikog broja gazela, njih čak 496, spjevao je i jedanaest kasida na osmanskom turskom jeziku. Njegove kaside, većinom su u skladu sa osmanskom književnom tradicijom, tj. posvećene su ličnostima vladajućeg sloja, u Zijaijinom slučaju bosanskim namjesnicima, lokalnim begovima. Vrlo je zanimljivo da posljednja kasida u *Divanu*, nije posvećena nikome određeno i nosi naziv "Kasida razrušenoj kući". Već iz samog naslova možemo steći određeni dojam o sadržaju ove poeme, posebno ako znamo tradicionalno utvrđenu strukturu kaside u klasičnoj divanskoj književnosti, odnosno da se uglavnom radi o poetskim formama, koje su u pogledu sadržaja bile pohvalnice posvećene uglednicima kao potencijalnim mecenama. (İnalcik, 22–23) Otklon spram vladajuće književne tradicije ovoj kasidi neće se zadržati samo u naslovu već će se vrlo lahko uočiti i u njenoj strukturi i sadržaju. Ipak u smislu valorizacije i pozicioniranja ove kaside u okvire književne tradicije kojoj je pripadala biće neophodno detaljnije analizirati. U tom smislu, pokušali smo ovu poemu prenijeti u bosanski jezik, zadržavajući orgnalnu shemu rimovanja u kasidi, odnosno formu u kojoj se rimuje svaki distih.

Kasida razrušenoj kući

1. Avaj, čudno je mjesto nesreće, moja kuća postala
   Nebesa su, mene roba u ognjište razrušeno bacila

2. Je li moje srce il' je moj dom ova ruševina
   Ukazala se sudbina s neba pristigla

3. Neka ni kod jednog pjesnika ne bude ovako nepriličnih stihova
   Il' na svijetu neće ostati mjesta da bi se Božija kuća spomenula

4. To je jedno gnijezdo neugledno, al' ni ono meni ne pripada
   Zaista, na svijetu od ove gora kuća nije postala

5. Da mi se stas kao luk povije ne bi me dotakla letva drvena
   Za moje brige ne pitaj, a naizgled sam prav kao strijela

6. Carski su to dvori al' nalik na dom Ebu Derda
   Još od vremena Ademova ovakva kuća nije bila

7. Moje patnje ne razumije niko osim sustanara mi pauka
   I njega je ko' i mene, na kiši i vjetru, ista nevolja snašla

8. Hiljadu osamsto prozora i dvijesta pedeset vrata kuća ta ima
   Baš ju je vješto ruka nekog nesretnog majstora izgradila

9. Da ova kuća postane išta skuplja od posjeda umrloga
   Ne bi se našla mušterija ni kad bi joj cijena jedna para bila

10. Da može vidjeti kakva me je samo patnja obuzela
    Iz dasaka bi glava svake čivije izvirila

11. Kad se oko sebe osvrnem, uplašim se da je ponor džehennema
    U kući se čitava vojska zmija, stonoga i škorpija okupila

12. Toliko ovoj kući pristaje umijeće njenog neimara
    Da je u starinskom stilu građena ne bi ovako stara izgledala

13. Pauk je moj zastorničar, namjesnik zemlje siromaštva
    Posvuda se njegova mrežasta zavjesa postavila

14. Iz časa u čas, od bola i tuge pokazuje lica različita
    Iz Skenderova ogledala, voda se posvuda prosula

15. Iz doba gradnje Nuhove lađe, svaka je daska njena
    Ruka kovača još od 'Udž ibn Unka ju je potegla

16. Od jauka dasaka stalno joj se tresu zidovi i vrata
    Svaka provala vjetra u uragan se pretvorila

17. Ako ne dođu na pazar drva, kako bi vatra na ognjištu gorila
    Trebat ću pokućstvo naložiti, da se ne bi nova nevolja stvorila

18. Snaga vjetra sa svih strana peć je probila
    Nakupljeni pepeo posvuda je prosula

19. O muslimani, šta da činim, od požutjelog mi turbana
Zbog ovih kapljica, ko' da je jevrejska kapa postala

20. Stalno plačem od ove zavjese mrskog dima
Što mi je, ko' u narcisa, suzno oko oslijepila

21. Ponekad kad dođem kući, nasmijem se nehtijući
Vidjevši kako su se djeca od dima zaplakala

22. U hazreti Jakuba sam se pretvorio, dom mi je kuća nesretna
Plašim se da bi mene, roba naposlijetku nebesa oslijepiti mogla

23. Vatra joj je plamen vjetra, a izvor vode joj je zemlja
Zaista su se u svakom njenom kutu četri elementa okupila

24. Kao da je česma svaki kamen njenih zidova
A kap svaka te česme u grudi bi potekla

25. Razgrnuta zavjesa na ljude u vilajetu podsjeća
I zavjesa je godinama stradala, pa se sva istrošila

26. Miševi su na sve strane provirili iz svojih rupa
Kad ih vidiš, pomisliš: njihova igra od mene je budalu napravila

27. Miševi će mi svo pokućstvo rasparčati, jadan li sam ja!
Zar mačka nema nijedna, da bi mi u pomoć pohitala

28. Srce kuće je probodeno, ne mislite da je miševa cika
To su se moja usta, a možda i čaša tuge na tugu požalila

29. Zidovi su joj prašnjavi, al' vidi tek prašine pri udaru vjetra
Nevolja bi još veća bila, kad bi joj se se i tavanica polomila

30. Oblakom dima patnje ova kuća jadna se ispunila
Svaka iskra njene vatre, ko' zvjezda zloslutnica joj je zaiskrila

31. O pobožni, znaj da je lug poput džehenemskog pepela
Ne misli da sam budala koja bi ćumur žvakala

32. Okućnica mi se otpadcima susjedskim napunila
Eh, kad bi Božija mjesta poput ovog smeća česta bila

33. Unutrašnjost joj je tamna poput srca griješnoga
O Zijaija, u planine pođi, ne bi li te svjetlost sunca obasjala

Kasîde-i Hâne-i Vîrâne

1. Meskenüm oldı dirîgâ bir 'aceb mihnet yiri
Hâne-i vîrâneye koydı felek ben çâkeri

2. Hâne-i vîrâne-i kalbüm midür yâ meskenüm
Zahîrâ yohsa kazâ-yı âsumân-ı mazharî

3. Beyt-i şi'ri böyle nâ-sâz olmasun bir şâ'irün
Yohsa Beytu'llâh hakkı dünyede kalmaz yiri

4. Bir fenâ kâşânedür ammâ o da mülküm değül
Gerçi yokdur hânenün 'âlemde bundan bed-teri

5. Kâmetüm yay olsa tokınmam kiriş ağacına
Ok gibi toğrulsam ammâ sorma hiç derd-i seri

6. Kasr-i Kayserdür ana nisbet Ebû Derdâ evi
Böyle ev yapılmamışdur devr-i Âdemden beri

7. Anılmaz hâlüm meger hem-hânem olan 'ankebûd
Ol benümle yelde yağmurda çeker mihnetleri

8. Anı üstâdı fenâ hayli musanna' eylemiş
Binsekizyüz revzeni var ikiyüz elli deri

9. Şöyle evdür mâl-ı meyyîtden mezâd olınsa ger
Bir pula teklîf olınsa kimse olmaz müşterî

10. Var ise eyler temâşâ çekdügüm zahmetleri
Tahtadan başın çıkarmış yekserinün ekseri

11. Korkarın çâh-ı cehennemdür temâşâ eylesek
Evdeki mâr u çıyân u ‘akreb olmış bir çeri

12. Ol kadar evde yakışsun bu evün mı’mârı çün
İhtiyâr itmiş degül yapmakta tarz-ı âheri

13. Câ-be-câ çekmiş müşebbek zarların bir ‘ankebûd
Perde-dârumdur benem iklîm-i fakrun serveri

14. Dem-be-dem derd ü belâdan dürlü sûret gösterür
Câ-be-câ dökmiş suyı âyîne-i İskenderî

15. Raht-ı fülk-i nûh ile hem-’asrdur her tahtası
Cerr idüpdür anı ‘ûc ibn-i ‘Unukdan dülgeri

16. Tahtalar feryâd ider sarsar der ü dîvârı hep
Rûzgârun her kaçan dokınsa bâd-ı sarsarı

17. Ocağa yansun odun bâzâra gelmez bir gece
Rahtını yaksam gerekdür gör belâ-yı digeri

18. Her taraftan yel nüfûz itdükte âteş-dândan
Dağıdur külliyet ile cem’ olan hâkisteri

19. Müslümânlar n’eyleyem mânend-i destâr-ı Yehûd
Katrelerden câ-be-câ dülbendüm olmışdur sarı

20. Dem-be-dem agladuğum bu kim duhân-ı bî-amân
Göz göre nergis gibi bî-nûr ider çeşm-i teri

21. Gâh eve gidükçe bakup gülerin bî-ihiyâr
Hep dütün derdinden ağlar görsem oğlancıkları

22. Hazret-i Ya’kûba döndüm meskenüm Beytü’l-hazen
Gözsüz eyler korkarın âhir felek ben çâkeri

23. Âteşi yel dağıdur su kaynağıdur toprağı
Çâr ‘unsûr mecmû’ıdur fi’l-hakîkâ her yiri

24. Fi'l-mesel ser-çeşmedür dîvârınun her bir taşı
    Sîne dögmek kasd eyler gâlîbâ her mermeri

25. Perdesi açık vilâyet ehline benzer hemân
    Perdesin yıllar harâb itmiş açılmış her yiri

26. Fareler yir yir deliklerden çıkarmış başını
    San temâşâ idüp istihzâ ider ben ahkârı

27. Fareler çün pâreler olanca esbâbummeded
    Bir kedi yok mı ki görsün hayfumı gelsün beri

28. Hânenün bağrı delinmiş sanmanuz sûrâh-ımûş
    Yâ dehendür itmeğe şekvâ ya mihnet sâgarı

29. Tozlıdur dîvârı ammâ yil eserse gör tozı
    Hânenün sakfın yıkarsa gör belâ-yı ekberi

30. Ebr-i minetdür duhânı iş bu mihnet-hânenün
    Âteşinün her şerârı bir nuhûset ahteri

31. Zâhidâ sen de kömür çiyner deli sanma beni
    Bilürin külli cehennem ahkerîdür ahkerî

32. Mezbeleyle ev önin tıldurdılar hem-sâyeler
    Mezbele gibi gedik olsun İlâhî yirleri

33. Ey Ziyâ'î kalb-i Fâsık gibi zulmetdür içi
    Taşra çık görmek dilersen âfitâb-ı hâveri

Navedena kasida Hasana Zijaije u pogledu svoje strukture sadrži samo uvodno poglavlje nesîb, koje se odnosi na opis pjesnikovog doma. Za razliku od drugih kasida, ovdje se može uočiti izrazita plastičnost opisa. Iako su prisutne stilske figure pretjerivanja, odnosno, hiperbole (mübalağa), opisi su mnogo konkretniji od onih u klasičnim osmanskim kasidama. U žanrovskom smislu posebno je znakovito da ova kasida ne sadrži centralno poglavlje medhiye koje je, kao što smo već ranije rekli, poglavlje u kojem se hvali osoba kojoj je kasida posvećena. Pohvale izražene u ovom poglavlju često su prenaglašene

i opjevane uz obilato korišćenje pjesničkih figura, tako da nisu odraz stvarne ličnosti osobe koja se hvali. Književni historičari klasične osmanske poezije nisko ocjenjuju estetsku vrijednost ovog poglavlja u kome pjesnici, u cilju dodvoravanja, pretjerano hvale uglednu ličnost, često je poredeći sa historijskim i mitskim likovima.

Vratimo li se činjenici da ovo poglavlje nije prisutno u Zijaijinoj kasidi, možemo dovesti u pitanje samu žanrovsku pripadnost spomenute poeme. Naime, prema teoretičarima divanske knjževnosti medhiye je obavezni i osnovni dio kaside, dok ga ostala poglavlja samo uvode ili upotpunjavaju. Savremena turska autorica Filiz Kılıç u svom tekstu „Poetske forme“ definira kasidu postojanjem medhiye:“Inače, ne može se ni zamisliti kasida bez poglavlja medhiye.“ (210)[1]

Dakle, ukolıko se prisustvo medhye smatra, osnovnim žanrovskim kriterijem, možemo reći da se navedena kasida u velikoj mjeri se udaljava od klasične osmanske kaside. Uz odsustvo mehiye zamjetan je i ironičan ton pjesnika, koji nikako ne odgovara poemi koja bi trebala biti sredstvo zadobijanja naklonosti potencijalnog mecene. Autor, na mjestima gdje bi trebao u fokus staviti uglednu ličnost kojoj bi kasida bila posvećena, govori u prvom licu, ili pak ondje gdje bi se trebalo govoriti o raskoši i ljepotama materijalnog blagostanja koje je uspostavio potencijalni mecena ironično se opisuje krajnja neimaština i oskudica pjesnikovog doma. Šta više prisutno je nezadovoljstvo pjesnika ne samo vlastitim egzistencijalnim uvjetima već i državnom vlašću, odnosno položajem stanovništva iz njegovog okruženja:

Razgrnuta zavjesa na ljude u vilajetu podsjeća
I zavjesa je godinama stradala, pa se sva istrošila

(K11/ 25)

Također vokabular i stilske odlike “Kaside razrušenoj kući” izlaze iz okvira uobičajenog. Naime, ovaj žanr u kojim su se okušavala pjesnička elita u Osmanskom carstvu podrazumijevao je tradicionalno utvrđene pojmove i vokabular koji su bili obremenjeni slojevitošću značenja i čitavim nizom asocijacija. Za razliku od klasičnih kasida Hasan Zijaija će u svojoj dati vrlo malo prostora junacima orijentalno-islamske književne tradicije poput: Adema a.s.,

1 Kılıç, Filiz. „Nazım Şekilleri“ *Eski Türk Edebiyatı El Kitabı.* Ankara: *Grafiker* Yayinları, 2002.

Jakuba a.s., Nuha a.s., Skendera, Ebu Derde i dr.; čak će ih vrlo često spominjati izvan njihovog ustaljenog referentnog područja. Takvom upotrebom, voda koji je prema legendi pronašao Aleksandar Veliki ili Skender[2], postat će umjesto „vode života", uzrokom pjesnikove nesreće, simbolom oskudice i oronulosti doma u kome živi:

Iz časa u čas, od bola i tuge pokazuje lica različita
Iz Skenderova ogledala, voda se posvuda prosula

(K 11/14)

Također Nuh a.s., neće biti evociran kao Božiji poslanik koji je spasio svijet od potopa, već po drevnim vremenima u kojima je živio. Vrijeme nastanka Nuhove lađe, poslužit će pjesniku da stvori ironiju u opisu zastarjelosti građe u njegovoj kući:

Iz doba gradnje Nuhove lađe, svaka je daska njena

(K 11/15)

Kao što smo već ranije rekli, pored mjenjanja referentnog područja motiva i aluzija, u ovoj poemi Hasan Zijaija često će izaći iz ustaljenog vokabulara divanske književnosti. Naime, prefinjene opise džennetskih vrtova, mitskih biljaka i životinja, kao sastavne dijelove nesība zamjenit će termini koji ovdje upućuju na „plošno" čitanje, odnosno nimalo „poetske" riječi iz svakodnevnog života, kao što su : miš, zmija, škorpija, mačka, prašina, cjepanica, smeće, ćumur i sl.

Imajući u vidu ove karakterisitke, navedena pjesma Hasana Zijaije mogla bi se percipirati kao parodija na već afirmirani i u elitnim osmanskim krugovima ustaljeni način pisanja kaside. Pjesnik satirički pristupa svim predhodnim tekstovima napisanim u ovom žanru u okvirima klasične osmanske književne tradicije, te stavlja ovu poemu u dijalog sa predhodnim tekstovima kasida, dovodeći u pitanje njenu žanrovsku pripadnost.

Gerard Genette u svojoj knjizi *Palimpsests*, analizira slične postupke u svjetskoj književnosti, posebno se osvrćući na Servantesovog *Don Khota*, kao "parodiju na viteške romanse"(148). Genette ističe da ovakav hipertekstualni postupak je apsuradn ukoliko govorimo o parodiji u striktnom značenju, s

2 Aleksandar Veliki ili Aleksandar Makedonski, rođen 356. pr. n. e., bio je veliki osvajač, za koga orijentalna predislamska mitologija kaže da je osvojio Perziju, Indiju i došao sve do Kine tražeći vodu života. Također, prema legendi, sa jednim od svojih pratilaca Hidrom u mraku je tražio vodu života. (Onay, 285)

obzirom da parodija predstavlja transformaciju konkretnog teksta, a ne žanra, odnosno da se ne može govoriti o parodiji na žanr. (147-48). U tom kontekstu *Don Kihot* žanrovski bi se mogao okvalificirati kao *anti – romansa*, odnosno hipertekstualni postupak koji je blizak parodiji, ali nije tekstualna transformacija specifičnog teksta već tekstualna referencijalnost koja je uvijek žanrovska i višestruka.

Promatramo li u ovom svjetlu "Kasidu razrušenoj kući" Hasana Zijaije, možemo primjetiti da ona već svojim naslovom referira na žanr, odnosno da joj je sam autor nazivom nastojao definirati žanrovsku pripadnost, ali i stvoriti parodiju. Naime, uz naslov kaside očekivanja recipijenta išla bi u tom smijeru da se navede ime nekog uglednika, u osmanskoj tradiciji to je najčešće bio sultan, vezir ili paša, rjeđe neki beg, a često su uz ime, naslov kaside opisivao je i njegove vrline ili vojne, odnosno državničke podvige. Čak i satirične kaside koje će se razvijati u postklasičnom periodu osmanske književnosti, posebno u 17. stoljeću sa pjesnikom Nefijem, u načelu, zadržavale su ustaljenu strukturu i naslove, dok bi elemente satire zatomljeno utkivale u sami sadržaj pohvalnice, odnosno poglavlja medhiye.

Iz današnje perspektive veoma je teško rekonstruirati motive koji su potaknuli Hasana Zijaiju da napiše "Kasidu razrušenoj kući". Da li se zaista radi o pjesnikovom autoreferencijalnom osvrtu na sopstveni život i egzistenciju? Iako kasida kao žanr u osmanskoj književnoj tradiciji nije bila tekst u kome se u značajnoj mjeri susretala biografska autoreferencijalnost, u ponekim kasidama moguće je pronaći izvjesne dijelove teksta koji direktno upućuju na pjesnikov život. Prije svega, ovdje se misli na kaside koje su bile posvećene potencijalnim mecenama, dakle ličnostima sa kojima je pjesnik u stvarnom životu imao kontakt ili ih čak prisnije poznavao. S obzirom da ovdje nemamo kasidu koja je posvećena nekoj uglednoj ličnosti, a iz predgovora *Divana* znamo da se pjesnik žalio da je u to vrijeme bio neshvaćen u svojoj sredini i nije mogao pronaći zaštitnika, to nas može potaći na razmišljanje da je "Kasida razrušenoj kući" stvarni glas pjesnika kojim se on buni protiv odnosa vlasti prema pjesnicima, ali vladajućih kanona poezije. Već u trećem distihu kaside, Hasan Zijaija će se distancirati od ostalih pjesnika riječima:

Neka ni kod jednog pjesnika ne bude ovako nepriličnih stihova
Il' na svijetu neće ostati mjesta da bi se Božija kuća spomenula

(K 11/3)

Iz ovih stihova se može uočiti autorova svjesnost da poezija koja slijedi nije nešto poželjno, nešto što se očekuje u okvirima važećih normi pjesništva.

Ipak, uprkos ignoriranju vladajućeg poetskog kanona "Kasida razrušenoj kući" Hasana Zijaije imala je vrlo zanimljivu recepcijsku sudbinu. Naime, jedina kasida mostarskog pjesnika, za koju pouzdano znamo da je zabilježena i izvan *Divana*, jeste upravo ova, odnosno, zapisana je u jednoj medžmui koja se čuva u Arhivu Hercegovine u Mostaru,[3] a također i u rukopisu br. 4287. Orijentalnog instituta u Sarajevu.[4] Činjenica da je ova kasida našla mjesto uz još par Zijaijinih gazela i mufreda među stihovima drugih odabranih pjesnika, svakako govori o njenoj recepciji i nakon pjesnikove smrti, odnosno u 17. stoljeću, s obzirom da u medžmui iz arhiva u Mostaru stoji da je zabilježena 1601. (1652) godine.

Ovako pozitivna recepcijska sudbina "Kaside razrušenoj kući" u odnosu na ostale kaside mostraskog pjesnika, ukazuje da odklon od uobičajenog manira pisanja kaside nije značio apriori izmještanje pjesnika izvan okvira divanske književne tradicije. U tom smislu postavlja se pitanje šta je doprinijelo pozitivnoj recepciji ove poeme unutar tako čvrstih okvira poetske tradicije? Možda bi se jedan od mogućih odgovora na ovo pitanje mogo tražiti u tasavvufskom čitanju Zijaijine kaside. Naime, poznato je da su sufijski pojmovi i motivi bili sastavni dio divanske poezije, a često je sufizam bio i sastavni dio života kako autora tako i recipijenata ove poezije. Iako je iz današnje perspektive teško proniknuti u sva tesavvufska značenja "Kaside razrušenoj kući", posebno njihove dublje implikacije koje su mogle biti evocirane kod tasavvufski upućenog recipijenta, detaljnijom analizom određenih simbola moguće je uočiti i sufijski ton ove poeme. Ovdje prije svega, mislimo na numerologiju, odnosno specifične brojeve koji mogu biti tumačeni u svjetlu islamskog misticizma. U tom smislu, posebno je znakovit osmi bejt:

Hiljadu osamsto prozora i dvijesta pedeset vrata kuća ta ima
Baš ju je vješto ruka nekog nesretnog majstora izgradila

(K11/8)

Sasvim je sigurno da Hasan Zijaija navedene brojeve nije upotrijebio slučajno. Naime broj 1800, vrlo lahko je povezati sa 18 000 što u sufijskom učenju označava broj svjetova čiji je gospodar Uzvišeni Allah. Ili pak, broj 250 sa 25 što je broj Božijih poslanika koji se spominju u Kur'anu Časnom,

3 Hifzija, Hasandedć. *Katalog Arapskih, turskihi i perzijskih rukopisa*. R 74: 92a. Izdanja Arhiva Hercegovine Mostar. Mostar. 1977.

4 Tri Zijaijina gazela, kao i ova kasida prevedene su u radu Džemala Ćehajića "Diyâ'î Hasan Čalabî al-Mostarî" POF XXII–XXIII (1972–73). Sarajevo. 1976. Str. 329–344.

koji se mogu simbolički promatrati kao vrata, odnosno usmjerenje ka pravom putu. S druge strane, oscilacije u deseticama mogu se objasniti čisto tehničkim postupcima, odnosno potrebom da se zadovolji zadani metar i rima u kasidi. Imajući u vidu ovu sufijsku dimenziju Zijaijinih stihova otvara se potpuno novo polje tumačenja „Kaside razrušenoj kući", pa i mogućnost da „razrušenu kuću" percipiramo kao slomljeno pjesnikovo srce.

Iako obremenjenost sufijskim značenjima može donekle objasniti pozitivnu recepciju ove poeme, žanrovski gledano ono nije nešto što se može očekivati u jednoj kasidi. Kasida kao žanr, kako smo već u uvodu rekli, u osmanskoj književnoj tradiciji nije bila namjenjena pisanju stihova sufijskog karaktera, pa se i u tom pogledu može uočiti odklon spram tradicije mostarskog pjesnika. S druge strane, možda ipak poetiku Hasana Zijaije ne treba vezati samo za osmansku književnu tradiciju, već i za perzijsku koja je žanr kaside tretirala u nešto širem smislu od osmanske. Naime, iako je u perzijskoj tradiciji medhiya, odnosno kasida pohvalnica najzastupljenija u Gaznevidskom periodu, tj. 14-15 stoljeću kada je klasična perzijska književnost doživjela svoj vrhunac, može se govoriti o drugim tipovima kaside kao što su *hapsiya* (kasida o zatočeništvu), *ahlakī kasida* (kasida o ćudoređu), *dinī kasida* (vjerska kasda) *hikemī/felsefī kasida* (didaktičko- filozofska kasida).[5]

Postojanje ovako raznolikih vrsta kaside u perzijskoj poeziji, posebno onih koje ostavljaju prostor pjesnikovom promišljanju i opisivanju vlastitog, prije svega duhovnog stanja, mogu podkrijepiti predpostavku da se Hasan Zijaija u pisanju „Kaside razrušenoj kući" inspirirao perzijskom a ne osmanskom književnom tradicijom. Ova predpostavka posebno dobija na značaju kada, iz samog književnog opusa mostarskog pjesnika znamo da je on pridavao veliku važnost perzijskim pjesničkim uzorima, te perzijskom jeziku i kulturi. Naime, Hasan Zijaija je, pored *Divana* na osmanskom turskom jeziku napisao i 16 gazela i jednu kasidu nazvanu „Kasida perzijskim pjesnicima"[6] na perzijskom jeziku. Navedenu kasidu, kao i „Kasidu razrušenoj kući", tematski i strukturalno također karakterizira značajan otklon spram vladajuće književne tradicije. Pored toga, Zijaija je i autor prijepisa djela *Sunbulistan* Šudžaudina Guranija, perzijskog klasika [7], kao i mesnevije pod nazivom *Priča o Šejhu Abdurezaku*, koja predstavlja preradu jednog poglavlja iz djela *Govor*

5 "Qasīde", *Fārhāngnāme-ye adab-e fārsī, Dānešnāme-ye Adab-e fārsī 2 (estelāhat, moozū'āt wa mazāmīn-e adab-e fārsī)*, Be sarparastī-ye Hasan Anūše, Sazmān-e ćāp wa entešārāt, Tehrān, 1376 (1997), 1127-1129.

6 Gačanin, Sabaheta. "Iz divana Hasana Zijaije Mostarca: stihovi na perzijskom". *Prilozi za orijentalnu filologiju* 55/2005. Sarajevo. 2006. Str. 177–189.

7 Nametak, *Divanska poezija...*, 39

ptica poznatog perzijskog autora Feriduddina Attara. Navedeni opus, kao i česte pjesnikove pohvale perzijskim klasicima poput Hafiza, Sadija, Džamija i dr., unutar samih stihova na osmanskom turskom jeziku svjedoče da se radi o autoru koji je svoju poetiku formirao ugledajući se na perzijske uzore.

Ovakva poetska orijentacija Hasana Zijaije sugerira da pri valorizaciji njegovog stvaralaštva, pa tako i „Kaside razrušenoj kući" treba uzeti u obzir širi kontekst koji prelazi granice osmanske književne tradicije. Iako je teško raščlaniti elemente individualnog i tesavvufskog, osmanske, odnosno perzijske poetike u „Kasidi razrušenoj kući" , možemo reći da ona svakako predstavlja književno ostvarenje koje Hasana Zijaiju izdvaja od njegovih savremenika kao i vladajućeg kanona divanske poezije.

LITERATURA

Ćehajić, Džemal. (1976)"Diyâ'î Hasan Čalabî al-Mostârî". *Prilozi za orijentalnu filologiju* XXII–XXIII (1972–73). Sarajevo. Str. 329–344.

Devellioğlu, Ferit.(1998) *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. 15. baskı.

Aydın Kitabevi Yayınları. Ankara.

Dilçin, Cem.(1995) *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara.

Gačanin, Sabaheta. (2006) "Iz divana Hasana Zijaije Mostarca: stihovi na perzijskom".

Prilozi za orijentalnu filologiju 55/2005. Sarajevo. Str. 177–189.

Genette, Gerard. (1997) *Palimpsestes – Literature in the Second Degree*. Prev. Channa Newman

& Claude Doubinsky. University of Nebraska Press. Lincoln and London.

Gibb, E. J. Wilkinson. (1999) *Osmanlı Şiir Tarihi*. (I–IV) Prev. Ali Çavuşoğlu. Akçağ

Yayınları. Ankara.

Hasan Ziyâ'i: Hayatı – Eserleri – Sanatı ve Divanı (Hasan Zijaija: život – djela –

umjetnost i divan) (2002) Haz. Müberra Gürgendereli. T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara.

Hifzija, Hasandedć.(1977) *Katalog Arapskih, turskihi i perzijskih rukopisa*. R 74: 92a. Izdanja Arhiva Hercegovine Mostar. Mostar.

Hasandedić, Hifzija. (1978) "Nekoliko novih podataka o životu i radu pjesnika Hasan Zijai Čelebije Mostarca". *Most*. Godina V. Br. 17–18. Mostar. Str. 105–08.

Hasandedić, Hifzija.(1970)"Nekoliko zapisa iz orijentalnih rukopisa Arhiva Hercegovine u Mostaru". *Prilozi za orijentalnu filologiju XVI–XVII. 1966–67.* Sarajevo. Str. 117–124.

Inalcık, Halil. (2003) *Şâir ve Patron*. Doğu Batı Yayınlar. Ankara.

Nametak, Fehim. (1991) *Divanska poezija XVI i XVII stoljeća*. Institut za književnost Svjetlost. Sarajevo.

Nametak, Fehim. (2007) *Pojmovnik divanske i tesavvufske književnost*. Orijentalni institut.Sarajevo.

Onay, Ahmet Talât. (1996) *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*. Millî Eğitim Bakanliği Yayınları. Istanbul.

Pavličić, Pavao. (1993) "Čemu služi autoreferencijalnost?". Zbornik: *Intertekstualnost & autoreferencijalnost*. Zagreb. Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Str. 105–114.

"Qasīde", *Fārhāngnāme-ye adab-e fārsī, Dānešnāme-ye Adab-e fārsī 2 (estelāhat, moozū'āt wa mazāmīn-e adab-e fārsī)*, 1376 (1997) Be sarparastī-ye Hasan Anūše, Sazmān-e ćāp wa entešārāt, Tehrān, , 1127-1129.

Anti-Qasida in the Ottoman Literary Tradition: "Kasida razrušenoj kući" by Hasan Zijaija Mostarac

Summary

The poethic opus of Hasan Ziyai Mostarac, the earliest bosnian divan poet, contains eleven poems, qasida, written in the Ottoman Turkish languae and all of them except one adhere to then dominant classic poetic form. The exception is „The Poem to the Old House", which not only by its methrics but also by its content stands apart from the traditional Ottoman poetry, which used the qasidah form mostly as a panegyiric to potential mecena.

Theoretically, such a choice made by Hasan Ziyai could be characterised as parody to the genre of qasida. Nevertheless, in the opinion of a contemporary literary theorist Gerad Gentee such an assumption could not be held

as completely true and the poem in matter should be regarded as an attempt of parody of the specific textual content only and the method could be better labeled as anti-genre. Thus, the example of anti-qasida hereby disclosed could be seen not only as the author's resistance to the dominant tradition in Ottoman poetry but also as his inclination to adhere to the Persian literary tradition where one could periodically come across similar poetic attempts.

UDK: 821.163.4(497. 6).09-31 Bjelevac A. H.

Dženita KARIĆ

SUKOB I SUSRET RAZLIČITOSTI U ROMANU *ANA ZOLOTTI* ABDUREZAKA HIFZIJE BJELEVCA

KLJUČNE RIJEČI: *bošnjački roman, Abdurezak Hifzi Bjelevac, identitet, Drugi, granica, hidžra*

Ovaj rad donosi jedan novi pogled na roman *Ana Zolotti* Abdurezaka Hifzije Bjelevca, u kojem se obrađuju pitanja granice koja može biti mjesto sukoba ili pak dijaloga. Bjelevac u ovom romanu prikazuje i ekstremni odraz granice kao mjesta sukoba preko fenomena *hidžre* ili odlaska u egzil. Jedno od prominentnih pitanja u romanu je i odnos prema Drugom. Zbog svoje još uvijek aktuelne tematike, ovaj roman zaslužuje da se osmotri u svjetlu savremenih književnih teorija.

I

Sudbina nekih knjiga slična je sudbini skitnica. Dok mnoga djela uživaju nepodijeljeno divljenje i pažnju od trenutka kada ih autor odluči podijeliti sa drugima, druga pak dožive sudbinu pustinjaka, zaboravljenih skitnica, Dickensove siročadi koju zemaljsko bivstvovanje u svojoj punini zaobilazi, zanemaruje, zapostavlja. Tek u neko drugo doba, možda u žudnji za čudom koje bi trebalo iskrsnuti i uskomešati učmalu stvarnost, pogled padne na požutjele listove zaboravljenih knjiga. I onda, s pomiješanim osjećanjem olakšanja i oštrim bolom kajanja zbog propuštenog, predajemo se magiji *zaboravljenog* s nadom da ćemo pronaći sebe u onome što nam se uvijek zahvalno pružalo. Zatvoreni u čahuru svog (haotičnog) vremena, skloni smo previđati činjenicu da pitanja kojima smo zaokupljeni ne pripadaju samo nama, da nisu dio samo našeg identiteta (jer mnoštvo pitanja i sačinjava naš identitet) te da nikada neće ni biti nečija isključiva svojina. Upravo zato neophodno je vratiti se nepravedno zaboravljenim knjigama i pokušati iznova osmotriti probleme i pitanja koja nam ta djela (stidljivo ili nametljivo) podastiru.

Roman *Ana Zolotti* autora Abdurezaka Hifzi Bjelevca djelo je relativno nepoznato široj čitalačkoj javnosti. Objavljen početkom trećeg desetljeća XX vijeka (1921. godine), u periodu između dva svjetska rata, ovaj roman predstavlja svojevrsno poprište ideja i historijskih tendencija svog vremena, iako je radnja romana smještena, okvirno, dvadesetak godina prije samog objavljivanja knjige, u vrijeme dolaska Austro-Ugarske imperije na bosanske prostore. Iako roman ne precizira tačno vrijeme dešavanja romana, može se pretpostaviti da Bosna u njegovom historijskom okviru još uvijek nominalno pripada Osmanskom carstvu (Bosna je anektirana od strane Austro-Ugarske 1908. godine, samo šest godina prije Prvog svjetskog rata). U romanu je još uvijek primjetan izvjestan kulturalni šok, koji upućuje na to da se smjena carstava desila u vremenu relativno bliskom vremenu radnje romana. Posljedice ovog kulturalnog šoka primjećujemo i u samom Bjelevčevom izboru teme kojom se konstantno preispituju posljedice sukoba/susreta sa Drugim; ovakav izbor implicira aktuelnost ove problematike i tih dvadeset godina poslije. Zapravo, moglo bi se zaključiti da Bjelevac u svom djelu prenosi/predstavlja i kulturalni šok sa odmakom od dvadeset godina, ali i analizira uvijek prisutno pitanje susreta s Drugim u kojem se određuje i sami identitet onoga s čije pozicije govori. U ovom suodnosu javlja se i fenomen kojeg bismo mogli nazvati, saidovskim riječima, osjećanjem ''prisutnosti-odsutnosti'' (present-absent). Ekstremni aspekt ovog fenomena očituje se u *hidžri,* kulminaciji negacije Drugog i znakom uzmicanja pred neminovnim historijskim procesima.

Slika ovakvog svijeta čitatelju se predstavlja kroz centralnu svijest ovog romana, odnosno glavnog lika Hamdibega (iako naslov romana navodi čitatelja na drugačiji zaključak), starijeg sina Ibrahimbega Jahjapašića. Radnja počinje upravo Ibrahimbegovom dženazom, nakon koje Hamdibeg odlučuje da ostane u Bosni te da radikalno promijeni svoj način života. Inspiriran iskustvima drugačije civilizacije, Hamdibeg nastoji promijeniti svijet oko sebe. U malom mjestu smještenom negdje u okolici Viteza, Hamdibeg upoznaje Anu Zolotti, lijepu, ali u očima čaršije čudnu suprugu direktora Zolottija. Ana Zolotti prkosi uzusima malog mjesta svojom otvorenom seksualnošću, a naposljetku se otkriva doktorova afera s njom. Hamdibeg nepromišljeno postupa sa svojom imovinom, koju daje kao garanciju za uspjeh Zolottijeve firme; Zolotti otkriva aferu (preko Jože, starog čuvara koji skriva grijeh počinjen u mladosti: silovao je svoju snahu i potom pobjegao iz svog sela) te traži i u šumi pronalazi sandučić u kojem Ana skriva urnu i pisma svog pokojnog ljubavnika. Ana opet dolazi do sandučića; dolazi do sukoba doktora Jahjapašića i Zolottija; izbija požar u pilani, u kojem Zolotti strada. Ana naposljetku zauvijek odlazi, a urna

ostaje kod Hamdibega. Ovakva dosta simplificirano prikazana fabula s jedne strane skriva prethodno spomenuta ideološka kretanja u tom društveno-historijskom kontekstu (a koja su, kako smo već naznačili, prisutna u ovom djelu), a sa druge strane upućuje na određeni književni kontekst u kojem se ovo Bjelevčevo djelo pojavljuje. Ukoliko razmislimo o mogućim književnim utjecajima na Bjelevca, možemo se prisjetiti da su, zbog nedostatne domaće književne produkcije, čitateljima bosanskih/bošnjačkih časopisa prvenstveno bili dostupni sentimentalni romani turske književne produkcije (uz, naravno, tad aktuelnu književnu praksu južnoslavenske interliterarne zajednice). Ipak, Muhsin Rizvić smatra da su turski romani imali izraženiji utjecaj samo na Bjelevca (Rizvić 2000:265)[1]. Međutim, roman je dvadesetih godina proteklog stoljeća još uvijek bio relativno nova forma u bošnjačkoj/bosanskohercegovačkoj književnosti; pojava romana paralelno odgovara pojavi modernizacijskih procesa u ovom društvu[2]; stoga, umjesto da se govori o jednom izvoru utjecaja na tu književnost, može se govoriti o hibridnom ozračju u kojem se ona razvija.[3]

1 Zanimljiva je činjenica da motiv žene (plemićkog ili bogataškog porijekla) koja dolazi u malu sredinu i izaziva skandale svojim (za sredinu) neprimjerenim seksualnim ponašenjem nalazimo kod britanskog pisca D. H. Lawrenca u djelu *Ljubavnik Lady Chatterley.* Iako je sličnost uistinu začuđujuća, bilo bi možda presmiono povezati ova dva djela (budući da je Lawrence tri verzije svoga romana pisao između 1925. i 1930., a roman *Ana Zolotti* je napisan također oko 1921. – stoga nije velika mogućnost D. H. Lawrencovog direktnog utjecaja na Bjelevčev roman).

2 Mogla bi se povući zanimljiva paralela između modernizacijskih procesa u bošnjačkom, odnosno bosanskohercegovačkom muslimanskom društvu i modernizacijskih strujanja u arapskom društvu. Arapsko društvo krajem devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća nalazilo se na sličnoj razmeđi između pritisaka kolonizatorske kulture i društva te neotradicionalističkih impulsa koji su se odupirali tim pritiscima. Ovakav antagonizam vodio je ka formiranju pokreta *nahde* (preporoda, renesanse) kojim se na zahtjeve modernizma nastojalo odgovoriti iz unutrašnje perspektive, dakle, uz svijest o novonastalim okolnostima, ali bez odricanja od vlastite prošlosti i kulture. U ovakve društveno-kulturne prilike dolazi forma romana (uz druge prozne forme, prije svega kratku priču i esej), koja sprva predstavlja oblik imitacije evropskog romana, ali potom izrasta u formu koja odgovara zahtjevima sredine u kojoj se razvija (primjetimo kako ovakav razvoj romana odgovara Fanonovoj podjeli razvoja književnosti u kolonijalnoj sredini na period asimilacije, poetske egzotike te nacionalne borbe). Uloga romana u modernizacijskim procesima i u arapskom i u bosanskohercegovačkom muslimanskom društvu zahtijeva dodatno razmatranje i analizu za koju u ovom radu nema dodatnog prostora, ali se pomenuta sličnost svakako treba istaknuti (Slični procesi su se vjerovatno pojavljivali i u bosanskohercegovačkom pravoslavnom/katoličkom/jevrejskom društvu).

3 Kada govorimo o mogućim utjecajima na modernizacijske procese u bošnjačkom društvu, možemo raspoznati utjecaje koji su dolazili iz reformatorskih žarišta Beča i Budimpešte te utjecaje reformirajućih univerziteta i škola u izdišućoj Osmanskoj imperiji (primarno se u arapskom svijetu podrazumijeva Kairo u koji je na školovanje otišao veliki broj Bošnjaka).

II

Iako nas od nastanka romana *Ana Zolotti* dijeli nešto manje od čitavog stoljeća, iznenađujuća je aktualnost tema kojima se bavi ovaj autor. Preispitivanja, nestalnost, sumnja i potvrđivanje neke su od konstanti djela bošnjačke književnosti. Midhat Begić to primjećuje još 1973. godine:

> Za bosanskohercegovačkog Muslimana a pisca to je odavno psihološka slabost, mučnina, vječni dodir ništavila, pa čak i onda je to tako bilo kada je pod Turskom carevinom imao povlašćen položaj, za delikatnije duhove pogotovu tada. Jer Bosnom se nikada nije mogao zaodjeti nacionalno, razvrstavajući i sam sebe po vjeri umjesto po nacionalnosti kao što su ga i svi drugi time označavali. Nazvao se tada turskim imenom u svekolikom i sveopštem religijskom odnosu, za razliku od Osmanlija, Turkuša, koje su predstavljali došljaci iz Turske. Otuda je pitanje njegova identiteta njegova čvorna nedaća, mučnina i problematika, koja sigurno nije bivala manja njegovim pristajanjem uz druga nacionalna određenja, čak ni njegovim uklapanjem u evropski civilizacijski stil i životni oblik.(Begić 2004:85)

Ovim odlomkom sažima se bazična zapitanost nad esencijom vlastitog identiteta koju dijele i Begić i Bjelevac, zapitanost koja mijenja formu ili koju određeni kontekst oneobičava, ali u kojoj se odražava sudbina *liminalnih prostora*, odnosno prostora susreta i/ili sukoba.

Rječnik stranih riječi (Anić, Klaić, Domović 2001:813) daje sljedeću definiciju limesa: ''1. utvrđena granica Rimskoga Carstva; 2. mat. granična vrijednost, tj. broj kojemu se članovi nekoga konvergentnog reda mogu po volji približiti''. Piero Zanini postavlja pitanje da li je *granica* linija, ističe da njenu formu ne poznajemo, niti znamo mnogo o njoj, ali ona ipak u nekoj mjeri određuje identitet i osobnost. (Zanini 2002:16) Ukoliko pogledamo termin *bord* (usp. sa engleskom riječju *border*), nalazimo na značenje *okrajak, rub.* (Anić, Klaić, Domović 2001:194) U ovim odrednicama *granica* se javlja kao razdjelnica, *drugost,* razlika (koja ni u kom slučaju nije neutralna, uvijek je poticajna). *Granica* se poima i kao antipod centru (no ne možemo izbjeći utisak da ona u sebi nosi potencijal mogućeg preovladavanja postojećeg centra). Na *granici* se uspostavljaju odnosi; *granica* dovodi do inovativnosti, ali i do ekstrema. Budući da je *granica* mjesto tenzije (produktivne ili rušilačke, ili oboje), iz straha od novog javlja se potreba za *bijegom*. Bijeg, u ovom kontekstu, potraga je za sigurnim utočištem u kojem se vrijeme može zaustaviti (želja

da zaustavi protok vremena grijeh je Goetheovog Fausta), a može označavati fizičko preseljenje (hidžru) ili, pak, povlačenje u stari kanon tradicionalističkih, ustanovljenih pravila koja se svakodnevno sve više sužavaju. Oba aspekta *bijega* pronalazimo u ovom, kao i u ostalim Bjelevčevim romanima - roman *Ana Zolotti* funkcionira na principu kulturalnih razlika i uzajamnih odnosa između njih, a roman je prožet i sviješću o Bosni kao *graničnom području* kroz tranzicijsko vrijeme radnje romana. Ovakva liminalna pozicija Bosne kroz historiju smatrala se *posebnom* (Hadžijahić 1977:107), a ta specifičnost dolazi do izražaja upravo u spomenutom prekretnom trenutku smjene carstava. Jedna od reakcija na promjenu društvenih i kulturnih prilika bilo je osjećanje otuđenja koje je rezultiralo bijegom i povlačenjem u sigurnost tradicionalističke zajednice:

> Ostajući vjerno uvriježenim tradicijama orijentalno-islamske civilizacije, koje se u isti mah u sve većoj mjeri odricalo ostalo stanovništvo, Muslimani se jače kulturno izoliraju (...). Na Muslimane, istina često s dozom netrpeljivosti i predrasuda, počelo se gledati u izvjesnom smislu kao na kulturni anahronizam. (Hadžijahić 1977:116)

Bjelevac ovakvo stanje svijesti prikazuje na samom početku romana, koristeći dženazu Ibrahimbega Jahjapašića kao simbolički odraz odlaska jedne civilizacije. Ovog starog bega, koji je ''prijanjao uz novotarije'' po mišljenju čaršije (primjetimo kako se čaršija javlja kao anahroni element), nasljeđuju sinovi Hamdibeg i Murisbeg a svaki od njih slijedi svoj put: Murisbeg tvrdoglavo odbija ostati i odlazi, a Hamdibeg čvrsto odlučuje vezati se za svoje rodno mjesto. Bjelevac ovim kontrastom ukazuje na dva puta kojima su mogli/mogu poći Bošnjaci u njegovom romanu: put hidžre ili put ostanka i suočavanja sa novim izazovima. Put iseljavanja u Tursku pod prividom očuvanja vjerskih i kulturnih vrijednosti od nove (''u očima Muslimana (...) katoličke'' (Hadžijahić 1977:117)) civilizacije, odnosno put hidžre, odražava unutarnje podjele koje nastaju u narodu:

> Ljude je lako bilo skrenuti s ispravnog gledišta Ibrahimbegova: ako je zemlja tvoja, ako nisi gladan i ako si neovisan onda ti je vjera stalna. Možeš učiti, klanjati i raditi šta hoćeš dok si svoj na svome... A ti Mula Hafiz, i nemaš ništa ovdje, pa što ti ne ideš tamo? pitao ga je često beg, kada ga nije mogao uvjeriti razlozima. Tada bi Mula Hafiz ušutio. Svaku i najmanju priliku upotrebio bi Mula Hafiz, da omrazi ljudima domovinu, kojom Švabo upravlja i potpomaže

> svoje svećenike, da kradu našu djecu, pa eto muftija Džabić digao je čitavu Bosnu proti toga..
> A svijet je po svom primitivnom shvaćanju bio naklonjen ovakvom naziranju i često bi mnogi u ogorčenju rekao: ''Tako je beli!... Ne može se više ovo trpiti... Na proljeće, ako Bog da i ja ću se seliti''...
> Ove nazore nije imao tko više razbiti. (Bjelevac 1921:21)

Narator prenosi Ibrahimbegovo gledište po kojem se vjera određene zajednice čuva (*stalna* je) ukoliko su ispunjena tri elementa: prostor, ekonomska moć i nezavisnost. Ukoliko je jedan od ovih faktora ugrožen, javlja se osjećaj straha koji za svoju posljedicu ima želju za bijegom. Bjelevac suprotstavlja bogatog vlastelina na čijoj strani se nalaze naratorove simpatije siromašnom hodži koji iz revolta *omražava ljudima domovinu,* i koji to čini veoma uspješno, budući da *ove nazore nije imao tko više razbiti*. U ovom odlomku pojavljuju se i određene reference na konkretne historijske događaje: tako Mula Hafiz spominje otmice djece i njemačko potpomaganje lokalnih svećenika, čime se implicira slučaj Fate Omanović, djevojčice koju su otele katoličke redovnice i koja je potom preobraćena na kršćanstvo, a nakon toga tajno poslana u Austriju. Austro-ugarska vlast je odgovornost svalila na loše stanje islamskih vjerskih institucija (Karčić 1999:130). Fenomen slučaja Fate Omanović primjer je odnosa prema Drugom kao ženi: ona je simbol časti, ali i ranjivosti (prisjetimo se kako se izraz 'udariti na obraz' – obraz kao sinonim za čednost i čast - uglavnom koristi kada je riječ o ženama koje su silovane). Ukoliko se povrijedi ženska čast u ovom kontekstu, to ukazuje na ranjivost sredine iz koje ona potječe čime se ta sredina krajnje marginalizira. Pored skrnavljenja porodice, promjena religije predstavlja najslabiju tačku ugrožene zajednice. Robert J. Donia to objašnjava na sljedeći način: ''Vjerska pripadnost bila je najvažnija odrednica etničkoga porijekla u Bosni. Primanje druge vjere zbog toga je značilo sramotu za gubitničku vjersku grupu, a velik trijumf za dobitničku stranu.'' (Donia 2000: 41). Način na koji Mula Hafiz, u prethodnom odlomku, jukstaponira osjećanja roditeljske dužnosti prema djeci i dvostruke opasnosti koja im prijeti (opasnost od ''udaranja na obraz'' i konvertiranja) kulminira pozivom na hidžru. Druga referenca u ovom odlomku je svakako ime muftije Džabića. Ova referenca se može protumačiti na sljedeći način: nakon otmice Fate Omanović, u Mostaru je izabrana grupa od dvanaest ljudi na čelu sa mostarskim muftijom Ali-Fehmijem Džabićem. Grupa je iznijela stav da je dolaskom Austro-Ugarske na područje Bosne i Hercegovine došao veliki broj prozelitski orijentiranih svećenika. Kasnije su austrougarske vlasti

muftiji Džabiću zabranile povratak u Bosnu nakon boravka u Istanbulu (Karić 2004:148-150). Ime muftije Džabića, u ovom kontekstu, prikazano je negativno kao dio Bjelevčeve tendencije da u ovom djelu ulemu prikaže odgovornom za masovna iseljavanja Bošnjaka u Tursku. Bjelevac često potcrtava kako ulema predstavlja neprikosnoveni autoritet za narod i u domenu egzistencijalnih pitanja:

> – Šta? začudi se Hamdibeg – Efendić u hidžret... Je li poludio? ...
> – Ne znam, reče Jašar. Mula Hafiz kazivao neki dan u džamiji, da više nije džaiz Turčinu ovdje stajati. Pa, veli Efendić – i njemu puklo srce, da ishidžreti...

Hamdibeg se zamisli čas i zaprijetivši prstom rekne:

> – Onog varalicu treba istjerati iz Viteza...(Bjelevac 1921:35)

Na drugom mjestu, prilikom ispraćaja Efendića na put u Tursku, Hamdibeg govori:

> Mula Hafiz je lažac...On živi od vaše gluposti. I dok god ti slušao šta ti priča Mula Hafiz propadati ćeš... I zemlja će ti propasti, jer ćeš živiti od danas do sutra čekajući pisma od sultana. Izbij iz glave to! Ugledaj se na Edla i Ivanova!... Danas mi je Švabo pripovijedao šta će raditi do godinu dana... On zna!... On misli na budućnost, a ne živi od lažnih pričanja besposlenog hodže.(Bjelevac 1921:60)

Kroz Hamdibegov govor primijetna je nota svojevrsne negativne kategorizacije, kao u izrazu *besposleni hodža*. *Hodža* u ovom kontekstu postaje stereotip, sinonim za krajnju zaostalost koja uzrok mora tražiti samo u svojoj lijenosti:

> Ne znam čitati – rekao Jašar – a beli, da sam mlađi naučio bih...
> De, de, Jašo, - reče seoski hodža – bolje bi ti bilo da misliš malo više na ‘’oni svijet’’ nego na besposlicu...
> Ama vala Mula-Hafiz, svak će za se odgovarati – odgovori Jašar – a beli, eto ja bih učio.
> Što god više znaš ovoga svijeta, manje ćeš dobiti na ahiretu, poče opet Hafiz premećući taspih među prstima – a beg je to mogao dati Švabama, pak nek mu oni rade.(Bjelevac 1921:15)

Bjelevac, čini se, ovim romanom iznosi samo jednu stranu unutarnjeg sukoba oko pitanja hidžre koji je krajem devetnaestog i početkom dvadesetog vijeka odlučivao sudbinu opstanka Bošnjaka na ovim prostorima. Jedan dio uleme (na čelu sa Bosnali Hilmi Babom) uistinu je zagovarao iseljenje kao jedini način da se očuva vjera i tradicija. Na taj način se oko 150 000 Bošnjaka iselilo u Tursku između 1878. i 1918. godine (Karčić 1999:110). S druge strane, pak, nekoliko autoritativnih bošnjačkih alima čvrsto je zagovaralo ostanak i uklapanje u novonastale okolnosti (najpoznatiji od njih je svakako Mehmed Teufik Azapagić, koji nije želio izdati fetvu na osnovu starih fikhskih knjiga, već je u obzir uzimao savremeno stanje muslimana (Karčić 1999:114). Upravo zbog ove struje koja se oštro protivila iseljenju Bošnjaka, sve slabiji je bio glas onih alima koji su zagovarali hidžru. Na ovaj način dolazimo do pitanja: ako je postojala tako snažna ulemanska struja koja je zagovarala ostanak i borbu za ravnopravno učešće u društvu, kako to da kod Bjelevca nailazimo samo na (u velikoj mjeri) jednostrano prikazivanje uleme tog vremena? Odgovor se možda nalazi u pitanju odnosa pojmova *zaostalosti, napretka* i *obrazovanja* samih Bošnjaka. Veliki dio Bošnjaka s kraja XIX stoljeća bio je obrazovan u tradicionalnim školama, a neki od njih su išli na školovanje čak i u Istanbul (najpoznatiji primjer je reis-ul-ulema Džemaludin Čaušević). S druge strane, dolazak Austro-Ugarske otvara puteve ka Zapadu, te određeni broj Bošnjaka svoje obrazovanje stiče upravo tu. Bjelevac svoga glavnog junaka opisuje kao moderniziranog muslimana, osobu koja je spoznala blagodati *naprednoga* svijeta i koja uspostavlja distancu prema ulemi kao elementu koji usporava progres. Muhsin Rizvić objašnjava ovu raspolućenost na sljedeći način:

> U kulturnoj, društvenoj i političkoj historiji Bosanskih Muslimana, kao osobenog naroda među drugim slavenskim narodima na jugoistoku Evrope, ta tuđinska uzoritost kao kulturni i civilizacijski ideal stvarala je, od austrougarskih vremena pa između dva svjetska rata, u intelektualcima osrednjih sposobnosti svojevrstan kompleks inferiornosti, koji je išao do vlastitog poništavanja; kompleks bosanskomuslimanskog evropoida, i to preko hrvatske i srpske književnosti i kulture, ali i neposredno, školovanjem u Evropi. A u dubini mu se nalazilo osjećanje manjine ostavljene među drugima, nesigurnost i zaziranje slavensko-islamskog duhovno-kulturnog bića i identiteta pred narodima evropskog kršćanskog-civilizacijskog kruga... (Rizvić 1991:4)

Bjelevčev opis Hamdibega odgovara Rizvićevoj primjedbi o intelektualcu osrednjih mogućnosti: on na studiju pokazuje izuzetnu inteligenciju;

međutim, nakon izvjesnog vremena, njegovi rezultati se ne uzdižu iznad prosječnih. Zanesen idejom progresa, on odbacuje sve što smatra da ne pripada njegovom svjetonazoru. Na ovaj način, Hamdibeg predstavlja izvrstan primjer ''čovjeka-mimikrije'' odnosno pripadnika elitnog društva koji je, po svojim nazorima i ličnom obrazovanju, naizgled asimilirao kolonizatorsku kulturu, međutim, u njegovim postupcima, često raspolućenim između svjesnog i nesvjesnog, primjećujemo subverzivnost i kontradiktornost djela i osjećanja. Lacan ističe kako mimikrija ne predstavlja harmonični odnos sa okolinom, već jednu vrstu ratne strategije, odnosno kamuflažu (Bhabha 1994:120-121); stoga, Hamdibegovi postupci se određuju u suodnosu sa Drugim koji je primarno artikulisan pripadništvom *drugoj* narodnosti i konfesiji. Hamdibeg usvaja ono što Frantz Fanon naziva ''bijelom maskom'': zapadno obrazovanje, način života, izbor prijatelja; međutim, njegova nemogućnost da se u potpunosti saživi sa Drugim dovodi do preispitivanja vlastitog identiteta. Ključno pitanje koje se postavlja u ovom aspektu jeste: kakav je, zapravo, Drugi u Hamdibegovim očima, odnosno, da li je predstavljen monolitno (bez obzira da li sa pozitivnim ili negativnim otklonom) ili je predstavljen kao heterogeni skup individua koje se odupiru stereotipnoj klasifikaciji?[4] Osnovna podjela koju Bjelevac čini je diferencijacija između *nas* i *njih,* ali umjesto samodopadne zaljubljenosti u vlastiti lik, Bjelevčev Hamdibeg se kritički postavlja prema pripadnicima *svoga* naroda:

> Koliko je puta doktor prolazeći kraj Imšira Efendića kuće pomislio: Marljivost se mora roditi. To je u njihovu narodu, u rasi njihovoj... Ljutio se više puta a najviše, kada mu je Imšir saopćio, da je mašina za košenje zahrđala i slomljena. ''Nije za nas ništa... Ne znamo bolan mi ni sebi raditi, ali ćemo za to znati drugome, kad bude kasno za sebe''...
> Poveo ga Edlu i pokazao kako on radi. Imšir je slušao i gledao, no kada je došao na svoju zemlju nije radio kao što Edle radi, nego kako se je on od svoga oca naučio...

4 Kolika je bila Bjelevčeva težnja da se istakne odnos prema Drugom dokazuje i sam naslov romana. Ne možemo izbjeći razmatranje mogućnosti da je Hifzi Bjelevac, izabravši za naslov ime strankinje, upravo namjeravao pobjeći od horizonta očekivanja čitalačke publike bosanskih prostora sa početka 20. stoljeća. Originalnost naslova je dakako ambivalentno pitanje; naslovi koji nose imena ženskih junakinja u tradiciji evropskog romana pojavljuju se mnogo ranije (sjetimo se Richardsonove *Pamele* ili Flaubertove *Madam Bovary*). Ipak, u tradiciji bosanskog romana ovo nije čest slučaj. Naslov je indikacija jednog aspekta koji se u današnjem tumačenju ne smije zanemariti.

> (...) Za to je Zolotti i otpustio mnogo ovdašnjih radnika, a dobavio strance. A rad je taki – kao i roba: opća utakmica je u svemu. (Bjelevac :21-22)

Marljivost je vrlina koju Bjelevac nekritički pripisuje novoj imperiji, a istovremeno na osnovu ovog kriterija ističe nesnalažljivost i nemar naroda kojem i sam pripada. Hamdibeg svoju predodžbu u očajanju zasniva na argumentu rase, odnosno u nemogućnosti objasniti materijalni uspjeh onih koji su za njega Drugi, Hamdibeg to pripisuje njihovoj inherentnoj snalažljivosti. Ovakvu autokritiku (*samošibanje*), uz ostalo, Rizvić naziva *muslimanskim kompleksom*, koji se očituje na dva načina: kao ironijski odnos prema vlastitom porijeklu ili kao osjećanje razapetosti, uzrokovane nepriznavanjem i potiskivanjem identiteta (Rizvić 1991:10). Kod Hamdibega se, stoga, pojavljuje autokolonizatorska svijest kojom se njegov liminalni karakter pozicionira naspram pripadnika vlastitog naroda, s jedne strane, i kolonizatora koji bar naizgled favoriziraju Druge. U ovom kontekstu, Bjelevac sa simpatijama prikazuje Edlea i njegovu porodicu, koji se upornim radom dobro snalaze u novonastajućem kapitalističkom društvu. Hamdibeg je fasciniran harmonijom njihovog porodičnog i poslovnog života; međutim, iako kolektivni identitet zapadnjaka u pravilu biva hvaljen, Hamdibegov intimni susret sa svijetom Drugih prostor je sumnji i raspetosti. Drugi (u liku žene ili pak u liku pripadnika drugog naroda ili konfesije) je odraz kojem Hamdibeg teži ili koji ga odbija; Drugi fascinira, ali se od njega često nastoji pobjeći; u svakom slučaju, Drugi određuje poziciju samoga ega iz kojeg progovara Hamdibegov glas:

> I tu je doktor Jahjapašić zašutio, prestao pripovijedati i pobožno ponovo postavio urnu u ormar.
> - Ako se ikad povrati, predaću joj ovu svetinju, - rekao mi je Jahjapašić i nešto pospremao po ormaru, da sakrije od mene uzbuđenje.
> Izgleda, da je ovo razdvajalo njih dvoje, da se nisu mogli približiti još bliže... (Bjelevac 1921:141)

Urna, Anina svetinja i simbol njene osjećajnosti, čuva se kao relikvija u Jahjapašićevoj kući. Sam narator napominje da je urna sprječavala emotivni, duhovni pa i tjelesni razvoj njihove veze, ali se time njihov odnos nikako ne može svesti na obični seksualni čin. Naravno, Anina seksualnost je naglašena i izaziva sablazan *čaršije* kao posebnog lika – (pr)osuditelja – i sasvim je logično da Hamdibeg sam sebi postavlja pitanja o Aninoj prošlosti, ali susret sa Anom Zolotti (koju možemo promatrati kao Drugog koji zauzima dvostruko

marginaliziranu funkciju) čini i više - on uveliko mijenja sam Hamdibegov stav prema Drugome, odnosno kao da razbija idiličnu i projiciranu sliku te time stvara konflikt u kojem se pokazuje Hamdibegov ambivalentni odnos prema kolonizatorskoj kulturi.

III

Roman *Ana Zolotti* u izvjesnoj mjeri funkcionira na principu binarnih opozicija, odnosno na specifičnom dualizmu koji prožima pitanja identiteta i granice; ukoliko se prikazuje hidžra kao odraz diskrepancije vanjskoga svijeta i unutarnjeg doživljaja svijeta pojedinca ili grupe, s druge strane se ističe materijalni napredak društva koje želi da ostane. Međutim, kada Bjelevac uvede Anu Zolotti kao dvostruko otuđenog lika u radnju romana, efikasna binarna opozicija ne postoji, budući da su drugi ženski likovi u romanu plošni predstavnici one vizure koja autoru u tom trenutku odgovara. S jedne strane imamo gospođu Edle, marljivu i radinu, koja u romanu služi za podsticanje slike o naprednoj radničkoj klasi stranaca, a sa druge Hamdibegovu rodicu Zehru koja tiho i pasivno pati za njim, i čije postojanje u romanu podstiče, opet, samo sliku o Hamdibegu kao čovjeku-mimikriji koji ne pokazuje zanimanje za djevojku iz svog porodičnog, poznatog okruženja. Iako Ana Zolotti spada u nešto složenije likove ovog romana, njena ženskost je, zapravo, način na koji se konstruiše Hamdibegov identitet. Ona je, poput Hamdibega, lik raspolućen između potrebe za sigurnošću i žudnjom za emotivnim, duhovnim i seksualnim ispunjenjem (što ne pronalazi kod svog supruga), a njeno osjećanje rastrgnutosti raste dolaskom u Bosnu, najbližu predodžbu/prag Orijenta. Svojim drskim stavom i otvorenošću Ana Hamdibegu pokazuje novu sliku njega samoga (on je za nju Drugi) od koje je bježao čitav svoj život:

> (...) O, pravi ste orijentalac! ... Spremite se odmah da idemo! Večeras ćete večerati s nama da me prođe zlovolja na vas... U buduće se riješite vašeg orijentalskog mentaliteta! (Bjelevac 1921:68)

U ovom kontekstu, *orijentalac* stoji za osobu koja previše razmišlja, ali ne djeluje, a od takve karakterizacije Hamdibeg nastoji spasiti ne samo sebe, već i svoj narod. Na određeni način, Ana *metakolonizira* Hamdibega koristeći se retorikom moći. Hamdibeg je za nju novo iskustvo, priželjkivani čovjek između Istoka i Zapada, jer ne pripada niti jednom u potpunosti, baš kao ni ona. I Ana i Hamdibeg su ljudi podijeljeni između osjećanja i razuma; a njihova zajednička sudbina nalik je sudbini ljubavnika naslikanih na grčkoj urni

velikoga Keatsa – osuđeni da se čitav život približavaju, a nikada ne stope u poljupcu. Ipak, Anin lik u kontekstu drugosti doživljava veće raslojavanje od Hamdibegovog; Ana je ne samo tuđinka, pripadnica kolonizatorske nacije, inovjerka, već i žena koja svoju seksualnost ispoljava na otvoren način. U sredini u kojoj se čast identificira sa uzornim ponašanjem u domenu muško-ženskih odnosa, a zadiranje u područje intime (kao u slučaju spomenute Fate Omanović) predstavlja svojevrstan napad na cjelokupni moralni kodeks, odnos prema Aninom ponašanju govori više o odnosu prema samome sebi nego o odnosu prema Ani kao takvoj. Nemogućnost potpunog susreta identiteta Ane i Hamdibega u ovim okolnostima ne znači sukob civilizacija iz kojih potječu Ana i Hamdibeg. Opasna tvrdnja bi bila izjednačiti bilo koji od ovih likova sa cjelokupnim civilizacijama Istoka i Zapada[5] na osnovu tvrdnje *svi su oni isti*. Ne, oni su bića i Istoka i Zapada; ali i nosioci vlastite osobnosti koja se ne da svesti na jednu puku crtu.

IV

Koji je ovo dan?
Čiji je ovo dom?
Koji je ovo svijet?
Abdulah Sidran, *Noćni čas u tužnom domu*

Možeš li – kaži – sestrice mila,
Zamisliti sebe, u tuđoj uspomeni?
(...)
Abdulah Sidran, *Partizansko groblje*

Skloni subjektivnom poimanju vremena, ljudi često spominju kako je *naše* vrijeme (paradoksalna izjava; kako možemo posjedovati nešto što nam uporno bježi?) *teško, tuhaf* doba, znamen Sudnjega Dana, i da *prije nije bilo ovako.* Naviru pitanja, traže se luke i utočišta. *Nikome nije bilo kako je nama sada.* Čovjek je, pak, obilježen zaboravnošću; a među žutim listinama knjiga-skitnica krije se jedna zraka istine o nama. Ili bar zapis o traganju.

Ovaj rad je pokušao osvijetliti samo neke aspekte romana *Ana Zolotti,* a to su prije svega pitanje granice, identiteta, egzila (hidžre) te odnosa prema

5 Na ovom mjestu uputno bi bilo citirati Mariju Todorovu koja kaže: *(...) dihotomija Istok-Zapad imala je jasno određene prostorne dimenzije: ona se odnosila na društva koja su postojala uporedo ali su se razlikovala po političkom, verskom ili kulturnom osnovu.* (Todorova 1999:29)

Drugom. Ova pitanja zahtijevaju uvijek nova tumačenja i preispitivanja te je neophodno tražiti svježe odgovore, a u svojim razmatranjima nikada ne treba isključivati tog vječno prisutnog Drugog. Iako se konstruisani identiteti i odgovori čine čvrstima i nepokolebljivima, već samo odmjeravanje/odražavanje u očima Drugoga remeti nepokolebljiva mišljenja i otvara drugačije puteve samospoznaje. Na kraju (da li uopće može postojati kraj?) ostajemo suočeni sa mnoštvom pitanja o sebi, drugima, zvjezdanom nebu nad nama i sazviježđima u našoj nutrini.

LITERATURA

Anić, Klaić, Domović (2001), *Rječnik stranih riječi,* Evro, Subotica

Avdagić, Anisa (2005), *Bjelevčev roman Ana Zolotti ili kako se kontrolira ženska seksualnost,* Zeničke sveske

Begić, Midhat (2004), *Eseji i kritike*, Bošnjačka književnost u 100 knjiga, Preporod, Sarajevo

Bhabha, Homi K., *The Location of Culture,* Routledge, London, 1994.

Bjelevac, Abdurezak Hifzi, *Ana Zolotti: roman,* Tisak ''Tipografija'' D.D., Zagreb.

Donia, Robert J. (2000), *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.-1914.,* Naklada ZORO, Institut za historiju BiH

Hadžijahić, Muhamed et al. (1977), *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo

Karčić, Fikret (1999), *The Bosniaks and the Challenges of Modernity: Late Ottoman and Hapsburg Times,* El-Kalem, Sarajevo

Karić, Enes (2004), *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX stoljeća (I),* El-Kalem, Sarajevo

Rizvić, Muhsin (2000), *Behar: Književnohistorijska monografija,* Svjetlost, Sarajevo

Sidran, Abdulah (2004), *Sarajevski tabut,* Biblioteka Dani, Sarajevo

Todorova, Marija (1999), *Imaginarni Balkan,* Biblioteka XX vek, Beograd

Walder, Dennis (1998), *Post-Colonial Literatures in English: History, Language, Theory,* Blackwell.

Zanini, Pjero (2002), *Značenja granice,* Clio, Beograd

Clash and Dialogue of Differences in the Novel *Ana Zolotti* by Abdurezak Hifzi Bjelevac

This work presents a new view of the novel Ana Zolotti by Abdurezak Hifzi Bjelevac. In this novel the question of border - which can be a place of conflict or dialogue – is being discussed. Bjelevac in his novel also shows the extreme reflection of the border as a place of conflict through the phenomenon of hijra or the journey to exile. One of the prominent issues in the novel is the relation towards the Other. Since this novel contains topics which are still actual, it deserves to be observed in the light of the contemporary literary theories.

UDK:821.163.4(497.6).09-2 Plakalo, S.:

Amela VRANAC

Mala izba Muse Ćazima Ćatića – njegov veliki svijet: analiza drame *Kako Musa dere jarca* Zlatka Topčića

KLJUČNE RIJEČI: *jedinstvena poetika, orginalana scenska skripcija, lirski senzibilitet, poetske metafore, poetska drama, metajezička funkcija, intimna drama, stih, oneobličavanje ,binarne opreke, nesvjesno, Edipov kompleks, humor, ironija.*

Iako se o Musi Ćazimu Ćatiću, njegovom životu i poeziji gotovo sve zna i mnogo se pisalo u književnoj kritici, jedan potpuno drugačiji pogled na njegovu intimnu dramu i cjelokupan život nudi tekst Zlatka Topčića pod nazivom *Kako Musa dere jarca*. Ovaj rad nastoji prikazati jedinstvenu poetiku i orginalnu scensku skripciju posljednjih ovozemaljskih trenutaka velikog pjesnika Muse Ćazima Ćatića prikazane u dramskom tekstu *Kako Musa dere jarca,* koji postaje poetska metafora. U dramskom se tekstu život i sjećanja, san i java, red i košmar Muse Ćazima Ćatića ravnopravno prožimaju na jednom uskomešanom prostoru u kojem se stradanje intimnog života Pjesnika oslikava atmosferom u rasponu od Meaterlinckove ''šutnje'' do Ibsenove ''tajne'' pomoću modela poetske drame. S obzirom da je o poetskoj drami jako malo pisano u svjetskoj, a posebno bosanskohercegovačkoj dramskoj književnosti, prikazivanje teorijskih načela poetske drame apliciranih u samom dramskom tekstu predstavlja važan segment ovoga rada.

I. Uvod

O Musi Ćazimu Ćatiću, njegovom životu, poetskim uzdizanjima i padovima, evolutivnom preobražaju bošnjačke književnosti koja je rezultirala novom generacijom pjesnika od Hume, Kulenovića do Dizdara pisano je mnogo naučnih radova, kritika i osvrta. Autori pojedinih radova pisali su samo o Musinoj poeziji, neki samo o njegovom životu, dok su neki pravili kombinaciju ta

dva segmenta, ali samo jedna drama pod nazivom *Kako Musa dere jarca* autora Zlatka Topčića razotkriva atmosferu intimnog stradanja Pjesnika ljubavi i smrti, grijeha i pokajanja, Umjetnika koji je od prvih do zadnjih pjesama sebe i svijet opjevao osjećanjem nedjeljivosti intimnog i univerzalnog, doživljajem mističnog jedinstva čovjeka i prirode (Duraković 1999:12).

Ovaj rad je, pak, tek pokušaj analize intimne drame Muse Ćazima Ćatića i nastojanje osvjetljavanja života Pjesnika koji je u dramskom tekstu predstavljen, kao što su i njegove pjesme, između grijeha i pokajanja sa osjećajem bezizlaza i nemogućnosti ljubavnog ispunjenja, i to u oba vida: na planu svjetovno-čulnog, i na planu ezoterično- mističkog shvatanja ljubavi. Jer kako reče Antun Branko Šimić:

Pjesnici su tek čuđenje u svijetu
oni idu zemljom i njihove oči
velike i nijeme rastu pored stvari
Naslonivši uho
Na ćutanje što ih okružuje i muči
pjesnici su vječito treptanje u svijetu.
(A. B. Šimić *Pjesnici*)

Važno je istaći da tekst Zlatka Topčića *Kako Musa dere jarca* primarno pripada modelu poetske drame[1], o kojem je jako malo pisano u svjetskoj, a

1 U okviru simbolizma formiraju se dvije različite grupe drama koje John Gasner u eseju o simbolističkoj drami razdvaja na drame sa ekstremnim i umjerenim simbolizmom. Zajedničko obilježje ove dvije vrste drame jeste usmjerenost riječi i dijaloga ne na razvoj dramske radnje postavljene u fizički realan prostor pozorišne scene, već otkrivanju zbivanja u unutrašnjem prostoru drame, tim strujanjima unutar samog čovjeka, pokušaj iskazivanja neizrecivog. Taj prostor je na poseban način metafizičan odnosno simboličan. Iako je na pozorišnoj sceni formiran od same ''realne predmetnosti'' tj. od konkretnih stvari, ljudi, procesa i događaja njegova stvarana sadržina u osnovi se razlikuje od bilo koje fizički izmjerljive stvarnosti. ''Mjesto i radnja'' unutarnjeg zbivanja ne mogu se odrediti u konkretnom koordinatnom sistemu obične stvarnosti. Scena tako postaje prozor u imaginarni svijet gdje nas čeka pozornica ljudskog života. I dok prva vrsta drame, ona sa ekstremnim simbolizmom koja nosi naziv simbolistička drama, insistira na prikazivanju stanja i atmosfere, druga vrsta drama, ona sa umjerenim simbolizmom – poetska drama., zapostavljajući stanje i atmosferu otvara jednu racionalnu pozornicu, kako to kaže Slobodan Selenić u knjizi *Dramski pravci XX veka,* koja je prepuna inteligencije klasicističkog duha i desputa na kojoj se dokazuje teza. Na taj način nastaje jedan ''rasinovski'' model drame u kojem su se sreli savršeni racionalizam umjetničkog oblikovanja i temeljna iracionalnost ljudske prirode. Pa jednostavnost oblika i jednostavnost vođenja dramske radnje postaje dublji izraz uvjerenja da se čovjeku ne ostavlja mogućnost samostalnog djelovanja, a u radnju se kao faktor djelovanja uvodi *fatum.* O ovome više vidi u: Selenić, S. (1971), *Dramski pravci XX veka*, Beograd; Miočinović, M. (1975), *Drama (Rođenje moderne književnosti),* Nolit,

pogotovo bosanskohercegovačkoj dramskoj književnosti, pa će pažnja ovog rad biti usmjerena na način primjene modela poetske drame u prikazivanju intimne drame Muse Ćazima Ćatića i osjećanja koji imaju raspon od životne boli izazvane svakodnevnim prolaznim do ljubavnog zanosa i razočarenja.

II. Pjesnik u čijem srcu gori životvorna ljubav

Ja čekam vilu ljubavi i moći
Što živi negdje u dalekom kraju,
U njenoj kosi plamna sunca sjaju,
A u očima pramaljetne noći.

Oh, ja ju čekam u neznanom gaju
Smaragdno gorje gdje'no ambru toči;
Cvjetnom će stazom tuda ona proći,
U vladarskom raskošju i sjaju

Pod ml'ječnim grudma mi ljubav će don'jeti,
Na usnam' mi pjesmu, kakve niko ne ču,
Njen će mi cjelov dušu da posveti.

I ja ću tada biti bez grijeha i boli,
Ko asket, koji tek ljubi i moli
Snivati Eden i beskrajnu sreću.

(M. Ć. Ćatić, *Ja čekam*)

Posebna dramska poetika koja se odnosi na izražajne i konstitutivne elemente, dramsku strukturu, likove, dijalog i scensku skripciju, a predstavlja odlike poetske drame, poslužila je Zlatku Topčiću u stvaranju dramskog teksta čiji se sadržaj čini prilično jednostavan. U centar zbivanja Topčić stavlja intimnu dramu pjesnika Muse Ćazima Ćatića, koji na kraju svog životnog puta proživljava odživljeno, možda baš u trenucima pisanja nedovršenog soneta *Pred smrt,* koji glasi:

Beograd; Vučković,V. (1982), *Moderna drama,* IRO''Veselin Masleša'', Sarajevo; Biti, V. (1997), *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb.

Agonija kao zlatni prah se vije,
Vrh mene leprša jedan žuti cvijet.
Još nikad ljepše mirisala nije
Moja mala izba – moj veliki svijet.
Slaba moja ruka k žutom cv'jetu teži,
Hvatajuć ga tako lijep i žut.
Al zalud napor, cvijet od mene bježi,
I opet mi pada na prsa i skut.

I ja opijen s njegovog duha –
Dok Velike Gospe iz žutoga praha
Pojavi se lik.....

(M. Ć. Ćatić *Pred smrt*)

Koristeći model poetske drame Topčić, jedan od najplodnijih dramskih pisaca u Bosni i Hercegovini, pridružuje se tekstovima bosanskohercegovačkih dramatičara koji donose literarni i teatarski modernitet baziran na tretiranju individue koja je vječito pod pritiskom društvenih, ali i kosmičkih sila i zakona. I na taj način stvara izvrstan prvo radijski pa zatim scenski tekst *Kako Musa dere jarca* (1993), poslije kojeg model poetske drame nastavlja i u dramskim tekstovima *Kulin-ban* (1995) i *Refugees* (1999).

Asocijativnom upotrebom naslova dramskog teksta *Kako Musa dere jarca* Zlatko Topčić daje nam postmodernistički ključ za ulazak u tekst, jer je opskrbljen tolikim indicijama da tkanje dramskog sižea uspostavlja epistemiološku figuru neprekinute semioze koja potire razlike rubnog i centralnog mjesta. Na taj način precizira se sadržaj teksta, a njegov cilj određuje se potpunije i adekvatnije. Tako je za to dešifriranje suštine teksta bitan jedan aspekt analize – a to je jaka pozicija teksta – čije će pojašnjenje markirati hermeneutički put u specifičnost teksta, a što istražuje stilistika teksta.

Pod jakim pozicijama teksta podrazumijevaju se ona mjesta koja su smisaona i stilistička ''čvorišta'', što je u ovom slučaju naslov *Kako Musa dere jarca,* kao i stilske figure koje Topčić koristi u dramskom tekstu (Katnić-Bakaršić 2001:268).

Postavljajući naslov kao ''okvir'' za razumijevanje teksta, on postaje na neki način nadređen cjelini i istovremeno mjesto ''autoreferncijalnog uokvirivanja teksta'' ili, prema Derrideu, mjesto cijepa, prevoja, pregiba. (Biti 1997:27)

Zato birajući naslov Topčić šalje poruku svom auditivnom i vizuelnom mediju polazeći od potrebe da što sažetije pruži osnovnu informaciju o tekstu, ali i privuče pažnju recipijenta. Funkcija naslova *Kako Musa dere jarca* u dramskom tekstu jeste metajezička ili poetska, i on je mjesto ''uvrtanja'' teksta u samog sebe, tj. mjesto teksta u tekstu, teksta o tekstu. Sjedinivši tako u naslovu drame *Kako Musa dere jarca* kolektivnu inteligenciju i kolektivnu memoriju, Topčić unutar granica narodne poslovice aktuelizira i na opaloscentan način objašnjava život i opus pjesnika Muse Ćazima Ćatića, kontraverze i istine o njemu.

Tako je autor čitaocima ponudio šifru za ''otključavanje'' teksta i učinio ga otvorenim za ulazak u njegovu suštinu. Naslov dramskog teksta *Kako Musa dere jarca* postaje interpretativni okvir s ulogom prevođenja i provođenja kritičke svijesti od centra ka periferiji na način preplitanja, ali i dekonstrukcije ponuđenog diskursa kojim će i ova analiza krenuti.

Zlatko Topčić u tekstu *Kako Musa dere jarca*, vodeći se načelima poetske drame, ne razvija radnju postavljenu u fizički realan prostor (pozorišne) scene, već otkriva unutrašnja strujanja i prikazuje dramu koja se odvija unutar samog Muse Ćazima Ćatića – stvarajući tako pozorište Musine duše. Kako drame poetske provenijencije gotovo da i nemaju radnju, tako je radnja dramskog Topčićevog teksta maksimalno pojednostavljena i svedena na pjesničku viziju, treptanje Musine uzavrele duše, i to ne samo u njegovim kriznim trenucima već u cjelokupnom trajanju.

Junaci poetske drame po unutarnjem opredjeljenju uglavnom su senzibilne, baš poput pjesnika ''otvorene'' duše koji ovaj svijet doživljavaju kao patnju, što je i slučaj sa Topčićevim glavnim junakom Musom Ćazimom Ćatićem, čiji su senzibilitet i duševna patnja neosporni.

Izbjegavši realizam događanja, Topčić u prvi plan stavlja mozaik razbijenih dijelova snova i sjećanja koje povezuje na sceni, pa dolazi do mješavine realnog i irealnog. Scena se tako ne omeđava niti realistički fiksira, pa dramsko-lirski subjekt Musa Ćazim Ćatić sve svoje misli, emocije, radosti i patnje smješta u svoj subjektivni svijet – ''zaumni'' magličasti prostor svijesti, podsvijesti, halucinacija i snova u kojima se svaka prostorno-vremenska odrednica u potpunosti gubi, pa tako:

> (...) *sva je Bosana moj dom* (...) *moja Bosana ima jedan sasvim srcolik oblik...*
>
> (Topčić 2005:89, 95)

govori Musa, čineći otklon od ružne i mučne stvarnosti, onoga što naturalisti nazivaju ''vulgarna stvarnost'', a odnosi se na banalni realitet, i slika kojih se u ratu nagledao.

Ali ipak kada ''ugasnu'' svjetla i zamru riječi, u taj brižno čuvani Musin svijet, u to stvoreno subjektivno vrijeme, zarije se stvarnost i realni i objektivni sati, što prouzrokuje ''skokove'' iz realnog i irealno, iz sadašnjosti u prošlost i budućnost, pa se stvara košmar koji proističe iz realnosti koja je snom zaokružena ništeći sve lijepo pred sobom.

Vraćaju se tada Musi ratni dani i tortura narednika, mučnina vojske i realnog prljavog svijeta:

> (...) *Hoćeš li bič ili ćeš samicu, ili ćeš paščaru ... Il lijepu, spasonosnu, domaću i slasnu ...slaninu!* (...) *Postupi po naredbi Ćatiću* (...) *Po slanini postupi ..*
>
> (Topčić 2005:97).

Postupkom miješanja sna i jave, Musinog ''oživljavanja'' mrtvih, razgovora sa njima Topčić postiže posebnu dramsku atmosferu obavijenu slutnjom, tajanstvenošću, ''zagrobnim'', koja se odvija u dva paralelna toka: realnom predstavljenim u vidu posljednih časova Muse Ćazma Ćatića na ovom svijetu, što je ujedno i okvir za irealni plan dat u vidu razbijenih dijelova snova i sjećanja čije se povezivanje nastavlja kroz dramu:

> (...) *Dok Musa leži između njih, zgrčen kao u embriju* (...) *San IV – prije nego zgrčen kao u embriju, Musa sasvim klone...*
>
> (Topčić 2005:88, 119).

Pozornica tako postaje unutarnji prostor svijesti i mjesto dokazivanja teze o ostavljenosti čovjeka pjesnika Muse u prostranstvu kosmosa da njime vitlaju dvije antagonističke sile – razum i strast. To je ujedno i prostor oživljavanja i prikazivanja mukotrpnog života Muse Ćazima Ćatića, koji Topčić narušavanjem očekivanog stila osvjetljava kroz potpune citate Musinih pjesama *Ja nijesam sanjar i Teubei nesuh*, kao metatekstualne signale težnje izražavanja trajnog.

Upotrebljavajući stih kao jednu vrstu oneobličavanja, Topčić prikazuje stanje duha Muse Ćazima Ćatića u odlučujućim trenucima njegovog života, u kojem on kao dramsko-lirski subjekt progovara stihom, jer duša, kao što kaže T. S. Elliot, kada je veoma uzbuđena, svoje emocije iskazuje upravo stihom (Miočinović 1975:254).

Stihovi tada ‘’ogoljuju’’ Musinu dušu razotkrivajući unutarnji sukob i njegovu potragu za integritetom i duševnim smirajem.

III. Musa u potrazi za “Svojim mjestom pod suncem”

Dramaturgija koju je Topčić zasnovao na snažnim binarnim oprekama san/java, život/smrt, prisutno/odsutno, vanjsko/unutarnje, stih/proza pojačava dojam o dvojnosti Musine svijesti, ali i svijeta koji ga okružuje i koji se sastoji od niza prisustva koji se pretvaraju u odsutno i obrnuto.

Nasuprot paraliziranosti vanjske radnje javlja se živost Musinog toka svijesti, u kojoj egzistiraju iz različitih razloga duboko potisnuti u nesvjesno likovi: Ribar Mušan, Gazda Pindžo, Armina, Očuh, Otac, Kapetan, Narednik, Bekir Kalajdžić, Tin Ujević, preko čije odsutnosti iz vanjskog svijeta Musa ostvaruje svoju prisutnost u svom stvorenom svijetu. Dijalogizirajući s Pjesnikom ovi likovi ‘’razbijaju’’ Musine monologe, koji prevazilaze čisto dramsko sredstvo izražavanja poprimajući temeljni osjećaj otuđenja od svijeta koji dramsko-lirski subjekt nosi u sebi. Na taj način, kroz dijalog i interakciju sa njima, ispisuje se tužna scenska poezija Musinog života pojačana obrtanjem i mijenjanjem njegove svijesti, a sve u cilju vječite potrage za svojim integritetom i ‘’ svojim mjestom pod suncem’’. Potraga u kojoj Musa teži postati konstituirani subjekt[2] od izuzetne je važnosti za razumijevanja dramskog teksta Zlatka Topčića, jer je nametanje društvenih normi i autoriteta dovodi do dislociranja Muse u vlastiti svijet, a sve ono što je ružno kao posljedica vanjske projekcije on duboko potiskuje u podsvijest. Tako je samo u ‘’svijetu slobode’’ moguće ispisivati stihove i propitivati tajne života i smrti, jer:

(...) *za siromaha i duhovnog čovjeka nigdje mjesta nema...*

(Topčić 2005:96), kaže Musa.

2 Ako konstituisanje subjekta shvatimo kao fazu Edipovskog kompleksa koji u slučaju Muse Ćazima Ćatića poprima sasvim drugačije konotacije, a tiče se straha od odbacivanja, nametanja autoriteta, stvaranje slike drugog i drugačijeg (Umjetnik vrs ostali svijet), onda ono označava prijelaz sa načela užitka kao Prirodni odnos na načelo zauzimanja određenog položaja na ljestvici kulture, poštivanja moralnih osjećanja, savjesti, poštivanje zakona i svih oblika društvenih i vjerskih normi koje se može označiti kao Kulturni (Eagleton:1987:170). Prijelaz sa Prirode na Kulturu rezultira interakcijom zakona koji kod Muse počinju stvarati ‘’superego’’ onaj strašni prijekorni glas savjesti, koji će rezultirati pjesmom pokajanja *Teubei nesuh* i tako zatvoriti Topčićev dramski krug.

Međutim, ne treba zaboraviti ono nepokorivo, svojeglavo nesvjesno. Njegovim potiskivanjem Musa je razvio ego ili identitet vlastitog pojedinačnog bića i zauzeo dugo iščekivano, kakvo-takvo mjesto u spolnom i društvenom spletu odnosa. Cijena za to bila je postanak subjekta koji pulsira između svjesnog i nesvjesnog, uz konstantno vraćanje nesvjesnog u vidu odricanja od užitaka, prihvatanje autoriteta i poštivanje svih oblika vjerskih i društvenih normi (Eagelton 1987:170).

To nesvjesno u dramskom tekstu *Kako Musa dere jarca* Zlatka Topčića izranja na površinu u obliku snova – jer snovi su, prema Freudu, ''kraljevski'' put u nesvjesno (Eagelton 1987:170, zatim u vidu košmara i halucinacija, što na scenskom prostoru otvara tok Musine svijesti. Retrospekcijom zbivanja čitalac postaje svjedok ugroženosti egzistencije Pjesnika, njegovom usponu ali i padu, razočarenju ali i pokajanju, stavljajući tako dramu na transcedentalnu os. Taj otvoreni prostor, Musina svijest, pokazao se kao izdajnički, postao je pravo gubilište Pjesnika, jer u njegov svijet, koji je brižljivo izgradio samo za sebe, putem sna ili košmara provijala je stvarnost. Nju donosi lik Ribara, koji se ''niotkuda'', nepozvan pojavljuje i progovara jezikom razuma:

> *Eto, na primjer, ti Musa, pametan si i pošten i kao da po zemlji ne hodiš nego lebdiš kao da na vrhovima prstiju svijetom ideš, da te niko ne čuje i da nikoga ne povrijediš...*
>
> (Topčić 2005:91)

''bacajući'' Musi udicu ovozemaljskog, stvarnog života u nadi da će se ''upecati'', odajući mu na taj način poštovanje njega i njegove ličnosti, nadajući se da će se ''opametiti'' i ''manuti ćorava posla'', kao i dotadašnjeg ''skitničkog'' života:

> (...) *morao bi i duhan i piće i pjesme ostaviti, jer tako više nećeš dugo...*
>
> (Topčić 2005:98)

Uvođenjem lika Ribara Mušana Topčić daje faktografiju svakodnevnice, naznačenu detaljem iz Ribarevog života (od koje Musa bježi):

> (...) *sjedim ja tako uz potok i mislim, hoće li grist, neće li gristi. Umah mislim, grišće, a odmah čim vidim da mušica lebdi po vodi, pomislim, neće gristi, jok. A volio bih, moj Musa da zagrize, pa da je posušim pa na gradele, pa sa vinom i krompirićima...*
>
> (Topčić 2005:97)

ali otvara mogućnost spasenja dramsko-lirskog subjekta. Bitno je istaći da je dobrodušnost Ribara rijetka crta likova sa kojima je Musa u interakciju u ovom dramskom tekstu, mada u određenom nivou ta ista dobrodušnost predstavlja nametanje nečeg stranog našem Pjesniku. Ribar Mušan, baš poput lika Mula Ibrahima iz Selimovićeve *Tvrđave*, sa savjetom Ahmetu Šabi: *Pecaj ribu, Ahmete Šabo! Pecaj ribu!* nameće Musi, koji ima svoj vlastiti etos, nešto što on misli da brani od svake ludosti.

I svijet se može rušiti, a Ribar ima zanimaciju koja će ga otrgnuti od surove stvarnosti, što recimo ta ''prizemnost'' zanimacije nije svojstvena Musi, već nešto sasvim suprotno od toga.

Ali ipak lik Ribara Mušana neka je vrsta Ruke bez koje bi on bio izgubljen u praznini surovosti, nasilja i niskih strasti koja je predstavljena likovima Gazda Pindže, Narednika i Kapetana. Oni u sebi nose cinizam, suprotstavljalju se egzisteniciji Pjesnika i otežavanju njegov život.

U dijalogu Muse s njima javlja se dramska napetost, ali i postupak karakterističan za poetsku dramu koji, prema Nehajevu, predstavlja artificijelnost jezika, pa se pjesničkim (metaforskim) jezikom u Musinim replikama napetost u potpunosti razbija i rastače:

NAREDNIK: Ženjen si?
MUSA: Momak
NAREDNIK: (Upisuje, sriče slova isplazivši jezik) Neoženjen, Vjeroispovijest?
MUSA: Allahu se MIlostivom Samilosnom molim
NAREDNIK: Narodnost?
MUSA: Bošnjak sam
NAREDNIK: Jes i li štogod bolovao?
MUSA: Duša me boli kad pomislim na Bosnu...

(Topčić 2005:90)

Na ovako duhovit način Musa se bori s protivnicima svoje egzistencije (Narednikom) ali i esencije (Gazdom Pindžom). Tu Topčić ne staje, već kreće u daljnji obračun sa svima onima koji degradiraju Pjesnika, Umjetnika, pa na izjave Gazde Pindže:

(...) *Za mene je najveći bosanski pjesnik Raza Avdijina, jer uz njene pjesme sva kafana pije...*

(Topčić 2005:90).

Topčić kroz izjavu dramsko-lirskog subjekta odgovara poetski oblikovanim rečenicama, koje mogu stajati uz bok stihovima i poeziji Muse Ćazima Ćatića:

> (...) *Ona koja me i razboli, ta bi me i izliječila.* (...) *Bog još nije stvorio ljepše stvorenje od nje* (...) *Onog trena kad sam je prvi put ugledao, onog istog trena rekoh sebi:*
>
> *Musa neka ti Millostivi, Milosrdni, Samilosni podari nju ili ni jednu drugu pogledati neću...*
>
> (Topčić 2005:98)

Zaokret, promjenu, toplinu snova i sjećanja donosi Armina, mehlem za Musinu napaćenu dušu, koju on izdiže na pijadestal ljepote, ljubavi i nevinosti, baš poput Petrarcine Laure. Oplemenjujući Musinu svijest, mijenjajući metafizički besmisao u koji je upao Armina donosi inspiraciju, mladost, svježinu i polet. Prvi put Musa postaje superioran u odnosu na junake iz svoje svijesti /stvarnosti i gotovo se miri s polusvijetom iz čijih su redova regrutirani oni koji ga ponižavaju i omalovažavaju. Zbog Armine ima i volju za životom, pa bez obzira na uporne pozive rahmetli učitelja Mesuda Smajilbegovića ne želi napustiti ovaj svijet:

> (...) *Dođi Musa, vrijeme je da pređeš Sirat ćuprju, čekamo te, kucnuo je sahat* (...) *Vrijeme je Musa. Kucnuo je sahat da dođeš.* (...) *ovdje smo svi tvoji koje si ikada imao i volio...*
>
> (Topčić 2005:88)

Samo zbog njenog dodira, pogleda, osmijeha i ljubavi Musi je vrijedilo patiti, voljeti, disati i živjeti. Ali ta ista Armina, dok je u Musinim očima i duši bila blaženstvo i savršenstvo, u donjim regionima čovjekovog mentaliteta, konkretno u očima Gazde Pindže, oličenje je prizemnosti i svedena je na suštu tjelesnost:

> *Eh, ko je vidio od sisa i ... ruže crne pjesmu i lijek praviti* (...) *Sav si pretjeran i bez mjere...*
>
> (Topčić 2005:98)

Ona kojoj je posvetio sve svoje pjesme, lik svetice s početka drame, svjetlo na Musinim mračnim životnim stazama – lijepa Armina, u stvarnosti pretočena u konkretni lik žene, gubi svoju auru, jer je samo i tek – ljubavnica Gazde Pindže.

Inspiracija svih Musinih pjesama ljubavnica je čovjeka koji najboljom pjesnikinjom smatra Razu Avdijinu, jer po njegovim riječima uz njezine pjesme sva kafana pije.

I ovdje sve staje, zamiru riječi i osjećaji, a na scenu stupa ponovno binarna opreka gore/dolje, Umjetnik/običan svijet, moral/nemoral i ostaje samo jedna, gorka misao iskazana replikom:

> *Sve imam Armina, od onog što mi treba. Skoro sve. Ali... ti i Pindžo ... Bože....*
>
> (Topčić 2005:107)

koja vodi Musu polahko u razočarenje i na drugi svijet, jer baš njemu što gorio je plamenom idola silnog, vječnog, ta sjajna vatra ljubavi jeste smrt, i umre Musa kada poče sâm u ideale svoje sumnjati.

Dalje što slijedi jeste irealni susret s rahmetli ocem Hasanom, koji mu saopćava bolnu istinu da će i Musa kao i on nezapaženo umrijeti jer je ovaj život samo san:

> (...) *Neki su se glasno pitali jesam li ja uopše i ikad postojao, ili sam njihov zajednički ružan i težak san,. I ja sam se dugo pitao, i sada konačno znam; san, san, sine. Ružan i težak i kratak* (...) *I ti si ... sine ... samo ... san...*
>
> (Topčić 2005:115, 116)

I tako, razočaran u tjelesnu ljubav, zgrčen u embriju, Musa se okreće drugoj vrsti ljubavi (kao svi sufijski pjesnici čiju je tradiciju njegovao i poštovao) i vraća se Bogu tjelesno i duhovno s tevbom na usnama, čime se zatvara dramski krug o Musi Ćazimu Ćatiću:

Gospode, evo na sedždu ti padam
I kajem grijehe pred tvojom dobrotom
(Topčić 2005:120)

IV. ZAJEDNIČKA SUDBINA PJESNIKA /UMJETNIKA

Spojem slobodnog, prozračnog, lahkog humora i ironije s misaonim i ispovjednim asocijacijama Topčić je tragičnost teme ovog dramskog teksta oslobodio patetičnosti i u posljednjem činu produbio sudbinom još jednog velikog pjesnika Tina Ujevića.

Spletom realnog i irealnog predstavljen je razgovor Novinara i mrtvog pjesnika Tina Ujevića u prostoru sačinjenom od sjenki i tišine.

Ironična konstatacija Novinara:

> (...) *zapostavimo za trenutak činjenicu da ste i vi gospodine Ujeviću mrtvi toliko godina...*
>
> (Topčić 2005:116)

narušava pjesnikov mir, za kojeg se može reći da dijeli istu ili sličnu sudbinu s Ćatićem, kao i uostalom svi umjetnici koji su ''neshvaćeni'' na ovom svijetu, u traganju za nekrologom velikoj poetskoj duši, koji od živih ne dobi niti riječ, već ga spustiše pod tek rascvali trn, što je još jedan ubod u već ranjenu i napaćenu dušu pjesnika. Ali ni to ga nije pokolebalo, pa Musa nastavlja stvaranje stihova i na drugom svijetu, što Tin Ujević humoreskno saopćava:

> (...) *Eh, ne pije više, uozbiljio se, iako i danas na svoj rođendan i smrtovdan zna pretjerati na svoj način. Tada mi liči na onog Musu kojeg pamtim iz Sarajeva i Zagreba. I danas piše. Ponešto sam od toga i čitao. Promijenio je stil, ide u korak sa beskonačnim vremenom ... sine...*
>
> (Topčić 2005:117)

Ovim replikama Topčić potcrtava pobjedu stvaralaštva nad prolaznošću i ljudskom glupošću ukazujući na vječnu živost Musinog duha, a o tome svjedoči i Tin Ujević:

> *(...) Odakle taj perverzni egocentrizam, ta narcisoidnost zemnog svijeta kad njemu pripada samo treptaj, samo tren? I zašto bi onda on bio iznad onog kojem pripada vječnost? Beskraj mu pripada! Ali čak ni u tom smislu zemnom pjesme nisu zaludne...*
>
> (Topčić 2005:117, 118)

Prefinjeno Musino, ali i Topčićevo osjećanje za humor, smijeh nad samim sobom kao štit od podsmijeha drugih, ironija kao odbrana i jedini most preko kojega je moguće doprijeti do samoodržanja, još su jedna od odlika ovog izvrsnog dramskog teksta. Uloga humora u jednoj ovako teškoj temi jeste smirivanje misli, sublimacija intelektualnosti, jer humor se rodio iz intelekta... Smijeh je oblik intelekta, spoznaja koja je progledala apsurdne izmišljotine konvencionalne apstrakcije, poštovane laži i **umjesto da zaplačemo od gorke istine, mi se smijemo** (Marjanović 1985:100).

V. Zaključak

Otvaranjem i zatvaranjem dramskog teksta simbolom embriona, naime Musa je na početku i na kraju drame zgrčen u obliku embriona, Zlatko Topčić naglašava Musinu nevinost, čistoću i neiskvarenost spram zemnog svijeta, što pojačava njegovim snovima u kojima se odvija radnja i koji su isključivo bijele boje.

Sinteza životnog bola Muse Ćazima Ćatića i njegovog poetskog ozarenja u drami *Kako Musa dere jarca* Zlatka Topčića urodila je još jednom pobjedom nad prolaznošću autorskim postupkom unošenja ''božanskih'' stihova Muse Ćazima Ćatića u ''tvrdu'' i ''surovu'' repliku svakodnevnice. Tako se s pravom može reći da (i)ako je Musa derao jarca i bio pomalo ''na svoju ruku'', ipak njegova duša bila je i ostala nevina poput rose, što potvrđuju stihovi:

Ti znaš da bijah nevin poput rose
I poput lijera u proljeću ranom;
Al' ljudi, med što pod jezikom nose,
Otrov mi dadoše u bokalu pjanom,
Mada sam bio nevin poput rose...

(Topčić 2005:119)

Na jedno od pitanja Narednika upućeno Musi prilikom ispitivanja u dramskom tekstu on odgovara, razbijajući potpuno napetost situacije, da se Allahu, Milostivom, Samilosnom, moli, pa neka mu se onda Allah smiluje, podarivši mu:

Mir, koji je pripadao svakome osim njemu,
Mir blaženi, beskorisni, besmisleni **Mir,**
Mir njegovoj napaćenoj duši koji je toliko želio.

Izvori

Ćatić, M. Ć. (1997), *Pjesme,* Svjetlost, Sarajevo
Topčić, Z. (2005), *Osam komada,* Sarajevo

Literatura

Biti, V. (1997), *Pojmovnik suvremene književne teorije,* Matica hrvatska, Zagreb
Duraković, E. (1999), *Antologija bošnjačke poezije XX vijeka,* Alef, Sarajevo
Eagleton, T. (1987), *Književna teorija*, SNL, Zagreb

Freud, S. (1973), *Odabrana dela,* Matica srpska, Novi Sad

Fergason, F. (1970), *Suština pozorišta,* Nolit, Beograd

Grupa autora, (2000), *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka,* Alef, Sarajevo

Jokić, V. (1961), *Simbolizam,* Obod, Cetinje

Katnić-Bakaršić, M. (2001), *Stilistika,* NUK, Sarajevo

Marjanović, P. (1985), *Jugoslovenski dramski pisci XX veka,* Novi Sad

Miočinović, M. (1975), *Drama (Rođenje moderne književnosti),* Nolit, Beograd

Selenić, S. (1971), *Dramski pravci XX stoljeća,* Beograd

Vučković, R. (1982), *Moderna drama,* IRO ''Veselin Masleša'', Sarajevo

Die kleine Bude von Musa Ćazim Ćatić – seine große Welt: Analyse des dramas *Kako Musa dere jarca* von Zlatko Topčić

Zusammenfassung

Obwohl man über Musa Ćazim Ćatić, sein Leben und seine Werke fast alles weiß, bietet der semibiographische Text *Kako Musa dere jarca* von Zlatko Topčić einen ganz anderen Blick auf das Schaffen des Autors.

Dieser Aufsatz behandelt die einzigartige Poetik und orginelle szenische Darstellung der letzten Augenblicke des großen Dichters Musa Ćazim Ćatić im Drama *Kako Musa dere jarca*. Das Dichterleben verdichtet sich hier zu einer poetischen Metapher.

Erinnerungen, Traum und Wirklichkeit, Ordnung und Alptraum vermischen sich bis zur Unkenntlichkeit in stürmischen Schauplätzen. Das Leiden von Musa Ćazim Ćatić wird durch eine an Meaterlincks Poetik des ''Schweigens'' und Ibsenes Ästhetik des ''Geheimnisses'' erinnernde Atmosphäre eindrucksvoll illustriert.

UDK: 821.111.09-31 Joyce, J.:

Ksenija KONDALI

FORMALISTIČKO ČITANJE *PORTRETA UMJETNIKA U MLADOSTI* JAMESA JOYCEA

KLJUČNE RIJEČI: *James Joyce, Portret umjetnika u mladosti, ruski formalizam, postupak, dezautomatizacija (očuđenje), motiv, fabula i siže*

Ovaj rad nudi kritičko iščitavanje romana *Portret umjetnika u mladosti* Jamesa Joycea kroz prizmu književnih metoda koje su zastupali ruski formalisti, insistirajući na zanimanju za formu i postupak. Primjenom najpoznatijih formalističkih koncepcija kao što su očuđenje, formalističko čitanje ovog romana se nadopunje obrazloženjem i drugih formalističkih termina poput fabule i sižea. Također, u radu se razmatra Joyceova osebujna jezična igrarija i majstorski uspostavljena narativna struktura kojima je ovaj velikan književnosti na engleskom jeziku prkosio literarnim konvencijama svoga vremena, te, poput ruskih formalista, pružio poticaj za nov, drugačiji pristup proučavanju književnosti.*

Književna ostvarenja Jamesa Joycea (1882-1941), jednog od zasigurno najutjecajnijih autora dvadesetog stoljeća, svojim izuzetno kompleksnim odlikama, osobito impresivnom jezičnom igrom, gotovo nameću neizmjerne mogućnosti najraznovrsnijih kritičkih tumačenja. No, poput sudbine djelâ drugih književnika, i Joyceov opus je tijekom vremena bio i ostao predmetom različitih književnoteorijskih perspektiva, nerijetko isprepletenih, pri čemu u jednom trenutku „formalizam nadvlada a potom se historicizam vrati punom snagom, ili obrnuto“ (Van Mierlo 2002:43). Iako je sa postrukturalizmom krajem šezdesetih godina dvadesetog stoljeća došlo do bitnih promjena i u načinu promatranja Joyceovih književnih tekstova, što je primjetno i u velikoj pozornosti koju su ovom autoru pridavali teoretičari poput Julie Kristeve, Jacquesa Lacana i Jacquesa Derridae,[1] ipak u pristupu Joyceovu romanu *Portret*

* Rad posvećujem uspomeni na pokojnu profesoricu Nirman Moranjak-Bamburać (1954-2007)

1 Iako Julia Kristeva nije posvetila niti jedno djelo isključivo Joyceu, o njegovom djelu pisala je u nekoliko eseja, od kojih je možda najznačajniji prilog „Riječ, dijalog i roman” (“Word, Dialogue and Novel” u: *The Kristeva Reader* (1986), Toril Moi (ur.), Blackwell

umjetnika u mladosti (u originalu: *A Portrait of the Artist as a Young Man*)[2] iz 1916. godine i dalje nailazimo na izražen biografizam. Naime, *Portret* se tradicionalno čita na jednoj snažnoj podlozi pozitivizma, pa se čak nerijetko svodi na autobiografsku potku koja se uspostavlja između glavnog junaka i autorova života. Budući da su se nastojanja ruskih formalista očitovala u izričitom otklonu od biografije u korist tumačenju književnih tekstova kroz izučavanje književnih postupaka, izražavajući svoj kritički stav prema tada prihvaćenim pristupima analize književnosti, čini se umjesnim predstaviti roman Jamesa Joycea *Portret umjetnika u mladosti* u svjetlu nekih od ključnih pojmova ruskog formalizma.

Općenito je prihvaćeno da je svojim pripovijednim postupcima Joyce izrazio svoj nedvosmislen otpor uobičajenim romanesknim standardima svoga vremena, što ga po mnogima čini glasnikom novog odnosa prema književnom narativu. Stoga formalističko čitanje *Portreta* ne predstavlja samo odupiranje preovladavajućem načinu pristupa ovom Joyceovom romanu nego u izvjesnoj mjeri korespondira sa Joyceovim književnim izričajem kojim se usprotivio tada uvriježenim i opće prihvaćenim narativnim normama i jezičkim obrascima u književnosti. Svojom suvremenom avangardnom književnom praksom Joyce dakako spada među romansijere čije se stvaralaštvo, prema teoretičarima poput Rolanda Barthesa i Stephena Heatha, može smatrati činom preobrazbe klasičnih kanona romansijerskog realizma:

> Budući da izričito raskida, parodira ili se poigrava sa konvencijama uvriježene književne prakse, smatra se da suvremena književna avangardna književna praksa 'očuđava' takve konvencije kako bi ih razotkrila kao konvencije i na taj način pokazala kako kondicioniraju naše percepcije stvarnosti, tako što, u stvari, odbijaju da im prilagode.[3] (Citirano prema: Bennett 2003: 19)

Publishers, Oxford, 34-62), kao i njeno djelo iz 1980. godine *Pouvoirs de l'horreur. Essai sur l'abjection* (*Moći užasa: ogledi o zazornosti*, prevela s francuskoga Divina Marion, Naprijed, Zagreb, 1989). Znamenit je osvrt Jacquesa Derridae pod naslovom „Par riječi za Joycea" ("Two Words for Joyce" u: *Post-structuralist Joyce*: Essays from the French (1984), Derek Attridge i Daniel Ferrer (ur.), Cambridge University Press, Cambridge, 145-160). Daleko je najveći broj kritičkih tumačenja Joyceovih ostvarenja iz lacanovske, psihoanalitičke i feminističke kritičke vizure u čemu se, pored Kristeve, ističu i teoretičarke Suzette Henke i Hélène Cixous.

2 U nastavku: *Portret*; svi navodi iz romana u tekstu, kao i drugih tekstova tekstova na engleskom i njemačkom jeziku prevela je K.K. osim ako nije drukčije naznačeno.

3 ["In explicitly breaking with, parodying or playing upon such conventions, contemporary avant-garde literary practice is said to 'defamiliarize' such conventions: to reveal them as

Iako roman *Portret umjetnika u mladosti* jest u velikoj mjeri građen na temeljima autorova vlastitog života, te autentične pojedinosti pretočene su u visoko stiliziranu i pažljivo formuliranu prozu. Inače, „Dante Dublina“ (Eco & Santoro-Brienza 1998: 62) poznavao je petnaestak jezika, ali je cijeloga života bio slaboga vida te je vremenom u svojim ostvarenjima sve više istraživao zvučnu stranu književnog izraza, kataloge imena, nabrajanja, retoričke efekte i parodijske igre riječima. Osim poezije i jedne drame, James Joyce je napisao četiri knjige proze koje po svom stilu i sadržaju predstavljaju sve izraženije i složenije udaljavanje od činjeničkog realizma, opirući se tada dominantnoj književnoj praksi. S druge strane, pobune protiv konvencija zacrtane vladajućim metodama književnog promišljanja u dvadesetom stoljeću pokrenuli su ruski formalisti, kojima načelo umjetničkog oblikovanja postaje okosnica u proučavanju književnih djelâ, te se općenito smatra da su formalisti „prevashodno značajni po tome što su prvi sistematski i minuciozno ispitivali *unutarnji sklop* književnoga teksta“ (Petković 1988: 84).

Treba napomenuti da je ruski formalizam kao književnoteorijski pravac obuhvatao dva glavna centra, odnosno dvije skupine znanstvenika; najprije je 1915. godine osnovan Moskovski lingvistički krug zahvaljujući velikanu lingvistike dvadesetog stoljeća, Romanu Jakobsonu. Naredne godine je u Petrogradu počeo rad grupe ruskih znanstvenika pod nazivom OPOJAZ, a među njegovim članovima bili su Viktor Šklovski, Boris Ejhenbaum i Jurij Tinjanov. Ruski formalisti okupljeni u oba centra su smatrali kako se nauka o književnosti bavi samo *literarnošću* književnosti (R. Jacobson), a književni oblik je ono što književno djelo čini takvim, te književnost treba promatrati ne kao prozor na svijet nego kao nešto sa izričito literarnim odlikama koje ju upravo čine književnošću za razliku od filozofije ili sociologije ili biografije, odnosno “[k]njiževnost nije neki prozor za promatranje socioloških tema ili filozofskih ideja ili biografskih pojedinosti; točnije rečeno, ona je mural ili slika na zidu, nešto što ima svoju vlastitu opipljivost koja privlači pogled i zaslužuje proučavanje (Rivkin & Ryan 2004: 3).[4] S obzirom na raznovrsnost teorijskih postavki ruskih formalista, kao i na djelovanje u dva odvojena središta, bilo bi nerazumno u ovakvom razmatranju pokušati obuhvatiti sve važnije principe književnog istraživanja karakteristične za „formalnu metodu“. Stoga je u

conventions and, in so doing, to show how they condition our perceptions of reality by, precisely, refusing to conform to them.] (Bennett 2003: 19)

4 [Literature is not a window for looking at sociological themes or philosophic ideas or biographical information; rather, it is a mural or wall painting, something with a palpability of its own which arrests the eye and merits study.] (Rivkin & Ryan 2004: 3)

ovako postavljenoj analizi za kritičko polazište najuputnije posegnuti najprije za djelom *Umjetnost kao postupak* Viktora Šklovskog (1893.-1984.) iz 1917. godine koje se često navodi kao manifest ruskog formalizma.[5] U ovom djelu iz perioda koji se smatra fazom samoodređivanja i kritike formalista prema prethodnicima i razdobljem kada su formalisti pozornost najviše usmjeravali na poetski jezik i kompoziciju proze, Šklovski predstavlja pojam očuđenja. Ovim terminom je, kako ističe Hansen-Lőwe, utvrdio ne samo jedan novi stručni izraz književne teorije koji će ući u historiju, već je istovremeno stvorio centralni estetski i filozofski princip moderne umjetnosti i teorije moderne umjetnosti (Hansen-Lőwe 1978: 19). Navodeći neke od temeljnih postupaka koji su obilježili ruski formalizam, Šklovski ističe da je središnje pitanje svake umjetnosti svojevrsna deformacija umjetnosti:

> Cilj je umjetnosti dati osjet stvari kao viđenje, a ne kao prepoznavanje; umjetnički je postupak – postupak „začudnosti" stvari (ostranenie veščej) i postupak oteščale forme, koji povećava teškoću i dužinu percepcije jer je perceptivni proces u umjetnosti sam sebi svrha i treba da bude produljen; umjetnost je način da se nadživi pravljenje stvari, a ono što je napravljeno – u umjetnosti nije bitno. (Šklovski 1999: 125-6)

Pod umjetničkim postupkom Šklovski podrazumijeva narušavanje automatizma percepcije, smatrajući kako umjetnost treba da nas navodi na novo viđenje stvari, a ne puko prepoznavanje stvari kao što je to uvriježeno u svakodnevnom životu. Dakle, kada Šklovski govori o postupku, "on ima u vidu postupak očuđavanja, a kad kaže *forma*, on ima u vidu formu koja se dobija sumom *takvih* postupaka. Ta se umetnički dejstvena, živa forma zove: *otežana forma*."[6] (Petković 1988: 90) Kasnije je pojam forme zamijenjen terminom konstrukcija ili konstruktivni princip. Šklovski je mišljenja da se jezik prozne fikcije razlikuje od „običnog" jezika i nastoji pojasniti tu razliku i pitanje autonomije proze. Upravo iz ovog temeljnog zahtjeva formalista da umjetnost otežava svoju formu, da je čini „hrapavom" i očutljivom kako bi zbunila čitatelje dolazi i naziv za ovaj pristup književnosti (Biti 1997: 248). Autor u tom slučaju stvari ne imenuje njihovim pravim imenima, nego ih opisuje kao da ih prvi

5 Osim navedenog teksta, od izvornih tekstova ruskih formalista bit će korišteno i djelo jednog od članova OPOJAZ-a, Borisa Ejhenbauma iz 1926. godine pod naslovom „Formalna metoda" koje, u stvari, predstavlja rekapitulaciju ranih saznanja ruskih formalista, te rezime glavnih dostignuća ovih znanstvenika.

6 Pojam koji kod Šklovskog u izvornom obliku nosi naziv *ostranenie* javlja se u prijevodu i kao oneobičavanje, očuđenje ili začudnost.

put vidi jer je cilj da se stvari promatraju izvan uobičajenog konteksta. Naime, uobičajenost svakodnevnih iskustava otupljuje i automatizira percepciju, te je svrha umjetnosti da povrati osjet života Jedan od načina na koji se može postići takav učinak jeste kada se upotrijebi jezik koji služi zaustavljanju i zadržavanju pozornosti, kada se povrati osjet stvari, kada ih se ponovno vidim onakvim kakvi su, kakvim ih osjećamo a ne kakvim ih prihvatamo jer ih kao takve prepoznajemo. Budući da je "Viktor Šklovski više od ostalih formalista ispitivao konstruktivne momente u prozi ... [i] pristupao prozi kao da je pred sobom imao stihove" (Petković 1988: 102), valja se podsjetiti da je i James Joyce jeziku pristupao na jedan nov, do tada neuobičajen način, prepuštajući se igri riječima. U tu svrhu koristio se svim mogućnostima engleskog jezika – i značenjem i zvukom riječi, kao i strukturom i načinom pisanja.[7] Bez obzira na realističnu utemeljenost jezika jer Joyce često predstavlja vrlo konkretne pojedinosti u svom pisanju, očigledno je da jezik za Joycea predstavlja daleko više od prikazivanja površinske stvarnosti. Kao što ističe Ivo Vidan (1970: 17), „[s] vrsishodno oblikovanje, a ne nadahnuće, tu stranu umjetničkog procesa naglašava Joyce; ona se osjeća u čitavoj strukturi *Portreta*, o njoj govori Stephenova teorija o samostalnom djelu, nezavisnim od umjetnika." U cilju pronicanja u unutarnji svijet emocija, ali i poigravanja jezikom kako bi se skrenula pozornost na sâm jezik, *Portret umjetnika u mladosti* obiluje neočekivanim i neuobičajenim obrtima i drugim sredstvima. Znači, u formalističkom duhu može se zaključiti kako tekst plijeni drugačijom upotrebom jezika, te u tom smislu upravo početak romana daje izvrsnu ilustraciju:

> Once upon a time and a very good time it was there was a moocow coming down along the road and this moocow that was coming along the road met a nicens little boy named baby tuckoo...
>
> His father told him a story: his father looked at him through a glass: he had a hairy face.
>
> He was baby tuckoo. The moocow came down the road where Betty Byrne lived: she sold lemon platt.
>
> *O, the wild rose blossoms*
> *On the little green place.*
>
> He sang that song. That was his song.
>
> *O, the green wothe botheth*.[8] (Joyce 1991: 3)

7 Upravo iz ovog razloga u radu će se za dokazivanje pretpostavki koristiti citati iz izvornog teksta.

8 „Davno jednom, u dobro staro vreme, neka je krava išla drumom i ta krava koja je išla drumom srete jednog zgodnog mališana koga su zvali „mali zeka".

Ovaj znameniti početak romana nesumnjivo predstavlja neočekivano odstupanje od konvencionalnih narativnih oblika. Uvođenjem uobičajenog početka bajke dolazi do dezautomatizacije automatizirane komunikacije jer je jezik sredstvo literarnog predstavljanja kojim se uspostavlja „riječ kao takva“ i time stvara novi sklop, pa i značenje, budući da se priča ne razvija na ustaljen način nego se realizira kao jedna vrsta poigravanja kroz osebujne metafore, ponavljanja, igre riječima i perifrastične konstrukcije. Ovaj ulomak je primjer posezanja za jednostavnom pjesmicom za djecu kojom se dočarava prividna banalnost takvih stihova, ali se uvodi i dvojaka narativna perspektiva, varirajući između pripovijedanja u prvom i trećem licu, uspostavljajući jednu od strukturalnih niti cijeloga narativa. Također, postupkom dvojake narativne perspektive Joyce tjera „svoje čitatelje da vide prizor kroz vizuru glavnoga junaka, da uhvate snagu i neobičnost jednog svijeta koji ugleda po prvi put“ (Spinks 2009: 79-80). Ovaj doživljaj svijeta ne samo da je ispričan iz motrišta malog djeteta nego i jezikom primjerenim njegovu uzrastu, odnosno očuvanim specijalnim govornim svojstvima, karakterističnim za usmeni govor, što ima za posljedicu, moglo bi se reći, dvojako oneobičavanje narativnog postupka. Slična je vrsta primjera opis igre ragbija u prvom poglavlju gdje se opisuje kako se lopta kretala u zraku: „the greasy leather orb blew like a heavy bird through the grey light“[9] (Joyce 1916: 4). Jedna dobro poznata radnja – u ovome slučaju sportska aktivnost s loptom – se dezautomatizira tako što se usporava, prekida ili na neki drugi način narušava našu pretpostavljenu percepciju toga predmeta i time nas tjera da joj posvetimo pozornost. Sâm predmet – lopta za ragbi – se ne imenuje nego se opisuje kao da je prvi put uočena, postižući time učinak dezautomatizacije. U kontekstu dezautomatizirane upotrebe jezika vrlo je dojmljiv i opis prizora u petom dijelu romana gdje glavni lik romana, Stephen Dedalus, na stepenicama Nacionalne biblioteke nakon rasprave sa svojim kolegama-studentima o pitanjima identiteta osluškuje oglašavanje ptica:

Tu priču mu je ispričao njegov otac; otac ga je gledao kroz staklo: lice mu je bilo maljavo. On je bio mali zeka. Krava je prošla drumom gde je živela Beti Bern: ona je prodavala bombone kao limunove kriške.

O, divlja ruža cveta
na zelenoj livadici.

Pevao je tu pesmu. To je bila njegova pesma.

O, juze zejene dve.“ (Džojs 1984: 7)

9 [„masna kožna lopta letela je kroz sivu svetlost kao kakva teška ptica“ (Džojs 1984: 8)] Možda bi na ovome mjestu u prevođenju riječi „orb“ bilo primjerenije alternativno leksičko rješenje od ponuđenog, primjerice riječ „kugla“ umjesto „lopta“, upravo radi navednog učinka oneobičavanja.

> He listened to the cries: like the squeak of mice behind the wainscot: a shrill twofold note. But the notes were long and shrill and whirring, unlike the cry of vermin, falling a third or a fourth and trilled as the flying beaks clove the air. Their cry was shrill and clear and fine and falling like threads of silken light unwound from whirring spools.[10] (Joyce 1991: 281)

Ovdje imamo jednu „otežalu" konstrukciju; opis je neuobičajen, između ostalog, jer se ne govori izravno o kakvoj se ptici radi, te se poredi oglašavanje ptica sa miševima, a ritam rečenica je zadat kako interpunkcijom, tako i drugim sredstvima: veznicima, ponavljanjem nekih riječi poput „shrill" i aliteracijom. Može se ustvrditi da Joyce često koristi jezik koji skreće pozornost sâm na sebe, to jest jezik ne upućuje neophodno samo na ono što se hoće reći, nego i na vlastitu strukturu. A upravo su formalisti isticali potrebu oslobađanja riječi od automatizma, te se zalagali za postupak očuđenja kojim se djeluje na povećanu teškoću i dužinu percepcije.

Ovakvom upotrebom jezik postaje važan element u razumijevanju književnog diskursa budući da Joyce organizira jezični materijal upotrebom niza postupaka čime se čitatelji upozoravaju na potrebu da se sâm jezik prihvati u jednom novom viđenju. Ovo svojstvo je osobito zamijetno na mjestima u tekstu gdje tradicionalne riječi ili kombinacije ne bi postigle željeni učinak, te stoga Joyce osebujno narušava pravila, rušeći prepreke koje se uobičajeno uspostavljaju prema spajanju riječi u neobične fraze kao što su „holy smell" („sveti zadah"), „silvery noise" („srebrnasta buka") ili „soft grey silence" („meka siva tišina"). Nadalje, Joyce nerijetko spaja pridjeve i imenice, proizvodeći nove riječi poput „jeweleyed" („draguljovid"), „cellardamp" (podrumskovlažan"), „roselight" („ružosvjetlo"), čime skreće pažnju na jezik i stvara dublji, „otvrdnjeli" dojam. Skretanje pozornosti na sâm jezik u romanu Joyce postiže i na druge načine, te se poigrava ritmom riječi kao, primjerice, u vrlo značajnom odlomku u petom poglavlju kada glavni junak promišlja djelovanje i prirodu jezika: „[...] as he walked on in a lane among heaps of dead language. His own consciousness of language was ebbing from his brain and trickling into the very words themselves which set to band and disband themselves in wayward rhythms"[11] (Joyce 1916: 223). Slijede poigravanja s riječima „ivy" („bršljan")

10 [„Slušao je njihove krike: kao cičanje miševa iza oplate na zidu: kreštav prozukao glas. Ali su ti glasovi bili dugi i kreštavi i zujali su, drukčije nego mišji, i padajući za tercu ili kvartu, nastavljali su se u trilerima dok su im kljunovi sekli vazduh u letu."] (Džojs 1984: 236)

11 [„... dok je išao dalje stazom među gomilama mrtvog jezika, njegova duša se grčila, uzdišući od starosti. Njegovo sopstveno shvatanje jezika oticalo je iz njegovog mozga I kapalo

i „white“ („bijelo“) koje se pretvaraju u „ivy that whines and twines“ („bršljan koji se uvija i izvija“), pa onda u „ivory ivy“ („bjelokosni bršljan“) (Joyce 1991: 223), čime se uspostavlja sveza sa opisom u uvodnom prizoru romana gdje se za božičnom večerom spominje „ivytwined“ („bršljanovit“) (Joyce 1991: 29). A upravo tehnička vještina i zanatsko umijeće književnika u jezičkom izrazu po mišljenju ruskih formalista predstavljaju predmet proučavanja književnosti. Pored specifičnog leksičkog odabira očigledni su i drugi postupci kojima Joyce na osobit način ispisuje svoje književno djelo: ponavljanjem riječi (osobito pridjeva „white“, „cold“, „wet“, te „cruel and unfair“ u opisu kažnjavanja (Joyce 1991: 61)) ili aliteracijom (primjerice „to free his feet from the fetters“ (Joyce 1991: 224)), te nizanjem riječi koje zrcale zbrku nesređenih misli i prisjećanja, slobodne asocijacije, pa i korištenjem tehnike toka svijesti ili unutarnjeg monologa, kojim roman započinje i završava. U jednom prizoru dječijih rasprava Stephenu se prijeti sa gotovo melodičnim ponavljanjem fraze: „Admit, admit“ („priznaj, priznaj“) (Joyce 1991: 99) što podsjeća na ukor s početka romana „Apologise, apologise“ („izviniti, izviniti“) (Joyce 1991: 4), čime se postiže paralelna sintaksička konstrukcija kojom Joyce u romanu produbljuje i produžava percepciju jezika a upravo su formalisti smatrali da književost predstavlja posebnu upotrebu jezika.[12]

U strukturiranju romana *Portret umjetnika u mladosti* važnu ulogu ima element mita, pa čak u takvoj mjeri da se može ustvrditi kako mit osigurava osnovnu potku strukture *Portreta*. Ime glavnog junaka Stephena Dedalusa nedvojbeno upućuje na Dedala a upravo će ovaj mit podariti *Portretu* repertoar simbola čije se aluzije provlače kroz cijeli roman (Connor 1996: 45). Dedal je, podsjetimo, lik iz grčke mitologije, stvoritelj znamenitog labirinta na Kreti za kralja Minosa. S ciljem da spriječi širenje znanja o labirintu, kralj osuđuje Dedala i njegova sina Ikara na zatočeništvo, iz kojega se izbavljaju pomoću krila koje je im Dedal napravio od voska i drugog materijala, prethodno upozorivši Ikara da ne leti previsoko jer će mu sunce zagrijati vosak. No, Ikar se oglušio o očev savjet te mu sunce uništi voskom zalijepljena krila i on skonča svoj život u moru. Stephen je na izvjestan način sublimacija i Dedala i Ikara, jer Stephenov otac mu je podario prezime Dedal, odnosno Dedalus, a ime je dobio po

u reči koje su se spajale i razdvajale u ćudljivim ritmovima...“] (Džojs 1984: 186)

12 Ovdje su samo predstavljene neke od glavnih značajki Joyceova osebujnog stila poput aliteracije, asocijacije riječi, neobičnih i novih složenica i specifičnog ritma koje svjedoče o visokom dosegu Joyceove književne metode, ali i o velikim mogućnostim interpretacije (i) kroz aspekte ruskog formalizma. No, kako napominje Ivo Vidan, u prijevodu je čitatelj lišen izvorne ljepote i energije Joyceove proze, jer „izgubljen je dobrim dijelom umjetnik Joyce“ (1970: 159).

prvom kršćanskom mučeniku, svetom Stjepanu. U kontekstu ovih mitoloških i metaforičkih aspekata, glavni junak *Portreta* također mora biti oprezan u svojoj želji za bijegom iz Irske da ne „poleti previsoko", odnosno da poput Ikara ne precijeni svoje mogućnosti. Dakle, Stephen mora proći kroz svojevrsnu kušnju i mora spoznati svoju estetsku viziju kako bi, upućen i prosvijetljen, mogao napustiti Irsku i posvetiti se svojoj umjetnosti. Stoga je upravo ranije citiran ulomak o pticama značajan trenutak u romanu jer nagovještava kako je Stephen sada spreman da im se, metaforički gledano, pridruži, odnosno da i sâm raširi svoja umjetničko-stvaralačka krila i vine se u samosvojne, kreativne visine. Slijedeći ovu argumentaciju o mitu, još jedan primjer nalazimo i u prijetnji Stephenove dadilje s početka romana da će mu „orlovi iskopati oči" ukoliko se ne izvine što treba promatrati u smislu odjeka nekih aspekata mita o Edipu, ali i spoznaje da njegov neposluh povlači konzekvence mitskog značaja. Zanimljivo je da je prijetnja koju dječaku upućuje dadilja sročena kao dječija pjesmica – "Pull out his eyes, Apologize..." (Joyce 1916: 5).[13] Kroz učestala ponavljanja ove prijetnje na jednoličan način Joyce postiže svojevrsnu dezautomatizaciju naše percepcije, čime ovako postavljena pripovjedačka strategija ponovno podsjeća na zasade ruskog formalizma o „pravoj" književnosti. Naime, kako bi književnost bila književnost, prema ruskim formalistima, ona mora neprestano oneobičavati poznato, te stalno pronalaziti nove postupke u pripovijedanju.

Oneobičavanje poznatog u ovome romanu Joyce postiže i prikazom toka svijesti glavnog junaka Stephena Dedalusa kada razmišlja o vlastitom imenu. Stephen ispočetka ne shvata značaj svojega neobična imena, ali u četvrtom poglavlju shvaća da je i on, poput Dedala, uhvaćen u neku vrstu labirinta, i, ukoliko želi pobjeći, mora se izdići visoko iznad svih prepreka koje mu stoje na putu, što se podcrtava ironičnim variranjem njegova imena u narednom prizoru:

> – Stephanos Dedalos! Bous Stephanoumenos! Bous Stephaneforos! [...] Now, as never before, his strange name seemed to him a prophecy. So timeless seemed the grey warm air, so fluid and impersonal his own mood, that all ages were as one to him. A moment before the ghost of the ancient kingdom of the Danes had looked forth through the vesture of the hazewrapped city. Now, at the name of the fabulous artificer, he

13 ["Oči će mu iskopati, on se mora izviniti..."] (Džojs 1984: 8)

> seemed to hear the noise of dim waves and to see a winged form flying above the waves and lowly climbing the air.[14] (Joyce 1991: 210-211)

Mit o Dedalu se u romanu prelama na više razina i u različitim oblicima, a ponajviše se zrcali u odnosima glavnog junaka prema obitelji, domovini i vjeri. Stephen, na izvjestan način, utjelovljuje i Ikara zbog svoje oholosti, budući da ne slijedi upute i savjete ne samo biološkog oca nego i vjerskih otaca – svećenika u katoličkoj školi koju pohađa. Međutim, ono što je važno podcrtati u formalističkom čitanju ovog romana jest način na koji Joyce koristi mit uspostavljajući strukturu poput već spomenutog obrasca uspona i pada, to jest leta i pada, gdje gotovo u svakom poglavlju vidimo neki Stephenov pokušaj da se uzdigne iznad okolnosti čemu nerijetko slijedi i neka vrsta neuspjeha, odnosno opadanja učinka. U tome kontekst treba tumačiti također prizor kada dječaci u Stephenovom razredu bacaju svoje kape u zrak, slaveći moralnu pobjedu Stephena nad ocem Dolanom, kao i ranije citiran opis ptica pred bibliotekom. Ovako postavljena analiza može se dodatno usložniti uvođenjem formalističkog tumačenja motiva u proznom tekstu koju je uveo Boris Tomaševski u *Teoriji književnosti* iz 1925. godine, razlikujući slobodne i vezane motive; slobodni se mogu izostavljati bez posljedica na uzročno-posljedičnu organizaciju teksta, a vezani su neizostavni za tu organizaciju (Katnić-Bakaršić 2006: 109). U interpretaciji, pak, Školovskog motiv kao elementarna narativna i najmanja tematska jedinica dobiva novo određenje, a to je sižejna jedinica. Naime, da bi neka tematska jedinica postala motivom, ona mora sadržavati u sebi neku vidljivu ili nevidljivu protivrečnost koja traži razrješenje, razlikujući motiv u fabuli – neka životna situacija van književnog djela, i motiv u sižeu koji je uvijek dinamične i dvoplanske prirode (Petković 1988: 104).[15] Glavni motivi koji čine sižejnu konstrukciju *Portreta* su muzika, pjesme, molitve, latinske sintagme, te bijeg odnosno let, kojima se radnja u romanu usporava, zaustavlja, prekida

14 ["– Stephanos Dedalos! Bous Stephanoumenos! Bous Stephaneforos! [...] Sada, više nego ikad do tada, njegovo neobično ime činilo mu se kao proročanstvo. Tako bezvremen izgledao je sivi topli vazduh, tako eterično i bezlično njegovo raspoloženje, da su mu sva vremena bila kao jedno. Maločas mu se kroz izmaglicu koja je obavijala grad ukazala sablast drevnog danskog kraljevstva. Sada, pri spomenu mitskog izumitelja činilo mu se da čuje huku tamnih talasa i da vidi neku krilatu priliku kako leti iznad njih i kako se polako uzdiže u vazduhu."] (Džojs 1984: 176)

15 Upravo u toj dvojakosti na koju ukazuje i Ivo Vidan roman zrcali umjetnikov razvoj: time što o tom razvoju govori kao autobiografija, i time što je roman neposredno rezultat toga razvoja (1970: 157). Prisjetimo se i Joyce postiže visok stupanj ambivalentnosti u čestom variranju između tačke gledišta u prvom i u trećem licu kojim se uspostavlja slobodni neupravni govor i neizravni unutarnji monolog.

i iskrivljuje s ciljem da se naruši ustaljeni, uobičajeni postupak, slično, dakle, upotrebi jezika pri dezautomatizaciji percepcije.

Usko vezana za oneobičavanje narativnog postupka i učinak dezautomatizirane upotrebe jezika jest i teorija o fabuli, koja zauzima važno mjesto u formalističkom pristupu književnosti. U tome smislu u najbitnije formalističke zasade spada i razlikovanje termina *fabula* od *sižea* (*sjuzet*), što Umberto Eco smatra fundamentalnom temom svih modernih teorija pripovijedanja (1998: 32). Ova dva termina, te njihovo razlikovanje zaokupljala su Šklovskog već od prvih sastanaka OPOJAZ-a (Hansen-Lőwe 1978: 238), a svoje obrazloženje ovoga pojma dao je u analizi romana *Tristram Shandy* Lawrencea Sternea. Po ruskim formalistima fabula predstavlja samo neku vrstu sirove građe koja tek treba proći kroz uređivanje i organiziranje kroz spretne intervencije spisatelja kako bi se zaokružen siže predstavio kroz formalna sredstava, među kojima su i tehnike dezautomatizacije. „Fabula se, navodi Tomaševski u djelu *Teorija,* definira kao sveukupnost događaja u njihovoj uzročno-vremenskoj povezanosti, a siže kao sveukupnost onih motiva u onom slijedu i povezanosti koji su dati u djelu“ (cit. prema: Hansen-Lőwe: 1978: 240). Fabula je, dakle, vanknjiževni tijek događanja, a način organiziranja fabule u književnom djelu je siže. Kao što napominje Nikola Petković, “[u] sižeu je, prema tome, sadržan konstruktivni princip proze: u fabuli je vreme, a u sižeu je književna konstrukcija vremena; u fabuli je ličnost, a u sižeu je književno konstruisani lik itd.” (1988: 103) Stoga se može zaključiti da u pogledu proznog oblikovanja temeljna formalistička perspektiva je razlikovanje fabule kao građe u kauzalno-temporalnom nizu, znači tok radnje koja se ne podudara sa načinom na koji je radnja predočena (siže).

U *Portretu* dvije glavne potke događaja tj. građe su raskid sa autoritetom i izrastanje mladića u umjetnika, a u oblikovanju te građe u pravljenju sižea vidimo Joyceov specifični postupak. Upravo se *Portret* razlikuje od konvencionalnijih romana po prikazivanju razvitka glavnog junaka jer niti imamo kronološko razvijanje radnje niti se prikazuje kroz jasno prepoznatljiva prisjećanja prošlosti (*flashback*), odnosno roman ima narativnu strukturu koja naglašava ponavljanje a ne kontinuiran, kronološki razvoj (Riquelme 1990: 116). Budući da je prema ruskim formalistima siže umjetnički raspored događaja u pripovjednom tekstu koji nastaje poremećajem njihovog krono-logičkog redoslijeda u fabuli (Biti 1997: 374), može se zaključiti da je Joyce svojim postupcima narušavanja očekivanog pravocrtnog prikaza razvijanja glavnog junaka od rana dječaštva do zrelosti stvorio siže velikog umjetničkog dometa. Naime, u strukturiranju ovoga romana kroz seriju epizoda koje su objedinjene

osebujnim jezikom, vještim ispreplitanjem slika i simbola, Joyce poseže za upotrebom epifanije[16] kojom predstavlja svoju književnu građu. Epifanija predstavlja poseban oblik Joyceove koncepcije umjetničkog stvaranja pod kojim je podrazumijevao trenutak objave potaknut osjetilnim iskustvom, ispoljavanje duha neke stvari, odnosno izražavanje čulnih osjeta, asocijacija pobuđenih nekim osjetilnim iskustvom, moguće i rječju ili rečenicom. Slijedeći sugestiju Fredrica Jamesona (1978: 67) kako bismo mogli ustvrditi da je Hamletovo ludilo tehničko sredstvo izmišljeno da bi držalo na okupu razne niti Shakespeareove fabule, za epifanije kroz koje prolazi Stephen Dedalus možemo onda reći da su razrađene da bi držale na okupu fabulu i davale potencijalnoj zbrci nepovezanih epizoda određenu zaokruženost. Joyce je u predstavljanju epifanija posegnuo za različitim sredstvima poput već spomenutog svakidašnjeg govora, sintaksičkim kontrastima i spajanjem slikovno-muzičkih s ritmičkim elementima u ostvarivanju novih naboja riječi. Među takvim strategijama u traganju za izražavanjem epifanijskog učinka kojima se narušava slijed i očuđuju elementi priče a time i naša uobičajena reakcija na tekst zanimljivo i sučeljavanje različitih jezika i svojevrsna deformacija i razbijanje riječi. Takav primjer imamo u prvom poglavlju kada se predstavljaju promišljanja dječaka Stephena o riječi „Bog“:

> It was very big to think about everything and everywhere. Only God could do that. He tried to think what a big thought that must be but he could only think of God. God was God's name just as his name was Stephen. *Dieu* was the French for God and that was God's name too; and when anyone prayed to God and said *Dieu* then God knew at once that it was a French person that was praying. But though there were different names for God in all the different languages in the world and God understood what all the people who prayed said in their different languages still God remained always the same God and God's real name was God.[17] (Joyce 1991: 15)

16 Joyce je svoju koncepciju epifanije prvi put primijenio u ranom djelu *Junak Stephen* (*Stephen Hero)*, zatim primijenio u nešto izmijenjenom obliku u zbirci *Dublinci* (*Dubliners*), te već spomenutom romanu *Portret*, kao i kasnijim ostvarenjima *Uliks* (U*lysses)* i *Bdijenje Finneganovih* (*Finnegans Wake).*

17 [“Velika je to stvar misliti o svemu i o svakom mestu. Samo Bog to može. Pokušao je da zamisli koliko to mora da je velika misao; ali mogao je samo da misli o Bogu. Bog je ime Boga, baš kao što je njegovo ime Stiven. *Dieu* je francusko ime za Boga i to je takođe ime Boga; a kada se ma ko moli Bogu i kaže *Dieu*, onda Bog odmah zna da je ta osoba koja moli Francuz. Ali iako ima raznih naziva za Boga na svim jezicima na svetu, a Bog razume šta

Kada Stephen počne, kako se to okriva u navedenom citatu, prilaziti poimanju Boga (čemu je do tada pristupao kao nečemu zadatome, reklo bi se gotovo mehanički, bez razmišljanja) time što polazi od same dimenzije imenovanja i to na različitim jezicima dobivamo jednu dimenziju približavanja formalističkom postulatu otežale percepcije i oneobičavanja. Pri tome istodobno ovaj lik sebe uspostavlja u istome okviru imenovanja što nas podsjeća na sami početak romana kada se budila njegova svijest o jeziku i sebi. Drukčije rečeno, "za dječaka jezik je zaustavljen dvoznačno između imenovanja i čulnih prizivanja ... Joyce nastoji podcrtati Stephenov osjet i referencijalne i čulne snage jezika jer dječak od početka pokazuje intenzivnu verbalnu svijest o sebi, općinjena estetskim obrascem i formom." (Spinks 2009: 80)[18] Dakle, konstelacija riječi, slika i ideja daje *Portretu* složenu građu koja otkriva mnogo više od same priče o Stephenu Dedalusu jer Joyce uklanja tada uobičajene narativne putokaze, nerijetko predstavljajući prizore koji prelaze jedan u drugi bez jasne naznake proticanja vremena, kao ni objašnjenja za mnoga mjesta, predodže ili povijesna događanja koja opsjedaju Stephenove misli. Ovakva strategija se može smatrati formalističkim stremljenjem, budući da su formalisti, kako ističe Tony Bennett, nastojali otkriti sredstva pomoću kojih se, moglo bi se ustvrditi, sveopća struktura datih književnih djela oneobičava, očuđava ili osporava izvjesne dominantne koncepcije – čak i ideologije, iako oni nisu koristili tu riječ – društvenoga svijeta. (2003: 17)[19] Budući da formalistički pristup smatra formu osnovnom komponentom sadržaja, treba napomenuti da u strukturi *Portreta* ima pet dijelova, gdje su prva četiri otprilike jednake dužine, a peti je dva puta duži u odnosu na prosjek ostalih. Roman počinje predočavanjem dojmova i uspomena Stephena kao malog djeteta, a završava dijelovima dnevnika te iste, sada odrasle osobe. Takvom predočavanju pridonose i poduži dijalozi u četvrtom dijelu, prevashodno o estetici i irskom patriotizmu i nacionalizmu, koji služe kako bi dočarali Stephenove teškoće i složenost borbe koju vodi sa sobom i svijetom oko sebe. Zadnji, peti, dio je najdulji, moguće i upravo zbog toga što se bavi najsmjelijim i najznačajnijim pokušajem bijega i to od

svi ljudi koji se mole kažu na svojim raznim jezicima, ipak Bog ostaje uvek isti Bog pravo ime Boga je Bog."] (Džojs 1984: 16-17)

18 ["Language for the boy is suspended ambiguously between nomination and sensual evocation: ... Joyce takes pains to underline Stephen's sense of both the referential and the sensual power of language because the boy exhibits from the beginning an intense verbal self-consciousness that is fascinated by aesthetic pattern and form."] (Spinks 2009: 80)

19 ["...sought to reveal the devices through which the total structure of given works of literature might be said to defamiliarize, make strange or challenge certain dominant conceptions—ideologies even, although they did not use the word—of the social world."] (Bennett 2003: 17)

najbitnijih dimenzija njegova bivstvovanja: od doma/domovine, religije/vjere i nacije ka samoostvarenju kao umjetnika. Njegov duhovni razvoj predstavljen je kroz postepeno oslobađanje od crkve, obitelji, društveno-normativnih i intelektualnih klišeja i predrasuda dublinskog malograđanstva ka samobitnosti kao umjetnik, tvorac jezičkih struktura koje u sebi sadrže sliku autorove vlastite povijesti. Jedno od bitnih strukturalnih načela organizacije romana u formalnom smislu izvedeno je i kroz književno sredstvo epifanije. Uz to stalno variranje i preplitanje stilskih figura, slika i simbola, ova sredstva postaju sastavni i gradivni elementi strukture čime autor nastoji izraziti jedno intenzivnije, osobito iskustvo zbilje i na taj način iznenaditi čitatelje i prenuti ih iz automatizma prihvaćanja jezika.

U zaključku se može reći da je James Joyce nesumljivo bio umjetnik velikog formata, inspiracija mnogima koji su pisali o njemu i njegovu djelu; engleski pjesnik T. S. Eliot je Joycea smatrao najvećim majstorom engleskog jezika od Miltona (citirano prema: Kenner 1987: ix). Stoga ne čudi da je Joyceov opus blagoslovljen (mada bi neki rekli i opterećen) opsežnom kritičkom građom (Van Mierlo 2002: 32), budući da su mnogobrojni autori nastojali proniknuti u neke od, čini se, nepresušnih mogućnosti interpretacije njegovih književnih ostvarenja. Joyceov roman *Portret umjetnika u mladosti* se prepoznaje kao jedan od prijelomnih književnih tekstova engleskog modernizma, koji se neprijeporno izdvaja od ranijih književnoumjetničkih konvencija. Slično Joyceu, ruski formalisti su odbacili po njima neadekvatne norme svojih prethodnika u pristupu književnosti koje su u velikoj mjeri bile nesistematične i eklektične, te su težili stvaranju „znanosti o književnosti“, proučavajući one odlike koja neko djelo čine književnim tekstom. U traganju za načinom kojim bi se dokinulo proučavanje književnosti u okviru religije i uspostavio znanstveni pristup glavni predstavnici formalističke književnoznanstvene radionice (Šklovski, Tinjanov, Ejhenbaum, Tomaševski) nastojali su dijagnosticirati „književne” aspekte metoda i tehnika koje ih razlikuju od obične proze. Prema riječima jednog od ruskih formalista, “osnovna stvar bila je, i dalje jest, da predmet književne znanosti kao književne znanosti treba biti istraživanje specifičnih odlikâ književne građe, odlikâ kojima se takva građa razlikuje od građe neke druge vrste.” (Eichenbaum 2004: 7)[20] Drugi predstavnik ruskog formalizma, Viktor Šklovski, predlagao je da se uvedu sredstva odnosno metode kako bi se otežale i usporile uobičajene percepcije, a upravo

20 [“...the basic point was, and still is, that the object of literary science, as literary science, ought to be the investigation of the specific properties of literary material, of the properties that distinguish such material from material of any other kind...”] (Eichenbaum 2004: 7)

dezautomatizacija predstavlja jedno od sredstava ili pristupa kojim se skreće pozornost čitatelja na neobičnost nečega što je poznato i time se dovodi u pitanje referencijalna funkcija jezika. Ovakav odnos ruskih formalista prema proučavanju književnosti je zasigurno predstavljao veliki izazov romansijerskom realizmu, jednak, reklo bi se, izazovu koji je James Joyce postavio pred dotadašnju romansijersku praksu. Nesumljive su i velike zasluge ruskih formalista u njihovom zanimanju za književne postupke, a značaj ruskog formalizma u svjetlu suvremene književne znanosti je u dokidanju epohe pozitivizma i uspostavljanju važnog fundamenta za razvitak strukturalizma i naratologije. Time je ruski formalizam uspostavio neke zasade koje će kasnije biti razvijene naročito u strukturalizmu, gdje se umjetnost više ne smatra ponajprije oponašanjem, mimezom, nego pridavanjem značenja, smisla, svijetu koji prikazuje (Beker 1999: 26). Stoga se zasluge ruskih formalista prepoznaju upravo u tome što su uveli svježe i pomnjive pristupe proučavanju književnosti i položili temelje moderne književne znanosti dvadesetog stoljeća.

LITERATURA

Abrams, M. H. (1999), *A Glossary of Literary Terms*, Seventh Edition, Heinle & Heinle, Boston

Beker, Miroslav (1999), „Ruski formalizam i kasnije“, u: *Suvremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb, 11-35.

Bennett, Tony (2003), *Formalism and Marxism*, Routledge, London

Biti, Vladimir (1997), *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb

Connor, Steven (1996), *James Joyce – Writers and Their Work,* Northcote House, Plymouth, UK

Džojs, Džems (1984), *Portret umetnika u mladosti*, preveo Petar Ćurčija, Rad, Beograd

Eco, Umberto (1994), *Six Walks in the Fictional Woods*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., & London, England

Eco, Umberto, Liberato Santoro-Brienza (1998), *Talking of Joyce*, University College Dublin Press, Dublin

Eichenbaum, Boris (2004), “The Formal Method”, u: Rivkin, Julie, Michael Ryan, ur., *Literary Theory*, Second Edition, Blackwell Publishing, 7-14.

Hansen-Lőwe, Aage A. (1978), *Der russische Formalismus,* Őesterreichische Akademie der Wissenschaften, Wien

Jameson, Fredric (1978), *U tamnici jezika*, preveo Antun Šoljan, Stvarnost, Zagreb

Joyce, James (1991), *A Portrait of the Artist as a Young Man*, Everyman’s Library [1916]

Katnić-Bakaršić, Marina, (2006), „Izazovi ruskog formalizma“ u: Z. Lešić, H. Kapidžić-Osmanagić, M. Katnić-Bakaršić i T. Kulenović, *Suvremena tumačenja književnosti i književnokritičko naslijeđe XX stoljeća*, 100-125, Sarajevo Publishing, Sarajevo

Kenner, Hugh (1987), *Dublin's Joyce*, Columbia University Press, New York

Petković, Nikola (1988), "Poetika avangarde kao avangardna poetika, Teorijska načela ruskih formalista", u: Đurčinov, Milan et al., ur., *Moderna tumačenja književnosti*, II izdanje, Svjetlost, Sarajevo, 71-111.

Riquelme, John Paul (1990), "*Stephen Hero*, *Dubliners*, and *A Portrait of the Artist as Young Man*: Styles of Realism and Fantasy", u: D. Attridge (ed.), *The Cambridge Companion to James Joyce*, Cambridge University Press, Cambridge

Rivkin, Julie, Michael Ryan (2004), "Introduction: Formalisms", u: J. Rivkin & M. Ryan (ur.), *Literary Theory*, Second Edition, Blackwell Publishing, 3-6.

Spinks, Lee (2009), *James Joyce, A Critical Guide*, Edinburgh University Press, Edinburgh

Šklovski, Viktor (1999), „Umjetnost kao postupak“, preveo Juraj Bedenicki, u: M. Beker, *Suvremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb

Van Mierlo, Wim (2002), „Reading Joyce in and out of the Archive“, *Joyce Studies Annual,* 13, 32-63. putem Project Muse 26.4.2006.

Vidan, Ivo (1970), „Ravnodušnost tvorca, Joyceov *Portret umjetnika u mladosti*“, u: *Nepouzdani pripovjedač: postupak i vizija u djelima triju modernih generacija*, Matica hrvatska, Zagreb, 157-170.

A Formalist Reading of James Joyce's *A Portrait of the Artist as a Young Man*

Summary

James Joyce's novel, *A Portrait of the Artist as a Young Man,* was hailed as one of the most captivating novels written in English, primarily due to the innovative use of language and consummate narrative structure. Since its publication in book form in 1916, the novel has been subject of numerous critical readings, ranging from hermeneutical to interpretations triggered in the wake of post-structuralism. However, this article attempts to consider the novel

through the perspective of Russian Formalism, an approach to literary theory and analysis which originated in Moscow and St. Petersburg in the second decade of the twentieth century. Drawing on some of the literary terms advocated by Russian Formalists, such as defamiliarization and the distinction between "story" and "plot," Joyce's distinctive style and narrative strategies are scrutinized in light of the Formalists' emphasis on form and method.

This article opens with evoking the most widely known Russian Formalist concept of *ostranenie* (defamiliarization) as presented by Viktor Shklovsky. Claiming that art ought to make the audience see common things in a strange, unfamiliar way, rather than simply resort to an automated recognition of objects as is customary in everyday life, he explored the distortion of our automated perceptions in order to stimulate fresh perception, i.e. to enhance perception of the familiar. Thus Russian Formalists advocated new narrative strategies that would result in a literary language diverting the readers' attention to its own structure, not only to its content. As the article demonstrates, Joyce's novel *A Portrait of the Artist as a Young Man* offers multiple examples in which the author frees the words of their automated perception.

Furthermore, the article evokes another idea within Russian Formalist theory, namely that of "motivation", through the analysis of "motif" as the smallest unit of plot as introduced by Boris Tomashevski. This prominent conception of Russian Formalism serves as another prism in analyzing Joyce's novel, whose main motifs constitute, among others, songs, hymns, Latin phrases, and flight. These motifs act as means to slow down, halt or distort the action in the novel in order to undermine the ordinary, typical procedure, similarly evoked in the method of defamiliarization in language. Lastly, the distinction between "story" (*fabula*) and "plot" (*sjuzet*), which occupied an important place in Russian Formalism, is also applied in this critical reading of Joyce's novel.

As a work of fiction that cleanly breaks from earlier literary practice, Joyce's novel *A Portrait of the Artist as a Young Man* can thus be viewed as a harbinger of a different, original understanding and practice of literary narration. By challenging the prescribed literary modes of his time in this novel, James Joyce, like the Russian Formalists, can be said to have instigated a new, innovative approach toward literature.

UDK: 821.112.2.09-31 Grass, G.:

Nina OSMANOVIĆ

Die Blechtrommel – Verfremdete Historie

SCHLÜSSELBEGRIFFE: *Geschichte und Verarbeitung von Geschichte, Günter Grass, Zweiter Weltkrieg, Schuldthematik, Vergangeheitsbewältigung*

Der Roman *Die Blechtrommel* (1959.) von Günter Grass behandelt die ereignisreiche Zeit der ersten Hälfte und Mitte des 20. Jahrhunderts in Deutschland, die jedoch nicht einfach faktisch wiedergegeben ist, sondern etwas verfremdet; es wird auch die Darstellung dominanter gesellschaftlicher Aspekte, etwa des Kleinbürgertums, der Geschichtsbewältigung und der Schuldfrage behandelt.

1. Oskar Matzerath

Oskar Matzerath, der Hauptprotagonist des Romans, ist ein sehr spezifischer Charakter und es ist für das Verstehen des Romans wichtig, sich eingehend mit ihm zu beschäftigen, da der Roman aus seiner Sichtweise geschireben ist.

Er kommt als geistig voll entwickelte Persönlichkeit auf die Welt, wie er selbst sagt:

> *Damit es sogleich gesagt sei: Ich gehörte zu den hellhörigen Säuglingen, deren geistige Entwicklung schon bei der Geburt abgeschlossen ist und sich vortan nur noch bestätigen muss.*[1]

Schon diese Aussage zeigt, dass Oskar ungewöhnlich ist – ein Säugling, der die Welt mit den Augen eines Erwachsenen, kritisch und fragend, betrachtet.

Er wird hineingeboren in eine kleinbürgerliche Welt, die er jedoch ablehnt und kritisiert. An seinem dritten Geburtstag beschließt Oskar sein Wachstum zu stoppen, indem er die Kellertreppe herunter fällt und er bleibt bis zum Ende des Zweiten Weltkriegs klein und scheinbar infantil und dreijährig. Dadurch bekommt er einerseits die Möglichkeit, seine Umgebung,

1 Günter Grass: Die Blechtrommel. Darmstadt: Luchterhand Literaturverlag 1988. S.35.

sozusagen aus der Froschperspektive zu beobachten und zu entlarven, ohne entdeckt zu werden, da niemand ahnt was hinter der Maske des Dreijährigen steckt. Andererseits kann er sich, indem er sich weigert, erwachsen zu werden, der Mitverantwortung unter dem Naziregime entziehen.

Oskar hat zwei charakteristische Merkmale – er kann mit seiner Stimme Glas zum Zerbrechen bringen und er hat eine weißrot gelackte Kinderblechtrommel, nach der der Roman auch benannt ist; beide werden in einen militärischen Kontext gestellt, die Stimme, weil sie Zerstörung bringt und die Trommel als das typische Militärinstrument der Nazizeit, das in allen Propagandafilmen und auf Nazikundgebungen ein Muss war. Doch hier wird die militärische Funktion parodiert, da es sich um eine einfache Kinderblechtrommel handelt, die das Kindliche, Infantile der Erwachsenen in dieser kriegerischen Zeit suggeriert.

Oskar, der Trommler, der Künstler mit den hellblauen Augen wird oft als Parallele zu Adolf Hitler aufgefasst, da dieser sich auch als Künstler, als verkanntes Genie sah und oft als ´der Trommler´ bezeichnet wurde, der das deutsche Volk wachgetrommelt hat und zu dessen Takt alle mitgingen. Diese Eigenschaften werden im Roman ins Lächerliche gezogen und parodiert. So auch der Messiaskult, der zu Propagandazwecken um Hitler als dem ´Erlöser des deutschen Volkes´ gemacht wurde; Oskar wird nicht als Messias oder Heilsbringer dargestellt, sondern es geht noch eine Stufe höher – er wird mit Jesus gleichgesetzt.

Oskar kann auch als Parodie der Gesellschaft im Nazideutschland gesehen werden. Er ist dreijährig – infantil – so schienen auch die Deutschen, die blind Hitler gefolgt sind in einen Krieg gegen die ganze Welt.

Mit dem Kriegsende fängt Oskar wieder an zu wachsen, wird aber ein verwachsener, buckliger Mensch, wie die deutsche Gesellschaft, natürlich im übertragenen Sinne, geistig verwachsen, Schuld verdrängend und das Wirtschaftswunder genießend.

Oskar kann auch als Picaro aufgefasst werden, zwar nicht ganz im traditionellen Sinne, doch er hat viele picareske Merkmale. Er ist durch seine Dreijährigkeit geschützt und körperlich, aber vor allem geistig vollkommen getrennt von seiner Umgebung; er zeigt für nichts wirkliche Gefühle und lässt sich nicht durch Sentimentalitäten beirren.

Mit der Figur Oskar, die alles Absurde, Dumme, Irrationale und Groteske wiederspiegelt, wollte der Autor kritisieren und verspotten, die Schwächen der deutschen Gesellschaft zeigen, mit dem Nationalsozialismus abrechnen, ihn entblösen und demystifizieren.

2. Die kleinbürgerliche Gesellschaft

Das Kleinbürgertum bildet ein wichtiges Element dieses Romans. Oskar wird in diesem Milieu geboren und durch ihn bekommen wir all die Fassetten und Benehmmuster zu sehen, die typisch sind für das ´petit bourgeois´.

Die kleinbürgerliche Gesellschaft wird nicht einfach beschrieben, sondern bekommt eine neue Dimension. Grass versuchte den Nationalsozialismus zu demystifizieren, ihm dieses übernatürliche Element zu nehmen, das ihm so oft gegeben wurde, indem er die Wurzeln dessen im kleinbürgerlichen Milieu suchte; er versuchte zu zeigen, wie sehr die kleinen Leute mitschuldig und mitbeteiligt waren an dem Erfolg dieses Regimes und dass es nicht einfach so über Nacht in Deutschland zum Nationalsozialismus kommen konnte.

Die Charaktere im Roman, wie Alfred Matzerath, Meyn, Agnes, usw. sind typische Repräsentanten dieser kleinbürgerlichen Gesellschaft, ob als Spießer und Mitläufer, der sich Nutzen vom Parteieintritt verspricht oder der Gewalttätige, der sich durch die Partei an Unschuldigen vergreifen kann, es gibt niemanden in diesem Umfeld, der die Partei aus politischen Überzeugungen unterstützt. Am deutlichsten wird das an Oskars mutmaßlichem Vater Alfred, für den der Eintritt in die Partei ein Versprechen ist auf Macht und Ordnung, er fühlt sich stark in der Masse.

> *Aber das war so seine Angewohnheit, immer zu winken, wenn andere winkten, immer zu schreien, zu lachen und zu klatschen, wenn andere schrien, lachten oder klatschten. Deshalb ist er auch verhältnismäßig früh in die Partei eingetreten, als das noch gar nicht nötig war, nichts einbrachte und nur seine Sonntagvormittage beanspruchte.*[2]

Matzerath ist nur ein Beispiel im Roman für jemanden, der sich aus allen möglichen Gründen, außer aus politischen, dem Nationalsozialismus anschließt, nicht darüber nachdenkend, welche schwerwiegenden Folgen das mit sich trägt und der später nicht bereit ist, Verantwortung zu übernehmen, sondern sich in seine ´heile Welt´ zurückzieht oder mit dem Regime untergeht, wie Matzerath selbst.

3. Historische Ereignisse

Die Darstellung von historischen Abläufen im Roman ist sehr ungewöhnlich, denn es werden immer wieder geschichtliche Ereignisse verknüpft mit Trivialem und Banalem aus Oskars Leben und seinem Umfeld, sie werden auf ein und dieselbe Stufe gestellt. So bekommen alltägliche Vorgänge den

2 Grass, G.: BT. S.122.

Rang globaler Geschehnisse und die großen historischen und politischen Ereignisse werden reduziert auf Unscheinbares.

Historische Vorgänge werden in der *Blechtrommel* manchmal sehr grotesk dargestellt, es werden Dinge in Zusammenhang gebracht, die nicht im Entferntesten etwas gemeinsam haben, der Unterschied von Wichtigem und Unwichtigem wird völlig aufgehoben.

> *Natürlich hätte man auch voraussehen können, dass sich die Armeen Konjews und Schukows abermals in Bewegung setzten würden; während es in Irland regnete, durchbrachen sie die Weichselfront, nahmen Warschau zu spät und Königsberg zu früh und konnten dennoch nicht verhindern, dass einer Frau in Panama, die fünf Kinder hatte und einen einzigen Mann, die Milch auf dem Gasherd anbrannte. So blieb es auch nicht aus, dass der Faden des Zeitgeschehens, der vorne noch hungrig war, Schlingen schlug und Geschichte machte, hinten schon zur Historie gestrickt wurde.*[3]

Hier werden z.B. militärische Vorgänge mit alltäglichen Aktivitäten, wie Milch kochen, verknüpft und dadurch erscheinen sie als unbedeutend, zufällig und lächerlich.

Gerade durch die Verknüpfung von Wichtigem und Unwichtigem wollte der Autor andeuten, dass auch diese ´großen´ Ereignisse im Grunde nicht von außerordentlicher historischer Bedeutung sind, wenn man es langfristig betrachtet. Denn, wie oben im Zitat schon erwähnt, ist das, was heute noch aktuell ist, morgen Geschichte und vergessen, sogar wenn es sich dabei um den Zweiten Weltkrieg handelt. Die Geschichte wiederholt sich immer wieder und wir lernen scheinbar nichts daraus.

4. Glaube, Hoffnung, Liebe

Glaube, Hoffnung, Liebe ist das letzte Kapitel des ersten Buches der *Blechtrommel*. Die Titelworte – Glaube, Hoffnung und Liebe – stammen aus dem Neuen Testament, dem 1. Korintherbrief des Paulus, d.h. schon im Vornherein gibt es eine religiöse Anspielung, die jedoch in diesem Zusammenhang sehr paradox erscheint, da es sich in dem Kapitel um das Pogrom von 1938 geht.[4]

Die Reihenfolge der Worte wird im Roman aber verändert, sodass am Ende nicht, wie im Korintherbrief, Liebe steht, sondern Hoffnung und die Worte verlieren hier ihre religiöse Bedeutung und bekommen eine neue, politische.

3 Ebd. S. 317.

4 S.: Hans-Ulrich Thamer: Verführung und Gewalt: Deutschland 1933-1945. 3. Auflage. Berlin: Wolf Jobst Siedler Verlag 1986. S.348.

Der kindliche Glaube an den Weihnachtsmann wird hier zum Glauben an den ´himmlischen Gasmann´, wie er im Buch genannt wird, der die Gashähne aufdreht und mit dem wohl Hitler gemeint ist. Es gibt auch eine eindeutige Anspielung auf die kommenden Judendeportationen und -vergasungen in den KZ-Lagern. Die Menschen scheinen wie kleine Kinder, die sich auf den Weihnachtsmann freuen, blind an ihren Führer glauben und nicht wahrnehmen wollen, was wirklich vor sich geht. Der Glaube an den Weihnachtsmann und eine bessere Welt geht jedoch nicht auf, denn der Zweite Weltkrieg fängt an und die Menschen versuchen es mit Liebe, doch die Eigenliebe überwiegt in der Not und im Krieg. Am Ende bleibt nur die Hoffnung auf das Kriegsende und einen Neuanfang.

> *Aber nachdem sie sich aus Liebe die Radieschen abgebissen hatten und der Glaube an den Gasmann zur Staatsreligion erklärt worden war, blieb nach Glaube und vorweggenommener Liebe nur noch der dritte Ladenhüter des Korintherbriefes: die Hoffnung.*[5]

Spezifisch für dieses Kapitel ist, dass es als Märchen anfängt und auch endet (´es war einmal´ und ´wenn er nicht gestorben ist...´), es gibt eine vollkommene Diskrepanz zwischen Form und Inhalt. Die schwerwiegenden Geschehnisse der Reichskristallnacht werden in Märchenform beschrieben, bekommen dadurch, zumindest scheinbar, einen leichteren Ton, die vollkommene Absurdität und Vernunftlosigkeit der Vorgänge wird nur noch deutlicher gemacht.

In diesem Märchen wird die Geschichte vom SA-Mann Meyn und dem jüdischen Spielzeughändler Sigismund Markus erzählt, d.h. wir bekommen die Täter- und die Opferseite geschildert.

5. Die Polnische Post

Ein weiteres wichtiges historisches Ereignis, das im Roman beschrieben wird, ist der Angriff auf die Polnische Post in Danzig, am 1. September 1939, mit dem auch der Zweite Weltkrieg beginnt.[6]

Oskar befindet ich auch in der Post mit seinem Onkel Jan Bronski und sie bleiben während des ganzen Angriffs in der Post. Der Onkel wird dargestellt als ein Feigling, der vor Angst nicht mehr klar denken kann und kein

5 Grass, G.: BT. S. 165.

6 S.: Golo Mann: Deutsche Geschichte des 19. Und 20. Jahrhunderts. Frankfurt/M.: S.. Fischer Verlag 1992. S.889.

Gewehr in der Hand halten kann, denn er weiß, was ihn erwartet, wenn die Deutschen das Gebäude stürmen. Jan und die Post symbolisieren das Schicksal Polens, für welches die Situation ausweglos ist, es gibt keine Rettung vor den Deutschen.

6. Der Krieg und das Kriegsende

Von der Kriegszeit handelt das zweite Buch der „Blechtrommel", jedoch erfahren wir vom Krieg eher beiläufig durch die Sondermeldungen im Radio, die erwähnt werden. Es kommt aber der Moment, da Oskar selbst aktiv wird im Krieg und in der faschistischen Propaganda. Er zieht die Uniform der Nazis an und wird Mitglied einer Fronttheatergruppe, reist an die Fronten, um mit seinen Stimmkünsten die deutschen Truppen zu unterhalten. Somit kann er nicht mehr behaupten, er sei unbeteiligt und unparteisch. Er unternimmt diesen Schritt, weil er so sein Können zur Schau stellen kann und sein Talent beweisen, doch andererseits bietet ihm der Eintritt ins Fronttheater auch Schutz von der Seite, von der er ursprünglich bedroht war, als körperlich und scheinbar geistig zurückgebliebenes menschliches Wesen.

Das Kriegsende 1945 kommt mit dem Einmarsch der Russen ins wieder einmal völlig zerstörte Danzig.[7] Es wird auch gekennzeichnet durch Matzeraths Tod, welcher nicht nur das Kriegsende symbolisiert, sondern auch den Untergang des Nazi-Regimes und den Beginn einer neuen Zeit, sowohl für Oskar, als auch für ganz Deutschland. Die Ironie dabei ist, dass Matzerath an seinem eigenen Parteiabzeichen erstickt, das er vor den Russen zu verstecken versucht. Er möchte es unbedingt loswerden, möchte kein Kennzeichen dieser Zugehörigkeit mehr haben. Oskar reicht ihm das nun verhasste kleine Metallstück mit der offenen Nadel, er weiss nicht, wohin damit, steckt es sich in den Mund, fängt an zu keuchen und zu würgen und wird von einem russischen Soldaten erschossen. Er geht nieder mit der Partei von der er sich so viel erhofft und versprochen hat. Die einzige Folge dessen ist, dass die Ameisen im Keller nun einen Umweg machen müssen, da ihnen Matzeraths Leiche im Weg steht. Und dieser Tod, symbolisch stehend für den Untergang Hitlers und seiner Diktatur, die eine Welle globaler Ereignisse hervorrief, macht nun keinen Unterschied mehr, nur für die Ameisen, diese winzigen, unscheinbaren Tiere. An dieser Szene wird wieder einmal deutlich, wie banal und bedeutungslos Geschichte in der *Blechtrommel* dargestellt ist.

7 S. Thamer, H.U.: Verführung und Gewalt. S. 762.

> *Durch die Absenz jeglicher Trauer wird Sterben banalisiert und um jegliche tiefere Bedeutung gebracht ... Die Blechtrommel reduziert naivkomisch und ludistisch die Bedeutung von ernster politischer, sozialer, militärischer Geschichte und hier auch von subjektiven Erfahrungen auf das Faktische, Nebensächliche, Phänomenale, Kreatürliche und Sinnlose.*[8]

Im zweiten Buch der *Blechtrommel* wird noch eine dunkle Seite des Krieges und des Naziwahns gezeigt und zwar in der Figur des Herrn Fajngold, eines Juden, der im Konzentrationslager Treblinka war, dort seine Familie verloren hat und nicht mehr ganz zurechnungsfähig ist. Er hat überlebt, weil er im Lager Desinfektionsmittel sprühen musste. Mit den vielen Ostflüchtlingen kommt er auch nach Danzig. Herr Fajngold erzählt seine Geschichte sehr detailliert, erinnert sich genau an all die Namen der Opfer und an das, was er im Lager gemacht hat; er ist fast verdammt dazu, sich zu erinnern und erzählt Oskar von allem. Daran ungewöhnlich ist, dass das vielleicht die einzige Stelle im Roman ist, wo Oskar schweigt, keinen sarkastischen oder spöttischen Kommentar abgibt. Es ist anzunehmen, dass der Erzähler es nicht wagt, über die Monstrosität des Holokausts auch nur ein Wort zu verlieren, geschweige denn ein sarkastisches, so wie er es sonst pflegt. Zu diesem Teil der Geschichte kann man nicht, vermag man nicht, etwas zu sagen; es ist zu schrecklich und zu brutal, als dass Worte nötig wären, es zu beschreiben, außer den Berichten der Überlebenden, die als Zeugnis dienen. Und diese Rolle übernimmt in der *Blechtrommel* Herr Fajngold mit seinem fast fotographischen Erinnerungsvermögen.

Mit dem Kriegsende und somit auch mit dem Ende der Naziherrschaft fängt Oskar wieder an zu wachsen. Man kann es so deuten, dass er mit seinem äußeren scheinbaren Infantilismus Protest geübt hat gegen dieses Regime, sich geweigert hat, Teil seiner zu sein. Und nun, da es diese politische Macht in Deutschland nicht mehr gibt, wächst er, wird Teil dieser Welt der Erwachsenen, der Verantwortung Tragenden, er entzieht sich dem nicht mehr. Er wächst zwar, doch nur ungefähr zwanzig Zentimeter und bekommt einen Buckel, sein Äußeres ist verformt, wie das Innere der nachkiregsdeutschen Gesellschaft, die nicht dazu im Stande ist, sich mit der eigenen Schuld und Vergangenheit auseinanderzusetzen. Er hört auch mit dem Trommelspiel auf, begräbt seine Trommel und mit ihr seine Vergangenheit mit allem was zu ihr gehört – seine

8 André Fischer: Inszenierte Naivität: Zur ästhetischen Simulation von Geschichte bei Günter Grass, Albert Drach und Walter Kempowski. München: Wilhelm Fink Verlag 1992. S. 148.

Mutter, seine zwei Väter, seine Kindheit und seine Heimat, denn er verlässt Danzig nach dem Krieg und zieht in den Westen, nach Dortmund. Die Zeit der scheinbaren Dreijährigkeit, des Glaszersingens und Trommelns auf dem Knderblech ist vorbei, Oskar hat keinen Grund mehr, sich hinter der infantilen Maske zu verstecken, die ihn während der Nazizeit schützte und der Verantwortung entzog.

7. Die Nachkriegszeit

Das dritte Buch der *Blechtrommel* thematisiert die Nachkriegszeit mit all dem, was sie charakterisiert, wie dem Neuanfang und Exstenzaufbau, dem Wirtschaftswunder und der Konsumgesellschaft, dem biedermeierlichen Verhalten der Menschen und dem Tabuthema – Nationalsozialismus. Doch zwei Aspekte sind in diesem Romanteil dominant u. z. als erstes das Erinnerungsvermögen oder –unvermögen, d. h. die Geschichtsverarbeitung und als zweites die Frage nach der Schuld. Beides ist natürlich stark mit Oskar verbunden; einerseits ist er der sich Erinnernde und der zum Erinnern Bringende und andererseits kommt die Frage auf, ob Oskar Schuld hat. Wer hat überhaupt Schuld, ist es eine individuelle oder eine kollektive Schuld? Fragen, die im Buch offen bleiben, es ist dem Leser selbst überlassen zu entscheiden.

7.1. Erinnerungsvermögen oder –unvermögen

Im dritten Buch der *Blechtrommel* bekommen wir immer wieder Beispiele dafür, dass das Erinnerungsvermögen bei den Menschen eingeschränkt ist und fast nicht vorhanden. Sie wollen sich nicht erinnern, wollen vergessen, in einer heilen Scheinwelt leben, ihre Vergangenheit am liebsten auslöschen, den Faschismus und die Nazis vergessen, als ob sie nie dagewesen wären. Es gibt keine Aufarbeitung des Vergangenen, man geht einfach darüber hinweg, ohne mit sich selbst ins Reine gekommen zu sein.

Andre Fischer fast es gut zusammen, wenn er sagt:

> *Angeblich haben Dinge und ´selbst Tapeten ein besseres Gedächtnis als die Menschen´ (BT), die sich in ´Unwissenheit´ gegenüber der Geschichte flüchten, ´die damals in Mode kam und noch heute manchem als flottes Hütchen zu Gesicht steht´ (BT).*[9]

Aber es gibt etwas, das auf fast magische Weise alle Erinnerungen, alle Bilder und Eindrücke der Vergangenheit wieder lebendig macht. Es ist Oskars

9 Fischer, A.: Inszenierte Naivität. S.195.

Trommel. Er trommelt sich immer wieder zurück, da er sich selbst oft nicht genau an Dinge erinnern kann, er trommelt große Menschenmassen zurück in lange vergangene Zeiten und bringt sie dazu, sich zu erinnern. Die Trommel ist für ihn nicht nur ein Kommunikationsmittel, sie ist eine Art Gedächtnis, ein Medium, mit Hilfe dessen er seine eigene und die Vergangenheit anderer heraufbeschwört. Oskar macht im Nachkriegsdeutschland auch Profit von seiner Trommel, er vermarktet sich ganz im Sinne der Konsumgesellschaft, wird zu einem bekannten Künstler, geht auf Turneen, auf denen er Menschen reihenweise zum Erinnern bringt und in die Vergangenheit zurückversetzt. Sein Publikum bilden hauptsächlich ältere Leute, d. h. die Generationen, die, so wie sie jetzt Oskar fasziniert zuhören, vor ihm Hitlers Reden fasziniert zugehört haben, die im Krieg waren, sich schuldig gemacht haben und das nun verdrängen.

Ein gutes Beispiel für die Erinnerungsunfähigkeit, oder die *Unfähigkeit zu trauern* wird sehr deutlich in dem Kapitel *Im Zwiebelkeller* dargestellt. Der Zwiebelkeller ist einfach ein Ort, an den die Menschen gehen, um sich zu erinnern und es ist einer der wenigen Orte, wo dies möglich ist, denn sich erinnern und die Vergangenheit aufarbeiten war fast ein Tabu in der nachkriegsdeutschen Gesellschaft. Man hatte es nicht leicht, über die eigene Vergangenheit zu sprechen, vor allem wenn man (und man war es bestimmt) am Nationalsozialismus beteiligt war, in welcher Rolle auch immer. Das war ein Tabuthema, genau wie der Krieg, den man verschuldet und verloren hat, wie all die Dinge, die man im Krieg erlebt hat, nun aber nicht darüber sprechen darf. Doch die Fragen kommen immer wieder auf. Die Menschen scheinen nicht im Stande zu sein, mit sich ins Klare kommen zu können und sich selbst einfach die Wahrheit einzugestehen. Deshalb gehen sie in den Zwiebelkeller, dort können sie beim Zwiebelschälen ungeniert und hemmungslos weinen, sich alles von der Seele reden, da schaut einen keiner vorwurfsvoll an, weil alle aus den selben Gründen da sind und da wird man durch Oskars Trommelei in die Kindheit versetzt, in diesen sorglosen, unbekümmerten Lebensabschnitt, als man noch nichts von Hitler und dem Krieg wusste. Das Zwiebelschälen wird hier zum Ritual erhoben, bekommt eine andere Dimension, ist fast wie eine Droge, ohne die es keine Emotionen und keine Tränen gäbe.

Die Aufarbeitung des Vergangenen findet gar nicht statt. Keine Gründe und Ursachen werden gesucht, warum es so kam wie es eben kam, man will die Zeit der dreißiger und vierziger Jahre einfach auslöschen, indem man nicht darüber spricht, es so gut wie möglich verdrängt und vergißt.

7.2. Die Schuldfrage

Die Frage der Schuld ist eigentlich zentral im letzten Teil des Romans und Grass selbst hat über die Danzig-Trilogie, deren erster Teil die *Blechtrommel* ist, und den Schuldkomplex Folgendes gesagt:

> *Alle drei Ich-Erzähler in allen drei Büchern schreiben aus verdrängter Schuld, aus ironisierter Schuld ... Das Schuldthema ist natürlich das Thema einer Epoche. Das schlägt sich dann in den Personen, jedenfalls bei mir, nieder. Es ist die Frage nach der Schuld oder nach der Mitschuld oder der eingebildeten Schuld, des Spiels mit der Schuld, Schuldbedürfnis ...*[10]

Oskar wird immer wieder beschuldigt, er soll eine Krankenschwester ermordet haben, doch ob es stimmt, bleibt offen. Er gibt sich auch ständig die Schuld am Tod seiner Mutter und seiner zwei Väter, doch bleibt ungewiss, ob und in welchem Maße ihn Schuld trifft. Das könnte man auch symbolisch auf das Nachkriegsdeutschland übertragen. Man stellt sich immer wieder die Frage, wer ist schuld am Krieg, am Holokaust, den Zivilopfern, an dem Leid, den Zerstörungen? Ist es Hitler alleine, sind es die Menschen, die ihm blind gefolgt sind, ist es jeder Einzelne und wie konnte es überhaupt dazu kommen? Das sind natürlich alles Fragen, auf die selbst Historiker und Soziologen nur teils und schwer Antworten finden können, die Fragen bleiben meistens offen, so auch in der *Blechtrommel*. Doch am Ende ist man als Leser fast verblüfft, weil man keine Antworten bekommt. Ist Okar nun der Mörder oder nicht, hat er die Tode seiner Eltern zu verantworten oder nicht? Es gibt immer wieder etwas, was dafür spricht und etwas, was dagegen spricht. Man kann nicht genau sagen und bestimmen, wer die Verantwortung trägt. Alles bleibt unbeantwortet. Und gerade das bringt einen zum Nachdenken und beschäftigt einen, man versucht selbst, Antworten zu finden.

Beim Tod der Eltern fühlt sich Oskar zwar schuldig, er gibt sich die Schuld, doch man kann nicht von Schuld im juristischen Sinne sprechen, Oskar gibt sich im moralischen Sinn die Schuld, er habe seine Mutter dazu gebracht, sich umzubringen, er habe Jan Bronski den deutschen Soldaten ausgeliefert, er habe Matzerath das offene Parteiabzeichen gegeben, an dem jener erstickte. Der Fall der ermordeten Krankenschwester bleibt ziemlich unklar, Oskar ist beschuldigt für den Mord, doch wir erfahren nichts Genaueres darüber.

---

10 Dieter Arker: Nichts ist vorbei, alles kommt wieder. Untersuchungen zu Günter Grass‘ ´Blechtrommel´. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag 1989. S. 245.

In der Sekundärliteratur wird Oskars Schuld und sein Bekenntnis zu ihr oft als unglaubwürdig gesehen, er meine es nicht ernst, wenn er sagt, er habe seine Eltern umgebracht.[11] Man könnte es auch so auffassen, dass Oskar, gerade durch seine Schuldbekenntnisse, als Mahnung dient an die Gesellschaft und an den Einzelnen, die eigene Schuld zu konfrontieren und sie nicht zu verdrängen.

Die westdeutsche Gesellschaft in der Nachkriegszeit, endlich wieder in Frieden lebend, wollte nicht an den Krieg erinnert werden, noch dazu an die eigene Verantwortlichkeit und Schuld. Und nun ist da dieser Zwerg, dieser Gnom, der sich so leichtfertig zu drei Morden bekennt und wegen dem vierten in einer Heilanstalt ist – natürlich ruft das bei den Menschen Reaktionen hervor, Protest, Empörung und Provokation.

> *Der verwachsene Erzähler Oskar verkörpert die verdrängte Schuld einer Epoche; die ´restaurative westdeutsche Gesellschaft´ macht ihm den Prozess und schiebt ihn in die Anstalt ab.*[12]

8. Die Schwarze Köchin

Das Motiv der Schwarzen Köchin, das sich durch den ganzen Roman zieht, ist ursprünglich ein Motiv aus einem Kinderlied, ein Kinderschreck, ein Hirngespinst, etwas real nicht Existierendes. Sie ist dunkel und Angst einflösend. Und Grass benutzt dieses Kinderliedmotiv in der *Blechtrommel*, die Schwarze Köchin wird immer wieder erwähnt und am Ende wird sie übergroß und fast omnipräsent.

Doch wofür steht sie hier? Ist sie ein Phantom, das aus der Vergangenheit kommt, um uns einzuholen? Spiegelt sie ein gesellschaftliches Problem wider, etwas Präsentes aber nicht Fassbares?

Oskar fürchtet sich vor ihr und je mehr wir uns dem Romanende nähern, desto größer wird seine Angst. Er ist nirgends sicher vor ihr, nicht einmal im weißlackierten Bett der Heilanstalt. Sie verfolgt ihn, doch am Ende kommt sie ihm entgegen. Seine letzten Worte im Roman sind:

> *...Fragt Oskar nicht, wer sie ist! Er hat keine Worte mehr. Denn was mir früher im Rücken saß, dann meinen Buckel küsste, kommt mir nun und fortan entgegen: Schwarz war die Köchin hinter mir immer schon. Dass sie mir nun auch entgegenkommt, schwarz. Wort, Mantel wenden ließ,*

11 S.: Arker, D.: Nichts ist vorbei. S. 243.
12 Ebd. S. 245.

schwarz. Mit schwarzer Währung zahlt, schwarz. Während die Kinder, wenn singen, nicht mehr singen: Ist die Schwarze Köchin da? Ja – Ja – Ja![13]

Grass selbst sagt über die Schwarze Köchin:

Sie wächst parallel mit dem, was in der Zeit geschieht.[14]

D. h. sie ist gebunden an das Zeitgeschehen, deutet auf etwas hin in der Gesellschaft, in der nachkriegsdeutschen Gesellschaft, einer Gesellschaft, in der man nicht mit dem Nationalsozialismus abgeschlossen hatte. Man war von diesem Regime übergegangen in die Demokratie, ein völlig anderes System, doch die Menschen, mit ihren Auffassungen und Meinungen, sind die Gleichen geblieben. Es gab keine neue Einsicht, keine Bewältigung der historischen Ereignisse; man hat sich nicht klar vor Augen geführt, was der Nationalsozialismus bedeutet und gerade darin besteht die Gefahr einer möglichen Wiederholung der Geschichte, wie es so oft schon geschah und die Schwarze Köchin symbolisiert diese Gefahr. Man kann sie nicht genau definieren oder lokalisieren, doch es gibt sie in den Köpfen der Menschen. Man kann sie auffassen als Symbol für den Nationalsozialismus, der auch bedrohlich und dunkel ist, irrational, Angst einflösend und ausgebrütet in den Köpfen der Menschen. Und das Motiv der Schwarzen Köchin mit diesem Diktaturregime in Zusammenhang zu bringen, zeigt das Groteske des Ganzen. Ein Kinderspiel parodiert dieses Phänomen, das globale Ausmaße und Folgen hatte.

Oskar, der regelrecht vor der Gesellschaft in die Anstalt geflohen ist, sieht diese Gefahr, erkennt sie, denn er sieht die Menschen um sich, wie sie denken und wie sie sich benehmen. Er sieht keine Veränderung bei ihnen, sie sind die Gleichen geblieben, haben keine Schlüsse aus dem Vergangenen gezogen, sondern passen sich einfach dem neuen System an und denken, dass schon alles seine Richtigkeit haben wird. Die Leute sind auch weiterhin leichtgläubig. Oskar sieht die potentielle Gefahr der Wiederholung und deshalb wächst für ihn die Schwarze Köchin und nimmt sein ganzes Blickfeld ein.

13 Grass, G.: BT. S. 491.

14 Nury Kim: Allegorie oder Authentizität: Zwei ästhetische Modelle der Aufarbeitung der Vergangenheit: Günter Grass´ ´Die Blechtrommel´ und Christa Wolfs ´Kindheitsmuster´. Frankfurt/M.: Europäischer Verlag der Wissenschaften 1995. S. 98.

LITERATURVERZEICHNIS

PRIMÄRLITERATUR

Grass, Günter: *Die Blechtrommel*. 26. Auflage. Darmstadt: Luchterhand Literaturverlag 1988.

SEKUNDÄRLITERATUR

Arendt, Dieter: *Günter Grass – Das absurde Kochrezept der Weltgeschichte. Oder: Die „Epoche mit ihren Widersprüchen und Absurditäten“*. In: *Über Grenzen. Polnisch – deutsche Beiträge zur deutschen Literatur nach 1945.* Hrsg. Wolfgang Braungart. Frankfurt/M.: Verlag Peter Lang 1989.

Arker, Dieter: *Nichts ist vorbei, alles kommt wieder. Untersuchungen zu Günter Grass‘ „Blechtrommel“*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag 1989.

Fischer, André: *Inszenierte Naivität: Zur ästhetischen Simulation von Geschichte bei Günter Grass, Albert Drach und Walter Kempovski“*. München: Wilhelm Fink Verlag 1992.

Hitler, Adolf: *Mein Kampf. Prevod, polemički komentari i razmatranja knjige Radomir Smiljanić.*Zrenjanin: Ekopres 2001.

Hollington, Michael: *Günter Grass. The Writer in a Pluralist Society.* In: *Critical Appraisals Series.* London: Marion Boyards Publishers 1980.

Jendroviak, Silke: *Günter Grass und die Hybris des Kleinbürgers. „Die Blechtrommel“ – Bruch mit Tradition einer irrationalistischen Kunst- und Wirklichkeitsinterpretation.* Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag 1979.

Kim, Nury: *Allegorie oder Authentizität: Zwei ästhetische Modelle der Aufarbeitung der Vergangenheit: Günter Grass‘ „Die Blechtrommel“ und Christa Wolfs „Kindheitsmuster“*. Frankfurt/M.: Peter Lang, Europäischer Verlag der Wissenschaften 1995.

Mann, Golo: *Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts.* Frankfurt/M.: S. Fischer Verlag 1992.

Mason, Ann L.: *The Sceptical Muse: A Study of Günter Grass‘ Conception of the Artist.* Frankfurt/M.: Peter Lang 1974.

Plard, Henri: *Über die „Blechtrommel“*. In: Text + Kritik, Zeitschrift für Literatur. Heft 1/1a, Günter Grass, 5. Auflage, 1978.

Reed, Donna K.: *The Novel and the Nazi Past.* New York: Peter Lang Publishing 1985.

Richter, Frank-Raymund: *Günter Grass. Die Vergangenheitsbewältigung in der Danzig-Trilogie.* Bonn: Bouvier Verlag Herbert Grundmann 1979.

Schneider, Irmela: *Kritische Rezeption. „Die Blechtrommel“ als Modell.* Frankfurt/M.: Peter Lang 1975.

Thamer, Hans-Ulrich: *Verführung und Gewalt. Deutschland 1933-1945.* 3. Auflage. Berlin: Wolf Jobst Siedler Verlag 1986.

Wilpert, Gero von: *Sachwörterbuch der Literatur.* 8. Auflage. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag 2001.

LIMENI DOBOŠ – ONEOBIČENA POVIJEST

Sažetak

U romanu *Limeni doboš* Güntera Grassa obrađeno je vrijeme prve polovine i sredine 20. stoljeća u Njemačkoj. Međutim, roman ne daje isključivo realnu sliku događaja, već pomalo oneobičenu; analizira se i prikaz određenih društvenih aspekata, kao što su malograđanstvo, suočavanje i savladavanje vlastite povijesti, pitanje krivice i sl.

UDK: 821.131.1.09 Ecco, U.

Edin POBRIĆ

U LABIRINTU IZMEĐU TEORIJE I FIKCIJE

KLJUČNE RIJEČI: *Umberto Eco, forma labirinta, fikcionalnost, teorija pripovijedanja*

Iz Ecove semiotike književnosti sasvim je vidljivo koliko su njegove teorijske postavke vjerno inkorporirane u njegove romane. Teorijski termini svoje značenje dobivaju unutar strukturalnih postavki Ecovih romana. Svaki od književno-teorijskih pojmova može se posmatrati, u zavisnosti od romana do romana, dvojako: kao opšti dio Ecove strategije pripovijedanja ili kroz razvoj fabule u kojoj će neki od likova – semiotički, abduktivno, uzimajući u obzir različite izvore semiozičkog uticaja – pokušati dekodirati značenje svijeta oko sebe.

1.

Ecovi romani su hibridne konstrukcije kojim njegova fikcija kazuje diskurzivni kontinuitet semiotičke teorije. Redovno su višeznačni zato što se zasnivaju na ustaljenim intertekstovima teoretskih postulata, i na intertekstovima različitih književnih, historijskih, naučnih, teoloških i filozofskih djela, od kojih je svaki različit, a svi su, u suštini, sinonimi problema značenja. Paradoks Ecovih tekstova je u tome što iskazuju mnoštvo stvari, a istovremeno uvijek govore samo o jednoj – samo što nam nikada ne kažu o kojoj. Na taj način tekstualni univerzum, koji uvijek snagom svoje imaginacije priziva pojavni svijet, postaje velika scena s ogledalima, gdje svaka stvar zrcali i odražava sve druge stvari. Svaka tema, lik i motiv, bio dinamički ili statički, krije u sebi neku tajnu koja se tiče upućivanja na nešto ili nekog drugog. No, otkrivanje takve tajne nikada ne doprinosi nekom rješenju, pa kao takvo, samo po sebi, ničemu ne služi. Svaki put kad Ecovi junaci, ili uzorni čitalac, nije važno koja je perspektiva posmatranja – tekstualni ili pojavni univerzum – pomisle da su otkrili neku tajnu, ona je to samo ako upućuje na neku drugu tajnu (u sklopu napredovanja ka nekoj konačnoj tajni koje, ustvari, nema). Univerzum simpatije njegovog djela je labirint uzajamnog djelovanja, gdje sve što se dešava

slijedi neku „vrstu spiralno uobličene logike“, čime se direktno dovodi u pitanje ustaljena predstava o linearnosti uzroka i posljedica, prema nekom vremenskom slijedu. Za Eca, i romanopisca i filozofa, ne postoji konačna tajna, jer bi sa njom svijet imao utvrđeni centar, a time i jednoznačnost istine. Konačna tajna romanesknog upućivanja glasi – sve je tajna.

Klasična formula naučnog načina mišljenja koja se formira kada iz pojedinačnog prelazimo u opšte (analizom se, putem sličnosti i razlika, dolazi do neke teorije), Eco je izmijenio put u sistemu, tako da je kod njega „opšte“, odnosno semiotika književnosti proizvela pojedinačno, njegove romane. “Hoću da kažem kako, da bi se pripovedalo, pre svega treba izgraditi sebi jedan svet, što je više moguće ispunjen do posljednjeg detalja.”[1] Ova rečenica, kako je to dobro uočila Nirman Moranjak Bamburać, upućuje na most “između njegove semiotičke teorije i njezine umjetničke realizacije”[2] kao jedne svojevrsne simbioze cjelokupnog djela. Iz toga slijedi da se semiotika književnosti Umberta Eca realizuje u njegovim romanima (onoliko i na onaj način koliko to dopušta medij umjetnosti i princip stvaranja), odnosno u procesu interpretacije model čitaoca treba da slijedi nekoliko semiotičkih načela, koje je Eco modelirao na osnovu Peirceovog učenja:

Interpretacija nastaje na osnovu *abdukcije* (postupak koji nam omogućava da pri semiozi donesemo teške odluke kada slijedimo nejasne nagovještaje), *inferencije* (odnosno koncepcije odgađanja)*, epifanije pripovijedanja* (onog glas koji se javlja kao pripovjedna strategija, kao sklop uputa što ih dobivamo jednu po jednu i koje moramo slijediti kad se odlučimo ponašati kao model čitaoca) *i diskurzivnog vremena.* Ova načela se uočavaju i analiziraju kako na nivou teksta tako i na nivou rečenice, u jednom procesu *neograničene*, ali ne i nekontrolisane *semioze.* Sve je tu povezano i međusobno uslovljeno. Inferencijske šetnje“ su uslovljene „čitalačkim ugovorom“ koji će odrediti, na osnovu „strategije teksta“, kakav „model autora“ odgovara postuliranom „modelu čitaoca“. Pri tome, nemoguće je reći koje je najbolje tumačenje nekog teksta, ali je moguće reći koja su pogrešna – to su ona koja se zasnivaju na ličnom porivu i senzibilitetu čitaoca, a ne na tekstu.

Eco je u svojim tekstovima razvio ideju „univerzalne simpatije“ kojom bi rado objasnio i svijet, ali kako baš nije siguran gdje su tu „granice“ a gdje „mogućnosti“, napravio je to sa svojim djelom – njegovi tekstovi na jedan vrlo očigledan način „razgovaraju“ međusobno, posuđujući jedni drugim ideje, likove, teoretske postulate, citate – sve u svrhu razobličavanja značenje svijeta.

1 U. Eco: *Postile uz Ime ruže*. U: *Ime ruže*. Beograd: Paideia, 2001, str. 431.
2 N. M. Bamburać: *Retorika tekstualnosti.* Sarajevo: Buybook, 2003, str.194.

Simpatija se može definisati kao suosjećanje, prirodno slaganje u osjećajima, duhovna srodnost, potajna naklonost, tajanstvena sila i tajanstveno djelovanje jednog tijela na drugo. To je sposobnost obnavljanja čuvstva čiji je izraz primijećen kod drugog čovjeka. Povezanost se zasniva na srodnosti interesa, mišljenja i navika. Kod Eca, ovaj pojam stiče šire značenje obuhvaćajući sada tekstualni univerzum njegovog djela sa složenom pripovjednom ontologijom i kompleksnim procesom značenja.

> *Ako se želi pospješiti moć koju vrši neka zvijezda, valja se obratiti stvarima koje su joj slične, pa prema tome primaju njen uticaj... Tu privlačnost neki slavno nazivaju Djelovanjem na daljinu, a ono međutim na daljinu uopće nije, i prema tome nije nikakva magija, nego se događa zbog neprekidnog kruženja atoma...*[3]

Idejom „sveopšte simpatije", prema kojoj svaka stvar upućuje na drugu stvar, svaki znak, koji jeste misao, razgovara sa drugim znakom, od *Otvorenog djela* pa do posljednje kolumne koju je napisao, plete se tekstualni univerzum Umberta Eca u kojem se miješaju žanrovi, priče, lica, ideje, govor, jezici. Ne postoji konačna tajna svijeta, kaže Eco, jer kad bi postojala, svijet bi bio rastumačiv. Ovako, svaka tajna svojim razrješenjem samo doprinosi smislu onoliko koliko može uputiti na neku drugu tajnu. U svim njegovim knjigama, na podjednakom nivou, miješaju se tekstovi od fikcije (a njega na podjednako uvjerljiv način fasciniraju i djela Dumasa i djela Joycea), semiotike (naučne disciplne koja svoju popularnost, između ostalog, zasigurno duguje i Ecovoj školi), njegovih predavanja iz teorije književnosti (oni opet objašnjavaju ili potkrepljuju ove pređašnje), filozofskih rasprava (citatnost od Platona i Aristotela, preko Kanta i Peircea, Nietzschea i Heideggera do Derride i Foucaulta), do njegovih kulturoloških postulata i hipoteza koje se ne prikazuju kao konačne ali sugerišu, na različite načine, da su važne, da se ne bi trebale zaobići.

Mnoštvo tekstova egzistira u jednom univerzumu značenja, sa neograničenim mogućnostima prisvajanja tuđih ideja, njihovog preispitivanja i upućivanja na neke drugačije istine. Sve je krcato citatima, tumačenjima, nabrajanjem i jednim vidom složenog ukrštavanja koje svaki novi tekst, na neki sebi svojstven način, svodi na sažetak ili produžetak prethodno napisanog. Tekst postaje suvereni vladar svijeta koji, naspram pojavnog svijeta, ima primat značenja. O pojavnom svijetu znamo tek nešto preko tekstova, a opet ni sam tekst, u svojoj krajnjoj instanci, ne može bez onog što nazivamo pojavnim

3 U. Eco: *Ostrvo prethodnog dana*. Zagreb: Izvori, 1997, str. 159-161.

svijetom. Tako mašina dijalektike ide unedogled – parazitski, mali pripovjedni svjetovi služe se pojavnim svijetom da bi se iznjedrili, da bi došli do faze postojanja, a pojavni svijet se, da bi bio objašnjen, mora „prevesti“ u mrežu intertekstova gdje se sve prepliće u prividnom neredu, koji se u tekstualnoj strategiji uz ugovorenu saradnju sa „uzornim čitaocem“ (koji će malo da čita, malo da se sjeća lektire, malo da se zagleda u Sveukupnu enciklopediju) pretvara u traženi ali prividni red.

2.

Ispred zakona stoji vratar. Ovom vrataru dolazi čovjek sa sela i moli ga da ga pusti u zakon. Ali vratar mu veli da mu sada ne može dopustiti ući. Čovjek premišlja, a potom ga upita hoće li, dakle, poslije smjeti ući. „Možda“, veli vratar, „ali sada ne.“ Budući da su vrata što vode do zakona kao uvijek otvorena, a vratar stao u stranu, čovjek se sagne da kroz vrata pogleda u unutrašnjost. Kada vratar to opazi, smije se i veli: „Ako te to toliko mami, a ti pokušaj da odeš onamo i protiv moje zabrane. Ali upamti: ja sam moćan. A ja sam samo posljednji po činu. No ispred svake dvorane stoji po deset vratara, jedan moćniji od drugoga. Već sam pogled na trećega čak ni ja ne mogu izdržati.“ [...] Pred samu smrt, u glavi mu se sva iskustva tih dugih godina slože u jedno pitanje, koje do sada još nije postavio vrataru. Rukom mu dade znak da mu se približi, jer više nije mogao uspraviti tijelo što mu je bivalo sve ukočenije. Vratar se mora sagnuti duboko k njemu, jer razlika u visini se uvelike promijenila na štetu toga čovjeka. „A što bi sada još htio znati?“ upita vratar, „ti si nezasitan.“ „Ta svi streme k zakonu“, reče čovjek, „pa kako onda da za tih mnogih godina nitko osim mene nije tražio da uđe?“ Vratar shvati da je čovjek već na izdisaju, i da bi dopro do njegova sluha koji se već gubio, izdere se na nj: „Ovdje nitko drugi nije mogao biti pripušten, jer ovaj ulaz bijaše za tebe određen. A sada idem da ga zatvorim.“[4]

Poznata scena iz Kafkinog *Procesa* u romanu ima ulogu tumača tumačenja pa, svojim upućivanjem na nove znakove, nepobitno sugeriše da se i čitalac, kao i Kafkin junak, nalaze u prostorima *labirinta*. Nepoznati prostor se pojavljuje usljed odlaganja. On sa sobom nužno povlači i vremensku

4 F. Kafka: Pripovijetke. Knjiga prva. S njemačkog preveo Zlatko Gorjan. Zagreb: Zora 1968, str. 122.

dimenziju i to u dvostrukom smislu: s jedne strane imamo ponavljanje događa koji svoju krajnu realizaciju ostvaruju kroz starenje i smrt seljaka, a s druge, čitaocu se odgađanjem odluke otvaraju nove mogućnosti nagađanja.

Labirint ima hronotop u kome su vremenska i prostorna dimenzija združene, odnosno vrijeme je inkorporirano u prostor. Hronotop je kružni jer postoje samo tri vremenske tačke. Prva tačka se konstatuje samom odlukom da se, iz različitih razloga, uopšte uđe u labirint. Ulazak u labirint može biti svjestan ili nesvjestan čin. I u jednom i u drugom slučaju, ulazak je po načelu manji problem od izlaska. Lako se ulazi, ali se veoma teško izlazi. Druga tačka se identifikuje kroz osjećaj izgubljenosti, koji dolazi usljed ponavljanja događaja kada se, ustvari, i vremenska dimenzija gubi. Sam prostor se poistovjećuje sa sistemom ogledala gdje se svaki dio ogleda u drugom dijelu u svojoj identičnosti. Treća vremenska tačka se događa samo nekada i u iznimnim slučajevima, a to je susret i borba sa čudovištem (čuvarom blaga), što u krajnjem slučaju može omogućiti i izlaz iz labirinta.

Vjerovatno jedan od najpoznatijih modela labirinta je onaj koji nam dolazi iz stare Grčke sa pričom o Minotauru. Minotaur je bio čudovište sa ljudskim tijelom i glavom bika. Bio je sin Pasifaje, Minojeve žene, i bika koga je bog Posejdon poslao Minoju. Osramoćen rođenjem takvog čudovišta, Minoj je naložio arhitekti Dedalu da napravi labirint u koji je zatvorio strašnog Minotaura. Mit kauzuje da su svake devete godine Atinjani morali plačati krvav danak moćnom kralju Minoju. Sedam mladića i sedam djevojaka zatvarani su u ogromni labirint gdje ih je proždirao Minotaur.

2.1.

Svi Ecovi romani su organizovani u formi labirinta, jer je labirint upravo ona forma koja vjerno oslikava paradokse izgradnje Ecovih romanesknih konstrukcija nastalih između precizno utvrđene strukture (teorijskih postulata) s jedne strane, i svijeta bez centra i vertikale s otvorenom mrežom značenja, s druge strane. U pitanju je, u stvari, simpatička međuigra i stalno prožimanje različitih formi djelovanja kulturne zajednice, tematiziranje zavisnosti značenja znakova i konteksta, tekstualno razumijevanje svijeta, proizvodno i interpretativno značenje umjetničke proizvodnje i stalna autoreferencijalna i metatekstualna propitivanja, koja se, u duhu postmodernističkog shvaćanja svijeta, kako u romanima tako i u radovima iz semiotike, suprotstavljaju konačnim „istinama“ i jednoznačnim rješenjima.

2.2.

U romanu *Ime ruže* prostor labirinta je organizovan u svojoj trostrukosti. Biblioteka je prostor u koji se lako ulazi, ali se veoma teško izlazi. Sama po sebi je simbol univerzuma, a izgrađena u formi labirinta, u isto je vrijeme i znak dopuštenja i znak zabrane. Izgubljeni su bili svi oni koji su na bilo kojem planu, epizode ili cijelog života, usudili da uđu bez znanja. Druga dimenzija labirinta se ogleda kroz razvoj fabule koja teče sistemom pogrešaka i ispravnih odgovora glavnih junaka u pokušaju pronalaženja vinovnika zla u opatiji. Treća dimenzija je i najznačanija. Ona, u korespodenciji sa prethodne dvije, otvara velika pitanja spoznaje i istine, a manifestuje se unutar strukture romana kroz filozofsku pozadinu priče. To je misterija života i smrti, životno putovanje kroz teškoće i iluzije svijeta do njegovog središta, koje uvijek izmiče. Sve tri dimenzije u cjelini postaju simbolom nedokučivosti kretanja u svijetu. Neprekidne linije, kojim su iscrtane prostorije biblioteke, Ecova priča i potrage za istinom (junaka i čitaoca), simbol su vječnosti i beskrajnog trajanja, kao izokrenuto ogledalo ljudske prolaznosti. Čuvar blaga (znanja i istine) pojavljuje se u sve tri dimenzije. Jorge, kao i Minotaur, čudovišno u sebi spaja ono što je na prvi pogled nespojivo: sljepilo i moć viđenja, religiju i zlo.

Ime ruže osporava bilo kakav zahtjev za proklamovanje vanvremenskih, univerzalnih vrijednosti, što jeste sama ideja knjige. Putem naracije ovaj roman nudi fiktivnu opipljivost umjesto apstrakcije, ali istovremeno teži da fragmentuje stvarnost i izrazi nestabilnost tradicionalnog jedinstvenog identiteta i subjektivnosti ličnosti. *Ruža,* kao i ostali Ecovi romani na različite načine o „istini“ govori u množini, nikada ne favorizujući jedno rješenje. Svaka je istina privremena i ima svoju svrhu dok služi uspinjanju, a bezvrijednom, lažnom ili čak opasnom postaje proglasi li se vrhovnim zakonom ili autoritetom bilo koje vrste (bibliotekar Jorge iz Burgosa). Pri tome, ovdje nije važno sa koje distance se posmatra problem „istine“ ili smisla djela. Da li je to perspektiva samih likova, njihovih dijaloga po važnim pitanjima iz religije i morala, ili je to, pak, perspektiva čitaoca koji može iz ukupnog dojma da donese „sud“. I na nivou likova i na nivou čitaoca poruka je identična – ne postoji apsolutna istina. Postoje samo beskonačno dugi dijalozi u obliku neograničene semioze, odnosno jedini put ka istini je put „pregovaranja i usaglašavanja“. Ustvari, kada se govori o istini treba pustiti da taj razgovor vode knjige međusobno. U tom smislu se tehnika naracije ogleda kroz neku vrstu „razgovora među knjigama“ (svaki znak upućuje na drugi znak, kako je to rekao Peirce), pa se razumijevanje jednog znaka dovodi u vezu sa nužnim nadomještavanjem nekog drugog znaka iz semioze tekstova.

Eco u ovom svom romanu, pored labirinta, uvodi i motiv ogledala, vječni simbol odraza i odražavanja, "obilježje srednjeg vijeka i neevropskih mitologija... podjednako moćno, podjednako centralno kao i lavirint, i zajedno predstavljaju metafore najelementarnijih pitanja čovjekove egzistencije, takozvanih prvih filozofskih pitanja."[5] Naravno, ovdje nije riječ o običnom ogledalu: to je ogledalo koje vizuelno mijenja sve što se nalazi pred njim, bilo da ga uvećava ili umanjuje, zavisno od ugla iz kojeg se posmatra. Ogledalo ne odražava „pravu stvarnost", jer stvarnost nikada nije samo sadašnjost, a ogledalo ne pamti. Ono što se smatra autentičnim, nije uvijek onako kako izgleda i kako se misli da jest. Realnost može, a obično to i jeste tako, posjedovati sasvim drugačiji karakter, jer u ogledalu i kroz ogledalo ne možemo sagledati suštinu, osim datog trenutka. Ukoliko se odraz u ogledalu ne posmatra u takvim okvirima, neminovno smo na putu zablude koja nas može voditi u smrt, što je slučaj sa samostanskim redovnicima, ili čak do potpune isključivosti, čiji je simbol Jorge ili inkvizitor Bernar, ili ne dovodi do potpunog rješenja tajne, što se dešava sa Vilimom.

Uvodeći čitaoca u labirint značenja i metafora srednjovjekovne kulture, Ecov čitalac će skupa s njegovim junakom, u nizu pokušaja i pogrešaka odgonetanja enigme ubistava u opatiji, sasvim slučajno doći do pravog rješenja. Paradoksalno, rješenje dolazi uz pomoć pogrešnog rasuđivanja u kome su se znakovi tumačili kao da su dio urotničkog, unaprijed smišljenog plana, a ne produkt niza slučajnih okolnosti. U skladu sa tim, Eco će pretkraj roman izvući zaključak koji se u semiozi znakova može čitati i kao jedna od mogućih poenti cjelokupnog djela. Njegov junak će kazati da „nema reda u svemiru" i da je i nered (kao i red) dio Božije volje. Ne postoji konačna tajna svijeta, jer kad bi postojala, svijet bi imao jedan utvrđeni smisao. Ovako, svaka tajna svojim razrješenjem samo doprinosi smislu onoliko koliko može uputiti na neku drugu tajnu.

2.3.

U romanu *Baudolino* prostorna organizacija je u potpunosti stopljena sa vremenskom – čudne zemlje i zvanično kanonizovana historija se međusobno propituju ispisujući na taj način neku novu priču. Nepoznati prostori labirinta se ogledaju kroz različite tipove tekstova koje prate „autentični" događaji, pa čitalac, kao u ostalom i glavni junak, nije više siguran gdje počinje jedno a gdje se drugo nastavlja. I ovdje se pojavljuju čuvari blaga (vlemi, skijapodi itd.)

5 T. Kulenović: *Lektira II.* Sarajevo: Svjetlost, 1984, str. 131.

ali za razliku od Minotaura, sa kojim čovjek treba da se bori ukoliko želi da preživi, ova čudovišta putem dijaloga napadaju našu spoznaju i ustaljeni način mišljenja formiran na isključivosti binarnih opozicija.

Po ruskim formalistima mi stvarnost doživljavamo kao da je umotana u džak. Stvari u našem bližem okruženju ne vidimo, nego ih samo prepoznajemo. Zbog toga je, po Viktoru Šklovskom, zadatak umjetnosti deautomatizacija percepcije čime se omogućava da stvarnost *vidimo* i *čujemo,* a ne samo da je letimično *prepoznajemo*. Po ovome, književnom tekstu nije cilj samo da predoči neki predmet ili označi i ilustruje neku ideju, nego da sagleda, kroz prolaznu i čulnu ljusku stvari, dublje prirode našeg vlastitog postojanja. To je legitimna težnja da se umjetnost unese na nivo svakodnevnice. Stvari treba učiniti neobičnim, začuđujućim kako bismo ih mogli vidjeti. Postupak uneobičavanja vjerna je slika deautomatizovanog umjetničkog postupka koji svijetu ne nudi nove ideje, nego nas vraća onim malim stvarima koje, katkada, život znače. Ovako postavljena opozicija između *prepoznavanja i viđenja* ima neumoljivu analogiju sa Ecovim romanima.

Eco u svojim romanima insistira na posebnoj vrsti dijaloga kao antitezi monološkom načinu mišljenja. Paradoksalno ta dijaloška forma se razvija iz suprotstavljenosti dva srodna načela koja, po našem ustaljenom načinu mišljenja, jedan drugog uslovljavaju. Riječ je o *kulturi dijaloga* i *kulturi slušanja.* Distinkcija je uslovljena kako vremenima iz kojih nam dolaze Ecove priče tako i vremenom iz kojeg su te priče napisane. U romanima *Baudolino* i *Ime ruže* dijaloška forma, koja bi po svom načelu trebala voditi do rješenja određenih nedoumica ili problema, uspostavljena je tako da će se u nizu praktičnih primjena pokazati kao ništavna, nedjelotvorna, čak štaviše proizvodit će nove sukobe od mikro do makrosvijeta. To je dijalog koji se zasniva na asocijativnom redanju znakova-riječi. U tim asocijacijama, oni koji razgovaraju skoro uvijek zaborave ono o čemu su pričali, odnosno izgube iz vida prvobitnu ideju zbog koje je i počeo razgovor. Kada se ona izgubi iz vida, dolazi do novih nerazmjerica u kome jedni drugima objašnjavaju zbog čega su baš oni u pravu. Iz filozofske pozadine Ecovih romana može se naslutiti alternativa ovoj (danas) izvikanoj, zapadnoj demokratskoj varijanti. To je kultura slušanja. Ova potonja se od kulture dijaloga razlikuje po tome što pretenduje da sagovornik *čuje* a ne da *prepozna* šta govori onaj pored njega. Čuti i prepoznati su dvije različite stvari na dva različita papira. *Prepoznati* znači djelovati putem asocijacija, nadomještavanjem novih znakova putem analogije ili suprotnosti. *Čuti* znači osjetiti, razumjeti i (što je najvažnije) *začuditi se*. Takva kultura slušanja koja je, u krajnjoj instanci, nužno povezana i sa kulturom čitanja (to znači da

čitalac prilikom čitanja svih tih priča ne treba pratiti događaje, nego stranice teksta) rađa i potrebu za dijalogom.

2.4.

Roman *Ostrvo dana pređašnjeg* svoju prostornu organizaciju daje u simbolici pletenice i spirale, čovjeka i svemira koje se susreću u jednom zatvorenom prostoru univerzuma – na brodu Dafne koji poprima sve odlike mikro i makrosvijeta. Nedokučivost labirinta ogleda se kroz pokušaj potpunog prevrednovanja svijeta koji bi slijedio drugačije uzroke i predodžbe o korespodenciji. Simbol vjerskog se očituje kroz odbranu od navale zla. Zlo nije samo čudovište nego i uljez, onaj što je spreman povrijediti tajne, povjerljivost veze sa božanskim (sumnja, ontološka pitanja). Ulogu čudovišta u ovom romanu preuzima *vrijeme* koje će ostati neprelazna i do kraja nerazjašnjena misterija za Ecovog junaka. Stoga je labrint i kombinacija dvaju hronotopa – spirale i pletenice – a izražava očitu namjeru da se prikaže beskonačno sa svoja dva oblika: beskonačnost spirale koja je neprestano u nastajanju (spirala nema kraja) – Univerzum i beskonačno vječitog povratka koje predočava pletenica – Čovjek. Najzad, labirint vodi i u unutarnjost osobenog "ja", u neku vrstu unutarnjeg svetišta gdje se nalazi najskriveniji dio čovjekove ličnosti koji se u romanu najvjernije očituje kroz odnos naslovnog junaka Roberta prema bratu Ferrantu.

U posljednjem dijelu ovog Ecovog romana, Roberto piše (izmišljeni) roman o izmišljenom bratu Ferrantu i njegovoj ljubavi s Lijom (Robertovom Damom). Izgrađeni svijet fikcije, satkan od bolova i napada ljubomore, Robertu pomaže da u isto vrijeme zaboravi na one druge bolove koji mu dolaze iz „stvarnog svijeta". Time se jedno lutanje zamjenjuje drugim, umjesto labirinta geografske dužine imamo labirint vremena.

Ljubomora, obzirom da u neku ruku sama po sebi dolazi iz svijeta fikcije (nastaje bez stvarne povezanosti sa onim što doista i što možda nikada biti neće), ilustruje kroz osjećaj boli miješanje dvaju svjetova. To je neka vrsta zanosa što iz fiktivnog zla izvlači istinsku bol. Najčešće raste iz samoće koja najbolje pospješuje sumnju, jer ništa kao sanjarenje ne pretvara sumnju u neizvjesnost. To je istinski primjer hermetičke semioze koja na asocijativnom redanju znakova-riječi gradi beskonačne prostore labirinta. U tim asocijacijama ljubomoran čovjek skoro uvijek zaboravi prvobitnu ideju iz koje su potekli drugi znakovi. Igra znakova i misli nema za cilj da se protumači, opravda ili ospori ideja. Kao i kod osvete tako i kod ljubomore ideja se, po načelu onoga od koga dolazi, ne može posmatrati izvan zadate situacije. Stoga jedini

Robertov cilj nije da ustanovi uzrok nego da opravda stanje u kome se nalazi – stanje ljubomore. Ljubomora je od svih strahova i zala i najnezahvalnija. Jedino ona ne želi prizvati svoju suprotnost. Roberto nije u stanju niti ima volje zamisliti nešto suprotno od svojih strahova. U svijetu koji je izgradio i koji nije postojao nigdje drugo do u njegovim mislima, Ecov junak ne poznaje drugo stanje do onog u kome se veličaju bol i mržnja. Samo kroz „opravdanu sumnju", u ovom slučaju pisanje romana u romanu na čijim stranicama je Lija u zagrljaju Ferranta, Ecov junak može opravdati svoje osjećanje. Na ovaj način granice onoga što možemo nazvati pojavnim svijetom i onim što imenujemo kao svijet fikcije razlažu se kroz suodnos pisaca (Umberta Eca koji je zapisao priču), naratora (koji priča priču), junaka Roberta (koji živi priču), junakovog junaka (koji živi Robertovu priču) i čitaoca (koji živi Ecovu i svoju priču). Gdje počinje jedno a gdje se drugo nastavlja? Šta je stvarno: ono što vidimo ili ono što govorimo i osjećamo?

2.5.

U romanima *Fukoovo klatno* i *Tajanstveni plamen kraljice Loane* prostor labirinta i čudovište se identifikuju kroz jedno načelo. Jezička organizacija oba romana otvara prostore labirinta značenja pa time i postojanja, kao što ih i zatvara istim (ali sada) čudovišnim znakovima jer u konačnosti dobijaju drugačije značenje. Usljed primata carstva znakova nad „golim životom", koji uključuju u sebe sudbine junaka i jednog i drugog romana, prostori labirinta života pretvaraju se u onaj njegov dio u kome stanuje čudovište i smrt.

Kabalističko učenje je jedan od načina na koji se čitalac može kretati po jezičkom labirintu romana *Fukoovo klatno.* Roman ima deset dijelova i svaki dio odgovara po jednom *sefirot,* što označava deset osnovnih manifestacija božanstva. Po kabalističkom učenju, Božije sile su raspoređene jedna iznad druge na drvetu. Kao što drvo stvara plodove zahvaljući vodi, tako Bog pomoću vode povećava sile drveća. Božija voda je *Hokma*, Mudrost, a plodovi su duše pravedenika koje odlijeću sa izvora prema velikom kanalu uzdižući se i prijanjajući uz drvo. Drvo predstavlja totalitet od sedam sila koje djeluju prilikom stvaranja, a korijen mu je treći entitet, *Binah.* Prvi entitet je označen imenom *Keter,* vrhovna kruna, misao Boga čiji je princip da bude bezgraničan, kojem, na neki način, odgovara Ecova ideja izražena u romanu o nedostižnosti ideala klatna i njegova misao o čovjeku koji nema ni kraj ni zaključak. Drugi je označen kao *Hokman* i nalazi se u paru sa posljednjim od entiteta, Božijom mudrošću. U Ecovoj se koncepciji romana podudara sa planom o Templarima, sa trakatima o mudrosti i znanju. Treći logos, *Binah,* poistovijećen je sa „Majkom

svjetova“ odakle je proisteklo sedam nižih *sefirota.* On je takođe poistovijećen sa strahom pred Bogom kao i sa iskonskom svjetlošću i sa svijetom koji će doći. Analogija svijeta koji će doći, sada u svojoj izopaćenoj formi, nagoviješten je u trećem dijelu Ecovog romana, scenama međusobnog upoznavanja glavnih junaka i periodom kada se rodila ideja o Planu.

Sedam nižih logosa poistovijećeno je sa sedam glasova kojima je izvršena objava. Povodom ovih sedam formi izvedena je takođe podudarnost između udova čovjeka odozdo i udova iskonskog čovjeka. Sedam sefirota su potanko označene kombinacijom antropoloških, kosmoloških i moralnih simbola. Na osnovu ove simbolike, Eco će insistirati na sadržajnom dijelu svog romana.

Glavni junaci romana (Kazaubon, Belbo, i Diotalev), pišući jednu krajnje komplikovanu ali fiktivnu historiju svijeta, nizom podataka i događaja tematiziraju poperovsku teoriju zavjere, pokazujući u isto vrijeme njenu neosnovanost i proizvoljnost. Njihova rekonstrukcija historije trajat će mjesecima. „Demijurg na djelu drugih“[6] krenut će iz božanske perspektive u osvajanje svijeta putem jedne neograničene semioze. Čitali su sve što im je došlo pod ruku – enciklopedije, novine, priče, stripove, izdavačke kataloge – u potrazi za mogućim kuršlusima i protivrječnostima zvanične historije. Zastajali bi da prekopavaju po tezgama knjiga, njuškali po kioscima.., i svaki put kad bi nešto pronašli, što bi se uklapalo u njihovu novu sliku svijeta, dolazi li bi u kancelariju izdavačke kuće i trijumfalno bacali na sto svoja nova otkrića. Igrajući se „igre stvaranja“, Ecovi junaci na neobičan način postaju žrtve jedne izopačene vizije svijeta koju su sami iskonstruisali. Interpretacija priče svoje naznake će naći u kabalističkom učenju Abrahama Abulafija: „Svako je slovo povezano sa jednim od delova tela, i ako premestiš jedan suglasnik ne poznajući njegovu moć, neki od tvojih udova mogao bi promenuti mesto, ili svoju prirodu, i bićeš zverski osakaćen, spolja, za ceo život, a iznutra, za večni život“.[7] A svoje konačno rješenje će naći u Diotaliovoj interpretaciji.

Tumačeći znakove Diotali povjerava svom prijatelju Belbu da je njihova osnovna greška, koja je neoprostiva sa stanovišta religijskog principa (ali i književno-umjetničkog, koji naravno ostaje u pozadini), što su njih trojica počinili grijeh protiv same Riječi, one Riječi koja je stvorila i koja daje smisao ovom svijetu. Najprije govori Bog, koji stvorivši nebo i zemlju kaže: „Neka bude svjetlost.“ Tek nakon te božanske riječi „bi svjetlost. I vidje Bog

6 U. Eco: *Fukoovo klatno.* Beograd: Beletra, 1989, str. 63.
7 Ibid, str. 35.

da je svjetlost dobra; i rastavi Bog svjetlost od tame... I reče Bog: 'Neka bude svod...'"[8]

Mi smo pokušali da ponovo ispišemo Toru, reći će Ecov junak, a Knjiga je ono na čemu počiva svijet, pa stoga pobrkati slova iz Knjige znači izmiješati svijet. Izmiješati svijet znači načiniti pobunu protiv „univerzalnog poretka". Sefiroti moraju biti u čvrstoj harmoniji, makro i mikrokosmos moraju biti u dosluhu. Ako su svojom igrom, koja je u jednom trenutku prestala biti igrom i prerasla u svoju najcrnju suprotnost, izopačili svijet onda je analogija neumoljiva – mora stradati i tijelo. Metafora, na kojoj ovdje Eco insistira, izlazi na vidjelo. Sve je jasno, „bolest" koju su posijali u svijetu sada se preselila u Diotalev organizam – otuda on mora umrijeti od raka. Na isti način, kako su trojica prijatelja mjesecima izgovarali različite kombinacje slova Knjige, GCC, CGC, CCG[9], Diotaliev organizam je usvajao različite permutacije unutar svojih ćelija. I njegove ćelije izmislile su jedan različit Plan koji sada ide drugačijim putem nego to zahtijeva „priroda organizma". Njegove ćelije izmišljaju priču koja nije svačija, nego samo njihova, kao što je bio samo i njihov Plan o templarima. „Jesi li ikada razmislio da je retorički izraz metateza sličan onkološkom izrazu metastaza?", reći će Diotali svom prijatelju, i na kraju završiti: „Radi toga ja umirem, Jakopo, i ti to znaš."[10] Eco će nastaviti sa ovom svojom uvjerljivom argumentacijom analogije, pa će Belbo u trenucima svog očaja kazati: „Mene traži policija iz istog onog razloga iz kojeg Diotalevi ima rak."[11] U igri semioze to znači da kazna koju dijele dvojica prijatelja razlikuje se samo po spoljašnjim karakteristikama, a suštinski je ista. Diotalieva kazna je proizašla iz sadržine grijeha – metafora raka, a Belbova iz forme – ubijaju ga oni koje su proizveli pišući „izokrenutu" sliku svijeta. Jer Belbova greška jeste u njemu, u nutrini, ali se zbiva spolja. Ludilo tako prelazi sa čovjeka na svijet, pa mu taj isti svijet uzvraća i posljednji udarac.

Zamišljena stabilna tačka svemira, s kojom je krenula priča – Fukoovo klatno – ostat će kao nedostupni ideal za sve Ecove junake. Ta svojevrsna „baza podataka" u kojoj se realizuje kontakt sa materijom i energijom na svim vremenskim nivoima (sadašnjost, budućnost i prošlost se reflektuju kroz sveukupnost informacija univerzuma), koja se popunjava svakim rođenjem, životom, smrću, djelima, mislima i događajima prouzrokovanim kako ljudima

8 *Postanak*. U: *Biblija*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1995, str. 1.

9 Pogledati Ecovu knjigu *U potrazi za savršenim jezikom* (kabalistička jezička igra), str. 63.

10 U. Eco: *Fukoovo klatno*. Preveo Siniša Zdravković; pogovor Nikola Milošević. [2. izd.] Beograd: Beletra, 1989 str. 471.

11 Ibid, str. 471.

tako i prirodom, samo će još očiglednije osvijetliti nedovršene puteve Ecovih junaka. Niko od njih neće uspjeti dosegnuti apsolut, čiji je simbol klatno. Prema tome, i oni koji ne vjeruju u teoriju novonastalih znakova, kao i oni koji u nju vjeruju, moraju na kraju da se suoče sa surovom istinom da sve što čovjek preduzme, koliko god promišljeno i planski bilo, prije ili kasnije preokrene se u svoju suprotnost.

U potrazi za vlastitim identitetom i autentičnim doživljajima, Ecov junak iz romana *Tajanstveni plamen kraljlice Loane*, ne sjeća se ni slika, ni okusa ni mirisa. Sjeća se samo riječi. Stoga se cijela Ecova priča može posmatrati unutar velike jezičke konstrukcije koja naslovnom junaku ostaje kao jedina prepreka u borbi za izgubljenim pamćenjem. Enciklopedijski pojmovi, bez stvarne referencijalne podrške, u jednoj opštoj igri hermetičke semioze odnose primat nad „stvarnim životom". Carstvo znakova ovdje prethodi bilo kojoj ideji i postupku (čak i onom najbanalnijem kao što je toaletna potreba). Rođeni putem asocijacija iz prostora slučaja, jednom odabrani ulaze u prostor nužnosti. Na taj način značenje različitih vrsta znakova dobiva diferencijalnu osnovu. Referencija se uspostavlja samo nekada i u iznimnim slučajevima putem dogovorenog poimanja. Postavljena između polaritetnih prostora sjećanja i globalnog rječnika, u kojima glavni junak traga za svojim identitetom, referencijska je zbilja ovdje uslovljena isključivo interpretacijom jezičkog znaka i kao takva ne postoji nezavisno od jezika. Jezički ormar u upotrebi ne uspijeva kopirati stvarnost. Jedino što jezik ovdje još može jeste da podražava sam jezik.

> *„Bilo je neosporno da svaka reč sa sobom povlači neku drugu. Da li ću tako lančano da stignem i do završne reči? A koja je to reč? Ja?"* [12]

U neprestanim igrama sa prošlim i sadašnjim vremenima u kojima asocijacije, putem različitih znakova, vode bitku sa zaboravom, pamćenje se nije moglo poistovjetiti sa onim što je Jambo nekada stvarno vidio i čuo. Eco svog junaka postavlja u rascjep između jedne naknadne predstave razrađene pretpostavkama Jamba šezdesetogodišnjaka naspram onoga što je Jambo kao desetogodišnjak najvjerovatnije mislio. Između ta dva okvira (pretpostavke i vjerovatnosti), slično kao u romanu *Ime ruže* (naratorski okvir je postavljen između Adsona od osamdeset godina koji se sjeća događaja i Adsona od osamnaest godina koji razmišlja o događajima i doživljajima iz neposredne prošlosti), proizilazi i sama napetost priče. Gdje je onaj „pravi" Jambo? Koji su događaji autentični? Da li su to ona osjećanja iz prošlosti ili ona koja dolaze

12 U. Eco: *Tajanstveni plamen kraljice Loane*. Preveli sa italijanskog Mirela Radosavljević i Aleksandar Levi. Beograd: Politika-Narodna knjiga, 2004, str. 31.

mnogo godina kasnije sa sjećanjem? Na kraju, bez podražavanja prihvatljivog oblika istine koji bi mogao da zadovolji i junaka i čitaoca, zaključak je skoro razočaravajuće jednostavan i kao takav ne zadovoljava nikoga: interpretacija uvijek boluje od vremena iz kojeg dolazi onaj koji interpretira.

3.

Očito je da tumačiti Ecove tekstove znači imati na umu „otvorenu strukturu“ značenja koja se formira na kontingenciji događaja a ne na linearnom slijedu uzroka i posljedica. Svi postupci, događaji i pojave kao proizvodi kulture kod Eca su rezultat slučaja (slučajne odluke, slučajna nadmoć jedne strane nad drugom u borbi za prevlast nad nekim modelom svijeta ili misaone paradigme, slučajni susreti iz kojih se mijenja sudbina itd.). Ali to ne znači da ne postoji veoma čvrsta konceptualna postavka unutar koje se odvijaju sve ove priče. Ecovi romani su prije svega produkt jedne koncepcijske uređenosti svijeta, gdje svaki element unutar tekstualnog univerzuma, ima opravdanje za svoje postojanje, kako naspram sebe samog, tako i na osnovu elementa sa kojim gradi neki odnos.

U tom smislu njegove romaneskne konstrukcije se mogu posmatrati u analogiji s kibernetičkim načinom mišljenja. I njegovi romani kao i kibernetika počivaju na interdisciplinarnim dostignućima teorije informacija, semiotike, lingvistike, informatike itd. Kao i kibernetika, i svijet Ecovih romana napušta sliku svijeta koju nam je ponudio Newton i okreće se probobličstičkom modelu – njegove priče se ne bave više onim što će se uvijek dogoditi, nego je područje interesovanja na onome šta će se dogoditi sa najvećom vjerovatnoćom, odnosno područje interesovanja svedeno je na sistem predvidljivosti. Kako za kibernetiku, tako i za Ecove koncepcijske snove osnovni pojam je sistem, a osnovni zakon sistema je drugi zakon termodinamike – energija u svakom izolovanom sistemu, premda se njena ukupna veličina ne mijenja, može da izgubi svoj kvalitet. Mjera gubitka energije je entropija. U Ecovim pričama (u kojima sistem ne znači nužno red nego mogućnost i koncepciju, a ne-red nije nužno haos nego spoznaja i slučaj) vlada jedan zakon – zakon entropije: sve što može da krene naopako i krenut će. To je svijet bez vertikale u kome ljudi, ideje i događaji propadaju na isti slučajni način kao što i uspijevaju. Između ta dva polariteta, uspjeha i pada, uspostavljaju se sistemi (u smislu autorove koncepcije i književno-fabularne percepcije), jer je sistem u osnovi umjetničkog stvaranja ali i uopšte ljudskog koda koji se manifestuje kroz nužnost da moramo razumjeti i objasniti. „Kako je lijep svijet, a kako su ružni labirinti“,

reče Adso. „Kako bi bio lijep svijet kad bi postojalo neko pravilo za kretanje po labirintima“, odgovori Vilim.

Ako se krene tim putem pa se od referencije *labirinta* želi preći na oznaku koja sada tvori metaforu, a labirint dobiva značenje života (kako na nivou fabule tako i na nivou pojavnog svijeta), i ako se *priča priča* a *život živi*, onda labirint *i jest i nije*. Takvo njegovo određenje je u skladu i sa Ecovim semiotičkim načelima vezanim za znak, referenciju, simbol i metaforu. Svaki od ovih fenomena zavisi od uloge i perspektive posmatrača, odnosno relacije koja se uspostavlja između autora i čitaoca. Znak može postati metaforom ako to najšire želi onaj koji uspostavlja znak, ali isto tako uspješnost poruke zavisi prije svega od doživljaja recipijenta. Drugim riječima, Kafkin junak nalazi se u zatvorenom, kružnom prostoru čekaonice koji, usljed nedonesene odluke, postaje labirintom nedokučivosti života. Ulazak u labirint (zakon) ne znači uvijek i izgubljenost, nego znači pristanak na samu raznolikost i neizvjesnost života koji može (ako se priča) i ne mora (ako se živi) poprimiti značenje labirinta. Sve bi moglo biti logično i jasno ako se ne upitamo: a šta ako se priča živi?

4.

Iako je sasvim izvjesno da Eco produkte svojih teorijskih razmišljanja, postulate iz opšte semiotike i semiotike književnosti, postavlja kao zadatu formu svojih romana, ipak se možemo pitati: da li se njegovi romani u potpunosti realizuju unutar teorijskih okvira i koncepcijske strategije autora? Odgovor na ovo pitanje povlači za sobom nekoliko tematiziranih cjelina. Najprije su u pitanju postulati na kojima počiva nauka o književnosti, odnosno njena bitna svojstva po kojima se razlikuje od drugih naučnih disciplina. Potom je u pitanju i sam „princip stvaranja“ koji se pojavljuje kao konačna tajna nauke o književnosti, da bi na kraju u sve to bila inkorporirana problematika jezika.

Nauka o književnosti u globalu nije mogla, niti će s obzirom na to kako trenutno stvari stoje sa našom percepcijom i načinom na koje nas stvari pokreću u životu, dati egzaktan odgovor kojim bi razjasnila tajnu „principa stvaranja“. Da je uspjela u svojoj osnovnoj zadaći, danas bi imali jednu teoriju (a ne na desetine njih) kojom bi mogli predstaviti ovaj složeni proces i time ponuditi decidne odgovore na pitanja koja sobom donosi svijet književnih djela. U tom bi slučaju za svako književno djelo postojalo jedno unaprijed ponuđeno rješenje, jedan model tumačenja, a ne, kao što imamo danas, usvojeni princip višeznačnosti čije tumačenje zavisi ili od autoriteta interpretanta ili saglasnosti interpretativne zajednice. „To proističe iz dinamičke prirode umjetničkog teksta zato što se značenje u umjetnosti proizvodi ‘disperzivno’ a ne

'koncentrirano', odnosom svakog dijela teksta prema svakome dijelu i prema cjelini teksta istovremeno, a ne jednosmjernim odnosom teksta prema nečemu izvan sebe"[13], reći će Dževad Karahasan u knjizi *O jeziku i strahu.* Upravo na tom nivou pojavljuje se i ona razlika koja odvaja umjetnički tekst od drugih vrsta tekstova, odnosno dva istovjetna čitanja jednog teksta moguća su kod naučnih, ideoloških pa i filozofskih tekstova, ali ne i kod umjetničkih. „Tekst koji se obraća dvojici ljudi, računajući s identičnošću njihovih čitanja, nije niti može biti umjetnost, kao što tvrdnja da je samo jedno čitanje umjetničkog teksta 'ispravno' ukazuje na njezino nerazumijevanje."[14]

Od Aristotelove poetike pa do današnjih dana svaka od punuđenih teorija, koja je pretendovala da ponudi cjelovito rješenje u interpretaciji književnih djela, svojim apsulutističkim zahtjevima samo je otvarala nove prostore u kojima su rađale drugačije ideje i oblikovale nove škole. Neke su čak, kao što su to rana naratološka propitivanja, ovaj problem pokušavale pretvoriti u matematičke formule i time, naprimjer, dati odgovor kolika je količina estetskih informacija sadržana u nekom djelu?!

Teorija i književna proizvodnja jedna drugu propituju, i u tom propitivanju postavljaju međusobne uslove postojanja. Ambiciju da se daju jednoznačni odgovori sa stanovišta teorijskih promišljanja jednostavno nije moguće realizirati, jer će nas tekst svojom višeznačnošću uvijek uputiti na nešto drugo i nešto drugačije od teorijskog modela koji mu pridružujemo. Teorija je važna jer osigurava naučni pristup književnom djelu koji bi trebalo da se zasniva na njegovom raščlanjivanju elemenata, tumačenju njegovih odnosa (unutrašnjih i vanjskih) i pokušaju interpretiranja njegovih značenja u pravcu pronalaženja odgovarajućeg smisla. Žanrovski okvir i idejni koncept su možda i najbolji primjeri ovog suodnosa, u kome niti teorija niti književna proizvodnja ne mogu do kraja ostati u svojim predviđenim, unaprijed zadatim okvirima. „Bio jednom jedan car" – rečenica svom čitaocu nepobitno sugeriše da se pred njim nalazi bajka. Horizont očekivanja se u tom slučaju slijedom stvari priprema za fabularna zbivanja koja su svojstvena ovom žanrovskom obliku. Čitalac se neće iznenaditi ako se u priči pojavi princeza čiji je zadatak da poljubi žabca koji će se, nakon tog čina, pretvoriti u princa. Okvir koji je zadao autor, njegova isanjana koncepcija kao plod određenih teorijskih postulata, bit će zastupljen u onoj mjeri koliko će biti i izigran. U tom tek stvorenom svijetu, koji mora autentično funkcionisati, njegovo značenje će izrastati iz odnosa sa kontekstualno-tekstualnim strategijama struktuiranosti priče koja, po prirodi

13 Dž. Karahasan: *O jeziku i strahu*. Sarajevo: Connectum, 2007, str. 93.
14 Ibid, str. 93.

stvari, zahtijeva da svaki element ima opravdanje postojanja u odnosu na sve druge elemente tekstualnog kontinuuma. Međutim, zadata forma je tu i da bude iznevjerena, jer i materijal (u ovom slučaju jezik) priča svoju priču koju autor slijedi u dvostrukoj intenciji – nekada to pisanje dobiva podsvjesni tok misli, pa se određeno stanje svijeta pojavljuje bez najave, kao usud, a nekada autor mora ispoštovati određene sižejne situacije koje snagom svojih postavki, unutar ontologije teksta, traže drugačija rješenja od onih koja su, kroz zadatu formu i koncepcijske snove, bila ponuđena na početku. U krajnjem slučaju, autor priče ne može znati koliko će pripovjednog vremena proći dok njegova junakinja najzad ne ispuni zadaću. Vrijeme pripovijedanja će biti određeno, kako autorovom idejnom inicijativom, tako i pojedinim prizorima i epizodama koji će se realizovati kao posljedica ontologije ispripovijedanog svijeta u kome su se našli jedna princeza, jedan žabac i jedan princ. Međutim, važno je napomenuti da to nesvjesno ne treba posmatrati u duhu pozitivističko-frojdovskih tumačenja književnog djela, odnosno analize s pozicije autora. Ovu vrstu konstitutivnog zijeva dobro je objasnio Derrida u polemici koju je vodio sa Lacanom povodom Poove priče *Ukradeno pismo.* Derrida je, za razliku od Lacana, rekao kako ne namjerava analizirati nesvjesno kod autora, nego nesvjesno koje se pojavljuje u Poovom tekstu.

U tom smislu i Eco će reći da se prilikom čitanja ne „pouzdaje u autore nego u tekstove". Ova rečnica, reklo bi se, dolazi više od Eca pisca nego od Eca teoretičara. Eco pisac je svjestan koliko tekst, po svom načelu, može da „klizi, da se preljeva, da sugeriše i uspostavlja pravila", kako naspram svog autora, tako i naspram bilo koje književne teorije. Autor je, u tom slučaju, osuđen da se prilagođava ontologiji teksta, odnosno ostaje mu da prati uspostavljeni slijed paradigmatskih nizova „modela auora" i da ispoštuje unutarnje strategije pojedinih fabularnih prizora i epoizoda koje sugeriše „svijet koji nastaje". U romanu *Ime ruže* Adson će u jednoj sceni pitati Vilima: „Šta vas najviše plaši u čistoti?" Vilim odgovara: "Žurba". Međutim, već na sljedećoj stranici romana Bernar Gui, prijeteći ekonomu mučenjem, kaže: „Pravdu ne pokreće žurba, kako su vjerovali lažni apostoli, a pravda Božija raspolaže stoljećima". U *Granicama tumačenja* Eco će, povodom ovog dijela njegovog romana, reći: „Čitalac me je upitao kakav sam odnos hteo da uspostavim između žurbe koja Vilijemu uliva strah i odsustva svake žurbe, čime se diči Bernar. Nisam bio kadar da odgovorim... Taj kratki dijalog dodao sam radeći korekturu, zato što mi se činilo da ritmu pogoduje ako malčice odugovlačim pre no što ponovo dam reč Bernaru..."[15] U

15 U. Eco: *Granice Tumačenja*. Prevod sa italijanskog Milana Piletić [1.izd.]. Beograd: Paideia, 2001, str. 114-115.

svojim *Postilama uz Ime ruže* Eco će reći: „Kad sam stavio Horhea u biblioteku, još uvijek nisam znao da je on ubica. Sve je to on, tako da kažem, sam počinio... Pripovedač je zatočenik vlastitih premisa.“[16]

Iz ovih primjera sasvim je jasno koliko sam tekst proizvodi svoje značenje u odnosu na početne namjere svog autora. Jasno je koliko se tekst „osamostalio“ u građenju svijeta koji sada funkcioniše po vlastitim strategijama, u kome su likovi prinuđeni da djeluju na način da poštuju ta tek uspostavljena pravila. Tekstovi vrlo često kazuju više ili drugačije nego što su to njihovi autori imali namjeru, ali i manje od onoga što bi mnogi čitaoci, na osnovu svog senzibiliteta, htjeli da oni kazuju. U tom smislu stoji Wittgensteinova misao da će knjiga svom čitaocu uveliko reći ono što on sam hoće da ona kazuje. Samo što taj isti čitalac možda neće vidjeti šta je to rečeno u knjizi.

Govoriti o „principu stvaranja“ znači imati na umu kako neke strategije u tekstu dolaze sasvim neočekivano – bilo da su rezultati nesvjesnih mehanizama autora ili da su produkt kretanja materijala koji autor, oblikujući, mora katkada pustiti „ispred sebe“ da bi ispoštovao zakone teksta i zakone tek oblikovanog svijeta u njemu.

Još je Dante govorio da ne može riječima izraziti ono što je vidio (iako je možda u tome uspio bolje od bilo koga drugog), te od čitaoca traži da upotrijebi svoju maštu ondje gdje njegovoj „visokoj mašti snage ponesta“. U ovom radu je već bilo govora o tome koliko je govor nepouzdan medij da bi se izrazila snaga misli na adekvatan način. Od sosirovske uspostave arbitrarnog odnosa između oznake i označenog do Derridinog pojma differance koji upućuje da vrijednost znaka nije odmah prisutna nego je odgođena dok mu sljedeći znak u sintagmi ne odredi značenje (znak nosi „tragove“ drugih znakova), jasno je koliko je sam medij književnosti po svom načelu višeznačan.

Time se i problem odnosa teorije i književne proizvodnje još više usložnjava. Nisu u pitanju samo autorove namjere i njegove koncepcijske osobenosti, nego je u pitanju „klizanje materijala“ koji je, kako je to ustvrdio Paul de Man, neiskorjenjivo metaforičan. Konteksti čitanja skupa sa „tekstualno nesvjesnim“ i „rasipanjem značenja“ preko margina i rubova u prvom su planu ovog problema. Michelangelo Bunarroti je govorio da je njegov jedini zadatak kao vajara da oslobodi figuru iz obrisa njenog materijala. Ako je u pitanju oslobađanje, ma kakav plan unaprijed imao, onaj koji oslobađa mora se prilagoditi zakonima tog istog materijala, njegovom „treperenju, trenju, mrvljenju“.

16 U. Eco: *Postile uz Ime ruže*. U: *Ime ruže,* str. 491.

Jedino na taj način metamorfoza iz pojavnog svijeta u svijet fikcije dobiva puni smisao i puno značenje – postaje umjetnost.

5.

Iz Ecove semiotike književnosti sasvim je vidljivo koliko su njegove teorijske postavke vjerno inkorporirane u njegove romane. Teorijski termini – abdukcija, kodiranje, model čitaoca, inferencijske šetnje, epifanija pripovijedanja, diskurzivno vrijeme i neograničena semioza – svoje značenje dobivaju unutar strukturalnih postavki Ecovih romana. Svaki od nabrojanih književnoteorijskih pojmova može se posmatrati, u zavisnosti od romana do romana, dvojako: kao opšti dio Ecove strategije pripovijedanja ili kroz razvoj fabule u kojoj će neki od likova – semiotički, abduktivno, uzimajući u obzir različite izvore semiozičkog uticaja – pokušati dekodirati značenje svijeta oko sebe.

Međutim, iako Eco poštuje koncepciju svojih teorijskih postulata gradeći na njima forme svojih romana, na isti je način svjestan koliko je opasno zatvoriti književnost u neku sveobuhvatnu, cjelovitu teoriju koja bi pretendovala da po matematički istovjetnim principima objasni svako djelo ponaosob. Zbog toga je Ecova teorija zasnovana na nagađanju, čitalačkim ugovorima, semiozi (u isto vrijeme baštini i formalizam, i strukturalizam i tepriju recepcije itd.) i zbog toga nijedan tekst ne sadrži trajnu istinu i nijedan kôd ne objašnjava sve. Nije svaki interpretant relevantno objašnjenje prethodnog i nije dobra svaka analogija između znakova – tekstova. Tekst – svijet se može tumačiti unedogled, ali samo pod uslovima koji nalažu potrebe prakse intersubjektivne zajednice. Možda i nije moguće reći koje su interpretacije teksta najbolje ili tačnije, ali je moguće reći koje su pogrešne: to su one koje samostalan smisao ne grade na osnovu tekstualne strategije, nego na njegovim prazninama i protivrječnostima, odnosno samovoljnim pretragama koje traže smisao u sebi a ne u tekstu.

U krajnjem slučaju, u njegovim romanima, sa stanovišta ove problematike, vidljivo je jedno – tamo gdje nije uspostavljena mjera između teorije i književne proizvodnje, čitalac je ostao uskraćen za poneku od dimenzija književnosti koje je Eco tako uspješno ostvario u romanima *Ime ruže* i *Baudolino.*

Literatura

Biblija, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1995.

Eco, Umberto: *Fukoovo klatno.* Preveo Siniša Zdravković, pogovor Nikola Milošević. Beograd: Beletra, 1989.

Eco, Umberto: *Granice Tumačenja*. Privela s italijanskog Milana Piletić. Beograd: Paideia, 2001.

Eco, Umberto: *Ostrvo prethodnog dana*, Zagreb: Izvori, 1997.

Eco, Umberto: *Postile uz Ime ruže*, u: *Ime ruže.* Beograd: Paideia, 2001.

Eco, Umberto: *Tajanstveni plamen kraljice Loane.* Preveli s italijanskog Mirela Radosavljević i Aleksandar Levi. Beograd: Politika-Narodna knjiga, 2004.

Kafka, Franz: *Pripovijetke. Knjiga prva.* S njemačkog preveo Zlatko Gorjan. Zagreb: Zora, 1968.

Karahasan, Dževad: *O jeziku i strahu*, Sarajevo: Connectum, 2007.

Kulenović, Tvrtko: *Lektira II,* Sarajevo: Svjetlost, 1984.

Moranjak-Bamburać, Nirman: *Retorika tekstualnosti,* Sarajevo: Buybook, 2003.

Im Labyrinth zwischen Theorie und Fiktion

Zusammenfassung

Der Autor analysiert, ob und auf welche Art und Weise Ecos literaturtheoretische Ansätze in seinen Romanen verhandelt werden. Es zeigt sich, dass theoretische Begriffe ihre Bedeutung auf der Ebene der Romanstruktur erhalten, sei es als Teil von Ecos allgemeiner Erzählstrategie, sei es in der Handlungsführung. Allerdings kann man sehen, dass in einigen Texten die Balance zwischen Theorie und Literatur gestört wird.

II. PRILOZI

Nejla KALAJDŽISALIHOVIĆ

ZNAČAJ KOMPJUTERSKI POTPOMOGNUTOG (CAT; ENGL. *COMPUTER-AIDED TRANSLATION*) I MAŠINSKOG PREVOĐENJA (MT; ENGL. *MACHINE TRANSLATION*)

UVOD

Na svjetski poznatim internet stranicama na kojim iskustva i ideje razmjenjuju prevodioci s dugogodišnjim iskustvom ne samo u prevođenju već i u nekoj drugoj struci ili naučnoj oblasti sve češće nailazimo na novu terminologiju. Naime, prevodioci nove generacije sasvim su specifičnog profila. Oni se svakodnevno upoznaju s novim softverskim alatima za prevođenje kako bi ubrzali proces prevođenja, te pohranili ono što je potrebno da se ponovi u određenom kontekstu u radnu memoriju. Također, sve je više rasprave o tome koja je razlika između kompjuterski potpomognutog i mašinskog prevođenja, a sve je manji broj onih koji misle da kompjuter neće u velikoj mjeri zamijeniti čovjeka, jer to već, na neki način, i jeste.

Danas je neophodno govoriti ne samo o formalizaciji u lingvistici kada se radi o matematskoj lingvistici već i o lingvistici koja svoj pristup rješavanju kompleksnih pitanja nalazi u teoriji informacije. Ako postoje formalna pravila u koja je moguće smjestiti jezik, onda se ona zasigurno nalaze u matematici i informatici. Kompjuterski potpomognuto prevođenje (CAT) i mašinsko prevođenje (MT) u novoj generaciji prevodilaca jesu termini koji zauzimaju veoma važno mjesto u razumijevanju procesa prevođenja, teorije informacije i samog funkcioniranja ljudskog mozga.

KOMPJUTERSKI POTPOMOGNUTO I MAŠINSKO PREVOĐENJE

Kratki prikaz

Kompjuterski potpomognuto prevođenje (engl. *Computer-Aided Translation,* u daljem tekstu: CAT) je prevođenje koje obavlja prevodilac koji se koristi različitim pomoćnim alatima i platformama za pohranjivanje memorije, odnosno automatizirano prevođenje segmenata teksta koje prevodilac na interaktivnom interfejsu poredi s ranije prevedenim segmentima teksta prethodno unesenih u radnu memoriju i na taj način odabire onaj koji izražava približan ekvivalent segmentu na izvornom jeziku.

Mašinsko prevođenje (engl. *Machine Translation*, u daljem tekstu: MT) je grubo prevođenje koje obavlja softver za potrebe brzog razumijevanja teksta, nakon čega prevodilac vrši korekcije u tzv. *post-editing* fazi[1]. Zavisno od jezičkog para, prevodilac će tačno znati na koji gramatički nivo da obrati posebnu pažnju (morfologija, sintaksa, leksičke praznine i sl.) jer je za to posebno obučen. Detaljniji opis i klasifikacija ova dva veoma kompleksna sistema prevazilaze okvir ovog rada, ali se svakako potrebno osvrnuti na najznačajnija dostignuća svjetskih lingvista koji su imali veliki doprinos u razvoju ove oblasti, kao i na period u kojem se javio interes za ovaj metod u prevođenju.

Interes za mašinsko prevođenje javio se kada su tajne obavještajne službe pokušavale na što brži način doći do informacija vezanih za dalji tok hladnog rata, odnosno podataka ruske tajne obavještajne službe. Nakon pada interesa za ovakvom vrstom razmjene kodova Mormonska crkva u Americi razvija programe (WEIDNER i ALPS) za brzo prevođenje Biblije, a u Kanadi se javlja i program za prevođenje vremenskih prognoza (METEO). Spomenuta linija u razvoju računalne lingvistike doživjela je preporod kada je Komisija Evropske zajednice otkupila SYSTRAN (engleski-francuski), a i u Japanu se javlja u isto vrijeme veliki interes za automatizirano prevođenje.

Komisija Evropske zajednice podržala je i EUROTRA projekt, koji se smatra najvećim projektom u historiji proučavanja procesuiranja jezika. Također, Američka zdravstvena organizacija (PAHO) počela je s razvojem SPANAM-a, programa s jezičkim parom španski-engleski. Američke zrakoplovne snage započele su projekt u METAL sistemu u centru za istraživanje jezika,

1 Allen, Jeff, ''Postediting: an integrated part of a translation software program'', str. 7-8, u: *Language International Magazine*, april, 2001, str. 26-29.

a rezultati istraživanja doveli su do instalacije gore spomenutog METEO softvera.[2]

Danas postoji veliki broj dostupnih i manje dostupnih alata za kompjuterski potpomognuto prevođenje (u daljem tekstu: CAT) kao i onih za mašinsko prevođenje (u daljem tekstu: MT) kao što su TRADOS, SYSTRAN, WORDFAST, ULTRA, NEUROTRAN itd. Pored ovih sistema, razvijeni su i sistemi koji evaluiraju rad softvera i ljudskog interfejsa (BLEU). Procjenu kvaliteta prijevoda nije lahko izvršiti jer je ona u određenoj mjeri i subjektivna. Čak i ako se desi da se u određenom stepenu prijevod softvera i podudari s prijevodom prevodioca, ne mora značiti da će se podudarnost ponoviti ako rečenicu ili tekst prevodi neki drugi prevodilac.

Nova generacija prevodilaca ogroman je tim prevodilaca koji radi u komercijalne svrhe za velike svjetske kompanije i obučeni su da, zajedno s autorima tekstova koje je potrebno prevesti, svedu na dozvoljeni minimum dužinu rečenice i izbor vokabulara (tzv. controlled writing). Najčešće se radi o stručnjacima zaposlenim u industriji automobila, turizma, meteorološkim stanicama, Evropskoj komisiji, medicini, a najbolje razvijeni softveri za prevođenje jesu oni koji prevode s japanskog na engleski (i obratno) te s francuskog na engleski (i obratno). Do danas, kompanije Toshiba i IBM uložile su najviše sredstava za kreiranje alata za kompjuterski potpomognuto i mašinsko prevođenje, dok SYSTRAN redovno poziva stručnjake iz oblasti jezika i informatike da se pridruže timu za kreiranje alata za prevođenje onih jezičkih parova koji još nisu pohranjeni u njihove baze podataka.

Što se tiče doprinosa lingvista i matematičara za postojeće stanje na tržištu softvera za prevođenje, već je Noam Chomsky, poznati američki lingvista, 1950-ih godina prošlog vijeka pokušao jezik prikazati matematski. Njegova istraživanja razvijala su se u dva pravca. Prvi se temeljio na opisivanju i razvoju formalne gramatike. Ova oblast, te pristup Chomskog, izazvala je veliko interesiranje među informatičarima. Transformaciona ili generativna lingvistika drugi je pravac u pristupu Chomskog. Iako se spomenute discipline navode kao dva različita pravca istraživanja, jednu bi bilo nezamislivo posmatrati bez druge i obratno.

Generativna lingvistika imala je ogroman utjecaj na nova dostignuća i u psiholingvistici. U periodu od 1960, Chomsky je blisko sarađivao s Georgeom Millerom. U svojim istraživanjima pokušali su utvrditi da li se matematski

2 Douglas, Arnold (et al.), ***Machine Translation, An Introductory Guide***, Blackwell Ltd, 1994, str. 14

modeli mogu primijeniti na teoriju jezika. U pokušaju da se gramatika, odnosno jezik, opiše na formalan način nastaje i formalna gramatika, koja bi trebala biti model teorije jezika. Kada se gramatika posmatra matematički, ona je, zapravo, jedan formalan i uređen sistem.

Ono što je karakteristično za formalne sisteme jeste da oni transformiraju jednu ulaznu informaciju (engl. *input*) u određenu izlaznu informaciju (engl. *output*) pomoću mehaničkih pravila[3]. I *input* i *output* su „riječi", „konstituenti" ili „rečenice" koje su izražene alfabetom nekog jezika. Koncepti kao što su „riječ", „konstituent", „rečenica" i sl. bilo je potrebno veoma precizno definirati u formalnim sistemima.

Formalni sistemi koji za *input* uzimaju rečenicu kao *output* mogu imati apstraktni simbol. Ovakvi sistemi nazivaju se automatima (engl. *automata*). Teorija automata starija je od teorije formalnog jezika jer je u oblasti matematike automat definiran kao uređaj koji mehanički obrađuje ulazni znak s ciljem određivanja da li je znak dio izvjesnog skupa ili stvaranjem izlaznog znaka.[4]

Već i prije Noama Chomskog, na strani matematičara, britanski matematičar Alan Turing pokušao je napraviti mašinu koja bi zamijenila čovjeka. Turingova mašina i linvistički pristup formalnog gramatici danas su vjerovatno najzaslužniji za veliki broj alata za kompjuterski potpomognuto prevođenje, razumijevanje jezika i prevođenja uopće.

Naime, Turingova mašina je u teoriji automata poznata po tome što je zamišljena kao ogromna traka s poljima. U svakom bi se polju nalazio jedan znak. Pomoću specijalnog pisača koji ide od jednog znaka ka drugom mijenja se sadržaj početnog znaka, ali se može desiti i da se mijenjanjem *input*a, tj. početnog znaka, promijeni *output* ili kompletan redoslijed znakova na traci. U svom radu Turing tvrdi da postoji univerzalna mašina koja može biti napravljena da radi poslove posebno namijenjene mašine, da vrši izračunavanja, ako je traka koja nosi odgovarajuće instrukcije ubačena u nju.[5]

Također, postoje i formalni sistemi koji za *input* koriste određeni broj rečenica. U takvim sistemima *output* je gramatika koja odgovara *inputu*. Pored spomenutih modela, formalna gramatika razvija se u raznim pravcima, a jedan je od njih i slikovna gramatika u semantici, kao i, naravno, velika

3 Levelt, W, J, M, ***An introduction to the theory of formal languages and automata***, John Benjamins B.V., 2008, str. 2

4 Mr. sc. Čirić, Josip, „Filozofija uma, filozofija psihologije", http://personal.unizd.hr/~jciric/tekst/fil_um.pdf, Zadar, 2005. [datum pristupa: 30.12.2009.]

5 „Alan Turing", http://alas.matf.bg.ac.yu/~mr02012/turing.html, [datum pristupa: 30.12.2009.]

primjena formalne gramatike u razvoju kompjuterskih jezika. U procesu integracije formalne gramatike u različite oblasti ljudske djelatnosti razvili su se i različiti alati (programski jezici, programi, alati za prevođenje s jednog jezika na drugi, različite aplikacije na internetu, i sl.)

Iako neshvaćen, ovaj projekt apstraktne mašine koja bi na osnovu algoritma i dvije trake neograničene dužine mijenjala stanje trake sa simbolima u zavisnosti od trenutnog stanja na traci i pisača zauzima važno mjesto u razumijevanju strukture jezika te onoga što kompjuter može ili ne može uraditi. Kada bi određena komanda bila izvršena, mašina bi zastala, te nastavila mijenjati stanje na traci prema zadatom programu.

Turing je 1950. godine objavio *Computing Machinery and Intelligence,* djelo u kome promišlja da li kompjuter može zamijeniti čovjeka. Prije objavljivanja ovog djela, u kome se spominje i danas poznati Turingov test, ovaj izvrsni matematičar, koji se bavio i neriješenim matematičkim pitanjima, radio je za britansku vojsku kao dekoder tajnog Enigma koda njemačke mornarice i zrakoplovstva, u čemu je bio uspješan.

Osim Turinga, Alonzo Church radio je na sličnoj tezi. Tako je nastala i Turing-Church hipoteza, koja se danas smatra prihvatljivom, a odnosi se na algoritme, odnosno algoritamsko predstavljanje prirodnih brojeva. Zapravo, radi se o ideji da se svi inteligentni procesi mogu predstaviti algoritmom (empirijska hipoteza). Algoritmi su, dakle, precizne upute pomoću kojih je moguće izvršenje nekog zadatka. Prema ovim autorima, funkcija bi bila efikasna i bilo bi je moguće izračunati ako bi njene vrijednosti mogu biti određene od strane nekog sasvim mehaničkog procesa koji bi obavljala neka mašina.

Turingov učenik Robin Gandy za svoja i istraživanja svog učitelja inspiraciju je nalazio u riječima engleskog matematičara Charlesa Babbagea. Naime, izumitelj diferencijalne mašine, kako ga Gandy citira u svom radu "The Confluence of Ideas in 1936"[6], navodi da cijeli razvoj i operacije analize sada mogu obavljati mašine. Zapravo, i Gandy i Touring i Babbage govorili su o filozofiji uma, odnosno propitivanju naravi mentalnih fenomena i njihovoj vezi s mozgom[7].

U oblasti istraživanja vještačke inteligencije, a kao nasljednik gore spomenutih stručnjaka iz oblasti matematike, ističe se Marvin Minsky. Minsky čak tvrdi da su i emocije strukture u našem mozgu koje je potrebno razumjeti

6 Gandy, Robin, "The Confluence of Ideas in 1936", u: Herken, Rolf, *The Universal Turing Machine—A Half-Century Survey.* Springer Verlag, 1995, str. 51

7 Čirić Josip, „Filozofija uma, filozofija psihologije", http://personal.unizd.hr/~jciric/tekst/fil_um.pdf, Zadar, 2005. [datum pristupa: 30.12.2009]

kao takve, naučiti kako nastaju te ih po potrebi znati i eliminirati. Minsky ljudski mozak analizira kao slagalicu, kao posložene strukture i podstrukture koje funkcioniraju na sasvim ustrojen način, te Minsky zaista vjeruje da mašina može obavljati sve što i čovjek.

Nasreću (ili nanesreću), ovaj je naučnik još uvijek zainteresiran za stvaranje mašine koja će razmišljati na isti način kao i čovjek. Naime, termini koji su korišteni u psihologiji trebaju biti zamijenjeni novim jer svaki termin ima drugačiji status kod Minskog nakon razvoja kompjuterske tehnologije. Samo „svijest“ , navodi on, jeste opet vrhovni model apstraktne misli. I sama informatika razvila se iz potrebe da se opiše i strukturalno predstavi način na koji se misli, put koji se mora prijeći u sinapsama nerava za prepoznavanje određenih oblika, shema i sl. Minsky i njegov tim svjesni su ograničenja u shvatanju kako naš mozak zaista funkcionira, te ovo smatra nečim čega se trebamo stidjeti.

Nešto ranije, i psiholozi (Sigmund Freud, Konrad Lorez, Nikolaas Tinbergen i Jean Piaget) također su bili zainteresirani za stvaranje i opisivanje mentalne arhitekture. Zatim se ovaj interes obnavlja u oblasti neurologije, a svi pokušaji da se ljudski um mehanizira ili predstavi automatom, mašinom i sl. potpadaju pod oblast kibernetike, koja se nešto sporije razvijala zbog pokušaja da se obore ili potvrde određene matematičke teoreme, te se informatika razvija kao posebna disciplina, a posebno mjesto zauzeo je spoj informatike i jezika.

Naime, lingvisti i matematičari-informatičari pokušali su istražiti postojanje univerzalne gramatike. U svojim pokušajima da razumiju dubinsku strukturu svakog jezika ovi stručnjaci i danas razvijaju i poboljšavaju prevodilačke softvere za potrebe brzog razumijevanja teksta. Iz tog razloga prvo je bilo potrebno razumjeti šta je karakteristično za određeni jezik te načiniti nomenklaturu različitih gramatika.

Vještina korištenja kompjuterski potpomognutog prevođenja (CAT/MT), osim što je važna za nauku, također ima veoma bitno mjesto na polju metafizike i metajezika. Pokušaj da se utvrdi i probije kod metajezika te automatizira misao u kombinaciji s dostupnim tehnologijama i razvijanju novih je rezultirao time da se na području Velike Britanije i Japana danas nalaze kompanije koje redovno koriste CAT.

Mnogi prevodioci ili lingvisti nisu upoznati s prednostima CAT-a, i tvrde da nijedna mašina ne može prevesti književno djelo. Književnim prevođenjem, kažu zagovornici kompjuterski potpomognutog prevođenja, ionako se bavi samo nekolicina, dok su uštede na vremenu i sredstvima onih koji se duže

vremena bave prevođenjem uz pomoć softverskih platformi veoma značajne, a naročito ako se osvrnemo na činjenicu da program METEO prevodi približno 45.000 vremenskih prognoza svaki dan i da je auto kompanija Perkins Engines znala uštedjeti oko 4.000 funti na priručnicima za upotrebu motora koristeći verziju WEIDNER programa.[8]

Kao što je i ranije spomenuto, sam autor teksta koji se prevodi treba da ograničiti vrste fraza koje koristi kako bi se broj ustaljenih fraza mogao unijeti u softversku memoriju. Zapravo, posao je svakog prevodioca da ponovo pregleda jednom grubo prevedeni tekst (raw translation) kako bi u drugoj fazi mogao proizvesti precizniji prijevod. Vrijeme koje je potrebno uložiti za dotjerivanje grubo prevednog teksta jeste ono vrijeme u kojem prevodilac uči kako da koristi spomenute alate, odnosno kako da shvati kako ispraviti grešku i gdje će se određena greška javiti u određenom jezičkom paru.

Iako govorimo o prevodiocu u jednini, za korištenje CAT-a od izuzetnog, ako ne i presudnog značaja jeste istaći da CAT nije najbolje rješenje za jednog prevodioca, već za prevodilačke timove koji godinama unose analizirani korpus određenog registra, te sve nove prijevode porede s ranije unesenim prijevodima segmenata (EBMT – Example Based Machine Translation).

Zaključak

CAT i MT jesu platforme koja funkcioniraju onda kada se koriste do maksimuma, odnosno kada program koristi više prevodilaca jedne veće prevodilačke agencije ili neke kompanije koji su automatski u stanju u memoriju ubacivati nove uneske, u okruženju u kojem se tekstovi mogu prilagoditi radnoj plohi, tj. u onim okruženjima u kojima su timovi ljudi obučeni da tekst koji dobiju na prijevod budu u stanju preoblikovati i ugnijezditi u radnu plohu u kojoj se već nalaze prethodno ubačeni unesci i jednom zadana, fiksirana terminologija određene struke (iz razloga što bi jedan prevodilac potrošio mnogo vremena za ažuriranje softvera ili ubacivanje novih unesaka u radnu memoriju). Većina prevodilačkih timova koji koriste ovaj metod u prevođenju vrijedno radi na analizi različitih jezičkih parova i korpusa duži niz godina[9], a do rezultata se dolazi sporo iz razloga što još uvijek postoje problemi koji nisu riješeni, istraživanje je jako skupo, a potrebno je naći i adekvatne kadrove. Danas se ovakvim istraživanjima bave Pustejovsky i Bergler (1992), Bougaraev i

8 Douglas, Arnold (et al.), str. 7

9 Allen, Jeffrey, Hogan, Christopher, ''Expanding Lexical Coverage of Parallel Corpora for the EBMT Approach'', Language Technologies Institute, Carnegie Mellon University, Pittsburgh, PA 15213 USA, str. 1-8

Briscoe (1989), Evens (1988) te Pollard i Sag (1987), kao i mnogi istraživači u regiji[10], te se iz tog razloga potrebno i u našoj prevodilačkoj zajednici aktivno uključiti u savremene trendove prevođenja korištenjem CAT i MT platformi.

IZVORI

Allen, Jeff, ''Postediting: an integrated part of a translation software program'', str. 7-8, u: Language International Magazine, April, 2001

Allen, Jeffrey, Hogan, Christopher, ''Expanding Lexical Coverage of Parallel Corpora for the EBMT Approach'', Language Technologies Institute, Carnegie Mellon University, Pittsburgh, PA 15213 USA, 1996

Bougaraev, B, i Briscoe, E, *Computational Lexicography for Natural Language Processing*, Longman, London, 1989

Douglas, Arnold (et al.), *Machine Translation, An Introductory Guide*, Blackwell Ltd, 1994

Evens, M,W, ed, *Relational Models of the Lexicon: Representing Knowledge in Semantic Networks,* Cambridge University Press, Cambridge, 1988

Gandy, Robin, "The Confluence of Ideas in 1936", u: Herken, Rolf, *The Universal Turing Machine—A Half-Century Survey.* Springer Verlag, 1995

Levelt, W, J, M, *An introduction to the theory of formal languages and automata*, John Benjamins B.V., 2008

Pollard, Carl i Sag, Ivan, *Information Based Syntax and Semantics*, volume:1, Fundamentals of CSLI Lecture Notes, 13, Chicago University Press, Chicago, 1987.

Popović, Maja, Jovičić, Slobodan, Šarić Zoran, ''Statistical Machine Translation of Serbian-English'', SPECOM 2004, 9th Conference, Speech and Computer, St. Petersburg, Russia, Sep 20-22, 2004

Pustejovsky, J. i S. Bergler, ed, *Lexical Semantics and Knowledge Representation*, Springer-Verlag, Berlin, 1992

INTERNET IZVORI

Čirić, Josip, „Filozofija uma, filozofija psihologije", http://personal.unizd.hr/~jciric/tekst/fil_um.pdf, Zadar, 2005. [datum pristupa: 30.12.2009]

„Alan Turing", http://alas.matf.bg.ac.yu/~mr02012/turing.html, [datum pristupa: 30.12.2009]

10 Popović, Maja, Jovičić, Slobodan, Šarić Zoran, ''Statistical Machine Translation of Serbian-English'', SPECOM 2004, 9th Conference, Speech and Computer, St. Petersburg, Russia, Sep 20-22, 2004.

Amina HADŽIBEGIĆ-BICCIATO

POSTMETODSKO DOBA ILI EKLEKTICIZAM U NASTAVI STRANOG JEZIKA

1. O PROMJENAMA U SUVREMENOM PODUČAVANJU STRANIH JEZIKA

U drugoj polovici XX stoljeća u nastavi stranih jezika u svijetu i kod nas dešavaju se krupne promjene uvjetovane novim saznanjima u psihologiji, u teorijama učenja i podučavanja i lingvističkim teorijama i drugačije postavljenim ciljevima nastave s obzirom na globalizaciju svijeta, potrebe ujedinjene Evrope i na primjenu novih tehnologija u procesima podučavanja. Svi ti bitni faktori uzrokovali su brojne i različite pristupe i na njima zasnovana metodička rješenja u procesima učenja i podučavanja.

Moderni metodičari predlažu da razmišljamo o učenicima uvijek na pozitivan način: šta su zaista sposobni uraditi na ciljnom jeziku. Razmišljanje o učenju jezika, koje kao pojam pokriva kompleksan dijapazon mentalnog ponašanja, vezano je za proces koji se odvija u toku učenja jezika na taj način da učenici razmisle o činjenicama vezanim za jezik koji uče, o načinima na koje žele njime ovladati i procesima koji učestvuju u njegovoj upotrebi.

Može se razmišljati prije upuštanja u neku od aktivnosti čiji je cilj učenje ili u neki od komunikativnih zadataka (planiranje), tokom neke aktivnosti ili zadatka (odvijanje) i nakon izvršenih zadataka ili aktivnosti (vrednovanje). Organiziranje rada u parovima ili grupama ima suštinsku ulogu u razvijanju sposobnosti razmišljanja kod učenika jer oni tada međusobno razmjenjuju misli i ideje koje sami ne bi mogli razmotriti. Također, nedostatak motiviranosti učenika vjerovatno je najčešće spominjani problem u nastavi jezika.

Izazov je da se s učenikom podijeli odgovornost organiziranja nastave i domena interesiranja. Stoga aktivan pristup može imati jednu od ključnih uloga u učenju i upotrebi jezika jer ojačava spregu između razmišljanja, motivacije i sposobnosti učenja kako se uči. Malo je vjerovatno da će učenje biti efikasno ukoliko odgovornost i inicijativa počivaju isključivo na nastavniku i, također, ako se izgube iz vida komunikativni ciljevi.

Bitan pomak ogleda se i u tome što je koncepcijom modernih metoda učenik uvijek u centru pažnje i u stalnom promoviranju samostalnog učenja tokom cijelog života. Samovrednovanje znanja jedan je od nezaobilaznih rezultata produktivnog razmišljanja. Počev od 1970. godine, razna dokumenta koja su pratila nivo praga znanja odigrala su presudnu ulogu u preusmjeravanju nastave stranih jezika ka komunikativnim ciljevima. Istovremeno su podstakla razvoj novih teorijskih perspektiva o vrednovanju sposobnosti iz nekog stranog jezika. Logika nameće da ocjenjujemo učenike po istim kriterijima kojima definiramo njihove ciljeve učenja. To je ista ona logika koja podržava koncepciju skala, nivoa i deskriptora koje sadrži Zajednički evropski okvir za žive jezike (CEF).

2. Elementi u učenju stranih jezika

Kada se govori o elementima u učenju stranog jezika, važno je spomenuti postojanje jezičkog sredstva kojim se učenik služi: *interlanguage* (međujezik), koji pokazuje učenikovu unutrašnju stabilnost i određenu sistematičnost. Posmatran s gledišta procesa učenja i usvajanja jezika, taj se međujezik doživljava kao jedan dinamičan sistem kroz koji učenik prolazi kako bi dosegao željeni cilj. Faze kroz koje prolazi ne znače uvijek pomake nabolje, ali je veoma važno da učenik uoči razliku između faze iz koje je izišao i postojeće faze svog međujezika. Korištenje tog sredstva ovisi o učenikovoj ličnosti, kognitivnom razvoju, sposobnosti prikladnog korištenja komunikacijskih strategija i zainteresiranosti za temu razgovora. Riječ je, zapravo, o četiri veoma zahtjevne dužnosti koje učenik mora obaviti u toku korištenja stranim jezikom: pri primanju poruke učenik mora analizirati jezik, tj. uočiti niz zvučnih valova, podijeliti zvučni lanac u manje jedinice i tačno ih interpretirati; potom na razini proizvodnje učenik mora znati sastaviti manje jedinice u veće cjeline i uklopiti ih onda u veći situacijski kontekst. To je trenutak u kojem uspješnost komunikacije ovisi o učenikovoj sposobnosti korištenja prijašnjeg znanja i o uspješnoj upotrebi usvojenih strategija. Konačno, učenik mora znati uporediti svoju jezičku produkciju, tj. primijetiti netačne iskaze u svom jeziku.

Dinamika jezičkog razvoja podrazumijeva i faze fosilizacije i nazadovanja. Fosilizacija je primjetna kod proizvodnje iskaza i na neki način odražava stabilnost sistema. Obustavlja se razvoj nekih elemenata na jednoj jezičkoj razini (fonološkoj, morfosintaksičkoj ili leksičkoj), a razvijaju se drugi elementi na drugim razinama. Nazadovanje je kada učenik usljed različitih faktora (psiholoških, situacijskih, dužih vremenskih pauza u korištenju jezikom) više griješi i oklijeva u jezičkoj proizvodnji. Tada se često vraća u prethodni stadij

svog međujezika. Ovo govori u prilog tvrdnji da se jezik usvaja postupno i da se u pamćenje pohranjuje u slojevima.

Dob prvog susreta sa stranim jezikom utiče i na sposobnost usvajanja sintakse, vokabulara i sposobnosti razumijevanja slušanjem. Djeca do školskog uzrasta ne doživljavaju jezik kao sistem oblika i pravila, nego kao sredstvo kojim izražavaju značenje – njih ne zanima šta jezik jeste, već šta se njime može uraditi. Također je bitan i faktor akulturacije (učenikovo uklapanje u kulturu jezika koji uči), budući da su djeca do određene dobi vrlo elastična sa sociokulturološkog stanovišta, jer još nisu u potpunosti vezana uz svoju kulturu, i kroz ovaj proces zato prolaze brže i lakše i tako usvajaju drugi jezik.

Osim dobi, važni su i sljedeći elementi: spoznajni faktori – oni djeluju u samom djetetu i odnose se na strategije kojima ono rješava probleme, tj. upotrebljava pri učenju; afektivni faktori emocionalne reakcije; motivacija i talent za učenje. Učenici trebaju promjene aktivnosti koje će uzbuđivati i stimulirati njihovu znatiželju, žele biti uključeni u nove aktivnosti, a ne sjediti i slušati. Na ovaj način postiže se i motivacija (Harmer 2000). Najpribližnija kvalifikacija pojma talent za učenje stranog jezika jeste navođenje tri bitne jezičke sposobnosti: 1. prepoznavanje i pamćenje novih glasova; 2. osjetljivost za gramatiku jezika; i 3. uočavanje i identificiranje sličnosti i razlika među oblicima i značenjima.

Kontrastivnom analizom otkrilo se da je maternji jezik zapravo pomoć u usvajanju nepoznatog jezičkog koda. Tako se ranije korišteni izraz interferencija zamjenjuje izrazom transfer – prijenos znanja jednog jezika u drugi, koji nema negativne konotacije – može biti i pozitivan i negativan, a vjerojatno je upravo pozitivni transfer zaslužan da smo uopće u stanju naučiti drugi jezik. U slučaju negativnog transfera, međutim, može među jezicima doći do grešaka, ali i do strategije izbjegavanja struktura koje ne postoje u maternjem jeziku, iako je pravljenje grešaka splet mnogih faktora. Kontrastivna analiza zato će biti i u budućnosti od velikog značaja u rasvjetljavanju ovog problema, jer zadire i u psiholingvistiku i u sociolingvistiku. Upotreba maternjeg jezika samo je manifestacija općeg psihološkog procesa da se učenje olakšava oslanjanjem na prethodno znanje (Prebeg-Vilke 1991).

U knjizi *Standards for Foreign Language Learning* (Phillips 1996) spominje se *Five C's of foreign language learning* (pet C-ova u učenju stranog jezika), koji su povezani tako što kroz ***C**ommunication* (komunikaciju) u bilo kojem obliku (direktna, pismena, čitanje djela na originalnom jeziku) učenik spoznaje ***C**ulture* (kulturu) koja se koristi tim jezikom; u suštini niko ne može u cijelosti ni ovladati stranim jezikom dok se nije upoznao s kultorološkim

kontekstima, što opet stvara ***C**onnections* (povezivanje) sa svim jezičkim elementima koji su nedostupni monolingvalnim ljudima. Na kraju kroz ***C**omparisons* (uspoređivanje) razlika između maternjeg i jezika cilja učenik produbljuje znanje primarnog jezika i uviđa da postoje različita stanovišta i perspektive iz kojih ljudi gledaju na svijet. Svi ovi elementi zajedno omogućavaju učeniku da učestvuje u ***C**ommunities* (multilingvalnim zajednicama) u svojoj zemlji i izvan nje u različitim kontekstima i na kultorološki prihvatljive načine. Očito je da su ovi ciljevi, odnosno elementi, neodvojivi i veoma međusobno povezani i dokazuju bogatstvo utjelovljeno u fenomenu ljudskog jezika općenito.[1]

3. Suvremene metode podučavanja stranih jezika

Zajednički imenitelj mnogobrojnih modernih metoda jeste komunikacijski metod ili pristup, odnosno komunikacija na stranom jeziku kao osnovni cilj nastave stranih jezika. Učenik se smješta u situacije u kojima su poruke koje prima na novom jeziku lahko shvatljive, te u situacije koje ga čak potiču da i sam stvara poruke na novom jeziku. Ukratko, u pitanju je učenje govora kroz govor. Komunikacijska metodologija ima prednost što se može primijeniti u bilo kojoj dobi učenika.

Škole u kojima se nastava ostalih predmeta odvija na stranom jeziku, također, idealan su, ukoliko moguć, poticaj i sredina za savladavanje jezika. Učenik se obučava da zna kako, kada, šta i kome nešto reći za razliku od dosadašnjeg insistiranja na kako (gramatika) i šta (vokabular). Ove komponente i dalje ostaju krucijalne, ali je princip organizacije nastave faktor koji mijenja prijašnje stanje i uvodi sociolingvističke i kultorološke aspekte jezika u modernu nastavu. Ovako se osigurava i olakšava stvarna interakcija s drugima.

Mary Finocchiaro (Kitić 2007) insistira i na drugačijem profilu modernog učitelja stranog jezika i taj koncept izražava akronimom KASA (***K**nowledge* – znanje; ***A**wareness* – svjesnost; ***S**kills* – vještine; i ***A**ttitude* – stav). Sam učitelj cijelog se radnog vijeka razvija i uči da bi mogao učenike upoznati s konceptom i oznakom onog „drugog“ nekog i nečeg i uvodi to „drugo“ u ‘mali’ svijet (mlađih) učenika. U istoj se knjizi navode tvrdnje Jima Scrivenera o postojanju tri tipa učitelja stranog jezika: 1. objašnjavač (oslanja se uglavnom na objašnjavanje i predavanje kao način pružanja informacija učenicima), 2. uključivač (pokušava uključiti učenike da aktivno učestvuju u času nalazeći interesantne i odgovarajuće aktivnosti), i 3. omogućivač (stvara uvjete koji omogućavaju učenicima da uče sami i za sebe same).

1 Prijevod Amina Hadžibegić-Bicciato

Metodologija podučavanja stranih jezika se po Richardsu (Kitić 2007) može reducirati na sljedeće: 1. kao aktivnosti, zadaci i iskustva učenja koje koristi učitelj u toku procesa podučavanja i učenja i 2. kao prikaz prakse i procedura koje se koriste u podučavanju, te principa i uvjerenja koja stoje iza njih. Na neki način, metodologija znači oboje: set aktivnosti u učionici stranog jezika kao i prikaz različitih praktičnih aktivnosti i procedura. Stoga je očigledno da su vještine i znanja koja metodologija inkorporira i složena i bogata.

Metod je sistem podučavanja jezika koji se zasniva bilo na nekoj određenoj teoriji jezika ili na nekoj određenoj teoriji učenja, ili obično na obje teorije. Ove teorije podupiru izbor određenog silabusa, materijala i aktivnosti u učionici. Ovaj izraz ne smijemo zamijeniti s metodologijom, koja je opći pojam za označavanje i opisivanje praktičnog rada u učionici, neovisno o određenom metodu koji koristi učitelj. Neki teoretičari prave razliku između metoda i pristupa. Pristup denotira šire opće teoretske orijentacije, dok je metod samo jedan način na koji je pristup realiziran u praksi. Suvremeno doba prihvaća da je učenje jezika odviše složen proces da bi ijedan metod mogao dati sve odgovore i upute. U ishodu se desio pomak u stavovima lingvista i počeo se favorizirati eklekticizam i tzv. krojenje, ili prilagođavanje koje svaki učitelj treba napraviti u skladu s potrebama određene grupe učenika. U praksi, međutim, većina učitelja jezika voli koristiti isti metod kojim su oni podučavani, uz dodatak aktivnosti koje preporučuju suvremeni materijali (Thornbury 2006).

Hijerarhijski poredano **pristup** jeste bazična nastavna filozofija; **metodologija** je shodno tome sljedeći pojam, a potom **metod(a)** kao nastavna strategija i sistematičan plan, kome je cilj ostvarenje nekog nastavnog zadatka u fazama i, naravno, **tehnike.** Metod podrazumijeva prezentiranje gradiva, uvježbavanje upotrebe tog gradiva (tj. izgrađivanje potrebnih vještina), provjera stepena usvojenosti objašnjenog i uvježbanog gradiva i primjena naučenog u praksi. Komuniciranje podrazumijeva izgrađivanje više različitih vještina kod učenika, a one se izgrađuju tokom cijelog nastavnog procesa, ne samo u jednoj njegovoj fazi.

Ciljevi metode (Dankić 2006) ostvaruju se u nastavnom procesu, i to određenom interakcijom između učitelja, učenika i nastavnog gradiva. Često su početni pokazatelji razlika među metodama upravo vrste aktivnosti koje zagovaraju. Isti autor navodi nekoliko suvremenih metoda, kako slijedi:

- TPR metoda ili odgovor pokretima tijela: pristup podučavanja stranog jezika koji usmjerava to učenje na desnu polutku mozga koja kontrolira emocije, kreativnost i maštu. Učenje je „zamaskirano“ u igru u kojoj će dijete učestvovati i pokretima i jezičkim izrazom.

Preporučuje se za rad s djecom ili odraslima koji nisu inhibirani kad je riječ o kretanju po učionici.

- CLT-metoda ili komunikacijsko podučavanje jezika: učenik se obučava za uspješnu komunikaciju na stranom jeziku učeći i jezik i kulturu. Stavlja naglasak na interakciju koja je i sredstvo i glavni cilj učenja jezika. U kombinaciji s eklekticizmom predstavlja najsuvremeniju smjernicu u nastavi stranih jezika kod nas i u svijetu.
- The Silent Way, ili negovorna metoda: metoda po Gattegnu gdje učenici govore mnogo više od učitelja. Jezik je, po autoru, samo zamjena za iskustvo, a iskustvo daje značenje jeziku. Osnovna jezička jedinica koja se podučava jest rečenica, a gramatička pravila svladavaju se induktivno. Odsustvo govora omogućuje učenicima učenje, jer oni u tišini usmjeravaju svoju pažnju na zadatak.
- CLL ili metoda učenja jezika u zajedništvu: preslikava se odnos između terapeuta savjetnika i klijenta na odnos učitelja i učenika. Metoda polazi od stanovišta da je jezik društveni proces u čijem su središtu sudionici koji međusobno komuniciraju.
- (De)sugestopedska metoda: bugarski psiholog Lozanov osmislio je ovu metodu koja koristi umnu opuštenost kojom se postiže cjelovito pamćenje jezičkog gradiva. Muzika (npr. barokna) sastavni je dio metode. Stavlja se naglasak na riječi, a ne toliko na kontekst njihova javljanja. Učenici su izloženi cjelovitom tekstu kako bi se bolje osposobili za komuniciranje.
- MI-teorija/metoda ili teorija/metoda mnogostruke inteligencije – tvorac je Howard Gardner, koji tvrdi da svi posjedujemo sve oblike inteligencije i da se oni mogu poboljšati vježbanjem. Nastava stranog jezika treba iskoristiti sve umne i duševne potencijale učenika jer je formula suvremenog podučavanja da ono znači poticanje mnogostrukih inteligencija.
- CBI/CLIL ili nastava jezika uz podučavanje sadržaja – uz jezik se podučavaju i novi sadržaji vezani za druge nastavne predmete, tako da je učenje jezika usputni proces. Osnovno načelo jeste da osobe uspješnije uče strani jezik kada koriste jezik kao sredstvo usvajanja novih informacija nego kada uče jezik koji je sam sebi cilj.
- CL-metoda ili metoda suradničkog učenja – cilj je razviti sposobnost saradnje i zajedničkog učenja. Ova metoda promatra jezik kao prirodni fenomen, jer sva zdrava djeca u zdravom okruženju nauče govoriti. Teorijska polazišta nalaze se u radovima Vigotskog i Pijažea.

- TBI/TBLL ili podučavanje jezika utemeljeno na zadaćama – naglašava komunikaciju kao primarni cilj podučavanja stranog jezika. Temelji se na zadaći kao osnovnoj jedinici za planiranje i organizaciju nastave jezika. Naglasak je na procesu, a ne na krajnjem proizvodu. Zadaća je aktivnost koja se vrši upotrebom jezika, a središte tih zadaća jest njihovo značenje u stvarnoj upotrebi.
- CALL ili kompjuterski potpomognuto učenje jezika – učenici na ovaj način ovladavaju i kompjuterom i engleskim jezikom, a u pitanju je didaktički materijal koji ima kontrolu greške, te se time smanjuje intervencija učitelja. Gramatika je predstavljena u kontekstu situacije, uče se prozodijski elementi jezika, a ovaj medij jednako razvija sve jezičke vještine. CALL predstavlja najviši oblik programirane nastave. Poučavanje prerasta u učenje, a ono u samoučenje, što zajedno stvara široke mogućnosti za samoobrazovanje i permanentno obrazovanje. CALL je doveo do CMC-metode ili komunikacije uz pomoć kompjutera – umreženi kompjuteri omogućavaju interakciju učitelj-učenik ili učenik-učenik. Tu je bitan i internet kao sredstvo za učenje jezika i od strane učitelja i učenika u cilju dobijanja informacija, pristupa korpori, rječnicima, gramatikama, a sve u svrhu ispunjavanja ili kreiranja zadataka.

4. Eklekticizam

Eklekticizam ili krojenje, **kombiniranje** metoda prvo se susreće kod H. Sweeta, koji tvrdi da „dobra metoda mora biti prije svega sveobuhvatna i eklektična.“(Tanović 2007: 40). To znači da se svi jezički elementi moraju podučavati, a da se ne smije robovati nijednom metodu. U ovom metodu poklanja se velika pažnja vježbama na fonološkom nivou i insistira na ritmu i intonaciji. Ide se po principu cjelina-dio-cjelina. Uspješno rješavanje leži u kontrastivnoj analizi dva jezika na svim nivoima, ali objašnjenja ne smiju biti ni prečesta ni opširna, niti smiju postati svrha i svakodnevna praksa. Upotreba novih riječi vrši se kroz vježbanja tipa: pitanja i odgovori, dopune, supstitucije, transformacije, prepričavanje od strane učenika ili ponekad prevođenje. Na ovaj način učenici uče kako se ciljne riječi upotrebljavaju u datim kontekstima. Leksika, izgovor i učenje gramatičkih struktura, dakle, međusobno se prožimaju. Vježbe čitanja i pisanja uvode se u nastavu znatno ranije u kombiniranom metodu nego u ostalima jer se vjeruje da uvođenje čitanja i pisanja smanjuje efekte i domete zaboravljanja. Ovaj metod preporučuje redovnu, čestu upotrebu

i auditivnih i vizuelnih nastavnih sredstava, zavisno od konkretnih uslova i mogućnosti u kojima se nastava održava (Tanović 2007).

Zahtjevi eklektičkog metoda jesu ostvarivi, ne sputavaju nastavnika, ne diktiraju šta i kako treba da radi bez obzira na uvjete; nastavnici mogu primjenjivati izuzetno veliki broj postupaka i tehnika rada zastupljenih u različitim metodama u svrhu postizanja i kratkoročnih i dugoročnih ciljeva. Taj metod omogućava im da, nesputani terminološkom zbrkom, konkretno procijene šta je u datim okolnostima korisno i ostvarivo s obzirom na cilj jednog časa ili niza časova ili nastave kao cjeline, na uzrast učenika i fazu učenja. Omogućuje se nesvjesno učenje, koje je i djelotvornije i dugotrajnije, jer osposobljava učenika da spontano producira i koristi strani jezik. Uključivanje učenika u nastavu kroz zadatke i aktivnosti, balansiran dodatak kontrolirane prezentacije jezičkog gradiva i prakse, razumljiv *input* – sve su ovo smjernice za rad u modernoj interaktivnoj jezičkoj učionici.

Scott Thornbury (2006:131) kaže sljedeće u prilog tvrdnji da bi se trebalo odlučiti za eklektički metod:

> *Danas se skoro isključivo koristi samo izraz pristup, dok je izraz metod napušten i postao je opcija koju niko ne preferira. Ovo se desilo zbog utemeljenih tvrdnji da su metode previše preskriptivne i neosjetljive na lokalne kontekstualne faktore. Danas je prihvaćeno kao utemeljeno stanovište da je učenje jezika mnogo složeniji proces da bi ga bilo koji pojedinačan metod mogao poduprijeti i ispuniti sve zahtjeve. Stoga, desila se promjena u stavu sviju uključenih i počeo se favorizirati eklekticizam kao i prilagođavanje pristupa podučavanja svakoj određenoj situaciji, jedinstvenim potrebama učenika – ono što se ponekad naziva postmetodskom pedagogijom.*[2]

Postmetodsko doba želi poručiti da su metode iza nas, ali se njihove teorijske i praktične postavke trebaju iskoristiti na način koji najbolje odgovara svakom pojedinom nastavniku i grupi učenika. Noam Chomski kaže da 99% uspjeha u podučavanju leži u nastavnikovom uspješnom buđenju želje i zanimanja za učenje stranoga jezika kod učenika, a samo 1% u metodama koje koristimo (Dankić 2006: 121).

2 Prijevod A.H. Bicciato

5. Zaključak

Opći cilj nastave stranih jezika jeste razvijati kod učenika sposobnost da se služe stranim jezikom u spoznajnoj i komunikacijskoj jezičkoj funkciji, što znači da će razviti vještine označavanja različitih manifestacija života sredstvima stranog jezika i tako stečene spoznaje akumulirati u pamćenju. Obrazovni jezički ciljevi mogu biti različiti s obzirom na razvoj umijeća različitih govornih vještina i navika, s obzirom na dubinu jezičke spoznaje, suodnos različitih jezičkih aspekata, kao i ovisnosti od izbora i obrade različitih izvanjezičkih materijala. Shodno ovome, nastava jezika može imati različito trajanje, opseg gradiva, sadržaj kao i različite nastavne metode. Naročito bitno u svakom slučaju jeste da nastavnik razvija odnos poštovanja i ljubavi prema jeziku i zemlji jezika cilja, upoznaje učenike sa životom i kulturnim dostignućima i obilježjima te zemlje kako bi pobudio motivaciju za učenje tog stranog jezika.

Suvremena nastava stranih jezika koncentrira se na govor, govornu aktivnost, govorni proces, govornu kompetenciju. Ističe se imitacija kao jedan od osnovnih načina učenja govornih modela i obrazaca. Situacija i situaciono učenje postaju jedan od bitnih faktora u razvijanju govornih sposobnosti. Također, suvremeni pristupi sve se više oslanjaju i na psihološka saznanja kako bi se pronašla bolja i djelotvornija rješenja u realizaciji nastavnog procesa. Nastoji se da učenik postane subjekt u nastavi, a u nastavi se pri učenju jezika uzimaju u obzir svi jezički i vanjezički elementi koji omogućavaju funkcioniranje jezika kao sustava. Taj sustav ne funkcionira sam po sebi, već je uvijek dio i element stvarnosti, te je osnovni predmet nastave stranog jezika stvarnost i život čovjeka i sredstvo spoznaje stvarnosti – (strani) jezik.

Tematski materijal nastoji se prezentirati u novim situacijama u kojima će učenicima već poznati predmeti biti različito raspoređeni, tako da nova percepcija pruža sve karakteristike nove spoznaje. Vježbama se stvaraju govorne navike i vještine. Učenik koji ima razvijenu vještinu da se slobodno izražava o nekoj temi, istu misao o istim elementima stvarnosti može lahko, tečno, potpuno oblikovano izraziti sredstvima drugog jezika. To je komunikacijska kompetentnost. Postiže se ravnomjernim učenjem sve tri jezičke osnovne funkcije: spoznajne, komunikacijske (referencijalne i informacijske) i akumulacijske (naučeno ostaje zapamćeno). Ovo je zadatak nastave stranih jezika od prvih sati učenja sve do najvišeg stupnja učenja.

U cilju postizanja ovog cilja došlo je do promjena u shvatanjima metodičara, i rezultat je toga službeno napuštanje metoda, tj. novonastalo doba postmetodske pedagogije. Metode ili suviše propisuju ili su primjenjive u radu

samo s jednom dobnom skupinom ili se ne mogu u cijelosti empirijski provjeriti. Ključ je uspješnog podučavanja u uspješno postavljenom pristupu podučavanju: praktično ostvariv u učionici, aktivnosti prilagođene potrebama svake posebne grupe učenika, smanjivanje stresa u učionici, izgradnja samopouzdanja učenika i ohrabrivanje sviju da sudjeluju u nastavi, razvijanje vlastite motivacije, promoviranje suradnje među učenicima, ohrabrivanje učenika da koriste desnu polutku mozga za učenje (kreativnost) koristeći ciljane aktivnosti za njeno aktiviranje. Učenje postaje poticaj na kognitivno organiziranje sadržaja, a znanje predstavlja međusobno povezani sistem sadržaja da bi učenje bilo uspješno.

Eklektičkom praksom, kombiniranjem modernih interdisciplinarnih integrativnih metoda, učenici se pripremaju za psihološko, lingvističko i kultorološko sazrijevanje kako bi bili sposobni za integriranje svog znanja i svako daljnje obrazovanje.

LITERATURA

Dankić, Izabela (2006), *Suvremene metode poučavanja stranih jezika,* Sveučilište Mostar, Mostar

Djigunović-Mihaljević, Jelena (2002), *Strah od stranoga jezika,* Ljevak, Zagreb

Harmer, Jeremy (2000), *The Practice of ELT,* Longman, New York

Kitić, Slobodanka (2003), *An Introduction to Methodology of ELT,* Faculty of Philosophy, Niš

Phillips, K. June (1996), *Standards for FLL: Preparing for the 21st Century,* Allen Press Inc.

Tanović, Mustafa (2007), *Sistem vježbi u nastavi stranih jezika,* Svjetlost, Sarajevo

Thornbury, Scott (2006), *An A-Z of ELT,* Macmillan, Oxford

Hurija IMAMOVIĆ

Bosanska leksikografija kroz historiju: Kratak pregled

Uvod

Ovaj prilog bavi se historijom bosanske leksikografije. Pod pojmom bosanska leksikografija podrazumijevamo sastavljanje rječnika bosanskoga jezika, kritiku tih rječnika i proučavanje povijesti leksikografije bosanskoga jezika.

Cilj je priloga predstaviti historijski razvoj bosanske leksikografije od njenih početaka do danas kroz pojedine faze razvoja bosanskoga književnog (pisanog) jezika. Prvi poznati bosanski leksikografski radovi potječu iz turskog perioda. Prolazeći kroz različite faze razvoja bosanskoga pisanog jezika bosanska leksikografija prilagođavala se vremenu i društvenim potrebama, da bi se danas razvila u respektabilnu lingvističku disciplinu koja je odigrala značajnu ulogu u standardizaciji bosanskoga jezika.

Bosanska leksikografija u doba srednjovjekovne Bosne (od XI do kraja XV stoljeća)

Prvi pisani spomenici na bosansko-humskom tlu potječu s kraja X ili početka XI stoljeća. Prapočecima bosanske leksikogrfaije mogli bismo smatrati usputne zabilješke i objašnjenja nepoznatih riječi koje su prepisivači crkvenih knjiga bilježili na marginama.[1] Do sada nisu vršena ozbiljnija istraživanja o leksikografskim poduhvatima u ovome periodu.

Bosanska leksikografija u tursko doba (1463–1878)

Za turski period vežu se prvi leksikografski radovi u bosanskom jeziku.

Radi potreba osmanskog obrazovnog sistema u Bosni u 16. stoljeću javljaju se prvi pedagoško-didaktički rječnici. Razvijena leksikografija i

1 Leksikografija (grč. *lexikon* knjiga, riječi i *graphein* pisati) jeste umijeće sastavljanja i pisanja rječnika. Obuhvata teoretske probleme sastavljanja rječnika, kritiku rječnika i proučavanje povijesti rječnika.

gramatika u nauci islamsko-orijentalnog kruga podstakle su i razvoj leksikografije u Bosanskom ejaletu.

U periodu osmanske uprave u Bosni susrećemo se s velikim brojem rječnika. Poetizirana leksikografija počinje od 16. i traje do 19. stoljeća. Uporedo se razvija i terminološka konceptualna leksikografija i svojevrsni komentari (šerhovi) i terminoloških i poetiziranih rječnika. (Kadrić 2008: 213-214).

Iako u nekim od tih rječnika bosanski nije ni izvorišni ni odredišni jezik, s obzirom na to da su se njihovi sastavljači potpisivali kao "Bosnevi" i da su ljudi iz našega podneblja, možemo ih smatrati svojom kulturnom baštinom.

Bogato leksikografsko umijeće omogućilo je i nastanak rječnika u kojima je izvorišni ili odredišni jezik bosanski. Taj dio rječničkog korpusa svrstava se u alhamijado literaturu. Preteča im je bio *Makbuli-arif* ili *Potur-Šahidija* Muhameda Hevaija Uskufija iz 1631. Najveći je broj tursko-bosanskih, ali ima i arapsko-bosanskih, perzijsko-bosanskih, arapsko-tursko-bosanskih, pa čak i arapsko-tursko-perzijsko-bosanskih. Pisani su kao samostalna djela ili kao dodaci gramatikama ili zbirkama – tzv. aneksni gramatički rječnici (Kadrić 2010). Po obimu su to mali rječnici pisani jednostavnim leksikografskim postupcima. U svim rukopisnim tursko-bosanskim rječnicima koji se čuvaju u Gazi Husrev-begovoj biblioteci navodi se riječ za riječ, i to najprije na turskom jeziku, a onda njen prijevod na bosanski (Filan 2003: 9).

U nauci se ističe da je *Potur-Šahidija* prvi bosanski rječnik uopće i prvi tursko-bosanski rječnik u stihovima (Korkut 1942: 372, Nametak 1968: 231, Huković – Kasumović – Smajlović 1990: 77). I sam Hevai navodi da je njegov rječnik prva knjiga na bosanskom jeziku, ne pokazujući da zna da je Matija Divković već objavio svoj *Nauk krstjanski* 1616. godine. Autograf djela nije pronađen.

O Hevaijevom rječniku mnogo se pisalo. Spomen o njemu nalazimo već u *Seyahatnami* turskog putopisca Evlije Čelebije 1660. godine, a od evropskih pisaca prvi ga spominje A. Giljferding 1858. Prvi se njime naučno bavio pruski konzul u Sarajevu Otto Blau. Njegova studija sadrži dodatak *Abdusselam,* koji je zapravo popis leksike prikupljene "Nach Sarajevoer Handschriften" (Blau 1868: 175-314).

Korkut ističe Uskufijev značaj, jer „je bio sasvim samostalan u radu i dao nešto posve novo: rječnik" (Korkut 1942: 371).

Danko Šipka negativno se izjašnjava o vrijednosti prvih leksikografskih radova o bosanskom jeziku: "...radi se, prvo, o usamljenim pojavama, a potom i o nečemu što samo uslovno možemo nazvati rječnikom, pa se ne može govoriti o muslimanskom leksikografskom toku." (Šipka 1998: 155).

Kao i svaki pionirski poduhvat, i *Makbuli-arif*, bez obzira na svoja leksikografska dostignuća, ima posebno i značajno mjesto u bosanskoj leksikografiji. Brojni prijepisi toga rječnika, ali i njegovih dijelova u bilježnicama učenika medresa ističu njegovu pedagoško-didaktičku namjenu.

Zanimanje za taj rječnik imalo je ulogu i u daljem razvoju bosanske leksikografije. Alija Nametak u svojoj je knjizi *Rukopisni tursko-srpskohrvatski rječnici* predstavio leksičko blago iz nekoliko rukopisa *Potur-Šahidije*, a rukopisom njegove knjige poslužio se 1955. godine Abdulah Škaljić pri izradi prvog značajnog rječnika u doba savremene bosanske leksikografije *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku* (Nametak 1968: 380). To je bio početak rada na izdvajanju karakteristične leksike bosanskoga jezika. Taj rad kasnije će nastaviti Alija Isaković i Dževad Jahić. To je i razlog što je u bosanskoj leksikografiji najcjelovitije obrađena leksika orijentalnoga porijekla. Nemjerljiv je i njegov značaj za proces standardizacije bosanskoga jezika, s obzirom na sam naziv jezika koji je u njemu spomenut.

Tuzlak Ibrahim Edhem Berbić pisac je i ortograf, a Kadrić ga svrstava i u leksikografe zbog rječničkih priloga: *bosansko-turskog* i *tursko-bosanskog* u njegovoj dvojezičnoj gramatici *Turski bosanski učitelj*.

Kadrić ističe da je Berbić kao i Uskufi primjenjivao princip i onomasiološkog konceptualnog / tematskog redanja leksema u rječniku, ali i, za razliku od Uskufija, princip semasiološkog alfabetskog nizanja leksema i princip popisa leksema prema određenom morfološkom kriteriju korijena poredanih leksema. (Kadrić 2010)

Derviš M. Korkut u *Prilozima za orijentalnu filologiju* donosi prikaz "starinskog rukopisnog tursko-srpskohrvatskog rječnika" koji je pronašao u porodičnoj biblioteci Alihodžića u Biloj blizu Travnika uvezan u zbornik koji on naziva *Codex Alihodžić*. Korkut navodi da takav rječnik nije pronašao u kartoteci "kao rukopisni rječnici srpskohrvatsko-turski ili obrnuto" u Gazi Husrev-begovoj biblioteci. Rječnik nije pisan alfabetskim redom, nego je svrstan po materiji, "ali ni izdaleka ne onako pregledno i duhovito kao što je učinio Uskufija u svojoj *Potur Šahidiji*". (Korkut 1970: 148)

Među ostalim rukopisnim rječnicima koji se čuvaju u Gazi Husrev-begovoj biblioteci nalaze se tursko-bosanski[2], arapsko-bosanski[3], perzijsko-bosanski[4],

2 Signature R-6231, R-9206, R- 485, R-9839, R-7704, R-7791, R-7789, R-7744, R-7695, R- 6191, R- 6213, R-3248,Zbirka R-7715 (Popara 2000: 480-483). (Popara 2008: 333-336)

3 Signature R-8607, R-10207, R-9610 (Popara 2008: 307-310).

4 Signatura R.10100 (Popara 2008: 299).

arapsko-tursko-bosanski[5], tursko-bosansko-arapski[6], bosansko-arapsko-turski[7], bosansko-tursko-perzijsko-arapski[8] te arapsko-tursko-perzijsko-bosanski rječnici.[9]Sastavljači i prepisivači najčešće su anonimni. Prema imenima nekih koji su spomenuti pretpostavlja se da su to uglavnom bili učenici medresa i ulema.[10]

Bosanska leksikografija u austrougarskom periodu

U ovom periodu izdaju se prvi štampani rječnici bosanskoga jezika. Zemaljska vlada na latinici je izdala dva manja rječnika 1881. i 1895. godine.

U Predgovoru rječnika *TURCIZMI u Bosni. Jezikoslovno tumačenje odomaćenih riječi turskog, arapskog i perzijskog jezika. Za praktičnu upotrebu stranaca* iz 1881. godine anonimni sastavljač ističe da je namjena rječnika da "olakša saobraštaj izmedju Bošnjaka i stranaca".

Na temelju rječnika iz 1881. godine izašao je 1895. godine *TUMAČ turskim, arapskim i perzijskim riječima, koje narod u Bosni i Hercegovini upotrebljuje. Praktična knjižica za strance*. Ističu se i slični razlozi: "Pošto je dakle i ta knjižica sva raspačana, a amo sveudilj dolaze činovnici, trgovci i obrtnici, te ini stranci, kojima je poznavanje tih riječi potrebito i nužno, riješila se ova tiskara da sastavi novi rječnik tih stranih a ovdje udomaćenih riječi". (Tumač 1895: 4)

Pojava *Malog tursko-bosanskog rječnika* Ahmeda Kulendera značajna je jer se pod ovim naslovom javio u vrijeme kad je Kallayeva politika bosanske nacije i bosanskog jezika već doživjela poraz.[11] Ovo je mali rječnik po obimu, ali je primjetno da su leksikografski postupci složeniji negoli u tursko-bosanskim rukopisnim rječnicima iz osmanskoga perioda. Turske riječi napisane su arapskim pismom, slijedi transkripcija latinicom te objašnjenje na bosanskom jeziku također latinicom.

5 R-10009 (Popara 2008: 299).
6 R-10224 (Popara 2008: 337).
7 R-7797 (Popara 2000: 497).
8 R-1110-1111 (Popara 2000: 501).
9 R-2204. (Popara 2000: 375).
10 Među potpisanim sastavljačima nalazimo imena Husni-ef. Hadžihusejnovića-Muvekitovića, sina našeg poznatog historičara Saliha Sidki-efendije, Asim-ef. Sirće iz Sarajeva, Fejzullah-ef. Hadžibajrića, Zaima Dizdarevića, učenika Čačak medrese u Brčkom. I prepisivači su uglavnom anonimni, a od potpisanih javljaju se Halil b. Ahmad, 'Abdullah b. Sulayman iz Gračanice, Aziz, Muhammad b. Omar Pehlivan(ović) – Odbor IZ-e Vitez.
11 Uredbom Zemaljske vlade 1907. godine ukinut je naziv bosanski jezik i zamijenjen nazivom srpskohrvatski.

Zemaljska je vlada u Sarajevu 1913. godine izdala *Arapsko-srpskohrvatski rječnik za Izbor iz kitabu sireti Resulillahi* autora Šukrije Alagića. Štampan je uz čitanku kao olakšica učenicima za njeno kvalitetnije čitanje. (Omerdić 2007: 315)

Bosanska leksikografija u XX stoljeću (jugoslavensko doba)

U ovom periodu javlja se nekoliko rječnika pod nazivom srpskohrvatski, ali su vezani za bosanski prostor.

Rječnik *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku* orijentaliste Abdulaha Škaljića bavi se leksikom koja čini karakteristični sloj bosanskoga jezika. Sam autor navodi da je u istraživanju turcizama svoj rad proširio "i na književni jezik i na cijelo srpskohrvatsko jezično područje". (Škaljić 1989: 9)

1977. godine Ismet Smajlović objavljuje onomastikon *Muslimanska imena u Bosni i Hercegovini.*

Od dvojezičnih rječnika treba istaći *Arapsko-srpskohrvatski rječnik* Teufika Muftića 1984. godine, a od enciklopedijskih *Leksikon islama* Nerkeza Smailagića.

Najznačajniji istraživači starih rječnika bosanskoga jezika u tom periodu jesu Alija Nametak, Derviš M. Korkut, Ahmet Kasumović, Ismet Smajlović, Muhamed Huković i Muhamed Hadžijahić.

Bosanska leksikografija s kraja XX i s početka XXI stoljeća (savremeno doba)

U procesu normiranja jednog jezika sastavljanje rječnika od velikog je značaja i u fazi deskripcije i u fazi kodifikacije. Dževad Jahić ističe da je upravo leksika bosanskoga jezika obilježje po kojem se taj jezik u prvom redu i prepoznaje. Stoga se krajem XX i početkom XXI stoljeća izrada rječnika bosanskoga jezika javila kao jedan od glavnih zadataka nauke o bosanskom jeziku (Jahić 2 1990: 66-69).

Zahvaljujući i bosanskim leksikografima bosanski jezik je stekao punopravno članstvo u svjetskoj zajednici standardnih jezika. Za sam početak tog procesa značajna je pojava *Rječnika karakteristične leksike u bosanskome jeziku* Alije Isakovića (1992). *Pravopis bosanskoga jezika* Senahida Halilovića (1996) predstavljao je važan početni korak u standardizaciji bosanskoga jezika. Dževad Jahić izdaje *Školski rječnik bosanskoga jezika* (1999), a Institut za jezik u Sarajevu *Rječnik bosanskog jezika* (2007).

Dugoročni planovi u oblasti leksikografije zacrtani na Savjetovanju o bosanskom jeziku održanom u Bihaću 1998. godine ostvareni su 2010. godine objavljivanjem opisno-normativnog *Rječnika bosanskoga jezika* autora Senahida Halilovića, Ismaila Palića i Amele Šehović.[12] Objavljena su i dva od predviđenih deset tomova *Rječnika bosanskoga jezika* autora Dževada Jahića.

U posljednjem desetljeću bosanska leksikografija obogaćena je za veći broj dvojezičnih, jednojezičnih terminoloških i manji broj enciklopedijskih rječnika. Neki dvojezični rječnici doživjeli su nova izdanja, sada pod imenom bosanski, kao što je *Arapsko-bosanski rječnik* Teufika Muftića 1997. godine.

Od posebnih jednojezičkih rječnika značajno je spomenuti *Rječnik pravopisnih, obličkih i akcenatskih nedoumica u standardnome bosanskom jeziku* Refika Bulića (2009). U sastavu monografije *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik* autora Senahida Halilovića, Ilijasa Tanovića i Amele Šehović nalazi se rječnički prilog iz dva dijela na 107 stranica: *Rječnik leksema* i *Frazeološki rječnik*.

Od manjih leksikografskih poduhvata trebalo bi planirati izradu rječnika stranih riječi, rječnika germanizama, anglizama, dijalektoloških rječnika, onomastikona, etimološkog rječnika, rječnika frazeologizama.

Razvoj bosanske leksikografije potvrđuje činjenicu da je jezik društvena kategorija. U osmanskom periodu naši leksikografi pisali su rječnike jezika koji su bili dominantno u upotrebi u administraciji, nauci, književnosti, tj. arapskoga, turskoga i perzijskog. Savremena leksikografija bilježi i po nekoliko izdanja dvojezičnih rječnika bosanskoga i nekog od evropskih jezika. Zanimljivo je da nismo naišli ni na jedno izdanje rječnika rusko-bosanskoga jezika. Također, u osmanskom periodu, od terminoloških rječnika pisali su se rječnici iz teološke terminologije, dok se danas, kada Bosna i Hercegovina ima stručnjake u skoro svim naukama, bilježe i rječnici iz medicine, arhitekture, diplomatije i društvenih nauka.

U cilju pregleda razvoja savremene bosanske leksikografije u prilogu donosimo bibliografiju rječnika bosanskoga jezika.[13]

12 Na Simpoziju o bosanskome jeziku, koji je održan u Bihaću 1998. Godine, kratkoročno je planirana izrada *Gramatike bosanskoga jezika* i gramatike za srednju školu, te jednotomnog rječnika bosanskoga standardnog jezika. Kao dugoročni zadatak istaknuta je izrada *Gramatike bosanskoga jezika*, velikog *Rječnika bosanskoga jezika* i *Pravopisa bosanskoga jezika*.

13 Bibliografija je hronološka i popisna.

Prilog

Bibliografija rječnika bosanskoga jezika

1. Škaljić, Abdulah (1966), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo: Svjetlost
2. Smailović, Ismet (1977), *Muslimanska imena orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini*, II izdanje, Sarajevo: Institut za jezik i književnost
3. Šipka, Milan (1979), *Školski rječnik terminoloških višestrukosti*, Sarajevo: Institut za jezik i književnost
4. Muftić, Teufik (1984), *Arapsko-srpskohrvatski rječnik*, Sarajevo: Orijentalni institut
5. Kaleši, Hasan (1988), *Srpskohrvatsko-arapski rječnik* (*Bosnian-Arabic Dictionary*), Sarajevo: Starješinstvo islamske zajednice u BiH
6. Idrizović, Muris, Jesenković, Abdulah, Knor, Vladimir (1990), Rječnik stranih riječi, Bosna i Hercegovina: Drugari
7. Smailagić, Nerkez (1990), *Leksikon islama*, Sarajevo: Svjetlost
8. Isaković, Alija (1992). *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku* (*Dictionary of characteristic Words of the Bosnian language*), Sarajevo: Svjetlost
9. Isaković, Alija (1992), *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku* (*Dictionary of Specific Vocabulary in Bosnian*), Tuzla: Bosanska riječ
10. Isaković, Alija (1995), *Rječnik bosanskoga jezika* (*Dictionary of the Bosnian language*), četvrto, dopunjeno i ispravljeno izd., Sarajevo: Bosanska knjiga
11. Halilović, Senahid (1996), *Pravopis bosanskoga jezika,* Sarajevo: Preporod
12. Karaman, Nurko (1997), *Arapsko-bosanski rječnik za đake i studente* (*Arabic-Bosnian Dictionary*), Sarajevo: Bemust
13. Muftić, Teufik (1997), *Arapsko-bosanski rječnik,* Sarajevo: El-Kalem
14. Čampara, Ešref (1998), *Međunarodni rječnik arhitekture, građevinarstva i urbanizma: bosanski, hrvatski, srpski, francuski, engleski, njemački, ruski*, drugo izdanje, Sarajevo: Šahinpašić
15. Nikolić, Nenad (1998), *Poslovni rječnik*, Sarajevo: Rabic
16. Ostojić, Branko (1998), *Englesko-bosanski i bosansko-engleski rječnik*, 4. izd., Sarajevo: Svjetlost
17. Palić, Ismail (1998), *Slikovni rječnik za djecu: bosansko-englesko-njemački*, Sarajevo: Sejtarija
18. Vukić, Mario (1998), *Njemačko-bosanski i bosansko-njemački rječnik*, 7. izd., Sarajevo: Svjetlost

19. Čedić, Ibrahim (1999), *Školski rječnik lingvističkih termina u bosanskom jeziku*, Sarajevo: Institut za jezik
20. Dizdarević, Delila (1999), *Englesko-francusko-bosanski rječnik pojmova iz oblasti ljudskog prava*, Sarajevo: Helsinški komitet za ljudska prava
21. Halilović, Senahid (1999), *Pravopis bosanskoga jezika: Priručnik za škole*, Sarajevo: Dom štampe, Zenica
22. Jahić, Dževad (1999), *Školski rječnik bosanskog jezika,* Sarajevo: Ljiljan
23. Konjhodžić, Faruk (1999), *Rječnik medicinskih naziva u bosanskome jeziku,* Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH, Klinički centar Univerziteta u Sarajevu
24. Kulender, Ahmed (1999), *Mali tursko-bosanski rječnik*, Sarajevo: Bemust
25. Balta, Ivan (2000), *Latinsko-bosanski, bosansko-latinski rječnik* (*Latino-bosanicum, bosanico-latinum lexicon*)*,* Tuzla: Hamidović
26. Kasumović, Ahmet, Huseinbašić, Ćamil (2000), *Enciklopedijski rječnik odbrane Bosne i Hercegovine,* Sarajevo: Sejtarija
27. Kupusović, Tarik (2000), *Englesko-bosanski rječnik termina okolinskog inženjeringa*, Sarajevo: Institut za hidrotehniku Sarajevo
28. Marojević, Slavko (2000), *Njemačko-bosanski rječnik za osnovnu školu,* Sarajevo: Sarajevo Publishing
29. Hamzić, Mirzet (2001), *Književni termini – rječnik* (*Literary Terms – Dictionary*), Sarajevo: Sedam
30. *Nederlands-bosnisch / Bosnisch-nederlands wordenboek* (*Holandsko-bosanski / bosansko-holandski rječnik*) (2001), grupa autora, Tuzla: Bosanska riječ
31. Babić, Milica (2002), *Bosansko-engleski i englesko-bosanski rječnik*, Sarajevo: Bosna Leksika
32. Korajlić, Nedžad, Modly, Duško (2002), *Kriminalistički rječnik* (*Dictionary of Criminology*), Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje
33. Pašanbegović, Muhamed (2002), *Englesko-bosanski rječnik idioma i specifičnih izraza* (*An English-Bosnian Dictionary of Idioms and Specific Expressions*), Sarajevo: El- Kalem
34. Trhulj, Sead (2002), *Rječnik moje majke* (*prilog leksičkom blagu bosanskog jezika*) (*My mother's Dictionary*), Sarajevo: Alef
35. Mujezinović, Alija (2003), *Bosansko-turski, tursko-bosanski rječnik sa vodičem za razgovor* , Tuzla: Bosanska riječ
36. Saračević, Narcis (2003), *Rječnik sarajevskog žargona*, Zenica: Vrijeme
37. Smajlović, Ismet (2003), *Bosansko-turski rječnik,* Sarajevo: El-Kalem

38. Dovniković, Borivoj (2004), *Slikovni englesko-bosanski rječnik,* Sarajevo: Ljiljan
39. Hrasnica, Nada, Babić, Milka, Topić, Miroslava (2005), *Bosansko-engleski / englesko-bosanski pojmovnik za edukatore* (*Terminology for educators Bosnian-English Terminology for educators Bosnian-English*), Sarajevo: Connectum
40. Jerlagić, Edina (2006), *Bosansko-engleski glosar najčešće korištenih termina u oblasti telekomunikacija,* Sarajevo: DES
41. Pašanbegović, Muhamed (2006), *Idiomi u svakodnevnoj upotrebi* (*Idioms in Everyday Use*), Sarajevo: Connectum
42. Šarić, Muhidin (2006), *Iz majkine sehare,* Tuzla: Bosanska riječ
43. Vukić, Mario (2006), *Njemačko-bosanski i bosansko-njemački rječnik*, 7. izd., Sarajevo: Svjetlost
44. Ahmetović, Amir, Hasanović, Mersad (2007), *Rječnik pojmova iz sociologije, demokratije i ljudskih prava (za srednje škole)*, Tuzla: BMG, Bosanska medijska grupa
45. Čedić, Ibrahim (at al.) (2007), *Rječnik bosanskog jezika*, Sarajevo: Institut za jezik
46. Hajdarević, Muhamed (2007), *Enciklopedijski rječnik diplomatije i međunarodnih odnosa: englesko-francusko-bosanski* (*Encyclopedic Dictionary of Diplomacy and International Relations*), Sarajevo: Connectum
47. Hamzić, Mirzet (2007), *Školski rječnik književnih izraza*, Sarajevo: Dobra knjiga
48. Nametak, Fehim (2007), *Pojmovnik divanske i tesavvufske književnosti* (*The Glossary of Divan and Tasawwuf Literature*), Sarajevo: Orijentalni institut
49. Spahić, Mustafa, Hamzić, Mirzet (2007), *Društveno-etički pojmovnik*, Sarajevo: Bookline
50. Alagić, Mehmed (2008), *Leksikon muslimanskih imena*, Tuzla: Hamidović
51. Adžanel, Burim (2009), *Bosansko-albanski rječnik* (*Fjalorboshnjakisht – shqip*) Sarajevo: Albansko kulturno društvo Besa
52. Bulić, Refik (2009), *Rječnik pravopisnih, obličkih i akcenatskih nedoumica u standardnome bosanskom jeziku,* Tuzla: Bosanska riječ
53. Smailović, Ismet (2009), *Tursko-bosanski rječnik* (*Turkçe-bosnakça sözlük*), Tuzla: Bosanska riječ
54. Žujo, Valerijan (2009), *Leksikon Sarajeva,* Sarajevo: Mediapress
55. Halilović, Senahid, Palić, Ismail, Šehović, Amela (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Sarajevo: Filozofski fakultet

56. Jahić, Dževad (2010), *Rječnik bosanskoga jezika,* Sarajevo
57. Hamzić, Mirzet (2010), *Književni leksikon,* Sarajevo: Dobra knjiga
58. Moker, Mubina, Haverić, Dženita (2010), *Perzijsko-bosanski rječnik*, Sarajevo: Naučno-istraživaki institut Ibn Sina
59. Tahirović-Sijerčić, Hedina (2010), *Bosansko-romski i romsko-bosanski rječnik*, Sarajevo: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke

LITERATURA

Blau, Otto (1868), *Bosnicshturkische Sprachdenkmäler*, Lajpzig

Huković, Muhamed, Kasumović, Ahmet, Smailović, Ismet (1990), *Muhamed Hevai Uskufi*, 1. izd. Tuzla: Univerzal

Jahić 1 – Jahić, Dževad (1999), *Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora*, Sarajevo: Ljiljan

Jahić 2 – Jahić, Dževad (1999), *Školski rječnik bosanskog jezika*, Sarajevo: Ljiljan

Kadrić, Adnan (2008), „Prilog konceptualnoj leksikografiji u Bosni u osmanskom periodu (1463-1878)“, *Zbornik radova Pedagoškog fakulteta u Zenici*, godište 6, br. 6, Zenica: Pedagoški fakultet u Zenici, str. 213-227

Kadrić, Adnan (2010), „Od konceptualne poetizirane leksikografije do aneksnih gramatičkih rječnika: Dva tuzlanska leksikografa i pjesnika: Muhamed Hevai Uskufi i Ibrahim Edhem Berbić“, rad izložen na Međunarodnom naučnom skupu “Bosna i Hercegovina od dolaska Osmanlija do danas”, Tuzla, 9. i 10. juni 2010.

Korkut, M. Derviš (1942), *Makbûl-i Ârif (Potur-Šahidija) Üsküfi Bosnevija*, Glasnik hrvatskih zemaljskih muzeja, Sarajevo

Korkut, M. Derviš (1970), „Tursko-srpskohrvatski rječnik nepoznatog autora iz XVII stoljeća“, *Prilozi za orijentalnu filologiju, XVI-XVII.* Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 135-181.

Kulender, Ahmed (1912), *Mali tursko-bosanski rječnik*, Monastir: Međunarodna trgovačka štamparija

Nametak, Alija (1968), *Rukopisni tursko-srpskohrvatski rječnici*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti

Omerdić, Fatima (2007), „Bibliografija štampanih djela arapskim pismom bosansko-hercegovačkih autora u Gazi husrev-begovoj biblioteci“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knjiga XXV-XXVI, Sarajevo, 309-372.

Popara, Haso, Fajić, Zejnil (2000), *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Gazi Husrev-begova biblioteka, sv. 7, Sarajevo: El-Kalem

Popara, Haso (2008), *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Gazi Husrev-begova biblioteka, sv. 16., Sarajevo: El-Kalem, London: El-Furkan

Šipka, Danko (1998), *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Novi Sad

Turcizmi u Bosni: Jezikoslovno tumačenje odomaćenih riječi turskog, arapskog i perzijskog jezika: Za praktičnu upotrebu stranaca (1881) (zaseban otisak iz Sarajevskog lista), Sarajevo: Zemaljska tiskara

Tumač turskim, arapskim i perzijskim riječima, koje narod u Bosni i Hercegovini upotrebljuje: Praktična knjižica za strance (1895), Sarajevo: Tisak i naklada Spindlera i Löschnera

III. OSVRTI I PRIKAZI

Adnan KADRIĆ

TROJEZIČKI RJEČNIK

Azərbaycanca – rusca – bosniyaca, Bosniyaca – rusca – azərbaycanca cib lüğati, Azerbejdžansko-rusko-bosanski (ed. Gülarə Ağasıyeva), Bakı, 2006, 408 str.

Neke knjige nas iznenade svojim naslovom, neke opremom, neke idejom. Knjiga *Azərbaycanca – Rusca – Bosniyaca, Bosniyaca – Rusca – Azərbaycanca Cib Lüğati. Azerbejdžansko-rusko-bosanski, bosansko-rusko-azerbejdžanski džepni rječnik* (Baku 2006), koju je priredila Gülarə Ağasıyeva, jedna je od knjiga koja privlači i svojim naslovom i svojom idejom pažnju filologa i jezičara, kako orijentalista tako podjednako i slavista. Gülarə Ağasıyeva ugledni je filolog na Akademiji nauka Republike Azerbejdžan (AMEA) i znanstvena saradnica pri Muzeju nacionalne književnosti Azerbejdžana pod imenom Nizamija Gendževija (Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi) koji funkcionira kao zaseban odjel pri akademiji nauka.

Trojezički arezbejdžansko-rusko-bosanski rječnik, kako autorica navodi u predgovoru, prvi je u seriji „azerbejdžansko-slavenskih“ rječnika koji se planiraju izdati. Rječnik priređuje Gülarə Ağasıyeva, naučni redaktor rječnika je profesor Mahmudov M., doktor filoloških znanosti, dok je recenzent Mamedov I., također doktor filoloških znanosti. Namjera izdavača jeste slijediti potrebe za širenjem i jačanjem kulturnih, znanstvenih, ekonomskih i drugih veza između Republike Azerbejdžan i drugih zemalja. Priređivač rječnika naglašava da je u oktobru 2007. godine prošlo tačno 35 godina od potpisivanja sporazuma o prijateljstvu i saradnji Sarajeva i Bakua, što potvrđuje kontinuitet povezanosti Azerbejdžana i Bosne u novijoj povijesti ovih dviju zemalja. Gülarə Ağasıyeva navodi, stoga, zajedničke osobitosti spomenutih gradova – samobitnost tradicija, osobiti kolorit gradova i neobični spoj istočnih i europskih elemenata u tim kulturološkim tradicijama. Stoga je najveći dio leksike u rječniku onaj sloj koji odražava djelić

takve kulturološke samobitnosti navedenih krajeva.

Priređivač arezbejdžansko-rusko-bosanskog rječnika daje i neke nužne napomene o rasprostranjenosti bosanskog jezika, kao i napomenu za govornike azerbejdžanskog jezika o tome da će poznavanje *bosanskog jezika* nesumnjivo olakšati i komunikaciju sa predstavnicima „drugih republika bivše Jugoslavije“ (*Bu dilə mükemmel şəkildə yiyələnilərsə, keçmiş Yuqoslaviyanın diger respublikalarının nümayəndələri ilə ünsiyyet daha da asanlaşar*). Gülarə Ağasıyeva daje i opće napomene o ortografskim uzusima književnog bosanskog jezika, naglašavajući da je pravopis utemeljen na fonetskom principu „piši kao što govoriš“ i da su latinica i ćirilica dva ravnopravna pisma. Trojezički *azerbejdžansko-rusko-bosanski, bosansko-rusko-azerbejdžanski džepni rječnik* rađen je na podsticaj leksikografa i filologa M. Mahmudova, rukovoditelja Odjela za leksikografiju Instituta za jezik pri Akademiji nauka Republike Azerbejdžana. Sadrži 8.000 najfrekventnijih leksema iz sva tri jezika.

Više je razloga koji ovaj rječnik, jedan od prvih azerbejdžansko-bosanskih rječnika, čini interesantnim. To je, treba napomenuti, prvi bosansko-azerbejdžanski rječnik. Zanimljivo je da je sastavljačica rječnika Gülarə Ağasıyeva na maternjem, azerbejdžanskom jeziku upotrijebila vrlo preciznu terminološku odrednicu za naziv savremenog standardnog bosanskog jezika. To je termin *Bosniyaca = bosanski*, gotovo isti naziv koji je prije više od 450 godina upotrijebio Muhamed Hevaji Uskufi u svom rječniku *Makbul-i ʻArif*:

Letaiftan beyan etdüm Bosnaca /
Ki der gören – be, vallahi,
hasnaca!

Jasno neke duhovite misli izrekoh na bosanskom
Da onaj ko ih vidi, kaže: ah,
vallahi, krasne su!

Naime, nazivi za bosanski jezik „Bosnaca“ ili „Bosna dili / lisanı“ koristili su se i u *Sefaretnami* Osmana Šehdija Bjelopoljaka sredinom 18. stoljeća, kao i kod Osmana b. Abdurrahmana Bošnjaka krajem 18. stoljeća, kao i kod brojnih drugih autora njihova vremena i kasnije. Već u krajem 18. stoljeća u tekstovima na turskom jeziku uporedo se koristi i naziv *Boşnakça*, što je u biti ekvivalent za naziv bosanski jezik, o čemu svjedoče tekstovi istog sadržaja u bosanskoj štampi polovinom 19. stoljeća u kojima se spominje nominacija bosanski jezik u dijelu novina na bosanskom jeziku i odgovarajući prijevodni ekvivalent *Boşnakça* u dijelu istih novina na turskome jeziku. U vrijeme austrougarske uprave u Bosni samo se nastavilo sa upotrebom

terminološke odrednice bosanski jezik. Kod Bošnjaka iseljenika u Republiku Tursku, pod utjecajem „turske nominacije“ postepeno prevladava terminološka odrednica *Boşnakça*, bošnjački jezik. Budući da savremeni turski jezik u Republici Turskoj (*Türkiye Türkçesi*) i arezbejdžanski (*Azərbaycanca*) kao službeni jezik u Azerbejdžanu, pripadaju istoj jezičkoj porodici i da imaju istovarijantni tvorbeni nastavak za imenovanje imena jezika *-ca / -ce* (*-ça / -çe*), a bez obzira na prevladavajuću upotrebu naziva *Boşnakça* kod iseljenika Bošnjaka u Turskoj, kao i kod bosanskohercegovačkih i turkologa u okruženju, treba navesti sljedeće: naziv *Bosnaca* bio bi odgovarajući prijevodni ekvivalent za jedan od službenih jezika Bosne i Hercegovine, za *bosanski jezik*. No, praksa upotrebe navedenog termina kod Turaka slabija je od prakse upotrebe termina *Boşnakça*. U tom kontekstu, naziv za gore navedeni trojezički azerbejdžansko-rusko-bosanski, bosansko-rusko-azerbejdžanski džepni rječnik – *Azərbaycanca – Rusca – Bosniyaca, Bosniyaca – Rusca – Azərbaycanca Cib Lüğati* donekle i sugerira da se u literaturi, posebno onoj koja opisuje sadašnje stanje standardizacije savremenog bosanskog jezika, nema prepreke da se koristi katkada i odrednica Bosnaca, ona odrednica koju je koristio i Muhamed Hevai Uskufi u svom bosansko-turskom rječniku prije više od 450 godina, tim više što se u današnjoj standardizaciji i nominaciji tog jezika insistira na službenom nazivu „bosanski jezik“. Ne ulazeći sada u sociolingvističku uvjetovanost različitih prijevodnih ekvivalenata za naziv bosanskoh jezika ili jezika Bošnjaka, treba naglasiti i to da je i priređivačica rječnika, kao i ostali filolozi u Azerbejdžanu, znanstveno sasvim korektno, prema nazivu u azerbejdžanskom jeziku za Bosnu (*Bosniya*), upotrijebila naziv *Bosniyaca* za bosanski jezik. Na kraju, bez obzira na moguće zamjerke autorici u pogledu grafije i eventualnih štamparskih omaški u štampanom izdanju rječnika, treba pohvaliti i njen veliki napor da što bolje predstavi leksiku standardnog bosanskog jezika (*Bosniyaca*) nativnim govornicima azerbejdžanskoga jezika (*Azərbaycanca*).

Zanimljivo je i to da su se i Azeri koji su dominantna većina u Republici Azerbejdžan odlučili da službeno preferiraju naziv za jezik *Azərbaycanca* – „azerbejdžanski jezik“, vežući naziv svog jezika za naziv države. Naime, i kod njih u brojnim krajevima, i kroz povijest, postoji naziv za jezik *Azerice – azerijski jezik* (jezik Azera) koji se temelji na „imenu naroda“. Budući da milioni Azera žive u Iranu, odvojeno od svoje jezičke matice, često

se taj termin *Azerice* (jezik Azera, azerijski) koristi da se imenuje „jezik Azera koji žive izvan Azerbejdžana“. No, standardna jezička matica i matrica čvrsto se svezala za ime domovine. Slična je situacija i sa bosanskim jezikom.

Rječnik *Azərbaycanca – Rusca – Bosniyaca, Bosniyaca – Rusca – Azərbaycanca Cib Lüğati / Azerbejdžansko-rusko-bosanski, bosansko-rusko-azerbejdžanski džepni rječnik* (Baku 2006), premda mali po obimu, uostalom kao i svi džepni rječnici, mora se priznati, predstavlja dobar korak ka „leksikografskom“ približavanju azerbejdžanske i bosanske kulture i jezika. Svaki korak, pa i najmanji, važan je korak u interkulturološkoj saradnji naših zemalja.

Lejla NAKAŠ

MATEJ ŠEKLI: GEOGRAFSKI NAZIVI I VLASTITA IMENA U KRAJU LIVEK I OKOLICI

(Založba ZRC /Zbirka Lingvistica et philologica; 22/, ZRC SAZU, Ljubljana, 2008)

U ovoj knjizi Matej Šekli[1] analizira iz različitih onomastičkih aspekata (etimološkog i funkcionalnog) dijalekatsku onimijsku građu mjesta Livek i okolice (regija Kobarid, Slovenija). To planinsko područje zapravo je mali dio tzv. Mletačke Slovenije (Slavia Veneta). Većina stanovništva Mletačke Slovenije govori trima slovenskim dijalektima nazvanim prema tri najveće doline na tome području: nadiški (Natisone), terski (Torre) i rezijanski (Resia) i gotovo svi su dvojezični. Livek i okolica u jezičkom smislu pripadaju nadiškom dijalektu.[2] Onimijska građa toga kraja nastala je u slovenskom jeziku ili je bila preuzeta međujezičkim kontaktima, iz supstrata (romanizmi) ili adstrata (crkveni latinski, furlanski jezik, italijanski, njemački). Ovo područje osobito je pogodno za onomastička istraživanja koja mogu biti vrlo bogat izvor podataka o jezičkoj i kulturnoj historiji jednoga kraja, o kontinuitetu ili diskontinuitetu naseljavanja, o etnojezičkim prožimanjima ili o izolacijskim povlačenjima.[3] U sociolingvističkom smislu na ovome je području više ili manje intenzivan jezički dodir sa susjednom furlanštinom, što je osjetno prije svega u leksici vezanoj za tradicionalni način življenja.

Uvodni dio autor je posvetio genetskolingvističkom, historijskogramatičkom i sociolingvističkom ocrtavanju govora livškoga kraja. Onomastičke teme zatim su obra-

1 Matej Šekli (1976, Šempetar pri Gorici), doktor lingvističkih nauka, zaposlen na Katedri za slavensku poredbenu lingvistiku Odsjeka za slavistiku Filozofskog fakulteta u Ljubljani i u Dijalektološkom odjeljenju Instituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU.

2 Zahvata uglavnom gornji tok rijeke Nadiže i njenih pritoka.

3 Usp. Dunja Brozović-Rončević, *Onimi u srednjovjekovnom pjesništvu na starohrvatskome jeziku*, Folia onomastica croatica, br. 18, 53-119.

đene u sedam poglavlja: mikrotoponimi (*Ledinska imena*) 37-139, imena kuća (*Hišna imena*) 139-153, ostala geografska imena – ojkonimi, oronimi i hidronimi (*Krajevna, gorska in vodna imena*) 155-167, nadimci (*Vzdevki*) 169-186, prezimena (*Priimki*) 187-190, imena po rođenju (*Rojstna imena*) 191-199, zoonimi (*Živalska imena*) 201-203.

Kako među geografskim i vlastitim imenima postoji razlika u opsegu njihove moguće upotrebe i u njihovim specifičnim ulogama, te dvije skupine imena autor ne bilježi na isti način. Toponimi će se najvjerovatnije upotrebljavati na širem prostoru nego što je područje njihove autohtone upotrebe, npr. na kartama koje ne upotrebljavaju samo stanovnici ovoga kraja, već šira javnost, zato ima smisla da se standardiziraju na osnovu različitih dijalekatskih glasovnih promjena, a istodobno na taj će način različita imena zajedničkog izvora u slovenskom jeziku biti međusobno usporediva. Tako su imena *Strmc* (iz gorenjskog dijalekta), *Starmac* (iz nadiškog dijalekta) i *Stromc* (iz cerkljanskog dijalekta) u ishodišnom slovenskom jeziku nekada glasila *Str̥məc* < psl. **Strъmьcь*, pa ih autor bilježi prema etimološko-historijskom principu kao: *Strmec [Stərməc]* jer je njihovo porijeklo jasno. Ali kada ishodišni oblik nije potpuno jasan, imena se bilježe samo prema fonetsko-pravopisnom principu. Za razliku od toga, antroponimi se bilježe samo fonetsko-pravopisnim principom, premda je njihov izvor jasan, jer se uvažava činjenica da oni imaju identifikacijsku funkciju: npr. *Jošč* ima izvor u Jože + ič (Jožič), ali je u dijalektu izgubljeno nenaglašeno *i*.

Najobimnije poglavlje ove knjige posvećeno je mikrotoponimima u okvir kojih su obuhvaćeni: 1. obrađivane površine – polja, njive (agronimi), 2. travnjaci i pašnjaci, 3. šume, 4. manje vodene površine, 5. niže uzvisine, 6. kraći putevi. Razmotreni su strukturni tipovi mikrotoponima, istraženo je njihovo ishodište iz općeg imena i njihovi tvorbeni modeli, te je data njihova klasifikacija na osnovu njihovih strukturnih tipova iz aspekta funkcionalne onomastike. Također, mikrotoponimi su obrađeni iz semantičkomotivacijskog aspekta etimološke onomastike, te su izvedeni topoleksemi, tj. opće imenice iz kojih su nazivi nastali. Na kraju poglavlja dat je abecedni popis mikrotoponima s njihovom etimologijom koja se temeljila na fonetskoj, akcenatskoj i morfološkoj analizi, a potom i popis topoleksema iz kojih su nastali mikrotoponimi.

Identificirani su različiti strukturni tipovi mikrotoponima semantički motivirani prema a) imenovanom predmetu (npr. *Laz* – usko zemljište),

b) svojstvima imenovanog predmeta (npr. *Dolgi laz*), c) posjedovanju imenovanog predmeta (npr. *Šimanov laz*), d) lokaciji imenovanog predmeta (npr. *Za lazi*, *Nad lazjo*). Precizna klasifikacija strukturnih tipova mikrotoponima podrazumijeva podjelu na jednoleksemska (jednodijelna i dvodijelna), višeleksemska, rečenična i nepravilno tvorena (kontaminirana) imena. Autor uglavnom preuzima kriterije ponuđene u kasifikaciji priređenoj za *Slavenski onomastički atlas* (SOA). Ta klasifikacija koja vrijedi kao standard, jer omogućava poređenja toponimske građe slavenskih jezika, razlaže čak 529 strukturnih tipova.[4]

Analiziraju se semantički derivirana imena u postupku s nultim rječotvornim formantom po obrascu opća imenica > vlastito ime – *nomina deappellativa* ili po obrascu vlastito ime > vlastito ime – *nomina depropria*, koja su homonimna s općom ili vlastitom imenicom iz koje su nastala. Opće imenice iz kojih konverzijom nastaju toponimi dijele se, prema načinu imenovanja, na geografska imena (Polje < polje) i metaforička imena (njiva Kolač < Kolač je kao kolač). Semantičkom derivacijom tvorena su imena od općih imenica (Kolač), vlastitih imenica (Vančon), pridjeva (Široka, Kmetovo), dok u livškom kraju nema zabilježenih primjera tvorbe od brojeva.

Zatim su u centru pažnje gramatički derivirana imena, izvedena promjenom broja (močilo > Močila), roda (laz > Lazi), padeža (v robe > v Robe), te prijedloško-padežnim izvođenjem (Pod Kripnico). I konačno, navode se obrasci afiksalne derivacije i obrasci izvođenja imena iz više leksema.

Semantička motiviranost mikrotoponima određuje se na osnovu semantičke podjele topoleksema. Mikrotoponimi u Livku i okolici iskazuju sljedeća semantička polja i s njima povezane topolekseme: 1. *zemljište* a. oblici tla – ravan, uzvisina, dolina; udubina, kotlina; b. sastav i osobine tla – kamen, kras, plaz; c. karakteristike zemljišta – velik, mali, dubok, širok, debeli; 2. *vode*: potok, močilo, kal; 3. *atmosferske pojave* – južina; 4. *bilje*: a. izgled bilja – zelen, gol; b. biljne vrste – brezje, čemerika, dobje, lipovje, orehovje; 5. *fauna*: a) životinjske vrste – lisica, lisjak; b) prebivalište životinja: selišče, jazbina, žabnik; 6. *čovjek*: a) vlasnički i pravni odnosi – župnica; b) djelat-

4 Eichler-Šrámek, *Strukturtypen der Slawischen Orstnamen / Strukturní typy slovanské oikonymie*. Podkomisija za Slovanski onomastički atlas. Namenkundliche Beiträge, Leipzig, 1988.; Pohl- Šrámek, *Strukturní typy slovanské oikonymie / Strukturtypen der Slawischen Orstnamen*. Österreichische Namenforschung 21/1. Klagenfurt, 1999.

nost – polje, njiva, senožet, frnaža; c) putne komunikacije – staza, put, klanac; d) duhovni život i historija – frtin, trančeja; 7. *vlastita imena*: Nježa, Šiman; Livek.

Od ukupno 450 sabranih mikrotoponima livškoga kraja najfrekventnija su imena sa strukturnim tipom prijedloško-padežne veze (Nad potjo, Pri koritu, Za potokom), slijede nesložene imeničke i pridjevske izvedenice (Starina, Polje, Orehovlje, Široka), te složene pridjevske i imeničke veze (Bela skala, Dolenji rohat, Šimanov laz).

Usporedba opće i vlastite imeničke sfere jezičkog sastava pokazuje da se u vlastitim imenima u velikoj mjeri čuvaju prvotne jezičke karakteristike i to na planu izraza, te na gramatičkoj i leksičkoj razini koje danas u općim imenicama više nisu prisutne, npr. na Brezę́h ~ na bregę́h, čuvanje starijeg sistema nastavaka: Pod vráti ~ pod vrátmi, v Rę́breh ~ v rę́brah; ili pak na akcenatskom planu: Na vǫ̑de ~ na vodę̑ (pomicanje dugog silaznog akcenta naprijed u prisustvu prijedloga).

Imena kuća u livškom kraju nastala su semantičkom derivacijom složene imeničke leksičke veze opće imenice s prisvojnim pridjevom (*Jakopova hiša*) ili prijedloško-padežne veze (*pri Jakopu* > *Pri Jakopu*) i imaju dakle strukturni tip složene imeničke leksičke veze u priloškoj ulozi s imenicom *hiša* u jezgri i prijedlogom *pri*. U sprezi se pojavljuje ime gazde ili gazdarice u lokativu jednine ili osamostaljena pridjevska leksička veza s porodičnim imenom u lokativu množine (*Pri Jakopovih*).

Ostali toponimi, oronimi i hidronimi razlikuju se od mikrotoponima prije svega u različitoj zastupljenosti pojedinačnih strukturnih tipova i većem udjelu supstratnih imena. Za razliku od mikrotoponima, koji iskazuju veću povezanost sa općim imenicama pa ih je moguće odrediti kao „geografska imena u nastajanju“, imena mjesta, planina i voda prava su geografska imena. Među njima ima onih koja su nastala iz naslijeđenih ili posuđenih općih imenica, a dosta frekventna su predslavenska supstratna (*Kobarid*, *Borjana*, *Soča*) i adstratna (*Matajur*, *Nadiža*) imena.

Prezimena u kraju Livek i okolici ima svega dvadesetak. Njihova semantička motivacija je najčešće u rođenom imenu (*Matelič*), geografskom porijeklu (Ravnar), tjelesnim (*Šekli*) ili karakternim svojstvima (*Skočir*), u položaju kuće unutar naselja (*Zabreščak*). Za prezimena koja su nastala iz nazivlja životinjskog svijeta (*Golob*, *Medved*) ili iz naziva drveća (*Bazina*, *Hrast*) nije jasno da li se u njima čuvaju pretkršćanska rođena imena slavenskog porijekla ili su pak nastala iz nadimaka sa jednakom semantičkom

motivacijom. Prezimena su nastala iz nadimaka te su (možda još u stadiju nadimka) imenotvorna podloga za nazive mjesta derivirane promjenom gramatičkoga broja. U livškom kraju ima mnogo primjera takvog tvorbenog postupka za mikrotoponime (*Golobi*, *Faletiči*, *Šturmi*).

Zoonimima u kraju Livek i okolici imenuju se samo neke vrste domaćih životinja, prvenstveno krave i konji, a u novije vrijeme imena imaju i psi i mačke. Nisu pak sačuvana imena ovaca. Zabilježena imena su ili baštinjena u slovenskom jeziku ili preuzeta iz opće leksike i prvenstveno su motivirana bojom (*Breza*, *Pisana*, *Sivka*), a pojavljuju se i imena preuzeta iz furlanštine (*Vjola*).

Ova knjiga predstavlja vrijedan prilog onomastici između ostalog i zbog toga što je opstanak toponima i antroponima na mikroprostoru ugrožen promjenom načina privredne djelatnosti. Pored toga, sabrana građa pogodna je za historijskojezička i poredbenojezička proučavanja jer je u njoj često očuvan stariji stupanj jezičkog razvoja pa daje podrobniji uvid u različite genetskolingvističke procese i u prostornu zastupljenost jezičkih promjena u prošlosti.

Amela ŠEHOVIĆ

Rod i jezik

(priredile Svenka Savić, Marijana Čanak,
Veronika Mitro i Gordana Štasni,
Ženske studije i istraživanja i Futura publikacije, Novi Sad, 2009)

Odnos jezika i roda već dugi niz godina neizostavna je tema istraživanja u anglosaksonskoj i germanskoj lingvistici, za razliku od lingvistike bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika, gdje se tek posljednjih godina pojavljuju studije ove teme. U svjetlu te činjenice pojava studije u čijem su stvaranju učestvovale četiri autorice različitih naraštaja i naučnih usmjerenja zasigurno je i pohvalna i korisna. Naime, studija i samom tematikom ali i načinom obrade i prezentacije građe uspješno popunjava praznine uzrokovane nedostatkom interesa za ovu nadasve poticajnu sociolingvističku problematiku.

Knjigu čine četiri dijela – „Rod i jezik" (S. Savić), „Registar imenovanja žena" (G. Štasni i V. Mitro), „Interpretacija podataka iz Registra: jedan od mogućih pristupa odrednici *vračara* i srodnim riječima" (M. Čanak) te dodaci (Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima iz 1948. godine i Vodič za upotrebu rodno neutralnog jezika UNESCO-a iz 1999. godine), uz selektivnu bibliografiju: jezik i pol te biografije saradnica na kraju.

Već i same cjeline na koje je materija u knjizi podijeljena dovoljno jasno ukazuju na obuhvatan prikaz odnosa jezika i roda u ovoj studiji. Naime, prvi dio postavlja teorijsko utemeljenje za interdisciplinarno proučavanje ove teme, koja je sastavni dio rodnih studija ili studija roda. U skladu s tim, prvo se pravi distinkcija između spola kao biološke kategorije i roda kao društvenoga konstrukta, odnosno sociološke kategorije. Tek tada postaje moguće govoriti o rodno osjetljivom jeziku, kojim se, kako kaže S. Savić, „pokazuje težnja da jezik pomogne u ostvarivanju ljudskih prava kad su u pitanju ženske ili muške osobe" (str. 7). No, nije dovoljno samo govoriti o rodno osjetljivom jeziku – on mora biti i ostvaren u jezičkoj

praksi. Stoga autorica ukazuje na moguće pravce njegova normiranja u javnoj i službenoj sferi srpskoga jezika te daje praktična uputstva (njih dvanaest) za njegovu upotrebu u društvu. Ona to čini polazeći od pretpostavke da se samo usvajanjem rodno osjetljivog jezika mogu vršiti promjene na planu postizanja rodne ravnopravnosti, a prvi korak ka ostvarenju tog cilja zasigurno je njegovo normiranje u pravcu poželjne – neseksistične i nediskriminatorne – jezičke prakse. Autorica, u tom kontekstu, skreće pažnju na činjenicu koja se često (svjesno ili nesvjesno) zaboravlja, a to je da srpski jezik (kao i bosanski i hrvatski – nap. A. Š.) posjeduje brojna morfološka sredstva za označavanje profesije i/ili titule žena, što onda treba iskoristiti. Na kraju ovog poglavlja knjige, autorica zaključuje da rodno osjetljiv jezik mora biti uveden u ukupnu jezičku produkciju, tj. u rječnike, gramatike, udžbenike, uopće u diskurs u obrazovnim institucijama, kao i u zakonodavnu i novinarsku praksu, ako se želi postići da jezik ne zaostaje za promjenama u društvu (str. 27).

Na ovaj zaključak S. Savić odlično se nadovezuje istraživanje prakse imenovanja žena u gramatikama, rječnicima i pravopisu srpskog jezika, koje su u drugom dijelu knjige predstavile njegove autorice G. Štasni i V. Mitro. Treba istaći da ovaj dio knjige prvenstveno ima praktičnu vrijednost budući da su na gotovo stotinjak stranica (str. 39–129) prikazani rezultati dobijeni istraživanjem različitih tipova izvora – rječničke građe, stručne i feminističke literature, štampanih i elektronskih medija, govornog jezika i upitnika. Pri tome, u ovaj su registar uključene ne samo imenice koje označavaju žene prema profesiji, zanimanju ili aktivnosti, odnosno prema tituli, društvenom položaju i počasti koju žena nosi, što je uobičajena praksa u istraživanjima ove vrste, nego i imenice koje označavaju žene prema zvanju, zanimanju, tituli supruga ili oca, prema ideji koju slijede, prema pripadnosti grupi ili pokretu te prema načinu života, hobiju, bolesti ili psihofizičkom svojstvu. Iz analize izostaju samo imenice kojima se imenuje žena prema rasnoj, etničkoj, nacionalnoj ili srodničkoj pripadnosti. Ukupni korpus Registra čini 2.386 imenica ženskog roda, mahom zabilježenih u rječnicima, dok je znatno manje primjera iz svakodnevnoga govora i javne komunikacije u elektronskim medijima, u kojima se primjeri ovoga tipa najčešće nalaze. Stoga autorice ovoga dijela knjige sasvim opravdano problematiziraju pitanje odnosa korpusa i sudova o stanju u savremenom (standardnom) srpskom jeziku budući da standardnojezički

priručnici uglavnom bilježe tradicionalno stanje, koje nužno ne odgovara savremenoj jezičkoj praksi.

Treći dio knjige čini interpretacija podataka iz Registra, koju vrlo uspješno vrši M. Čanak. Autorica je analizirala korpus od 150 odrednica (muškog i ženskog roda) odabranih po semantičkoj srodnosti sa osnovnom odrednicom *vračara*. Alternativnom interpretacijom odrednica iz rječnika u matrijarhalnom i patrijarhalnom ključu, autorica je pokazala kako je konotacija riječi kulturološki i društveno uvjetovana, a rezultati ove komparativne analize M. Čanak ukazuju i na značajne razlike u konotaciji na osnovu roda: odrednice u ženskom rodu imaju pejorativnu ili inferiornu konotaciju, dok je konotacija muškog roda pohvalna ili neutralna. Međutim, autorica ne staje na (uspješnoj) dekonstrukciji postojeće konotacije ženskog roda, nego joj ona primarno služi da ukaže na mogućnosti učitavanja drugačije (ona tvrdi pozitivne, zaboravljene) konotacije kada je u pitanju ženski rod, što se doima kao krajnji cilj analize u ovom dijelu knjige. Na kraju, autorica zaključuje kako „otpor doslednoj upotrebi ženskog roda može predstavljati podsvesno usvojena konotacija *ženskog* kao inferiornog, zbog čega je podsvesne vrednosne sisteme neophodno rasvetljavati novim tumačenjima starih pojmova" (str. 152), što je zapažanje koje može biti veoma poticajno za daljnja istraživanja iz poststrukturalističke perspektive.

Dodaci na kraju i selektivna bibliografija mogu poslužiti kao koristan vodič svima koje zanima ova problematika, a to nužno ne moraju biti samo oni koji se prirodom posla bave jezikom budući da je ova tema interesantna i široj publici, u čemu treba tražiti dodatnu vrijednost ove studije.

Enisa IVOJEVIĆ

JEZIČNA POLITIKA I JEZIČNA STVARNOST
(ur. Jagoda Granić), Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, Zagreb, 2009.

„Jezična politika i jezična stvarnost“ zbornik je koji će i probirljive lingviste primamiti brojem radova i autora te zanimljivim i aktualnim temema. Zbornik je uredila Jagoda Granić a objavilo Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku – HDPL u Zagrebu 2009. godine. Knjiga predstavlja skup sedamdeset skoro nastalih radova razvrstanih u devet tematskih cjelina: *Jezična politika i primijenjena lingvistika*, *Planiranje jezika*, *Jezik – politika – ideologija*, *Stavovi prema jezicima*, *Sociolingvistički aspekt jezika u kontaktu*, *Strategije hrvatske jezične politike*, *Jedinstvo i raznolikost jezične politike Europske Unije*, *Globalna jezična politika*, *Budućnost jezične raznonolikosti*.

Budući da je svaki rad, na određeni način, napravio iskorak u oblasti kojoj pripada, smatrala sam potrebnim da se ukratko osvrnem na svaki.

1. Prva tematska cjelina (Jezična politika i primijenjena lingvistika) predstavljena je radom *Thoughts on the Educational Role of Applied Linguistics.* Autor Wayles Brown otkriva čitaocima nekolicinu problema s kojima su se susretali američki lingvisti tokom procesa standardizacije engleskog jezika u Americi.

2. Planiranje jezika, druga tematska cjelina, razložena je na tri potcjeline: *Planiranje statusa jezika, Planiranje korpusa jezika* i *Planiranje usvajanja jezika.*

Planiranje statusa jezika osvijetljeno je u prilozima različitih autora.

Rad *Svećenici između latinskog i hrvatskog jezika* Maje Matasović predstavlja sažet osvrt na razumijevanje upotrebne funkcije crkvenoslavenskog, latinskog i ilirskog jezika u periodu od 10. do 19. st. u okvirima Senjske biskupije, s posebnim osvrtom na period 17-19. st.

Juhani Nuorluoto autor je rada *Dijagrafemi u slavenskim grafemičkim sustavima i u znanstvenoj slavistici*. Ovaj rad nudi nekolicinu informacija o pojmu dijagrafema te o pojavi dijagrafema u prvobitnim slavenskim grafemičkim sistemima – glagoljici i ćirilici, kao i u savremenoj hrvatskoj i srpskoj ortografiji.

Digrafija kao kulturni usud ili politička sudbina naziv je rada Nikole Rašića, koji nam daje interesantnu i znakovitu sliku srpsko-crnogorske jezičke zbilje kroz prizmu sociolingvističkog fenomena dvopismenosti, odnosno upotrebe latiničnog i ćiriličnog pisma.

Vesna Mikolič autorica je narednog rada ovog poglavlja – *Nacionalna jezična politika – politika nacionalnog jezika?* Autorica se bavi odnosom nacionalnog jezika i manjinskih jezika u slovenskoj jezičkoj politici.

Hrvatski jezik među Australcima hrvatskog podrijetla rad je Jima Hlavača, koji je analizirao upotrebu maternjeg jezika kod druge generacije hrvatskih doseljenika na području Australije.

Carmela Perta u radu *Language Policy: Ideology and Praktice* govori o položaju manjinskih jezika u Italiji, posebno se osvrćući na različite tipove tih jezika s obzirom na njihovo historijsko i kulturološko naslijeđe.

Različiti aspekti *Planiranja korpusa jezika* predstavljeni su u narednih dvanaest radova.

Marko Alerić je u radu *Jezični osjećaj kao kriterij u normiranju standardnog jezika* pojasnio značenje primarnog i sekundarnog jezičkog osjećaja kod govornika hrvatskog jezika.

Gralis-Korpus naziv je narednog rada čiji su autori Branko Tošović i Arno Wonisch, koji su upoznali čitateljstvo sa prvim *online* korpusom (http://www-gewi.uni-graz.at/gralis/) za bosanski, hrvatski i srpski jezik. Primarni cilj ovog korpusa jeste utvrđivanje istosti, sličnosti i različitosti navedenih južnoslavenskih jezika.

Tadeja Rozman u radu *The Dictionary of Standard Slovenian – A(n) (Un)faithful Comapnion* otkriva čitateljima stavove govornika slovenskog jezika prema jednojezičkom rječniku standardnog jezika i njihov odnos prema jezičkom standardu uopće.

Slovenska jezička stvarnost tema je i rada *Linguistic Purism in Slovene Language: From Trubar to the Present*. Monika Kalin Golob govori o purizmu, izlažući osnovne smjernice njegova razvoja.

Koliko jezika u dvojezični rječnik? rad je Milice Gačić, koja problematizira navođenje leksema različitih varijeteta engleskog jezika ili "engleskih jezika" u dvojezičkim rječnicima.

Marijeta Vrbnic u radu *Lexical Collocations with Delexical Verbs Contrastively* obradila je temu koja se djelimično nadovezuje na prethodnu. Naime, autorica je ukazala na nedostatke u vezi s navođenjem *leksičkih kolokacija sa deleksičkim glagolima* u dvojezičkim (slovensko-engleskim / engleskoslovenskim) rječnicima u odnosu na jednojezičke (engleske) rječnike.

Naredni rad ovog poglavlja nosi naziv *Istovrijednost terminoloških kolokacija – komparativni pristup*. Dragica Bukovčan, autorica ovog rada, biranim riječima uvodi čitaoce u priču o terminološkim (i drugim) kolokacijama. Ona se zalaže za preciznije definiranje terminoloških kolokacija u stručnim rječnicima i sa lingvističkog i sa terminološkog aspekta.

Ljubica Kordić u radu *Utjecaj politike na leksik prava* osvrnula se na istraživanja nekolicine autora o utjecaju politike na njemački jezik u domenu leksike i stilistike, poredeći rezultate ranije analize (iz 19. st.) sa savremenim rezultatima.

Analizom, početnom, bavi se i rad *Govorimo jezikom menadžera – govorimo hrvatski*. Anita Peti-Stantić, Jelena Tušek i Marija Horniš govore o uplivu tuđica engleskog porijekla na hrvatski jezik pod utjecajem ekonomije i njihovog svepristustva u medijima.

Prema rječniku hrvatske kulturne baštine Sanje Brbore rad je koji ukazuje na potrebu da se sačini jedan rječnik bogate hrvatske kulturne baštine na način da se prikupi raspršeno leksičko blago kulturnih termina koji su u rječnicima nesrazmjerno spominjani.

Načelo tradicije u pravopisu rad je Mihaele Matešić, koja otvara pitanje kontinuiteta razvoja pravopisne norme hrvatskog jezika te ističe značaj tradicijskog u pravopisu i njegove uloge u izgradnji pravopisne norme u sadašnjosti i budućnosti.

Posljednji rad ovog poglavlja *The Latest Changes in Romanian Spelling – Politics or Necessity?* također problematizira pitanje pravopisne norme, ali u rumunskom jeziku.

Planiranje usvajanja jezika osvijetljeno je u nizu radova međusobno povezanih riječju *komunikacija*.

Ivan Poljaković i Anna Martinović u radu *A New Approach to Teaching Foreign Lenguages in Universities* približili su čitateljima sadašnje stanje na hrvatskim univerzitetima kada se radi o podučavanju stranim jezicima. Slika koju su autori predočili nije baš svijetla, ali oni su optimistični.

Utjecaj zajedničkog europskog referentnog okvira na udžbenike stranih jezika Anke Ivković i Jovice Mikić rad je koji nudi informacije o značaju dokumenta *Zajednički jezični okvir* u odnosu na udžbeni-

ke stranih jezika. Spomenuti dokument sadrži detaljan opis onoga šta bi učenici morali naučiti u jednom stranom jeziku da bi ga koristili u komunikaciji.

Naredni rad nosi naziv *Povratnici u nastavi njemačkog jezika*. Vita Žuborski Kovačić istražuje fenomen djece-povratnika u nastavi njemačkog jezika.

Alenka Vrbnic u radu *Retrieval of Grammatical Information in Monolingual Learners' Dictionaries* izložila je rezultate istraživanja o korištenju gramatičkih informacija koje nude monolingvalni rječnici.

Idiom Computation and Production by Foreigen Language Learners naziv je rada Anisse Daoudi, koja je istraživala odnos govornika stranog jezika prema frazama tog jezika.

Vladimir Legac je u radu *Strah od komunikacije u monolingvalnih i bilingvalnih učenika* odličnim metodološkim postupkom izvršio analizu pojavljivanja straha pri komunikaciji kod monolingvalnih i bilingvalnih učenika sedmih razreda osnovnih škola.

O komunikaciji je riječ i u radu *Komunikacijska struktura u hrvatskom i talijanskom: pozdravi* Vesne Deželjin i Vesne Mildner. Rad se bavi istraživanjem pozdrava adolescentske generacije iz više gradova Hrvatske i Italije.

Jezična, komunikacijska i pragmatična kompetencija: modeli izričaja u nastavi jezika Vladimira Karabalića rad je koji govori o strukturi komunikacije. Autor informira čitatelje o odnosu između rečenice, izričaja i modelā izričaja.

Jasmina Rogulj autorica je rada *Komunikacijske strategije i komunikacijska kompetencija*. Ovaj rad nudi teoretski osvrt na spomenute termine – *komunikacijska strategija* i *komunikacijska kompetencija* te čitaoce upoznaje sa interesantnim istraživanjem spontanog korištenja komunikacijskih strategija i svjesnosti korištenja istih.

Posljednji rad ove tematske cjeline nosi naziv *Kompetencije nastavnika stranih jezika između politike i stvarnosti*. Jelena Mihaljević Djigunović i Sandra Mardešić istražuju prednost koja se daje instrumentalnim, interpersonalnim ili sistemskim kompetencijama u okvirima politike obrazovanja nastavnika stranih jezika u Hrvatskoj.

3. Treća tematska cjelina (Jezik – politika – ideologija) razvrstana je u pet potcjelina: *Jezična politika i politički diskurs*, *Jezična manipulacija: politička retorika*, *Jezik kao objekt ideologizacije*, *Novogovor u novoj stvarnosti* i *Politika u novim rječnicima*.

Jezična politika i politički diskurs razmatraju se u dvama radovima.

Prvi rad – *Jezik, politika i moć u tipovima diskursa* – govori o isprepletenosti jezika, politike i moći u

svim oblicima diskursa: razgovornom, literarnom, publicističkom, političkom, pravnom i sl. Autorica Marina Katnić-Bakaršić navodi da jezička politika predstavlja poseban tip diskursa u kojem se ogleda spoj moći i znanja, na čiju promjenu najviše može utjecati kritička lingvistika.

Drugi je rad *Jezik kao izvozni proizvod – engleski eufemizmi u hrvatskom političkom diskursu*. Tanja Gradečak-Erdeljić i Mirna Varga problematiziraju pojavu engleskih eufemizama u političkom diskursu hrvatskog jezika kao i mogućnosti njihove interpretacije i prilagođavanja.

Jezična manipulacija: politička retorika tematska je okosnica narednih pet radova.

U radu *Manipulacija jezikom* autorica Kristina Cergol podsjeća čitaoce na pojavu manipulacije jezikom u komunikacijskom procesu, navodeći neke od najčešćih vidova manifestacije ove pojave.

Jezična politika u javnoj komunikaciji – elementi političke retorike naziv je rada Danijele Marot i Nikoline Palašić. Ovaj zanimljivi rad bavi se istraživanjem političkog govora u domenu javnog diskursa. Naročitu pažnju autorice su posvetile elementima političke retorike.

O figurama je riječ u radu *Jezična manipulacija: reklamna retorika*. Ivana Jozić i Alisa Rakovac istraživale su jezik reklama za banke i farmaceutske proizvode, posebno se osvrćući na retoričke figure kao na dominantna stilska sredstva reklamnog jezika.

Drugi rad koji se izravno bavi političkim diskursom jeste rad Anite Hrnjak – *Konceptualne metafore u hrvatskoj i ruskoj „političkoj" frazeologiiji*. Ovaj rad govori o fenomenu konceptualnih metafora na osnovu kojih su nastale (i nastaju) najfrekventnije metafore u političkom diskursu.

Alexej I. Pavlov u radu *V. V. Putin: Difficulties in Understanding and Translation* također se, na vrlo konkretan način, bavi političkim diskursom. Predmet njegova istraživanja bili su govori ondašnjeg predsjednika Rusije, Vladimira Vladimiroviča Putina, koje je održao tokom 2006. godine.

Tema *Jezik kao objekt ideologizacije* ilustrirana je radom *Language and Ideology: The Case of Woman and Man in Slang*. Autorica Zoltán Kövecses analizirala je percipiranje žene i muškarca u Americi na osnovi 340 riječi američko-engleskog žargona preuzetih iz rječnika. Riječi su pokazale kakvu predstavu muškarci i žene, koji se služe žargonom, imaju jedni o drugima.

Novogovor u novoj stvarnosti tema je koja povezuje naredna četiri rada.

Rad *Kakva vremena – takvi jezici Ili: Jesmo li se riješili novo-*

govora? Marie Cichońske problematizira pojavu novogovora, tj. političko-propagandnog jezika u totalitarnim režimima i u današnjem demokratskom društvu.

Jezična stvarnost: novogovor u užem izboru Jagode Granić rad je koji se nadovezuje na prethodni. Naime, autorica također govori o novogovoru, ali i ističe da postoji više različitih pojavnosti, varijeteta novogovora, čak onoliko koliko ima i jezičkih identiteta.

Radovan Lučić u radu *Novohrvatski: stvarnost ili farsa?* pozabavio se istraživanjem tvorbene, značenjske i upotrebne vrijednosti lekseme *novohrvatski*. On zaključuje da je ta leksema neosporna činjenica u razgovornom stilu hrvatskoga jezika, te da, najčešće, ima ulogu ekspresivnog sredstva kojim se izražava nezadovoljstvo govornika prema, prije svega, čestim promjenama u hrvatskom standardnom jeziku.

Posljednji rad koji problematizira pojavu novogovora jeste *Punjenje i pražnjenje značenjskog polja pod utjecajem politike* Nives Opančić. Autorica posebnu pažnju pridaje izmjeni značenja riječi pod utjecajem promjene društvenog okvira i neposrednog političkog utjecaja.

Politika u novim rječnicima tematska je cjelina koja obuhvaća tri rada.

Rad *Utječe li politika na definicije u rječnicima?* Željke Fink svojevrsna je analiza leksikografskih postupaka u rječnicima iz sovjetskog razdoblja i onih nastalih u novijem periodu.

Nova ruska frazeologija u novom ruskom društvu rad je Valerija M. Mokienka koji problematizira pojavu leksičkih i frazeoloških neologizama, odnosno njihovu semantičku i strukturnu raznolikost.

Treći je rad *Talijanske riječi za višekratnu upotrebu* Snježane Bralić i Maje Kezić. U njemu se analizira broj novotvorenica talijanskog jezika s prefiksima *anti-, ex-, neo-, post-* i s prefiksoidom *euro-* zabilježenih u rječnicima novih riječi u odnosu na broj onih koje su zabilježene u jednojezičkom rječniku *Lo Zingarelli*.

4. Četvrta tematska cjelina (Stavovi prema jezicima) uokvirila je šest radova.

Između jezične politike i jezične stvarnosti: Ah, taj engleski! Anje Nikolić-Hoyt rad je koji informira čitaoce o odnosu savremenih hrvatskih jezikoslovaca prema sveprisutnijoj upotrebi engleskog jezika u hrvatskoj jezičkoj zbilji.

O stranim jezicima i njihovim govornicima polemizira se u radu *Stereotipi o govornicima stranih jezika* Tatjane Balažic Bulc i Vesne Požgaj Hadži. Autorice su istraživale stereotipe o stranim jezicima govornika slovenskog jezika (kao prvog). Interesantan je odnos Slovenaca prema susjednim jezicima i njihovim pred-

stavnicima. Naime, Slovenci doživljavaju Bosance *skromnim* (što je pozitivna osobina, i jedina takva), ali i *neobrazovanim*, *glupim*, *neuspješnim*, *nepristojnim*, *grubim*, *siromašnim*, *sporim*, *ruralnim*, *neljubaznim*, dok su, s druge strane, ostala dva susjedna jezika i njihovi predstavnici ocijenjeni prosječno.

Stavovi govornika prema jezičnom standardu u Crnoj Gori rad je Igora Lukića i Nataše Kostić u kome su predstavljeni rezultati istraživanja u vezi sa stavovima govornika u Crnoj Gori prema jeziku elektronskih medija i prihvatljivosti imenica ženskog roda koje opisuju zvanja i zanimanja.

Od kodificiranih do izmišljenih naglasaka pilotski je projekt Ivančice Banković-Mandić. Ovaj zanimljivi rad pruža uvid u odnos (visokoobrazovanih) govornika hrvatskog jezika prema akcentima – neverificiranim a prihvatljivim i neverificiranim (ali koji se čuju u medijima) a neprihvatljivim.

Rad *Percepcija zajamčenih prava na dvojezičnost u Istri* istražuje kakvoću odnosa talijanskih govornika o statusu i ulozi njihova maternjeg jezika u svakodnevnom životu na području Istre.

Posljednji rad ovog poglavlja nosi naziv *Adaptation or Integration? Language Choice in Malaysian Indian Communities*. Autorice Dipika Mukherjee i Maya Khemlani David predstavile su svu složenost i posebnost malezijske višejezičke scene kao i jezičku politiku koja uključuje i poseban odnos prema engleskom jeziku.

5. Peta tematska cjelina (Sociolingvistički aspekt jezika u kontaktu) obuhvaća pet radova.

Iz diglosijske perspektive rad je Damira Kalogjere, kojega je interesirao tip govornih zajednica u Hrvatskoj, odnosno, da li se radi o diglosijskom ili triglosijskom tipu.

Naredni rad nosi naziv *Francusko-rumunjski jezični dodiri*. Lidija Orešković Dvorski i Petar Radosavljević ukazali su na jak utjecaj francuskog jezika na rumunski jezik.

O jezicima koji se na neki način dodiruju govori se i u radu *Engleski i hrvatski u kontaktu: prebacivanje kodova u pisanom korpusu*. Autorica Ivana Petrović istraživala je utjecaj dominantnog engleskog jezika na hrvatski jezik u dvojezičkoj zajednici kanadskih Hrvata.

Posljednji rad ove tematske cjeline nosi naziv *Pragmatika etnonima u engleskom jeziku*. Rad Dubravke Kune govori o odnosu Britanaca prema drugim narodima kroz upotrebu etnonima u odgovarajućim frazama, npr.: *Chinese medicine*, *Turkish bath*, *Russian roulette*, *English breakfast* i sl.

6. Šesta tematska cjelina (Strategije hrvatske jezične politike) obuhvaća četiri rada.

Hrvatski na pragu Europske Unije Dubravka Škiljana i Vlaste Erdeljac rad je koji problematizira neke od vidova moguće jezičkopolitičke strategije Hrvatske pred ulazak u Evropsku Uniju.

Naredni rad nosi naziv *Učenje stranih jezika u Hrvatskoj: politika, znanost i javnost*. Marta Medved Krajnović i Stela Letica nude svojevrsnu analizu odnosa obrazovne politike i roditelja prema potrebi razvijanja dvojezičnosti i višejezičnosti kod djece / učenika prvih i drugih razreda osnovnih škola.

Šta je nazivlje jeziku? Jezična politika i terminološko planiranje rad je Maje Bratanić, koja ukazuje na neophodnost sređivanja hrvatskih stručnih naziva / termina kao i na potrebu sistematičnijeg terminološkog planiranja kao bitnog preduvjeta za samosvojnost hrvatskog jezika u višejezičkom kontekstu Evropske Unije.

Sanja Seljan i Angelina Gašpar autorice su *Primjena prevoditeljskih alata u EU i potreba za hrvatskim tehnologijama*, posljednjeg rada ovog tematskog bloka. Skreću pažnju na bitnost izgradnje, razvijanja i primjene elektronskih resursa i alata za hrvatski jezik u predstojećem periodu integracije Hrvatske u evropsko okružje.

7. I sedma tematska cjelina (Jedinstvo i raznolikost jezične politike Europske Unije) sastoji se iz nekolicine radova.

Radom *European Language Policy between Diversity and Globalisation* Ranka Bugarskog započeta je priča o jezičkoj politici u okvirima Evropske Unije. Autor je na jasan, sažet i interesantan način predstavio svu trenutačnu kompliciranost jezičke stvarnosti Evropske Unije, naročito istakavši dvije bitne pojavnosti – različitost jezikā i princip izjednačavanja, tj. globalizacije.

Željko Rišner u radu *„Mali“ jezici – veliki problem Europske Unije* ukazuje na problem statusa tzv. malih jezika u okvirima Evropske Unije. Naime, iako je određenim dokumentima zagarantirana jednakopravnost svih jezika u Evropskoj Uniji, praksa je pokazala da se problemi u vezi sa upotrebom jezikā ipak neprestano povećavaju.

Rad *Poljska jezična politika uoči ulaska Poljske u Ujedinjenu Europu* Barbare Kryžan-Stanojević osvrće se na jezičku politiku u Poljskoj uoči njenog pristupanja Evropskoj Uniji.

U radu interesantnog naziva *Marmeladni rat 2003/04: dva nacionalna varijeteta njemačkog u EU* Ive Žanića nastavlja se govor o problemima jezičke politike u Evropskoj Uniji. Pomoću primjera austrijsko-njemačkog spora o javnoj upotrebi naziva *džem* i *marmelada* autor ukazuje na, ipak, složen odnos između Austrije i Njemačke u pogledu pristupa jezičkim varijetetima (njemačkom i austrijskom).

Integracijski tečajevi – njemačka jezična politika integracije imigranata Azre Plićanić Mesić značajan je rad koji govori o razvoju integracijske politike u Njemačkoj u posljednjih dvadesetak godina.

Učenje stranih jezika u Hrvatskoj i u Europskoj Uniji naziv je rada Geriene Karačić, koja analizira strategiju učenja stranih jezika u osnovnim školama zemalja Evropske Unije i Hrvatske. Analiza je pokazala da se hrvatska jezička politika mora odlučnije kretati u pravcu razvoja višejezičnosti.

Jezična politika na Soroboni prema jezičnoj stvarnosti BCHS jezika rad je Paula-Louisa Thomasa, koji je predstavio koncept zrele jezičke politike sveučilišta u Soroboni prema jezičkoj stvarnosti srednjojužnoslavenskog područja.

Posljednji rad ovog tematskog niza nosi naziv *Status of Foreign Languages in the New Swedish Language Policy.* Beatrice Cabau-Lampa govori o položaju stranih jezika u novoj švedskoj jezičkoj politici.

8. Osma tematska cjelina (Globalna jezična politika) obuhvaća radove *Utjecaj engleskog jezika na jezičnu politiku i planiranje* Lelije Sočanac i *Language@web When Virtual Talk Becomes Reality* Marije Brale.

Rad *Utjecaj engleskog jezika na jezičnu politiku i planiranje* Lelije Sočanac problematizira globalnu pojavu širenja engleskog jezika, kao i rad Marije Brale. Autorica u ovom radu govori o čestoj internetskoj upotrebi engleskih riječi umjesto hrvatskih i o uzrocima ove pojave.

9. Deveta tematska cjelina (Budućnost jezične raznolikosti) predstavljena je radom *Totalitarizam i jezična kompetencija* Ranka Matasovića. Autor iznosi interesantne informacije i promišljanja o očuvanju višejezičnosti u državama s demokratskim i totalitarnim uređenjem.

Na kraju, da li je moguće sročiti jednu ili dvije rečenice ili više njih kako bi se opisao značaj koji ima jedna ovakva publikacija za razvoj ne samo lingvističke svijesti jednog društva nego i za razvoj svijesti o specifičnosti društvenog poretka čiji smo mi sudionici? Smatram da to nije moguće. Renomirani autori nesebično su sa čitateljima podijelili svoja promišljanja, istraživanja, iskustva a meni kao čitateljici iz Bosne i Hercegovine ostao je ipak i trag pelina u ustima za vrijeme iščitavanja ovog štiva, ali ne od punine i svježine ponuđenih radova, već od toga što bosanskohercegovačko lingvističko polje nije uzgojilo jedan ovakav cvijet. Nadam se da naše društvo neće dugo vremena čekati da takav i procvjeta.

Lejla NAKAŠ

Міхась Тарэлка – Ірына Сынкова: Адкуль пайшлі ідалы (Мінск, 2009.)

(*Otkud su došli idoli – religijsko-polemički manuskript iz tatarske ostavštine Velikog vojvodstva Litva*)

Mit o indoiranskom porijeklu Poljaka od nomadskog ratničkog naroda Sarmata, što je plovio beskrajnim stepama oko Crnog mora u kolima i pod oklopima, nije jedino što Poljake povezuje s ravnicama između Dona i Dunava.[1] Iz tih su stepa u istočnu Evropu u Veliko vojvodstvo Litva u vrijeme Zlatne horde (u XIV vijeku) došli i Tatari. Njihova kultura i identitet izraženi u tekstovima pisanim arapskim pismom čita se kroz još slabo istražene fragmente koji predstavljaju pravu rijetkost, u cijelom svijetu sačuvano ih je svega nekoliko stotina. Do danas u naučnoj literaturi ne postoji općeprihvaćen naziv za stvaraoce ove literature – muslimanske stanovnike nekadašnjeg Velikog vojvodstva Litva, danas Bjelorusije, Poljske i Litve, tako se mogu naći nazivi „litvanski Tatari (ili muslimani)", „bjeloruski Tatari (ili muslimani)", „poljski Tatari (ili muslimani)", kao i „zapadni Tatari". Tatari Velikog vojvodstva Litva najviše bi odgovarao historijskim činjenicama.[2]

U novoj domovini Tatari kao manjina po svojoj etničkoj, kulturnoj i vjerskoj pripadnosti brzo zaboravljaju svoje turkijske dijalekte. Slabi i njihovo poznavanje arapskog sakralnog jezika a na slavenskim jezicima koji su se u to vrijeme govorili u Litvi (poljski i bjeloruski) nisu mogli u potpunosti izraziti islamsku duhovnost. U ovakvim okolnostima dolazi do kršćansko-islamske interferencije ne samo na jezičkom nivou, naročito leksičko-semantičkom, preuzimanjem kršćanske terminologije, molitvenih izraza npr., nego i na ideološkom, prilagođavanjem kršćanskih tema

1 Ascherson, N. Crno more, Buybook, Sarajevo, 2009.

2 Тарэлка М. – Сынкова І. Адкуль пайшлі ідалы, Мінск, 2009.

islamskom učenju. Najvažnije polazište islama o jedinstvu i jednosti Boga suprotstavlja ih kršćanskim dogmama o trojstvu. U rukopisima Tatara Velikog vojvodstva Litva u doba reformacije i protureformacije brojni su tragovi međukonfesionalnih vjerskih sporenja u kojima su sudjelovali predstavnici kršćanske, jevrejske i muslimanske vjere.[3] Dok su autohtoni stanovnici Velikog vojvodstva Litva sve tatarske rukopise nazivali kitabima (arapski *knjiga*), bjeloruski Tatari su, tvrdi J. Titovec, kitabima nazivali samo jednu vrstu svojih rukopisnih knjiga – zbornike u kojima su se nalazile priče o poslaniku Muhammedu, opisi obreda, moralno poučne priče...[4]

Ovaj bogati sloj istočnoevropske kulture posljednjih decenija privlači sve više pažnje i predmet je više istraživanja koja su, po mišljenju G. Miškinene, nedovoljna, jer je većina grafičkih, literarnih, lingvističkih, kulturoloških, kao i religijskih karakteristika tekstova slabo poznata čak i specijalistima. M. Tarelka i J. Titovec istražili su tri bjeloruske državne kolekcije rukopisa i fragmenata rukopisa koji datiraju od kraja XVII do prve polovine XX vijeka. Zamah proučavanju tatarskih manuskripata dao je još ranije A. Antonovič[5] a interes za ova istraživanja obnovili su G. Miškinene, H. Jankowski i Cz. Łapic. Rad *Alfurkan Tatarski* P. Sutera predstavlja posebno poglavlje u razumijevanju teme tatarskih manuskripata.

Autori nam predstavljaju zanimljivo religijsko-polemičko djelo muslimanske zajednice bivšeg Velikog vojvodstva Litve, koje se datira na kraj 16. ili početak 17. stoljeća. Tekst je napisan na poljskom jeziku s jednim brojem bjeloruskih elemenata na fonetskoj, leksičkoj i gramatičkoj razini. U tom smislu jezik teksta upućuje na sjevernu verziju poljskog jezika u bivšem Velikom vojvodstvu Litva, koju je moguće opisati kao zajednički jezički areal oblikovan na susjednim teritorijama – tzv. "polszczyzny kresowoj", ili bjeloruski jezički supstrat u autohtonom sjeveroistočnom poljskom dijalektu.

3 *Łapicz, Cz.. Chrześcijańsko-muzułmańska interferencja religijna w rękopisach Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego 55* (Vtarptautinės konferencijos pranešimų tezės Lietuvių kalbos institutas Vilnius, 2008) www. lki.lt/LKI_LT

4 Титовец, Е. И. Проблемы учета рукописного наследия Беларуси: создание сводного каталога рукописей белорусских татар конца XVII – первой половины XX в. Центральная научная библиотека им. Я. Коласа Национальной академии наук Беларуси, Минск, Беларусь www.gpntb.ru/win/inter-events/crimea *2007.*

5 Антонович, А. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система: Изд-во Вильнюсского гос. ун-та им. В. Капсукаса (ВГУ), Вильнюс, 1968.

Autori su dali transliteraciju i savremeni bjeloruski prijevod rukopisa, a veći dio knjige zaprema lingvistički, tekstološki i kulturnohistorijski komentar. Djelo ima veliku filološku vrijednost, posebno za polonistiku i bjelorusistiku, ali ono je važno i za sve one koji se bave kulturnom historijom područja gdje dolazi do etnokonfesionalnih prožimanja.

Istraživani tekst originala (rukopis P97 Centralne naučne biblioteke Bjeloruske akademije nauka) sastoji se iz četiri zasebna dijela koja su napisali različiti autori: 1) Kritika dogme o Trojstvu s komentarima triju fragmenata Starog zavjeta 2) Objašnjenje značenja riječi *Elohim* 3) Vrijeme poslanika Isaije 4) Ismailovo rođenje s komentarom Psalma 110. Nezavisan karakter svakog dijela dokazuje se različitom egzegetskom interpretacijom, ali i lingvističkim faktima.

Jezik spomenika predstavlja regionalnu varijantu poljskog literarnog jezika koja se uobličavala od kraja kraja 15. do početka 17. stoljeća na teritoriji Velikog vojvodstva Litva.

Arapsko pismo istraživanog teksta tipično je za arebičke poljske tekstove 18. stoljeća. U grafijskom smislu interesantno je to što ovaj tekst, kao i drugi bjeloruski i poljski tekstovi napisani arebicom u 17. i 18. stoljeću, samo sporadično ima zaseban grafem za vokal /o/, te ima dva slova za konsonant /z/. Na osnovu tih činjenica konstatira se da je karakter grafije u ovom djelu fonematičke prirode. Neka od karakterističnih obilježja tatarskih arebičkih tekstova na poljskom (i bjeloruskom) jeziku iz vremena Velikog vojvodstva nastala su pod utjecajem izgovora koji je vrijedio za turske tekstove. Tako npr. kao u osmanskom jeziku radije se upotrebljavaju slova ص (ṣ), ط (ṭ), ق (q), غ (g) ispred vokala zadnjeg reda, a ك (k) ispred vokala prednjeg reda. Jednako tako u izgovoru poljskih arebičkih tekstova ima dosta analoškog utjecaja izgovora karakterističnog za poljske latiničke tekstove. Npr. ima pokušaja da se, kao u latinici, označi palatalnost dopisivanjem slova ي (i). Osim toga, u samom tekstu zbornika ima dosta citata iz djela na poljskom jeziku napisanih latinicom tako da je i na taj način dolazilo do neposrednog latiničkog utjecaja na arebičku grafiju.

Jezik teksta u sva četiri dijela ima fonetskih, morfoloških i sintaksičkih obilježja tipičnih za izolirani poljski dijalekt u oblasti Vilnija, koji je proistekao iz adaptacije regionalne varijante poljskog literarnog jezika Velikog vojvodstva Litva sredinom 19. stoljeća. Bilo je potrebno dati odgovor na veoma složeno pitanje – kako je moguće da tekst napisan u 18. stoljeću sadrži specifična dijalekatska obilježja tipična

za naredno stoljeće. Objašnjenje se zasniva na stavu da je literarni jezik imao svoju usmenu i pisanu formu – iako usmena forma nastoji biti identična pisanoj, u ovom slučaju desilo se drugačije. Naime, muslimanska zajednica nije slijedila pravopisnu tradiciju latiničkih poljskih tekstova. U tekstove pisane arebicom prodiru obilježja govorā Vilnije, koja su također postojala u usmenoj formi poljskog literarnog jezika u Velikom vojvodstvu Litva premda nisu bila prihvaćena u njegovoj pisanoj formi.

Prisustvo određenih arhaizama daje mogućnost da se istraživani tekst datira na kraj 16. do sredine 17. stoljeća. U tekstu se nalazi jedan citat iz brestske Biblije iz 1563. godine, oko 140 stihova iz Starog zavjeta i dvadesetak iz Novog zavjeta, te stihovi iz Solomonove Knjige mudrosti i iz Knjige Sirahove. Svi su ti citati iz pisanih izvora 16. stoljeća, većina ih nije identična bilo kojem od poznatih poljskih prijevoda Biblije. Tekstološka analiza pokazala je da citirani odlomci najveću sličnost imaju s jednim poljskim prijevodom Biblije Simona Budnog iz 1572. godine, iz kojeg su crpili pojmove i tumačili biblijske poruke, ali da su razlike (odstupanja, izostavljanja, interpolacije, leksičke i gramatičke izmjene) posljedica prepisivanja jednako kao i ideološkog i stilskog prepravljanja.

Zanimljivo je da autori polemičkog zbornika nisu koristili nijedan islamski izvor, već samo biblijski tekst. Pored toga, tekst napisan arapskim pismom bio je potpuno nepristupačan kršćanskom čitaocu, tako da on nije mogao služiti za otvaranje polemike s njima. Svrha zbornika mogla je biti ta da se njegovim tumačenjima posluži u debati, ili – što je vjerovatnije – da pruži moralnu podršku i učvrsti vjeru ondašnjem muslimanskom čitaocu.

Literatura

Ascherson, N. Crno more. Buybook, Sarajevo, 2009, poglavlje 9

Czesław Łapicz. Chrześcijańsko-muzułmańska interferencja religijna w rękopisach Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego (Vtarptautinės konferencijos pranešimų tezės Lietuvių kalbos institutas Vilnius 2008.), www. lki. lt/LKI_LT

Антонович, А. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система: Изд-во Вильнюсского гос. ун-та им. В. Капсукаса (ВГУ), Вильнюс, 1968.

Мишкинене Г. ПО СЛЕДАМ КАЗАНСКОГО КИТАБА КУ – 14461, SENOJILIETUVOS LITERATŪRA, 24 KNYGA, 2007, ISSN 1822-3656, www.llti.lt/failai/SLL24, Publ_Miskiniene.pdf

Тарэлка М. – Сынкова І. Адкуль пайшлі ідалы, Мінск, 2009.

Титовец Е.И. На стыке двух культур: Рукописные книги белорусских татар www.knizhkult.narod.ru/Titovetc.htm

Титовец, Е. И. Проблемы учета рукописного наследия Беларуси: создание сводного каталога рукописей белорусских татар конца XVII – первой половины XX в. Центральная научная библиотека им. Я. Коласа Национальной академии наук Беларуси, Минск, Беларусь www.gpntb.ru/win/inter-events/crimea 2007.

Ismail PALIĆ

JEZIČNA SKLADANJA: ZBORNIK O ŠEZDESETOGODIŠNJICI PROF. DR. IVE PRANJKOVIĆA

(Zagreb, 2010)

U organizaciji Udruge đaka Franjevačke gimnazije Visoko iz Zagreba 15. decembra 2007. godine održan je naučni kolokvij u čast njezina člana prof. dr. Ive Pranjkovića povodom šezdesete godišnjice njegova rođenja. Ivo Pranjković bez sumnje je jedan od najuglednijih hrvatskih jezikoslovaca čija je naučna djelatnost tematski vrlo raznorodna – od gramatike (napose sintakse) hrvatskoga standardnog jezika, koja je, čini se, ponajviše zaokupljala njegovu pažnju, preko povijesti hrvatskoga jezika i jezikoslovlja, zatim jezika franjevaca Bosne srebrene i stilistike do normativistike i jezičke politike. Iza njega je dosad osamnaest autorskih knjiga, četiri koautorske, četrnaest uređenih ili priređenih knjiga te više stotina naučnih rasprava i članaka, polemičkih tekstova, prikaza te drugih priloga. Prof. dr. Ivo Pranjković član je više naučnih društava i stručnih udruženja te dobitnik nagrade "Adolfo Veber Tkalčević" za životno djelo.

U radu spomenutoga kolokvija učestvovali su kolege profesora Pranjkovića iz Zagreba, Rijeke, Osijeka, Dubrovnika, Sarajeva i Ljubljane. Zbornik s ovog skupa, koji su uredili Lada Badurina i Vine Mihaljević, donosi najprije Pranjkovićevu biografiju te iscrpnu i sređenu bibliografiju, iz koje je vidljiva sva dubina i širina njegova naučnog zanimanja. Nakon toga u zborniku su predstavljeni radovi učesnika u radu kolokvija, koji su podijeljeni u dvije tematske cjeline. Prva cjelina sadrži tekstove koji se izravno odnose na naučnu djelatnost prof. dr. Ive Pranjkovića. Četiri priloga iz te cjeline tiču se Pranjkovića kao sintaksičara (Josip Silić: "Sintaksa hrvatskoga jezika Ive Pranjkovića u *Gramatici hrvatskoga jezika*"; Krešimir Mićanović, "Sintaktički opis u Silić–Pranjkovićevoj *Gramatici hrvatskoga jezika*"; Ismail Palić:

"Sintaksa 'malih riječi' Ive Pranjkovića"; Marija Znika: "Pranjković kao sintaktičar /Neki aspekti Pranjkovićeva sintaktičkog opusa/), jedan se tiče Pranjkovića kao polemičara (Lada Badurina: "Polemičnost i polemike Ive Pranjkovića") i jedan Pranjkovića kao stilističara (Marina Katnić-Bakaršić – Vesna Požgaj Hadži: "*Zapis* o Ivi Pranjkoviću kao stilističaru"). Druga tematska cjelina sačinjena je od tekstova koji su posvećeni drugim jezikoslovnim temama – savremenogramatičkim (Lana Hudeček – Luka Vukojević: "Kojeg su tipa rečenice *Otputovao je u Francusku da bi tamo umro*"; Zrinka Jelaska: "Dvojčana podjele vrsta riječi: samoznačnost i promjenljivost"; Branko Kuna: "Kvalitativni genitiv u hrvatskome jeziku"), semantičkim (Branimir Belaj: "Shematično i specifično u opisu značenja prefigiranih glagola – primjer hrvatskoga glagolskoga prefiksa *nad*-"), historijskojezičkim (Stjepan Damjanović: "Jezik glagoljične Regule svetoga Benedikta"), dijalektološkim (Mira Menac-Mihalić: "Određeni i neodređeni oblik pridjeva u štokavskim i kajkavskim frazemima") te jezičkopolitičkim (Ante Šoljić: "Jezik i politika").

Jezična skladanja – s jasnom aluzijom i bogatom simbolikom (kapa dolje imenodavcu!) – vrlo su vrijedna knjiga, nastala *dobrotom* profesora Pranjkovića. Čestitke slavljeniku!

Adnan KADRIĆ

HASAN ZIJAIJA MOSTARAC: DIVAN

(napisala, prevela i priredila Alena Ćatović),
Dobra knjiga, Sarajevo, 2010, 217 str.

U povijesti starije bošnjačke književnosti vrlo važno mjesto zauzima Mostar kao središte Hercegovačkog sandžaka. Premda pravu afirmaciju stječe tek krajem 16. i početkom 17. stoljeća, ipak se u 17. stoljeću javlja kao važno mjesto kulturnih zbivanja. Do danas je sačuvana poezija oko četrdesetak mostarskih pjesnika na orijentalnim jezicima. Neki od tih pjesnika za života su napisali čitave zbirke pjesama. Među njima se u 16. vijeku po svom poetskom opusu ističe Hasana Zijaija Mostarac sa sređenim divanom pjesama i po dugačkoj narativnoj pripovijesti o šejhu Abdurezaku. Zahvaljujući istraživačima kulturne baštine u svijetu brojni naši autori postaju sve popularniji, kako u istočnom književnom parnasu tako i kod nas, u mjestima gdje su rođeni. Svaki prijevod djela nekog bosanskog autora na bosanski jezik koji je pisao svoja djela na orijentalnim jezicima prije par stoljeća na metaforički način označava i ponovni povratak autora u svoje rodno mjesto. Tako se i Hasan Zijaija nakon nekih 425 godina ponovo vraća u Mostar i rodnu Bosnu, ovaj put kroz prijevode dr. Alene Ćatović. Iako je i ranije bilo prijevoda poezije Hasana Zijaije Mostarca u radovima Džemala Ćehajića, zatim Fehima Nametka i Sabahete Gačanin, ovo je prvi put da se izdaje knjiga izabranih pjesama iz *Divana* Hasana Zijaije. Radi se o znalački napravljenom odabiru pjesama prema strukturi samog *Divana* Hasana Zijaije.

Knjigu odabranih pjesama iz *Divana* Hasana Zijaije objavila je 2010. godine izdavačka kuća Dobra knjiga u ediciji "Dobri Bošnjani". Struktura knjige je vrlo pregledna i dobro osmišljena. Nakon Predgovora, autorica Alena Ćatović opisuje život Hasana Zijaije (9-25) navodeći detaljno rukopise ovog našeg neizmjerno značajnog autora iz druge polovine 16. vijeka. Autorica daje vrlo precizne

podatke, a sam uvod već nagovještva primjetnu autorsku akribičnost i ozbiljnost u pisanju knjige. Osim toga, autorica ulazi vrlo oprezno ali mjerdavno u polemiku sa ranijim pisanjima o Hasanu Zijaiji, osvrćući se prije svega na neke pretpostavke o životu Hasana Zijaije koje je iznijela Müberra Gürgendereli u uvodnome dijelu svoje publicirane disertacije o *Divanu* Hasana Zijaije. Kroz opis detalja iz biografije Hasana Zijaije Mostarca saznajemo dosta i o drugim ličnostima koje su živjele u Mostaru u Zijaijino vrijeme. Pitanje da li je Zijaija ikako išao u Istanbul ili nije, zbog nedostatka izvora, mi ipak ostavljamo otvorenim. U poglavlju o životu Hasana Zijaije autorica daje i vrlo zanimljive primjedbe o mogućem čitanju nekih toponima u transkripciji Zijaijinog *Divana* koju je sačinila kod Müberra Gürgendereli. Posebno je zanimljiva interpretacija da bi se umjesto Plevne spomenuta riječ mogla čitati i kao Hlevne, odnosno kao Livno, te bi u tom slučaju džamija Mustafa-bega iz Plevnea mogla biti i džamija Mustafa-paše Sokolovića koji je bio kliški sandžakbeg u periodu od 1574-1577. godine.

U poglavlju "Djelo Hasana Zijaije Mostarca" autorica prvo nabraja djela Hasana Zijaije Mostarca, a zatim prelazi na detaljniji opis *Divana*. Autorica, u nastojanju da što više približi Zijaijin Divan čitalačkoj publici, daje i opće podatke o strukturi klasičnog divana u književnosti na osmanskom jeziku, prelazeći na samu strukturu Divana Hasana Zijaije, kako slijedi: Predgovor (Dibadže), Kaside (11), Musammati: Terkib-i bend (1), Terdži-i bend (1), Muaššer (1), Museddes (1), Muhammes (3), Gazeli (496), Tarihi / Hronogrami (14), Muamme / Zagonetke (11), Kit'e / Epigrami, kupleti (56), Mufredi i matle (samostalni distisi) – 29. Kao što se vidi, pred autoricom knjige bio je težak zadatak – kako napraviti izbor iz stilski vrlo raznolikog materijala i koje pjesme odabrati od brojnih pjesama koje je pjesnik sastavio u *Divanu* (625 pjesama samo na turskom jeziku). Vrlo je korisno objašnjenje uvodnog poglavlja u Divan Hasana Zijaije u kojem sam pjesnik iznosi islamski i svoj stav o pisanju poezije u okviru islamske kulturne tradicije. U podnaslovu o kasidama autorica počinje od dosadašnjeg pisanja o kasidama u našoj i turskoj literaturi, donoseći i objašnjenja osnovnih sastavnica kasida u vrlo sažetoj formi, gotovo enciklopedijski. Posebno se izdvaja dio o gazelu, kada autorica navodi neke stavove Waltera Andrewsa o gazelu u osmanskoj književnoj tradiciji, ali i neke stavove drugih autora koji su se osvrtali na stilistiku gazela i lirski izraz u pjesništvu u najširem smislu. Možda je kraće poglavlje o hronogramima autorica mogla dodatno potkrijepiti nekim sjajnim detalji-

ma koje je već objavio prof. Fehim Nametak u vrlo uspjelom radu o tarihima (hronogramima) u *Divanu* Hasana Zijaije Mostarca, ali, s obzirom da je već ranije pisala o tome, logičnim može biti i malo kraći osvrt na hronograme u dijelu knjige kojim se opisuju poetske vrste u *Divanu* Hasana Zijajije Mostarca.

U poglavlju "Izbor iz Divana" (71-205) dolazi najinteresantniji dio knjige u kojem autorica i prevoditeljica Alena Ramić nudi prvo prijevod 7 kasida iz *Divana* Hasana Zijaije Mostarca, često nastojeći podražavati i samu klasičnu formu kaside iz izvornika. Možda bi se mogla staviti i pokoja fusnota kad se pojavi široj čitateljskoj publici neko manje poznato ime ili pojam iz orijentalnih književnosti kako bi se smanjila mogućnost da određeni stihovi budu manje semantički prozirni. Ipak, prevodilačke intervencije ukazuju na veliki prevodilački trud Alene Ćatović, trud koji ne može ostati neprimjećen u stručnim krugovima bosanskohercegovačkih orijentologa. U prijevodu gazela prevoditeljica Alena Ćatović bacila je akcent uglavnom na pretpostavljeni denotativni sloj gazela Hasana Zijaije Mostarca. Također se uočava tendencija podražavanja izvornika, pri čemu se pokušava ujednačiti međudistihonska rima gazela u prijevodu na bosanski jezik. Sa stotinjak prevedenih gazela ova knjiga odabrane poezije iz Hasana Zijaije Mostarca dosada predstavlja najveći objavljeni izbor gazela iz divana nekog bošnjačkog pjesnika na orijentalnim jezicima u Bosni i Hercegovini. Prilikom prevođenja hronograma zanimljivo je da autorica nije stavila datume kad su hronogrami sastavljeni budući da je izricanje datuma često i glavni cilj pisanja te poetske vrste u orijentalnim književnostima. No, nadamo se da će u sljedećim, dopunjenim izdanjima ova knjiga sadržavati i te detalje, iako se i bez tih detalja može. Tim više što je autorica u prethodnim poglavljima dala vrlo detaljnu biografiju pjesnika Hasana Zijaije Mostarca u velikoj mjeri temeljeći svoje postavke na podacima iz kasida i hronograma. U prilogu knjizi nalazi se kraći "Rječnik karakterističnih divanskih termina" (207-213) u kojem se uglavnom navode poznatija vlastita imena koja srećemo u divanskim tekstovima na osmanskom turskom jeziku. Prateći popis izvora i literature daje dodatnu obavijesnu vrijednost ovoj knjizi.

Pojava izbora poezije iz *Divana* Hasana Zijaije Mostarca, autora iz 16. vijeka, u velikoj mjeri obogaćuje prijevodnu književnost na bosanskom jeziku, dodatno učvršćujući i poziciju samog autora u predstojećim stilskim periodizacijama i žanrovskim klasifikacijama unutar starije bošnjačke književne tradicije.

Vedad SMAILAGIĆ

URŠULA KREVS BIRK: ARGUMENTENELLIPSE (GUNTER NARR)

U ovoj se knjizi autorica Uršula Krevs Birk, slovenačka germanistica, bavi kontrastivnom analizom izostavljanja argumenata, odnosno glagolskih dopuna u njemačkom i slovenačkom jeziku na primjerima tekstne vrste reportaža iz stručnih magazina za planinare. Ovome istraživanju autorica prilazi na osnovu teorije valentne gramatike, čiji je jedan od najvećih problema utvrđivanje testova za razlikovanje dodataka, rečeničnih konstituenti koji su fakultativni i uvijek se mogu izostaviti, i fakultativnih odnosno izostavljivih dopuna. Jedan od ciljeva kojem autorica teži jest opis faktora koji omogućavaju ili dovode do izostavljanja dopuna, odnosno opis različitih konteksta u kojima je to moguće i u kojima se to dešava. Na samom početku autorica iz istraživanja izdvaja fenomene poput izostavljanja subjekta kod imperativa, ili slovenačkih regularnih rečenica bez leksički realiziranog subjekta (slično kao i u bosanskom), izostavljanje agensa u pasivnim rečenicama te konvencionalizirane i leksikalizirane elipse – primjer iz bosanskog jezika *On pije* u značenju *On pije alkohol* ili *On je alkoholičar* – i slično.

Pod pojmom *elipsa* autorica podrazumijeva različite tipove izostavljanja dopuna te ih dijeli na od konteksta neovisne, u koje spadaju spomenute leksikalizirane elipse, te kontekstom i situacijom obilježene elipse. Upravo ova druga vrsta elipsi predmet je samog istraživanja.

Analizirajući tekstove autorica uočava i izdvaja glagole kod kojih primjećuje fenomen izostavljanja dopuna te analizira i koji od dubinskih padeža bivaju izostavljeni: paciens, adresat, lokativ, zaključujući da su većina izostavljenih dopuna fakultativne dopune. Krevs Birk također uzima u obzir i kontekst u kojem se dešava izostavljanje i propituje da li se izostavljaju dopu-

ne koje referiraju na kontekstualno poznate ili nepoznate realije zaključujući da je samo jedna petina izostavljenih dopuna kontekstualno nedefinirana – dakle nepoznata. Među referentima elipsi koji se na osnovu konteksta mogu rekonstruirati autorica razlikuje tekstnoeksternu i tekstnointernu mogućnost rekonstrukcije, obje bazirane na uvjerenju autora da čitaoci dijele njegovo znanje i samim time lahko rekonstruiraju izostavljeno.

U teoriji valncije odavno se vode rasprave o uvjetima pod kojima se određene dopune mogu izostaviti. Najvećim dijelom to su teoretski radovi bez empirijskih istraživnja. Uršula Krevs Birk pokazala je kako se ta ista promišljanja mogu bazirati i dati rezultate i na osnovu empirijskih istraživanja.

Nirha EFENDIĆ

NOVI PRILOG PROUČAVANJU TEME MORIĆA

(Đenana Buturović, *Morići – smisao sjećanja i pamćenja*, Svjetlost, Sarajevo, 2009, 308 str.)

Dvjesto pedeset godina od pogubljenja braće Morića u Sarajevu, tačnije od mjeseca marta 1757. godine, i 26 godina poslije prvog izdanja studije *Morići – od stvarnosti do usmene predaje* autorice Đenane Buturović, objavljeno je dopunjeno, zapravo novo izdanje ove studije: ovoga puta put pod naslovom *Morići – smisao sjećanja i pamćenja*. Oba izdanja studije o Morićima objavljena su u Sarajevu, u izdanju kuće Svjetlost.

Studija je raspoređena u četiri dijela, od kojih se prva dva, kroz nekoliko poglavlja, odnose na iscrpan istraživački prilog, dok druga dva dijela sačinjavaju prikupljena poetska građa te dodaci u vidu fotografija zajedno sa zamašnim izvorima i literaturom.

Knjiga Đenane Buturović proizvod je dugovremenog i temeljitog rada posvećenog najprije istraživanju života i društvenog položaja porodice Morića u Sarajevu, a zatim i književnohistorijskim te književnoteorijskim analizama balade o pogibiji najpoznatijih pripadnika ove porodice hadži Mehmeda i Ibrahim-age. Podatak koji je autorica donijela u novom izdanju studije značajno proširuje vremenski okvir u kojem se može pratiti postojanje Morića u Sarajevu. Naime, prvi vjerodostojan dokument koji donosi vijest o ovoj porodici opširni je popis Bosanskog sandžaka iz 1540. – 1542. godine, gdje je u opisu Mahale Firduz-begove medrese upisan Mustafa, sin Morića (Buturović 2009).

Nakon otkrivanja najranije vijesti o postojanju Morića iz dokumenata o popisu Bosanskog sandžaka Buturović se obratila i drugim izvorima, donoseći uz njih historijski presjek zanimanja za porodicu Morića i u literaturi. U daljem konkretiziranju problema razmatraju se pitanja položaja braće Morića u krugu šire porodice. Ustanovljeno je da je defter iz 1726. godine najraniji

dosada poznati dokument koji spominje Mehmeda i Ibrahima Morića – braću koji će tridesetak godina nakon ovog datuma biti pogubljena.

U prohodu kroz građu i dokumente koji bilježe imovinsko stanje te društveni položaj Morića najveće poteškoće predstavljala je činjenica da je kod većine dokumenata koji se odnose na pogubljenu braću uočljiv stanoviti ton pristrasnosti, a što je razumljivo kada se ima na umu činjenica da su se hadži Mehmed i Ibrahim-aga Morić sukobili sa zvaničnom vlašću te da je historiografija onoga vremena bila od iste i nadzirana.

Prvi dio studije bavi se historijskim položajem i faktografskim uvidima u prošlost porodice Morića u Sarajevu, a u drugom dijelu prelazi se na dijahronijski presjek zanimanja za usmenu baladu o Morićima, a zatim i na povijest te usmene predaje o pogubljenoj braći.

Postojanje više varijanti pjesama o pogibiji braće Morića svjedoči razmjere odjeka ovog tragičnog događaja kod njihovih suvremenika i potomaka. Svih 29 varijanti do kojih je uspjela doći, a među kojima su i neki fragmenti u istom svojstvu, Đ. Buturović donijela je u svojoj knjizi o Morićima. Najviše zaokruženih varijanti zabilježeno je u Sarajevu, a zatim slijede one koje su zapisane u Livnu i Travniku te drugim gradovima Bosne i Hercegovine. Siže je uglavnom isti: pobunjenu braću vode na gubilište dok nesretna majka moli za pomilovanje; nakon bezuspješnog pokušaja da spasi sinove majka na kraju umire od tuge. Što se tiče oblika stiha, simetrični osmerac zajednički je za sve zabilježene varijante pjesama o braći Morić.

U drugom i najopširnijem dijelu studije autorica se ponovo vraća povijesti preispitujući u historijskim izvorima društveno-političke mijene sredine 18. stoljeća koje su pogađale i ove prostore Osmanskog carstva, a zatim i usmenu tradiciju o braći Morićima unutar uzavrelih zbivanja. Objašnjavajući potrebu šireg pristupa ovome pitanju, Đ. Buturović je naznačila: „Svi ovi momenti odredili su put mojih istraživanja – da sumiram i kritički vrednujem činjenice o Morićima i njihovom djelovanju, a koje čuvaju njima savremene hronike; da sumiram šta su o njima kazali historičari i da utvrdim na temelju koje dokumentacije su to kazali; da vrednujem koliko savremeni radovi o periodu u kome su živjeli Morići osvjetljuju djelovanje dvojice Sarajlija; da utvrdim šta kazuju novi, do sada nepoznati dokumenti; da se zaustavim na sadržini usmene predaje o Morićima i pročitam njene poruke.“ (Buturović 2009:57)

Krenuvši od prvog zapisa o Morićima kao „zlim ubojicama“ u ljetopisu Sarajlije Mula Mustafe Ba-

šeskije, Buturovićeva je najprije pristupila preispitivanju dokumenata koji su posvjedočili pogubljenje na smrt osuđenih pobunjenika, a zatim i razloge vidljive naklonosti hroničara prema tadašnjoj vlasti protiv koje su se sarajevski janičarski prvaci pobunili. Nadalje, privredne te društveno-političke krize pogađale su veliku Carevinu sredinom 18. stoljeća pa time i lokalnu sredinu. Ugledna sarajevska porodica Morića, ali i neke druge sarajevske porodice koje nisu imale istaknute vojne funkcije istupale su sa programima zaštite vlastitih interesa, domaćih janjičara i sarajevskog esnafa koji su se na taj način sukobili sa interesima Carevine. Historiografija je ispoljila kritički stav prema braći za razliku od usmene predaje, koja je Moriće maestralno uvela u svijet junaka usmenoknjiževnih oblika u stihu i prozi.

Zbog čega se dogodio preobražaj iz neumoljive faktografije u trajnu fikcionalnu tvorevinu? Tragični događaj odjeknuo je u svijesti narodnog pjesničkog kolektiva, bez obzira na stav historiografije prema svekolikom dešavanju. Ove okolnosti nagnale su autoricu da preispita nove dostupne joj dokumente koji su bacali više svjetla na cjelokupna zbivanja. Nakon 17 godina od prvog zapisa o Morićima ljetopisac Bašeskija promijenio je stav prema pobunjenicima. Morići više nisu bili „zle ubojice“, nego nasilno zadavljena braća. Stoga je bilo neophodno obratiti se i drugim izvorima znanja – usmenoj historiji i svekolikoj usmenoj predaji koje bi upotpunile prethodne nalaze.

Vjerovatno je jedan od najranijih dokumenata koji relativiziraju priču o odmetništvu i nasilništvu dvojice braće spomen-ploča s tarihom, tj. pjesničkim zapisom, na turskom jeziku na dvorišnom zidu Vekil-harčeve džamije u Sarajevu. Tarih kazuje o „poznatoj i omiljenoj braći“ te o „smrtonosnm vjetru“, koji je „nenadano puhnuo“ nesretnoj braći.

Nakon zvanične i usmene historije te usmene predaje i tariha na turskom jeziku, peti vid svjedočenja koje je sačuvalo sjećanje na pogibiju braće Morića čini osmeračka balada u svim svojim sačuvanim varijantama. Đ. Buturović izdvojila je mjesta pamćenja, ukazala na one dijelove pjesme koji su, bez sumnje, pogubljene Moriće podigli na pijedestal hrabrosti i časti, o kojima se u narodu potajno šaputalo u trenutku njihova smaknuća. Osim braće Morića i njihove majke koja izrasta u središnji lik balade, izdvaja se još i Dizdar-aga ili drugačije imenovani predstavnik vlasti.

U završnom prilogu drugog dijela studije razmatrana su zanimanja za svekoliku usmenu predaju o Morićima u znanstvenim i književnim prilozima. Autorica je donijela

obuhvatan presjek zanimanja kroz literaturu o Morićima u naučnim i istraživačkim ogledima od Josipa Milakovića i Joze Dujmušića do Hatidže Krnjević i Muniba Maglajlića. Vlastitu predodžbu u literarnom iskazu o povijesnim zbivanjima i nesreći porodice ponudili su Ivo Andrić proznim triptihom *Put Alije Đerzeleza* i Jakša Kušan najprije dramom *Dva Morića – dva pašića*, a zatim i historijskim romanom *Krvavi dani Bosne ponosne.* Buturovićeva je nastojala pokazati da su neka viđenja događaja vezanih za Moriće u spomenutim radovima proistekla iz stanovitih predrasuda autora.

Treći dio studije čini pjesnička građa s tridesetak varijanti balade o Morićima, jedan notni zapis varijante koju je pjevao Igbal Ljuca iz Sarajeva, 9 fragmenata te 19 „ostalih pjesama o braći Morićima“, 18 zapisa usmenoproznih predaja o Morićima, te tri najznačajnija arhivska dokumenta o ovoj porodici. To su dokument o ostavinskoj raspravi vođenoj nakon smrti Amine Morić, zatim sudski zapisnik koji je se odnosi na vakuf Morića i na kraju carska naredba o pomilovanju Morića hadži Mehmeda i još sedmerice građana Sarajeva. Rezime na engleskom jeziku predstavlja osvrt na prvo izdanje studije o Morićima, kao i neke uvide u cjelokupnu problematiku do kojih je autorica došla u međuvremenu. U ovom dodatku nalazi se i prijevod na engleski jezik Marunovićeve varijante balade o Morićima.

U četvrtom, završnom dijelu studije, nakon navedenih izvora i literature, knjiga je obogaćena s 52 fotografije s popratnim komentarima, koje je djelomično načinila sama autorica knjige.

U literaturi o Morićima prije pojave knjiga Đ. Buturović ponuđeni su uvidi u ovu temu pretežno s književnokritičkog stanovišta u radovima V. Morpurga, H. Krnjević i M. Maglajlića. Međutim, važan doprinos studije koju je načinila Buturovićeva odnosi se na šire područje sagledavanja ove teme posvjedočen kroz interdisciplinarni pristup. Usmena i zvanična historija te određeni antopološki uvidi šira su vrela iz kojih je Buturovićeva crpila svekolika saznanja o zamašnoj temi Morića. Konačno, obogaćeno fotografijama od nesumnjive važnosti i značaja, novo izdanje monografske studije o Morićima čini izniman doprinos kulturalnom pamćenju bošnjačke nacionalne prošlosti.

Sanjin KODRIĆ

O STANJU BOSANSKOHERCEGOVAČKE POSTMODERNE METAPROZE

(Muris Bajramović, *Bosanskohercegovačka metaproza*, Bookline, Sarajevo, 2010, 255 str.)

Knjiga *Bosanskohercegovačka metaproza* dr. Murisa Bajramovića, docenta na Odsjeku za bosanski, hrvatski, srpski jezik i književnost Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici, jedna je od onih kod nas, nažalost, i dalje uglavnom rijetkih književnoznanstvenih studija koje nastoje na opsežan, monografski obuhvatan i sintetski način istražiti i predstaviti cjelinu pojedinih pojava i procesa bosanskohercegovačke književne povijesti i/ili njezine poetike. Njezin interes, pritom, u širem smislu obuhvata savremenu domaću romanesknu književnu praksu postmodernističkog poetičkog utemeljenja, odnosno onu počev od sedamdesetih godina 20. st. pa sve do recentnog trenutka, dok se u užem smislu tiče fenomena metafikcije kao jedne od ključnih značajki postmodernističkog književnog toka uopće, temeljem čega kao osnovni predmetno-problemski fokus ove monografije konstituira se ideja bosanskohercegovačke metaproze.

Posvećena, dakle, bosanskohercegovačkoj postmodernističkoj romanesknoj književnoj praksi te, posebno, pojavi bosanskohercegovačke metaproze, knjiga *Bosanskohercegovačka metaproza* dr. Murisa Bajramovića opsežna je monografska studija čije su pretenzije i književnohistorijske i poetološke. Zahvaljujući ovakvom čemu, ova knjiga pokazuje se i kao neka vrsta naročito fokusiranog književnohistorijskog pregleda bosanskohercegovačkog postmodernističkog romana, baš kao i osobeni prikaz postmodernističke poetike unutar savremenog bosanskohercegovačkog književnog okvira, a što je sve praćeno i jasno ekspliciranom te naglašenom teorijskom osnovom na kojoj je ona pisana. Pritom, knjiga nastoji obuhvatiti ono što je naročito „postmoderno stanje“ u cjelini poli-

centričnog i pluralnog „bosansko-hercegovačkog književnog mozaika“, a koje se, u široko prihvaćenom metodološkom maniru, na način uočavanja sličnosti i razlika različitih vrsta i razina kontekstualizira kako unutar okvira južnoslavenske interliterarne zajednice, tako i unutar okvira savremenog književnog trenutka uopće, ali i unutar okvira aktuelnog teorijskog diskurza, što, naravno, ne dovodi u pitanje jasnu predmetno-problemsku usmjerenost knjige, već, naprotiv, nerijetko vrlo osobenoj pojavi bosanskohercegovačkog postmodernističkog romana te bosanskohercegovačke metaproze daje prijeko potrebni širi i književnohistorijski i poetički, ali i teorijski kontekst.

U vremenu kad postmodernistička poetika u svojim različitim oblicima i domaćoj situaciji primjerenim varijacijama još uvijek ključno oblikuje pojave i procese u našoj savremenoj književnoj praksi, knjiga *Bosanskohercegovačka metaproza* dr. Murisa Bajramovića javlja se i kao izraz istog ovog, postmodernističkog iskustva našeg aktuelnog, neposredno zbivajućeg vremena, ostvaren sad, dakle, u književnoznanstvenom prostoru, i to po prvi put na način koji je sintetski, primjereno obuhvatan i dovoljno cjelovit. Usto, tim prije što se bavi najistaknutijim književnim žanrom današnjice i, pritom, njegovim najizrazitijim značajkama u tekućem trenutku, ova knjiga jeste i nedvojbeno zahtjevan te smion čin nastojanja da se sredstvima književnoznanstvenog diskurza raščlani i protumači književno stanje koje živimo, na čemu se, uz čitav niz važnih a pažljivo izvedenih i pouzdanih razumijevanja i zaključaka, zasniva – konačno – i njezina temeljna vrijednost, baš kao i mjesto koje bi ona mogla zauzeti u savremenim bosnističkim proučavanjima.

Irma DURAKOVIĆ

NUEVO CINE MEXICANO

(*Film-Konzepte: Die jungen Mexikaner /Heft 15/*) (hrg. Thomas Koebner und Fabienne Liptay), München: Edition text+kritik in Richard Boorberg, 2009/8, str. 111

Meksička kinematografija u svojim počecima odlikuje se tendencijama uspona i padova. Sve do 1942. godine, do osnivanja *Kinematografske banke,* koja će producente kreditirati i zagarantirati im financijsku podršku vlade, na meksičkom tržištu se izbacuju na stotine niskobudžetnih filmova tzv. churrosa. Ovo „zlatno doba" meksičkog filma trajat će do početka šezdesetih godina 20. vijeka i bit će u lokalnom okviru prepoznatljivo po omiljenim žanrovima kao što su rančarske komedije, kabaretske melodrame, dok će svjetsku pažnju privlačiti meksički filmovi Luisa Buñuela. Dalji razvoj ove kinematografije ostavlja upečatljivu sliku u njenom odnosu, a moglo bi se reći i zavisnosti od vladajućih političkih tijela. Stupanjem na vlast proljevičarske politike, koju od 1970-1976. godine predvodi predsjednik Luis Echeverría Álvarez, meksički film ponovo cvjeta; filmadžijama bivaju odriješene ruke za iskazivanje društvene kritike i revolucionarnog žanra, čime će se, s jedne strane, poboljšati kvalitet meksičkog filma a, s druge strane, isti će biti nacionaliziran. Koliko je meksička kinematografija uvjetovana političkom klimom, pokazuje činjenica da od 1976. godine meksički film iznova doživljava poraz, da bi onda dvanaest godina kasnije u vrijeme predsjednika Carlosa Salinasa de Gortaria opet doživio kratkotrajni skok u proizvodnji i time bio zapamćen po do tada najvećim uspjehu još od pedesetih godina.[1] No u devedesetim godinama prošlog vijeka meksička će filmska industrija obustavljanjem finansiranja od strane vlade zapasti u krizne godine, ali neće pasti u zaborav jer već s prijelomom stoljeća zaživljava *Nuevo Cine Mexicano*, koje će biti

1 Vidi: Dejvid A. Kuk (2007): „Kinematografija Trećeg svijeta". U: *Istorija filma* III, Beograd: Clio

ponajviše zapažen izvan granica Trećeg svijeta.

Novi broj sveska *Film-Konzepte* posvećen je novom valu meksičkog filma te po prvi put na njemačkom govornom prostoru donosi zanimljive portrete reditelja, glumaca i scenarista kao i analize njihovih djela. Riječ je o rediteljima koji su novim valom, kao što Ursula Vossen u uvodu kaže, svojim „uzbudljivim radovima nacionalnoj kinematografiji udahnuli novi život a u internacionalnim okvirima dali značajne impulse".

Opus reditelja Alfonsa Cuaróna Orozcoa, koji se svojom snažnom poetikom etablirao u Hollywoodu i u Meksiku, izlaže u prvom članku Bettina Bremme. Cuarón se 1991. godine probija na internacionalno tržište s filmom *Sólo con tu pareja*, a deset godina kasnije s filmom *Y Tu Mamá También – Lust for Life* (MEX 2001) privlači pažnju ne samo u Meksiku već i na međunarodnoj sceni. Ono što Cuarón u svojim filmovima tematizira jesu ljubavni trougao, seks i homoseksualnost; teme koje – po zapaženim reakcijama publike – prelaze granice i ruše tabue, a istovremeno publiku obraćaju u voajera. U pozadini ove ekstravagantne slike dominiraju milje srednjeg staleža koji se nalazi na rubu egzistencije i Off-komentar – po uzoru na Jena-Luca Godarda – koji komentira prolaznike te tako stvara kauzalitet neobičnog pripovjedačkog tona. Pored oštro oslikane kritike društva Cuarón svoju političku angažiranost produbljuje suradnjom s Naomi Klein te piše scenarij za promotivni trailer knjige *The Shock Doctrina: The Rise of Disaster Capitalism* (2006). Dvije godine ranije reditelj snima *Harry Potter and the Prisoner of Azkaban* i svojim skurilnim i mračnim tonom izdiže se, kako Bremme piše, od dotadašnjih ekranizacija istoimenog romana. U 2006. godini Cuarón završava film *Children of Man* (JAP/UK/USA 2006) i biva, pored svojih kolega del Toroa i Iñárritua, nominiran za Oskara.

Nesvjest u Božjem pogledu glasi naslov autora Romana Mauera, koji se u svom radu osvrće na rediteljsko stvaralaštvo Alejandra Gonzáleza Iñárritua. S Iñárrituom, navodi Mauer, *Novo meksičko kino* probija se na internacionalno tržište. A Iñárrituova poetika filma, kako reditelj u jednom inetrvju za časopis *Ray* kaže, „pokazuje kako [on] vidi svijet".[2] Ovaj reditelj oštrim okom posmatra svijet nižeg staleža i krupnim planom mozaično uvezuje poglede protagonista, hvatajući tako njihova osjećanja koja razaraju vrijeme i prostor i koja stvaraju jedan osobit stil pripovijedanja. Slično ve-

2 Dieter Oßwald: „Intervju sa Alejandrom Gonzálezom Iñárrituom". U: Ray (decembar 2006/januar 2007), str. 114.

likom zagovorniku krupnog plana Béli Balázsu, koji kaže da istinski možemo čitati jedino s izoliranog lica[3], i Iñárritu ističe emocije protagonista nizajući ih u priče. Pored ove karakterisitke Iñárritu poput Cuaróna iskazuje svoju političnost, a pored ljubavi, smrti i krivnje tematizira i analizira socijalne grupe, kulture, a ponajviše strahove od različitosti. Zajedno s meksičkim piscem i scenaristom Guillermo Arriagom Iñárritu snima trilogiju: *Amores Perros* (MEX 2000), *21 Gramms* (USA 2003) i *Babel* (USA 2006). U ovim se filmovima reditelj služi pripovijedanjem paralelnih svijetova. Tako se prepliću tri miljea, tri sudbine ili kao u *Babelu* četiri kulture. *Babel*, kao njegovo najambicioznije djelo, možda najbolje iskazuje ironiju kojom zrače Iñárrituovi filmovi: u reakciji jedne ulančane globalizacije u *Babelu* tzv. Treći svijet pomaže Prvom svijetu da pronađe sreću i da bude sretan.

O fantastičnim filmovima Guillerma del Toro Gómeza piše Sascha Koebner i daje nam shematski pregled Del Torovih filmova. Del Torov vrlo pregnantan stil fundamentira se pripovijedanjem bajki koje su pogodne kako za odrasle tako i za djecu. Kao što Koebner s pravom kaže, del Torovi filmovi nas uvode u jedan noviji svijet fantastike i zasigurno se može reći da se s ovim rediteljem, s njegovom dramaturgijom, u kojoj vlada Hitchcockov *suspense*, maštovitost i paralelizam različitih svjetova, rehabilitiraa kinematografija suvremene fantastike. Njegove figure, kao npr. vile, nisu lijepa, nego blijeda bića s velikim ispupčenim očima; reditelj nam pokazuje insekte koji nas proždiru, duhove koji lutaju ovozemaljskim svijetom, a nerijetko sve ove figure djeluju u kontekstu španskog građanskog rata ili drugih društvenih nemira. *El Espinazo del Diablo (SP, MEX 2001), El Laberinto del Fauno* (SP, MEX, USA 2006) samo su dva naslova del Torovih dosad sedam snimljenih filmova koji groteskno tematiziraju odrastanje i snalaženje likova, ponajviše djece, u svijetu koji ih odbacuje i ne prihvata. Del Toro je slično Hitchcocku razvio svoj „zaštitni znak“: dok bi se Hitchcock nakratko prošetao kroz pojedine scene svojih filmova, Del Toro svoje bilježnice u kojima ponajprije skicira i razrađuje daje u prodaju kao dodatak filmu.

U prilogu Wolfganga Martina Hamdorfa saznajemo o seksualnosti i smrti u filmovima Carlosa Reygadasa. Vrlo zanimljiva vizura ovog mladog reditelja jest pogled na seksualnost i tijelo. Unutarnje konflikte protagonista Reygadas iska-

3 Béla Balázs (2001): „Die Großaufnahme“. In: *Der sichtbare Mensch oder die Kultur des Films*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, str. 48.

zuje eksplicitnim seks-scenama, a golućom njihovu krhkost i nemoć. O publici, koja njegov rad ocjenjuje provokativnim i šokantnim, reditelj za *Sight & Sound* kaže: „I've always said that *Battel in Heaven* was not a provocation and that nothing in it was for shock value. I made a lot of fans with *Japón* that I lost with *Battle in Heaven*, but the second film won me some others. For me, one single person taking the film to heart is more than sufficient."[4] U ritmičkoj igri svjetosti, tona i prirode i s dokumentarističkim stilom ovaj autor se može, kako Hamdorf ističe, smatrati pionirom nove usporenosti i poetskog hladnog realizma. Karakeristično za Reygadasove filmove jeste postava amaterskih glumaca koji prolaze kroz njegova sva tri filma. Teme o kojima reditelj u svojim filmovima raspravlja: ljubav, samoća, krivnja i spasenje ocrtane su u apstraknoj slici meksičkog društva, izvan socialnog realizma i kojekakvih klišea.

Dominique Henz i Ursula Vossen u svojim radovima pružaju nam zanimljiv uvid u život i djelo Salme Hayek i Gaela Garcíe Bernala. Dok Salma Hayek svoj glumački rad najprije ostvaruje u telenoveli *Teresa* (MEX 1989) i mukotrpno korača do *fabrike snova*, glumac Bernal u kratkom se periodu probija na internacionalno tržište filmovima *Lust for Life, Amores Perros, El crimen del padre Amaro*. Za razliku od Hayekove ovaj dvanaest godina mlađi glumac na samom se početku svoje glumačke karijere distancira od Hollywooda, a ipak zadržava status internacionalne zvijezde poznate pod nazivom *Lation James Dean*. Od '90-ih godina Hayekova se u Hollywoodu bori za uloge ozbiljnije od onih na kojima će se često prezentirati na platnu. To su melodramatični stereotipi o egzotično-erotičnim mladim Meksikankama koje se bore sa svojim identitom. Iako su izgled i akcent glumici otežali ulazak u tvornicu kapitala, Hayekova na prijelomu stoljeća osniva svoju produkcijsku firmu *Ventanarosa*, u kojoj glumi, režira i producira. Konačno, filmom *Frida* (USA, CAN, MEX 2002) glumica svoj talent iskazuje pod drugim svjetlom i biva kao prva meksička glumica u povijesti nominirana za Oscara. Usprkos dominantim ulogama ubojice čiji karakteri žongliraju između svjetlosti i tame, Gael Garcíe Bernal će ostati zapažen kao ambiciozni glumac koji svoju karijeru nije izgradio šarmom južnjačkog zavodnika, već nastupajući u kompleksnim ulogama i djelujući u problematičnim staležima i različitim društvenim grupama.

4 Jonathan Romneyom: „Intervju sa Carlosom Reygadasom". U: Sight & Sound 18 (januar 2008), str. 42/43.

U posljednjem prilogu Sven Pöttingen piše o radu već spomenutog meksičkog pisca, scenariste i reditelja Guillerma Arriaga, koji zajedno s Iñárrituom stječe slavu na filmskom terenu. Arriagaovi scenariji podjednako su literarni i filmski, a česta upotreba close-upa kao i paralelnog pripovijedanja – što već npr. R. Altman svojim filmom *Short Cuts* (USA 1993) uvodi u narativiku filma – njegovim radovima daju prepoznatjivu notu, a Hollywoodu novi naracijski impuls. Nakon Arriagranovog prekida suradnje sa Iñárrituom scenarista piše scenarij za *The Three Burials of Melquiades Estrada* (USA, F 2005) film Tommyja Leeja Jonesa, kojim se neće proslaviti kao što je to bio slučaj s *Babelom*, njegovim najsnažnijim autorskim djelom. Ali njegov scenarij za film *Amores perros*, koji se smatra kultnim filmom 21. stoljeća, i njegova inovacija novog žanra *globalizacijskog filma*, tvrdi Pöttingen, ostaju zapamćena kao Arriagranova dosadašnja velika dostignuća u filmskoj industriji.

Iako se pojedini autori sveska *Film-Konzepte* koncentriraju na samo prikazivanje filmova – kao što je slučaj u prilogu Sasche Koebener – ovaj svezak donosi zanimljive analize suvremenog meksičkog kina i daje kratki, ali stimulativni uvid u teme, motive i naracije meksičkog filma, koji odiše novom poetikom kao i inovativnom slikovitošću.

Nihada LUBOVAC

Međunarodna naučna konferencija „Sarajevski filološki susreti I“

U Sarajevu je 9. i 10. decembra 2010. godine održana Međunarodna naučna konferencija *Sarajevski filološki susreti I.* Organizator Konferencije bilo je Bosansko filološko društvo (u saradnji s Filozofskim fakultetom Univerziteta u Sarajevu), dok je Konferenciju pripremio i realizirao Organizacioni odbor u sastavu: doc. dr. Sanjin Kodrić (predsjednik), doc. dr. Adnan Kadrić, doc. dr. Munir Mujić, prof. dr. Ismail Palić, doc. dr. Vahidin Preljević i doc. dr. Amela Šehović (članovi), uz pomoć i zalaganje Sekretarijata Konferencije, koji su činili Nihada Lubovac, Nehrudin Rebihić i Nudžejma Softić.

Sarajevskim filološkim susretima I Bosansko filološko društvo započelo je organizaciju tradicionalnih dvogodišnjih međunarodnih naučnih skupova iz oblasti filologije, odnosno lingvistike i nauke o književnosti. Neki od temeljnih ciljeva ove naučne manifestacije jesu jačanje istraživačkih kapaciteta bosanskohercegovačke filologije te njeno međunarodno promoviranje i afirmiranje, a posebno u vezi s proučavanjem jezičke i književne baštine naroda BiH, koja je – nažalost – još uvijek nedovoljno istražena, dok je u širim okvirima nerijetko i vrlo slabo poznata.

S obzirom na činjenicu da je ove, 2010. godine cjelokupna bosanskohercegovačka kultura slavila najmanje tri izrazito važna književna jubileja – stogodišnjice rođenja Meše Selimovića i Skendera Kulenovića te osamdesetpetogodišnjicu rođenja Derviša Sušića, *Sarajevski filološki susreti I* najvećim svojim dijelom bili su posvećeni temi *Kanonska vrijednost kao živa tradicija (M. Selimović, S. Kulenović i D. Sušić).* Na ovaj način Bosansko filološko društvo željelo je i primjereno obilježiti spomenuta tri velika jubileja, ali je isto tako nastojalo i potaknuti svestranije proučavanje

književnih opusa ove trojice autora, kao i širih književnopovijesnih procesa i pojava u kojima oni učestvuju, utoliko prije što je riječ o onim kanonski važnim književnim figurama koje nesumnjivo presudno obilježavaju cjelokupnu noviju povijest bosanskohercegovačke književnosti i kulture, a naročito u vremenu nakon Drugog svjetskog rata pa nadalje. Drugim svojim dijelom, pak, *Sarajevski filološki susreti I* bavili su se još jednom, ovaj put lingvističkom temom – *Kategorije riječi*, čime je organizator želio i u našoj sredini otvoriti važna lingvistička pitanja te, isto tako, potaknuti obuhvatnija istraživanja i u ovoj oblasti.

Uz veliki broj posmatrača i posjetilaca te značajnu medijsku pažnju, u radu Međunarodne naučne konferencije *Sarajevski filološki susreti I* neposredno je učestvovalo oko 90 izlagača iz 13 država svijeta, s referatima iz oblasti nauke o književnosti, lingvistike i kulturalnih studija, zahvaljujući čemu *Sarajevski filološki susreti I* predstavljali su najveći naučni skup filološkog usmjerenja koji je u našoj zemlji održan u cjelokupnom poratnom periodu, odnosno u – najmanje – proteklih četvrt stoljeća. Sama Konferencija odvijala se na izrazito visokom naučnom nivou i na način vrlo plodonosne razmjene znanja, promišljanja i iskustava, što bi se trebalo prenijeti i u zbornike konferencijskih radova, čije objavljivanje Bosansko filološko društvo planira u narednoj, 2011. godini.

Podaci o autorima

Refik Bulić
Filozofski fakultet
Tuzla
refik.bulic@untz.ba

Alena Ćatović
Filozofski fakultet
Sarajevo
alena.catovic@ff.unsa.ba

Munir Drkić
Filozofski fakultet
Sarajevo
munir.drkic@ff.unsa.ba

Irma Duraković
Sarajevo

Jasmin Džindo
Filozofski fakultet
Sarajevo
jasmin.dzindo@ff.unsa.ba

Nirha Efendić
Zemaljski muzej BiH
Sarajevo
efendicnirha@yahoo.com
Amina Hadžibegić-Bicciato
Sarajevo

Enisa Ivojević
Filozofski fakultet
Sarajevo
enisa.ivojevic@ff.unsa.ba

Mustafa Jahić
Gazi Husrev-begova biblioteka
Sarajevo
jahic@yahoo.com

Adnan Kadrić
Orijentalni institut
Sarajevo
adkadric@yahoo.com

Dženita Karić
Orijentalni institut
Sarajevo
k_dzenita@hotmail.com

Nejla Kalajdžisalihović
Filozofski fakultet
Sarajevo
nejlak@gmail.com

Esmat Khoeini
Tarbiat Moallem University
Karaj, Iran
e.khoeini@yahoo.com

Sanjin Kodrić
Filozofski fakultet
Sarajevo
sanjin.kodric@ff.unsa.ba

Ksenija Kondali
Filozofski fakultet
Sarajevo
ksenija-kondali@ff.unsa.ba

Nihada Lubovac
Sarajevo, Beč
nihada_lubovac@hotmail.com

Lejla Nakaš
Filozofski fakultet
Sarajevo
lejla.nakas@ff.unsa.ba

Melisa Okičić
Pedagoški fakultet
Sarajevo
okicic.melisa@gmail.com

Nina Osmanović
Filozofski fakultet
Sarajevo
nina.osmankovic@ff.unsa.ba

Ismail Palić
Filozofski fakultet
Sarajevo
ismail.palic@ff.unsa,ba

Edin Pobrić
Filozofski fakultet
Sarajevo
edin.pobric@ff.unsa.ba

Vedad Smailagić
Filozofski fakultet
Sarajevo
vedad.smailagic@ff.unsa.ba

Amela Šehović
Filozofski fakultet
Sarajevo
amela.sehovic@ff.unsa.ba

Sead Šemsović
Filozofski fakultet
Sarajevo
sead.semsovic@ff.unsa.ba

Amela Vranac
Sarajevo
amelavranac@yahoo.com

UPUTE ZA AUTORE

Radovi trebaju biti pisani u standardnome formatu A4 (prored 1,5, Times New Roman, veličina slova 12). Napomene stoje na dnu stranice, a ne na kraju teksta.

Rukopis treba organizirati i numerirati na sljedeći način:

0. stranica: naslov i podnaslov, ime(na) autora, ustanova, adresa (uključujući i e-mail);

1. stranica: naslov i podnaslov, ključne riječi, sažetak na jeziku na kojem je napisan tekst (u slučaju rasprava i članaka);

2. stranica i dalje: glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskome jeziku, na njegovu kraju treba dati sažetak (na novoj stranici) na engleskom, njemačkom, francuskom ili italijanskom (uključujući i navođenje naslova), a ako je pisan na engleskom ili njemačkom jeziku, sažetak treba biti na bosanskome.

Popis izvora i literature treba početi na novoj stranici.

Na kraju treba dodati sve posebne dijelove (crteže, tablice, slike) koji nisu mogli biti uvršteni u tekst.

Ukoliko se numeriraju, odjeljci trebaju biti označeni arapskim brojkama (1./1.1./1.1.1). Za različite razine upotrebljavati različite tipove slova:

1. Masnim slovima (Times New Roman)

1.1. Broj masnim slovima, *a naslov masnim kosim slovima (Times new Roman)*

1.1.1. Broj običnim slovima*, a naslov kurzivom (Times New Roman)*

Navodi u tekstu sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te, ako je značajno, broja stranice nakon dvotačke (sve u zagradama), npr.: (Jackendoff 2002) ili (Bolinger 1972:246). Ako je ime autora sastavni dio teksta, navodi se na sljedeći način: Allerton (1987:18) tvrdi...

Kraće citate treba započeti i završiti navodnim znacima, a sve duže citate treba oblikovati kao poseban odlomak, odvojen praznim redom od ostatka teksta, uvučeno i kurzivom, bez navodnih znakova.

Riječi ili izraze iz jezika različitog od jezika teksta treba pisati kurzivom i popratiti prijevodom u zagradi, npr.: *noun phrase* (imenička fraza).

Primjere u radu koji se normalno ne uklapaju u rečenicu u tekstu treba brojčano označiti koristeći arapske brojke u zagradama i odvojiti ih od glavnog teksta praznim redovima. Ako je potrebno, primjeri se mogu grupirati upotrebom malih slova, a u tekstu se pozivati na primjere: (3), (3a), (3a, b) ili (3 a-b).

Na kraju rukopisa, na posebnoj stranici s naslovom **Literatura**, treba dati cjelovit popis korištene literature. Bibliografske jedinice trebaju biti poredane abecednim redom prema prezimenima autora; svaka jedinica u posebnom odjeljku; drugi i svaki daljnji red uvučen; bez praznih redova između jedinica. Radove istog autora složiti hronološkim redom, od ranijih prema novijima, a radove jednog autora objavljene u istoj godini obilježiti malim slovima (npr. 2001a, 2001b). Ako se navodi više od jednog članka iz iste knjige, treba navesti tu knjigu kao posebnu jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicama za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.
Imena autora po mogućnosti treba dati u cijelosti.
Svaka jedinica treba sadržavati sljedeće elemente, poredane ovim redom i uz upotrebu sljedećih interpunkcijskih znakova:

- prezime (prvog autora), ime ili inicijal (odvojene zarezom), ime i prezime drugih autora (odvojene zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja u zagradi iza koje slijedi zarez;
- potpun naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja tačka;
- uz članke u časopisima navesti ime časopisa, godište i broj, te nakon zareza brojeve stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama: prezime i ime urednika, nakon zareza skraćenica ur., naslov knjige, nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;
- uz knjige i monografije: izdanje (po potrebi), niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- naslove knjiga i časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba pisati pod navodnim znacima.

Nekoliko primjera:

Beaugrande, R. de, W. Dressler (1981), *Introduction to Text Linguistics*, Longman, London

Crystal, David, ur. (1995), *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*,

Cambridge University Press, Cambridge

Ivić, Milka (1979), "O srpskohrvatskim prilozima za način", *Južnoslovenski filolog* 35, 1-18.

Peters, Hans (1993), *Die englischen Gradadverbien der Kategorie booster*, Gunter Narr Verlag, Tübingen

Thorne, J. P. (1970), "Generative Grammar and Stylistic Analysis", u: J. Lyons, ur., *New Horizons in Linguistics*, 185-197, Penguin Books, Harmondsworth

Guidelines For Authors

Contributions should be written using standard A4 format (1,5 spacing, Times New Roman 12). Use footnotes rather than endnotes.

Use the following order and numbering of pages:

Page 0: title and subtitle, author's (or authors') name(s) and affiliation, complete address (including e-mail address).

Page 1: title and subtitle, abstract in the language in which the article is written (in case of full-length articles).

Page 2 etc.: body of the article

If the article is written in Bosnian, the summary (on a new page) should be written in English, German, French, or Italian (including the title of the article). If it is written in English or german, the summary should be written in Bosnian.

References, beginning of the new page.

At the end of the article, on a new page, any special matter (i.e. drawings, tables, figures) that could not be integrated into the body of the text.

If sections and subsections in the text are numbered, it should be done with Arabic numerals (e.g. 1./1.1./1.1.1.). Different font types should be used for section titles at different levels:

1. Bold (Times New Roman)

1.1. Numbers in bold, *title in bold italics (Times New Roman)*

1.1.1. Numbers in roman, t*itle in italics (Times New Roman)*

Within the text, citations should be given in brackets, consisting of the author's surname, the year of publication, and page numbers where relevant, e.g. (Jackendoff 2002) or (Bolinger 1972: 246). If the author's name is part of the text, use this form: Allerton (1987: 18) claims...

Quotations should be given between double quotation marks; longer quotations should be intented and set apart from the main body of the text by leaving one blank line before and after, printed in italics, without quotation marks.

Words or phrases in languages other than the language of the article should be in italics and accompanied by a translation in brackets, e.g. *padež* (case).

Examples should be numbered with Arabic numerals between brackets and set apart from the main body of the text by leaving spaces before and after. Use lowercase letters to group sets of related examples. In the text, refer to numbered items as ((3), (3a), (3a, b) or (3 a-b).

At the end of the manuscript provide a full bibliography, beginning on a separate page with the heading **References**. Arrange the entries separately by the surnames

of authors, with each entry as a separate hanging intented paragraph. List multiple works by the same author in ascending chronological order. Use suffixed letters a, b, c, etc. to distinguish more than one item published by a single author in the same year (e.g. 2001a, 2001b). If more than one article is cited from the same book, list the book as a separate entry under the editor's (or editors') name(s), with crossreferences to the book in the entries for each article.

Use given names instead of initials whenever possible.

Each entry should contain the following elements in the order and punctuation given:

- (First) author's surname, given name(s) or initial(s), given name and surname of other authors, year of publication in brackets follwed by a comma;
- Full title and subtitle of the work;
- For a journal article: Full name of the journal and volume number, inclusive page numbers;
- For an article in a book: full name(s) of editor(s), ed., title of the book, inclusive page numbers;
- For books and monographs: the edition, volume or part number (if applicable), and series title (if any). Publisher, place of publication;
- Titles of books and journals should be in italics;
- Titles of articles should be in double quotation marks.

Some examples:

Beaugrande, R. de, W. Dressler (1981), *Introduction to Text Linguistics,* Longman, London

Crystal, David, ed. (1995), *The Cambridge Encyclopedia of the English Language.*

Cambridge University Press, Cambridge

Ivić, Milka (1979), "O srpskohrvatskim prilozima za način", *Južnoslovenski filolog* 35, 1-18.

Peters, Hans (1993), *Die englischen Gradadverbien der Kategorie booster,* Gunter Narr Verlag, Tübingen

Thorne, J. P. (1970), "Generative Grammar and Stylistic Analysis" in J. Lyons, ed. *New Horizons in Linguistics*, 185-197, Penguin Books, Harmondsworth

Hinweise für Autoren

Beiträge werden im Standardformat DIN-A4 (1,5-zeilig, Times New Roman, Schriftgröße 12 pt) geschrieben. Gebrauchen Sie Fußnoten und nicht Endnoten.

Gestaltung des Manuskripts and Numerierung:

Seite 0: Titel und Untertitel, Autorenname(n), Institution, Anschrift (einschließlich e-mail)

Seite 1: Titel und Untertitel, Abstract in der Sprache des Textes (bei Besprechungen und Artikel)

Seite 2 und weiter: Haupttext

Wenn der Artikel im Bosnischen geschrieben wird, dann wird die Zusammenfassung (auf der neuen Seite) im Englischen, Deutschen, Französischen oder Italienischen geschrieben, einschließlich Titel. Wenn er aber im Englischen oder Deutschen geschrieben wird, dann erfolgt die Zusammenfassung im Bosnischen.

Das Literaturverzeichnis auf der neuen Seite.

Im Anhang sind alle nichttextuellen Teile (Zeichnungen, Tabellen, Abbildungen, u.ä.) beizufügen, die in den Haupttext nicht integriert werden konnten.

Falls Sie Kapitel, Abschnitte und Unterabschnitte numerieren, verwenden Sie eine Dezimalgliederung (1./1.1./1.1.1.). Für verschiedene Ebenen der Untergliederung ist unterschiedliche Schreibweise zu verwenden:

1. fett (Times New Roman).

1.1. die Ziffer fett, *die Überschrift fett und kursiv (Times New Roman).*

1.1.1. die Ziffer in Grundschrift, *die Überschrift kursiv (Times New Roman).*

Beim Zitieren im Text sind Autorenname(n) und das Erscheinungsjahr, ggf. auch die Seitennummer nach einem Doppelpunkt anzugeben (alles in Klammern), z.B. (Jackendoff 2002) oder (Bolinger 1972: 246). Ist der Autorenname Bestandteil des Satzes, steht er ausserhalb der Klammern, z.B. Allerton (1987: 18) behauptet, ...

Kürzere Zitate sind mit Anführungszeichen zu eröffnen und zu beschließen, alle längeren Zitate sind als besonderer Absatz zu schreiben, jeweils mit einer Leerzeile vom Rest des Textes getrennt, eingerückt, kursiv, ohne Anführungszeichen.

Fremdsprachige Ausdrücke sind kursiv zu schreiben und in die Sprache des Haupttextes zu übersetzen, die Übersetzung ist in Klammern zu kennzeichen, z.B. *noun phrase* (Nominalphrase).

Beispiele sind mit arabischen Ziffern in Klammern zu numerieren, ggf. durch Kleinbuchstaben neben den Ziffern zu gruppieren, und vom übrigen Text jeweils durch eine Leerzeile zu trennen. Im Text erfolgt der Bezug auf einzelne Beispiele als (3), (3a), (3a, b) oder (3 a-b).

Auf den Haupttext folgt auf der neuen Seite mit der Überschrift **Literatur** das vollständige Verzeichnis der im Haupttext zitierten Literatur. Die bibliographischen Einheiten sind alphabetisch nach Namen der Autoren zu ordnen, jede Einheit im eigenen Absatz, zweite und alle weiteren Zeilen des Absatzes eingerückt, ohne Leerzeile zwischen Absätzen. Mehrere Schriften desselben Autors sind chronologisch von den älteren zu den neueren zu ordnen, bei gleichem Erscheinungsjahr mit Kleinbuchstaben gekennzeichent (z.B. 2001a, 2001b). Wenn mehr als ein Artikel aus einem Buch zitiert werden, sind sowohl die Artikel unter Autorennamen und Verweis auf das Buch als auch dieses Buch unter dem Namen des Herausgebers als gesonderte bibliographische Einheiten zu verzeichnen.

Die Autorennamen sind möglicherweise vollständig anzugeben und nicht durch Initiale zu ersetzen.

In jeder bibliographischen Einheit sind folgende Daten anzugeben, in folgender Reihenfolge und Interpunktion:

- Name und Vorname des (ersten) Autors (durch ein Komma getrennt), danach vom ersten Autor durch ein Komma getrennt ggf. Vor-und Name(n) des anderen Autors, bzw. der übrigen Autoren (falls mehrere, jeweils durch ein Komma voneinander getrennt);
- Erscheinungsjahr in den Klammern, mit einem Komma hinter der Klammer;
- Vollständiger Titel und ggf. Untertitel;
- Bei Zeitschriftenartikeln: Name der Zeitschrift und Jahrgang, davon mit einem Komma getrennt die Seitenangabe in der Zeitschrift;
- Bei Beiträgen in Büchern: Vor-und Name des Herausgebers, bzw. der Herausgeber, Hrsg., Titel des Buches, die Seitenangabe im Buch;
- Bei Büchern und Monographien: ggf. Auflage, Reihe und ggf. Nummer (Heft) in der Reihe, Verlag, Eerscheinungsort;
- Buch-und Zeitschriftentitel sind kursiv zu schreiben;
- Titel der Artikel sind mit Anführungszeichen zu kennzeichen;

Einige Beispiele:

Beaugrande, R. de, W. Dressler (1981), *Introduction to Text Linguistics,* Longman, London.

Crystal, D., Hrsg. (1995), *The Cambridge Encyclopedia of the English Language,* Cambridge University Press, Cambridge

Ivić, Milka (1979), "O srpskohrvatskim prilozima za način", *Južnoslovenski filolog* 35, 1-18.

Peters, H. (1993), *Die englischen Gradadverbien der Kategorie booster,* Gunter Narr Verlag, Tübingen

Thorne, J. P. (1970). "Generative Grammar and Stylistic Analysis" in J. Lyons, Hrsg. *New Horizons in Linguistics,*. 185-97, Penguin Books, Harmondsworth

Priprema:
TDP d.o.o. Sarajevo

Štampa:
AMOS GRAF d.o.o., Sarajevo

Tiraž:
300 primjeraka

Cijena: 15 KM (za Bosnu i Hercegovinu), 15 EUR (za inozemstvo).

Available for order at/Bezugsmöglichkeiten über: pismo@bih.net.ba